

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

Εργαστήριο Ψυχολογίας
της Επικοινωνίας & των Μέσων

Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

Το έργο μας
από το 2001 έως το 2022

Επιστημονική επιμέλεια

Α΄ μέρους:

Παναγιώτης Χαλάτσας

Β΄ μέρους:

Ανθή Σιδηροπούλου

Γενική επιστημονική επιμέλεια:

Μπετίνα Ντάβου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2023

Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Επικοινωνίας
και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης
Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας και των Μέσων
Είκοσι Χρόνια: Το έργο μας από το 2001 έως το 2022

Copyright © 2022

Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας και των Μέσων

Η έκδοση είναι μια χορηγία των Εκδόσεων Παπαζήση

ISBN: 978-960-02-4034-4

Επιστημονική Επιμέλεια:
Α' μέρος: Παναγιώτης Χαλάτσης
Β' μέρος: Ανθή Σιδηροπούλου

Γενική επιστημονική επιμέλεια:
Μπετίνα Ντάβου

Επιμέλεια κειμένου:
Ρούλα Λάββα

Σελιδοποίηση-Μακέτα Εξωφύλλου:
Δημήτρης Αρβανίτης

Σκίτσα Εξωφύλλου:
Νικόλας Χρηστάκης

Εκτύπωση:
Αθαν. Χαρ. Δούνιας & Σια Ο.Ε.
Αμφιαράου 59, 104 42 Αθήνα
Τηλ. 2106926633 – 2105154747
www.dounias.gr

Διάθεση:
Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας και των Μέσων
Σοφοκλέους 1, 105 59 Αθήνα
Τηλ.: 210 3689265, 210 3689413
www.media.uoa.gr/psylab
Email address: psylab@media.uoa.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος	11
Το Εργαστήριο	15
<i>Ιστορικό</i>	15
<i>Ερευνητικό έργο</i>	16
<i>Διδακτικό έργο</i>	16
<i>Παρατηρητήριο Ανάπτυξης Προγραμμάτων Οπτικοακουστικού</i> <i>Αλφαριθμητισμού</i>	17
<i>Ειδικό αφιέρωμα «Αγωγή και Εκπαίδευση στα Μέσα Επικοινωνίας»</i>	17
<i>Συνεργασίες με άλλους φορείς</i>	18
<i>Στελέχη, συνεργάτες και συνεργάτιδες</i>	19
Μέρος Πρώτο: Ερευνητικό έργο 2012-2022	23
1. <i>Ανθρώπινες σχέσεις</i>	25
1.1 <i>Ετερόφυλη φιλία: Βιώματα και αναπαραστάσεις</i> <i>ετερόφυλων φιλικών δυάδων για τη σχέση τους</i>	27
1.2 <i>Η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού και η χρήση των</i> <i>μέσων επικοινωνίας</i>	40
1.3 <i>Επικοινωνώντας και δρώντας μουσικά: η αναπαράσταση</i> <i>των μαθητών/τριών γυμνασίου για τη μουσική και τον ρόλο</i> <i>της στη διαμόρφωση των σχέσεών τους</i>	51
1.4 <i>Μια διαδικτυακή ομάδα υποστήριξης ως τόπος αφήγησης</i> <i>και συλλογικής επεξεργασίας εμπειριών απιστίας</i>	62
1.5 <i>Ερωτικές σχέσεις, τεχνολογική ενσωμάτωση και οι</i> <i>διαφοροποιήσεις στην έκφραση ή και σύναψη του</i> <i>συναισθηματικού δεσμού</i>	75

2. Κοινωνική και πολιτική ζωή	83
2.1 Η γενιά “boomerang” στην Ελλάδα της κρίσης: Εμπειρίες νέων ενηλίκων που επιστρέφουν στην πατρική εστία.	85
2.2 University leading full and stepwise approach to the integration of refugees (UNINTEGRA)	97
2.3 REVERT: REsilience without ViolencE, Resistance without haTe in Public transport.	108
2.4 Βιώνοντας την κρίση: Από τη συγκίνηση στη δράση	123
2.5 Διερεύνηση του τρόπου προσέγγισης της ανθρωπιστικής κρίσης από έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης	132
2.6 Διερευνώντας τις ρίζες της πολιτικής απεμπλοκής των νεαρών Ελληνοκυπρίων	139
2.7 Προσαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος βραχείας παρέμβασης για την ψυχική ενδυνάμωση ανέργων	144
2.8 Ποιοι πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας για την COVID-19; Χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ των επιρρεπών στη συνωμοσιολογία πολιτών	148
3. Συναισθήματα και συγκίνηση.	151
3.1 Συλλογικά συναισθήματα και κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά	153
3.2 Συναισθηματική διαχείριση σε δύο τροχούς	164
4. Ψηφιακή καθημερινότητα.	165
4.1 Η διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο και το ζήτημα του εθισμού	167
4.2 Ψηφιακά ψυχοεργαλεία: Μελέτη της συναισθηματικής σύνδεσης με τα ψηφιακά αντικείμενα	175
4.3 Η πολυδιεργασία της ύπαρξης: Τεχνολογικές διαμεσολαβήσεις της καθημερινής ζωής της ψηφιακής γενιάς.	183

4.4	Χτυπάει άρα υπάρχει: Ζητήματα συναισθηματικής ανάπτυξης στον ψηφιακό κόσμο.	185
4.5	Η οικογενειακή ζωή γύρω από τις οθόνες: Μερικές σκέψεις για τις επιδράσεις των ΤΠΕ στην ψυχολογική ανάπτυξη και στην ανάπτυξη των σχέσεων.	187
	Μέρος Δεύτερο: Ερευνητικό έργο 2001-2011.	191
	<i>1. Ανθρώπινες σχέσεις. ....</i>	<i>193</i>
1.1	Σχέσεις και επικοινωνία ανδρών και γυναικών στην εργασία, τη φιλία και το ζευγάρι: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας.	195
1.2	Η επίδραση του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στην αναπαράσταση και διαχείριση της σύγκρουσης στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μεταναστών και μειονοτικών ομάδων στη σύγχρονη Ελλάδα.	209
1.3	Αναπαραστάσεις της φιλίας στην πραγματική και στη διαδικτυακή ζωή: Η περίπτωση του FaceBook.	218
1.4	Η περίπτωση της ετερόφυλης φιλικής σχέσης: Βιώματα και αναπαραστάσεις ετερόφυλων φιλικών δυάδων για τη σχέση τους.	228
1.5	Σύγκρουση, συλλογικό τραύμα και η ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ.	237
	<i>2. Τα παιδιά και οι έφηβοι στον ψηφιακό κόσμο. ....</i>	<i>247</i>
2.1	Μετατροπές στις σχέσεις και την επικοινωνία των μαθητών στο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης.	249
2.2	Επιμόρφωση εκπαιδευτικών στην εφαρμογή προγράμματος αγωγής και εκπαίδευσης στα ΜΜΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.	261

2.3 Ψυχολογικές επενδύσεις των μέσων επικοινωνίας και η εμπλοκή τους στις σχέσεις και την επικοινωνία στο πλαίσιο της οικογένειας.	270
2.4 Η σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο και το ζήτημα του εθισμού.	282
2.5 Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες ..	290
3. <i>Επικοινωνία της υγείας</i>	301
3.1 Ευρωπαϊκή διερεύνηση συμπεριφοράς υγείας: Δεδομένα από τον φοιτητικό πληθυσμό των Αθηνών	303
3.2 Η δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων και η διαχείριση του άγχους: Παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επίδοση	313
4. <i>Επιδράσεις της συγκίνησης</i>	321
4.1 Η επίδραση της συγκίνησης στη λήψη ατομικών αποφάσεων: Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων	323
4.2 Γνωστικές επιδράσεις της συναισθηματικής ατζέντας των τηλεοπτικών ειδήσεων	334
5. <i>Κοινωνικά ζητήματα</i>	343
5.1 Πολιτική δυσαρέσκεια, ΜΜΕ και επίκτητη αίσθηση αδυναμίας: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας.	345
5.2 Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης.	355
5.3 Η νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα	366
Δημοσιευμένο έργο	379
Κατάλογος ανακοινώσεων	387
Ευρετήριο ονομάτων	397

Πρόλογος

Πριν από 20 χρόνια, τον Φεβρουάριο του 2002, σε επιφυλλίδα που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Επενδυτής*, έγραφα, αμυνόμενη στις γενικεύσεις και τους αφορισμούς για την «κατάντια» των Ελληνικών Δημόσιων Πανεπιστημίων και τη, συστηματική τότε, απαξίωση των πανεπιστημιακών από έμπειρους δημοσιογράφους, έγκριτων μέσων ενημέρωσης:

«Υπάρχουν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι όλων των βαθμίδων που αγωνίζονται να υπερβούν τις συνθήκες και να ασκήσουν το λειτούργημά τους με όσα μέσα οι ίδιοι διαθέτουν [...] Πανεπιστημιακοί που επιλέγουν να μην ενδώσουν σε ελκυστικές προτάσεις ετεροαπασχόλησης ή υψηλών κρατικών θέσεων ούτε να αποσυρθούν σε μια διανοούμενη και αψήλου άσκηση κοινωνικής κριτικής. Είναι αυτοί που απλόχερα καλύπτουν τα τεράστια κενά των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών, δανείζοντας στους φοιτητές τα δικά τους βιβλία. Οι ίδιοι που με τα πενιχρά ποσά που διαθέτει ο Εθνικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας αγωνίζονται να παράγουν έρευνα ισότιμη με αυτή των Ευρωπαίων συναδέλφων τους, οι οποίοι έχουν από χρόνια λυμένα τα βασικά προβλήματα οργάνωσης και υποδομής. Είναι οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι που προσπαθούν, ελλείψει εργαστηριακής υποδομής, να δημιουργήσουν μικρές ερευνητικές ομάδες για να ασκηθούν οι φοιτητές τους στην έρευνα. Αυτοί οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι έχουν και όραμα και στόχους [...] Ευτυχώς που υπάρχουν οι παλιοί και οι νέοι φοιτητές μας, να επιστρέφουν συχνά για να μας υπενθυμίσουν πόσο ωφελήθηκαν. Γιατί όσοι από εμάς δεν περιγράφονται στην

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

εικόνα του «πανεπιστημιακού ανθρώπου» που τελευταία προωθείται από τα ΜΜΕ, αναρωτιόμαστε μήπως δεν υπάρχουμε πραγματικά, παρά μόνο στη φαντασία μας».

Μερικά χρόνια αργότερα, το 2009, στην έκδοση με αφορμή τα δέκα χρόνια του Εργαστηρίου, η οποία περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του παρόντος τόμου, έγραφα περίπου τα ίδια: «Δεν ξέρω ποια κακοδαιμονία κυνηγάει την ελληνική εκπαίδευση, ξέρω όμως ότι, όπως και με ένα σωρό άλλα πράγματα σε αυτή τη χώρα, τα περισσότερα επαφίονται στον πατριωτισμό μας. Όποιος πίστεψε στο Ελληνικό Δημόσιο Πανεπιστήμιο και έδωσε χρόνο και ψυχή για ένα λειτούργημα (όχι επάγγελμα) που δεν του δίνει χρήμα —και ούτε και κύρος πια— αλλά την ευχαρίστηση και την πληρότητα να συγχρωτίζεται με τα νιάτα και να διδάσκεται από αυτά, γνωρίζει πως η δημιουργία και η συντήρηση ενός Εργαστηρίου στην αιχμή της έρευνας δεν υπήρξε καθόλου απλή υπόθεση στη χώρα μας».

Για να στηθεί το Εργαστήριο, χρειάστηκε μέσα σε αυτή την εικοσαετία να κυνηγήσουμε ευρωπαϊκά προγράμματα για να βρεθούν τα χρήματα που θα επέτρεπαν την αγορά του απαιτούμενου εξοπλισμού. Όταν τα προγράμματα ολοκληρώνονταν, απομέναμε με πενιχρές κρατικές επιχορηγήσεις κι επινοούσαμε διάφορους τρόπους για να εξοικονομήσουμε πόρους. Σύραμε και μετακομίσαμε μόνοι μας έπιπλα, φέραμε δικά μας βιβλία στο αναγνωστήριο κι από μικρές οικονομίες, αγοράσαμε καινούρια. Βάλαμε αφίσες στους τοίχους, φέραμε αερόθερμα κι ανεμιστήρες από τα σπίτια μας για να ζεστάνουμε ή να φρεσκάρουμε περίκλειστους και σκοτεινούς χώρους. Στριμωχτήκαμε, πολλές φορές, καμιά εικοσαριά άνθρωποι σε ένα χώρο που δύσκολα χωρούσε δέκα, τρεις-τέσσερις μαζί μπροστά σε έναν υπολογιστή με μία θέση εργασίας, ιδρώσαμε, κρώσαμε, θυμώσαμε, λυπηθήκαμε, γελάσαμε, αλλά έχουμε δημιουργήσει. Με μερικούς ενθουσιώδεις φοιτητές, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς, με υποψήφιους διδάκτορες που είχαν μεράκι, ό,τι καταφέραμε με αυτά τα πενιχρά μέσα μπορεί να σταθεί ισότιμα ανάμεσα στη διεθνή ερευνητική παραγωγή, όπως φαίνεται και από τις δημοσιεύσεις μας, κι ας μην μπορούν οι «διεθνείς» συνάδελφοί μας ούτε καν να συλλάβουν την προσωπική επένδυση και τα πενιχρά μας μέσα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 2014 το Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, ύστερα από 24 χρόνια που λειτουργούσε διάσπαρτο σε διάφορα κτήρια του κέντρου της Αθήνας, κατάφερε να αποκτήσει τον δικό του ενιαίο χώρο, στην οδό Σοφοκλέους 1. Στο κτήριο αυτό, το Εργαστήριο απέκτησε τους χώρους που έχει σήμερα και οι οποίοι του επιτρέπουν πιο άνετη λειτουργία. Όμως, το κυνήγι των ευρωπαϊκών προγραμμάτων συνεχίζεται με ακόμη μεγαλύτερη ένταση, καθώς η κρατική ερευνητική χρηματοδότηση παραμένει εξαιρετικά χαμηλή, οι αποδοχές των πανεπιστημιακών έχουν μειωθεί αισθητά, παρασυρόμενες από τη δεκαετή οικονομική κρίση που μεσολάβησε, και οι θέσεις που εκκενώνονται από συναδέλφους που αφυπηρετούν, δεν καλύπτονται αναλόγως. Συνεχίζουμε, δηλαδή, με ελλιπή κρατική υποστήριξη, τόσο υλική όσο και σε ανθρώπινο δυναμικό, αλλά με υψηλό κίνητρο και μεγάλη προσωπική επένδυση, επειδή θεωρούμε ότι η έρευνα είναι ζωντανό συστατικό της επιστήμης και απαραίτητο εργαλείο της διδασκαλίας.

Στον τόμο αυτόν παρουσιάζονται συνοπτικά τα κυριότερα προγράμματα που εκπονήθηκαν στα 20 χρόνια λειτουργίας του Εργαστηρίου, σε δύο μέρη. Το Πρώτο Μέρος, το οποίο επιμελήθηκε ο Παναγιώτης Χαλάτσος, μέλος ΕΔΙΠ του Τομέα Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Επικοινωνιακών Πρακτικών & Σχεδιασμού, περιλαμβάνει το έργο του Εργαστηρίου από το 2012 έως το 2022. Το Δεύτερο Μέρος, το οποίο επιμελήθηκε η Ανθή Σιδηροπούλου, επίκουρη καθηγήτρια στον Τομέα Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Επικοινωνιακών Πρακτικών & Σχεδιασμού, περιλαμβάνει το έργο του Εργαστηρίου από το 2001 έως το 2011.

Για ό,τι καταφέραμε στα 20 χρόνια της λειτουργίας μας είμαστε περήφανοι. Ό,τι μας δυσκολεύει εξακολουθούμε να το αντιμετωπίζουμε, γιατί πιστεύουμε στο Ελληνικό Δημόσιο Πανεπιστήμιο και στους Ανθρώπους του, διδάσκοντες, ερευνητές και φοιτητές. Θα συνεχίσουμε, λοιπόν, να προσπαθούμε.

Αθήνα, Νοέμβριος 2022

Εκ μέρους των Συνεργατών του Εργαστηρίου

Μπετίνα Ντάβου

Καθηγήτρια Ψυχολογίας

Το Εργαστήριο

Ιστορικό

Το Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας & των Μέσων, του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 2001 από τον Καθηγητή Κλινικής Κοινωνικής Ψυχολογίας Κλήμη Ναυρίδη και λειτούργησε έως το 2013 υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Γνωστικής Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Μπετίνας Ντάβου. Από το 2013 έως σήμερα, στη διεύθυνση του Εργαστηρίου εναλλάσσονται ο Νικόλαος Χρηστάκης, Καθηγητής Ψυχοκοινωνιολογίας των ΜΜΕ, η Μπετίνα Ντάβου και ο Αντώνης Αρμενάκης, Επίκουρος Καθηγητής Μεθοδολογίας Έρευνας και Εφαρμοσμένης Στατιστικής. Η αρχική ονομασία του εργαστηρίου ήταν «Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού», έως το Φεβρουάριο του 2019, που μετονομάστηκε, καθώς το αντικείμενό του εξειδικεύεται με την πάροδο τον χρόνων.

Το Εργαστήριο εξυπηρετεί εκπαιδευτικές και ερευνητικές ανάγκες του Τομέα Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Εκπαιδευτικών Πρακτικών και Σχεδιασμού, οι οποίες επικεντρώνονται αφενός, στις εφαρμογές της ψυχολογίας σε επικοινωνιακά φαινόμενα, όπως οι ανθρώπινες σχέσεις και η άμεση διαπροσωπική επικοινωνία, η μη λεκτική επικοινωνία, η αλληλεπίδραση στις ομάδες, η νοητική επεξεργασία των μηνυμάτων των μέσων, η ψηφιακή αγωγή και εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας και αφετέρου,

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

στις ψυχολογικές και κοινωνικές μετατροπές που επισυμβαίνουν στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον της καθημερινής ζωής. Στεγάζεται στο κέντρο της Αθήνας, στον 3^ο όροφο του Γρυπάρειου Μεγάρου, στην οδό Σοφοκλέους 1 και είναι ηλεκτρονικά επισκέψιμο στη διεύθυνση: <http://psylab.media.uoa.gr/>

Ερευνητικό έργο

Στο Εργαστήριο πραγματοποιούνται ερευνητικά προγράμματα, ορισμένα από τα οποία αποτελούν θέματα διδακτορικών διατριβών και άλλα, με χρηματοδοτήσεις από εθνικούς και διεθνείς φορείς.

Τα κυριότερα ερευνητικά προγράμματα που πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο εντάσσονται στις εξής θεματικές:

1. Ανθρώπινες σχέσεις
2. Ψηφιακή καθημερινότητα
3. Κοινωνική και πολιτική ζωή
4. Συναισθήματα και συγκίνηση

Διδακτικό έργο

Το Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας & των Μέσων υποστηρίζει την ερευνητική άσκηση των φοιτητών στο πλαίσιο των προπτυχιακών μαθημάτων της γνωστικής ψυχολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας, της ψυχολογίας της επικοινωνίας και της κυβερνοψυχολογίας, καθώς και στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού μαθήματος στην ερευνητική μεθοδολογία. Επίσης, στο Εργαστήριο διεξάγονται βιωματικές ασκήσεις στη διαπροσωπική επικοινωνία για τους προπτυχιακούς φοιτητές, καθώς και ειδικά σεμινάρια στην κατάστροση και τη διεξαγωγή έρευνας, για προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές.

Μέρος του διδακτικού έργου του Εργαστηρίου έχει αποτελέσει και η οργάνωση και πραγματοποίηση σεμιναρίων επιμόρφωσης εκπαιδευτικών στην εφαρμογή προγραμμάτων εκπαίδευσης στα μέσα επικοινωνίας και τον ψηφιακό αλφαριθμητισμό στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και στη δυναμική της ομάδας και την επικοινωνία στον σχολικό χώρο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Παρατηρητήριο Ανάπτυξης Προγραμμάτων Οπτικοακουστικού Αλφαριθμητισμού

Το Παρατηρητήριο Ανάπτυξης Προγραμμάτων Οπτικοακουστικού Αλφαριθμητισμού στην Ελλάδα είναι μια δραστηριότητα του Εργαστηρίου που ξεκίνησε την ακαδημαϊκή χρονιά 2006-2007, με αρχική χρηματοδότηση από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας. Βασικός στόχος του Παρατηρητηρίου ήταν η καταγραφή των ερευνητών και των εν ενεργεία εκπαιδευτικών που ασχολούνται με την αγωγή και εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας και με τον ψηφιακό αλφαριθμητισμό στην Ελλάδα, η καταγραφή και συγκέντρωση των προγραμμάτων που εκπονούνται από φορείς της εκπαίδευσης (σχολεία, οργανισμούς κ.ά.) ή μεμονωμένους εκπαιδευτικούς και η θέσπιση σταθμισμένων κριτηρίων για τα προγράμματα αυτά, με βάση τα διεθνή επιστημονικά δεδομένα.

Επιμέρους στόχοι του Παρατηρητηρίου ήταν η ενημέρωση των εκπαιδευτικών, των γονέων και των παιδιών για τους σκοπούς του ψηφιακού αλφαριθμητισμού μέσω επικοινωνιακού υλικού, η δημιουργία βάσης δεδομένων ερευνητών και εκπαιδευτικών, η ανταλλαγή εμπειριών των ήδη εμπλεκόμενων σε συναφή προγράμματα, η διάχυση πληροφοριακού και διδακτικού υλικού που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη σχολική τάξη, καθώς και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που ενδιαφέρονται να εκπονήσουν προγράμματα ψηφιακού αλφαριθμητισμού και αγωγής και εκπαίδευσης στα μέσα επικοινωνίας.

Ειδικό αφιέρωμα «Αγωγή και Εκπαίδευση στα Μέσα Επικοινωνίας»

Στο πλαίσιο των διεθνών συνεργασιών του Εργαστηρίου, τα στελέχη και οι συνεργάτες του από την Ελλάδα και το εξωτερικό ανέλαβαν τη δημιουργία ειδικού αφιέρωματος του περιοδικού *Ζητήματα Επικοινωνίας* (Τεύχος 6, 2007), έκδοση του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ, το οποίο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Καστανιώτη. Το αφιέρωμα αποτέλεσε το πρώτο σύγγραμμα που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα, με θέμα την αγωγή και εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας. Περιλάμβανε 10 κείμενα

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

από την Ελλάδα, την Ισπανία, την Ιταλία, τη Βρετανία, την Σουηδία και τις Η.Π.Α., γραμμένα από τους πλέον ειδικούς στον τομέα αυτό, τα οποία ανέδειξαν την ποικιλομορφία των θεωρητικών προσεγγίσεων και των μεθόδων εφαρμογής των προγραμμάτων ψηφιακής αγωγής και εκπαίδευσης στα μέσα επικοινωνίας, σε συνάρτηση με τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας.

Για το τεύχος αυτό συνεργάστηκαν μετά από πρόσκληση, οι J. I. Aguaded-Gomez από το Πανεπιστήμιο της Ουέλβα στην Ισπανία, D. Buckingham από το Ινστιτούτο Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, Renee Hobbs από την Σχολή Επικοινωνίας και Θεάτρου του Πανεπιστημίου Temple της Πενσυλβάνια, P.C. Rivoltella από το Καθολικό Πανεπιστήμιο του Μιλάνου, Ulrika Sjoberg από το Πανεπιστήμιο Halmstad στην Σουηδία και οι Ε. Κούρτη, Μ. Λεωνίδα, Β. Νίκα και Γ. Πλειός από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την επιστημονική επιμέλεια του τόμου είχε η Μπ. Ντάβου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τις μεταφράσεις των κειμένων των ξένων συγγραφέων πραγματοποίησαν αφιλοκερδώς συνεργάτιδες και συνεργάτες του Εργαστηρίου.

Συνεργασίες με άλλους φορείς

Το Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας & των Μέσων συνεργάζεται με άλλα Εργαστήρια του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, καθώς και με Εργαστήρια άλλων Τμημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Είναι μέλος του Κέντρου Αριστείας του ΕΚΠΑ «Ψηφιακός Μετασχηματισμός και Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες».

Κατά καιρούς συνεργάζεται με Πανεπιστημιακά Ιδρύματα, Ερευνητικά Κέντρα και άλλους φορείς του Εξωτερικού, όπως, ενδεικτικά, τα:

- ▶ Grupo Comunicar του Πανεπιστημίου Ουέλβα της Ισπανίας
- ▶ MED του Καθολικού Πανεπιστημίου του Μιλάνου
- ▶ Institute of Education του Πανεπιστημίου του Λονδίνου
- ▶ Εργαστήριο για την Εκπαίδευση στα Μέσα Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Temple της Πενσυλβανίας
- ▶ Πανεπιστήμιο Halmstad της Σουηδίας

ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

- ▶ Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ
- ▶ Τμήμα Δημοσιογραφίας της Σχολής Τεχνών, Επικοινωνίας και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Frederick Λευκωσίας
- ▶ Πανεπιστήμιο του Santiago de Compostela
- ▶ ΜΚΟ ACSAR Βαρκελώνη
- ▶ Δήμος του Santiago de Compostela
- ▶ Πανεπιστήμιο του Minho
- ▶ Πανεπιστήμιο Vic - Κεντρικό Πανεπιστήμιο της Καταλονίας

Στελέχη, συνεργάτες και συνεργάτιδες

Το Εργαστήριο στελεχώνεται από τα μέλη Δ.Ε.Π. και Ε.Δ.Ι.Π. του Τομέα Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Επικοινωνιακών Πρακτικών και Σχεδιασμού του Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ του ΕΚΠΑ. Στο συνολικό έργο του Εργαστηρίου έχουν, έως σήμερα, συμμετάσχει με συγγραφικές, ερευνητικές ή διδακτικές δραστηριότητες οι παρακάτω συνεργάτες και συνεργάτιδες:

José Ignacio Aguaded-Gómez, Καθηγητής Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Ουέλβα, Ισπανία

Έλενα Ανδρέου, Σχολική Σύμβουλος Μουσικής Αγωγής

Πλένα Αποστολοπούλου, Κοινωνική Ανθρωπολόγος

Αντώνης Αρμενάκης, Επίκουρος Καθηγητής Στατιστικής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών

David Buckingham, Καθηγητής Παιδαγωγικών, Ινστιτούτο Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Λονδίνου

Βασιλική Γαλάνη, Δρ. Κλινικής Ψυχολογίας

Πατρίτσια Γερακοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψηφιακών Μέσων και Επικοινωνίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Νίκος Γεωργαράκης, Ερευνητής ΕΚΚΕ, Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας

Νικόλαος Γιαλαμάς, Καθηγητής Στατιστικής, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής Πολιτικής Επικοινωνίας & Κοινωνιολογίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μαρκέλλα Δήμου, Επικοινωνιολόγος, Δρ. Επικοινωνίας

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- Ελισάβετ Εκμεκτζιάν, Δρ. Ψυχολογίας*
*Renee Hobbs, Καθηγήτρια Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Temple, Πενσιλ-
βάνια, Η.Π.Α.*
- Σωτήρης Θεοχαρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας,
Πανεπιστημίου Frederick, Κύπρος*
- Ζωή Κακκαρά, Πολιτική Επιστήμων, M.Sc.*
- Τσαμπίκα Καρακίτσα, Δρ. Επικοινωνίας, Εκπαιδευτικός*
- Γιώτα Κατσίκη, Κοινωνική Λειτουργός-Κοινωνική Ανθρωπολόγος, M.Sc.*
- Σύσση Κορίτση, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.*
- Ευαγγελία Κούρτη, Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο
Αθηνών*
- Κούτριας Αποστόλης, Κλινικός Ψυχολόγος, M.Sc.*
- Ελένη Κυριάκου, Εργασιακή Ψυχολόγος, M.Sc.*
- Μαρία Λεωνίδα, Σκηνοθέτης*
- Σωτηρία Λύκου, Ψυχολόγος*
- Λίλα Μάστορα, Δρ. Ψυχολογίας της Επικοινωνίας*
- Λίτσα Μαυρομαρά, Ψυχολόγος, M.Sc.*
- Σοφιάνα Μηλιωρίτσα, Προσωποκεντρική Ψυχοθεραπεύτρια, Επικοινωνι-
ολόγος, M.Sc.*
- Βασιλική Μπατρακούλη, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, M.Sc.*
- Νίκος Μπουμπάρης, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Πολι-
τισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου*
- Βασιλική Νίκα, Δρ. Εκπαίδευσης στα Μέσα Επικοινωνίας, Εκπαιδευτικός*
- Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια Γνωστικής Ψυχολογίας, Τμήμα Επικοινωνί-
ας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών*
- Ευδοκία Ντάλη, Δρ. Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Κλινική Ψυχολόγος*
- Διονύσης Πάνος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και Σπου-
δών Διαδικτύου, του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου*
- Δήμητρα Παπαδήμα, Σύμβουλος Παιδιών και Εφήβων, Μ.Α.*
- Έλλη Παπαδημητρίου, Ψυχολόγος*
- Στέλιος Παπαθανασόπουλος, Καθηγητής Οργάνωσης και Πολιτικής των
ΜΜΕ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών*
- Δημήτρης Παπαχατζόπουλος, Δρ. Ψυχολογίας της Υγείας, M.Sc*

ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

- Αγγελική Παρασκευοπούλου, Φιλολόγος-Επικοινωνιολόγος
Χάρης Πασσιάς, Ερευνητής, Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Frederick, Κύπρος
- Κώστας Περεζούς, Δρ. Επικοινωνίας, Πολιτικός Επιστήμων
Γιώργος Πλειός, Καθηγητής Ιδεολογίας και Πολιτικού Λόγου στη Μαζική Επικοινωνία, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Σταμάτης Πουλακιδάκος, Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Ψηφιακών Μέσων του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας
- Pier Cesare Rivoltella, Καθηγητής Επικοινωνίας, Καθολικό Πανεπιστήμιο του Μιλάνου, Ιταλία
- Μαρίνα Σαβράμη, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.
Βενετία Σακελλαρίου, Επικοινωνιολόγος, M.A.
- Αυθή Σιδηροπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας της Επικοινωνίας με έμφαση στην Κυβερνοψυχολογία, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Μαρία Σίμωση, Λέκτορας Θεωρίας Οργανώσεων, Τμήμα Μηχανικών Σχεδίασης Προϊόντων & Συστημάτων Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- Μαρίνα Σινίκη, Φιλολόγος-Επικοινωνιολόγος
Ulrika Sjöberg, Καθηγήτρια Σπουδών Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Μαλμο, Σουηδία
- Ροντίκα Σοκολόφ, Δρ. Επικοινωνίας, Δημοσιογράφος
- Κατερίνα Σπετσιώτου, Δρ. Ψυχολογίας της Επικοινωνίας, Ψυχοθεραπεύτρια
- Νίκος Στασινόπουλος, Δρ. Επικοινωνίας, Επικοινωνιολόγος
- Γιάννης Σταυρακάκης, Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Μαρία Σφέτσα, Δρ. Επικοινωνίας
- Τζίνα Τασιοπούλου, Επιχειρησιακή Ερευνήτρια-Επικοινωνιολόγος, M.Sc.
- Σπύρος Τρύφωνα, Δρ. Επικοινωνίας
- Χαράλαμπος Τσέκερης, Ερευνητής Β' βαθμίδας στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών (ΙΚΕ) του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)
- Ιωάννα Τσούτση, Κλινική Ψυχολόγος, M.Sc.
- Παναγιώτης Χαλάτσης, Δρ. Κοινωνικής Ψυχολογίας, ΕΔΙΠ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

*Αθηνά Χατζούλη, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα
Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών*

*Νικόλας Χρηστάκης, Καθηγητής Ψυχοκοινωνιολογίας των ΜΜΕ, Τμήμα
Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών*

*Ιωάννα Χριστοδούλου, Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής
Έρευνας, Πανεπιστήμιο Frederick, Κύπρος*

Το έργο του Εργαστηρίου υποστηρίζεται, επίσης, από μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες και το ερευνητικό του δυναμικό εμπλουτίζεται από όσους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες επιθυμούν να συμβάλλουν στις έρευνες που διεξάγονται υπό την εποπτεία των στελεχών του Εργαστηρίου.

Η διοικητική λειτουργία του Εργαστηρίου υποστηρίζεται από τα μέλη ΕΤΕΠ Σταυρούλα Λάββα και Αριάννα Σίβερα.

**Μέρος Πρώτο:
Ερευνητικό έργο
2012-2022**

**Επιμέλεια:
Παναγιώτης Χαλάτσης**

1.
Ανθρώπινες σχέσεις

1.1

Ετερόφυλη φιλία: Βιώματα και αναπαραστάσεις ετερόφυλων φιλικών дуάδων για τη σχέση τους

Διδακτορική έρευνα: Μαρία Σφέτσα

Επόπτης: Νικόλας Χρηστάκης, Καθηγητής

Χρηματοδότηση: Η εκπόνηση της διατριβής υποστηρίχτηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών με την ανακήρυξη της υποψηφίας ως υποτρόφου τον Δεκέμβριο του 2009.

Ημερομηνία υποστήριξης: Δεκέμβριος 2014

Εισαγωγή

Προκειμένου να μελετηθεί διεξοδικά η ετερόφυλη φιλία, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάστηκε σε είκοσι φιλικές дуάδες, διασταυρώνοντας στοιχεία που συλλέχθηκαν από τον κάθε ετερόφυλο φιλικό παρτενέρ χωριστά, μέσα από τη διενέργεια προσωπικών εις βάθος συνεντεύξεων. Μεταξύ άλλων, διερευνήθηκε ο τρόπος διαμεσολάβησης από το φύλο της εμπειρίας της ετερόφυλης φιλίας, καθώς και η διαμόρφωση των αντιστοίχων αναπαραστάσεων σε σχέση με αυτή, από τους συμμετέχοντες. Δόθηκε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο τα πρόσωπα αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση και επικοινωνία, ενώ μελετήθηκε ο τρόπος με τον οποίο τα επικοινωνιακά πρότυπα που έχουν διαμορφωθεί ως προς τις ετερόφυλες σχέσεις γενικώς –κυρίως ως προς τις ερωτικές σχέσεις και τις σχέσεις στο ζευγάρι– επικαιροποιούνται και εξελίσσονται στο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλίας. Μέσα από αυτήν την προσέγγιση χαρτογραφήθηκαν ορισμένες «περιοχές δραστηριοποίησης» των ετερόφυλων φιλικών παρτενέρ

που αναδεικνύουν ιδιαίτερες πτυχές και δυνατότητες της μελετώμενης διαπροσωπικής σχέσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η θεωρητική θεμελίωση της διατριβής πραγματώθηκε μέσα από την επίκληση πρόσφατων σχετικά βιβλιογραφικών πηγών, δεδομένου ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ετερόφυλη φιλική σχέση άρχισε να αναπτύσσεται μόλις τις τελευταίες δεκαετίες.

Η ετερόφυλη φιλία αναδύθηκε σταδιακά ως μία νέα σχεσιακή πραγματικότητα (Maisonpneuve & Lamy, 1993· Rubin, 1985), η οποία στερείται των καθοδηγητικών «σεναρίων» (scripts) που χαρακτηρίζουν άλλες στενές διαπροσωπικές σχέσεις (Ο' Meara, 1989). Η Reeder (2000) διατυπώνει χαρακτηριστικά ότι οι ετερόφυλες φιλικές σχέσεις μέχρι και το 1986 «θεωρούνται ενταγμένες εντός της κατηγορίας των σχέσεων ρομαντικής φύσεως». Σύμφωνα με τον ορισμό του Ο' Meara (1989), η ετερόφυλη φιλική σχέση περιγράφεται ως «μία μη ρομαντική, μη οικογενειακή, προσωπική σχέση ανάμεσα σε έναν άνδρα και μία γυναίκα. Η σχέση είναι μη ρομαντική υπό την έννοια ότι είναι εκουσίως αποσυνδεδεμένη από πρακτικές ερωτοτροπίας από τα εμπλεκόμενα μέλη. Μη ρομαντική, δεν σημαίνει παρ' όλα αυτά, ότι η σεξουαλικότητα και το πάθος απουσιάζουν από τη σχέση». Οι παράγοντες που σχετίζονται με τη συνύπαρξη, στο εν λόγω πλαίσιο, ατόμων του αντίθετου φύλου, όπως είναι η σεξουαλικότητα, είναι παρόντες, ενεργοί και επιδέχονται διερεύνησης.

Καθώς επιδιώκεται η εμβάθυνση σε ιδιαίτερες πτυχές της σχέσης, εστιάσαμε σε μελέτες που πραγματεύονται την *ετερόφυλη φιλία κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής του ατόμου* (Monsour, 1997), τη *σύγκριση ανάμεσα στην ομόφυλη και ετερόφυλη φιλία* (Parker de Vries, 2003· Werking, 1997), τη *διαχείριση του ζητήματος της ανάδυσης ερωτικής έλξης* (Afifi & Faulkner, 2000· Bleske-Rechek et al, 2012· Halatsis & Christakis, 2009), την *οικειότητα* ανάμεσα στους ετερόφυλους φιλικούς παρτενέρ (Monsour, 1992), και τις *προκλήσεις* που συνδέονται με τη συγκεκριμένη σχέση. Ο Ο' Meara (1989) περιγράφει τέσσερις προκλήσεις, όταν αναφέρεται στην ενδεχόμενη ύπαρξη συναισθηματικού δεσμού, στη διαχείριση της

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

σεξουαλικότητας, στα θέματα ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο προβάλλεται η σχέση προς τον κοινωνικό περίγυρο.

Επισημαίνεται ότι ειδική θεωρητική εστίαση έχει γίνει στα ιδιαίτερα γνωρίσματα που φέρουν τα άτομα στο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλίας ακριβώς λόγω της έμφυλης ταυτότητάς τους (Canary et Al., 1997· Werking, 1997). Όπως προκύπτει, στο πλαίσιο της φιλικής συνάντησης ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, φαίνεται ότι αλληλεπιδρούν δύο διαφορετικές «παραδόσεις» πρακτικών της φιλίας, αναλόγως με τις συνήθειες και τις ανάγκες του κάθε φύλου, οι οποίες οδηγούν με τη σειρά τους σε μία αντίστοιχη νέα «παραδοχή» στην ετερόφυλη φιλία, την οποία και επιχειρήσαμε να αποτυπώσουμε στην παρούσα διατριβή.

Σύνοψη μεθόδου

Προκειμένου να προσεγγιστεί το ερευνητικό ζητούμενο, εκτιμήθηκε η ιδιαιτερότητα του αντικειμένου μελέτης. Η μεθοδολογία ποιοτικού τύπου, θεωρήθηκε ως η πλέον αρμόζουσα επιλογή για τη μελέτη της δυναμικής μίας στενής διαπροσωπικής σχέσης, όπως είναι η ετερόφυλη φιλία. Η ερευνητική φάση της διατριβής περατώθηκε με τη διενέργεια ημι-δομημένων εις βάθος συνεντεύξεων σε σαράντα (40) συμμετέχοντες/ουσες (οπότε και επήλθε ο πληροφοριακός κορεσμός – Creswell, 2007), ήτοι σε είκοσι δυάδες φίλων, κατοίκων Ελλάδας, ηλικίας 25-55 ετών και ετεροφυλόφιλου σεξουαλικού προσανατολισμού, όπου ερωτήθηκαν *χωριστά* για τη σχέση τους οι εκάστοτε παρτενέρ της κάθε δυάδας. Ο σχεδιασμός οδηγού συνέντευξης, με τη διάκριση των ερωτήσεων ως προς τη βίωση της σχέσης σε ενδοατομικό, διατομικό και κοινωνικό επίπεδο (Huston, 2000), επέτρεψε μία ολοκληρωμένη ερευνητική προσέγγιση της ετερόφυλης φιλικής σχέσης.

Ειδικά, η χρήση του μεθοδολογικού εργαλείου των **διασταυρούμενων συνεντεύξεων** (Eisikovits & Koren, 2010) αποτέλεσε μία καινοτόμα προσέγγιση για τη μελέτη της ετερόφυλης φιλίας, αλλά και των διαπροσωπικών σχέσεων εν γένει, αφού αποτυπώθηκαν οι αναπαραστάσεις αμφοτέρων των μελών που συγκροτούν τη φιλική δυάδα, αναδεικνύοντας τη

σύμπτωση ή την απόκλιση αυτών ως προς τις παραμέτρους βίωσης της σχέσης. Παράλληλα, η δομή και η λειτουργία των ημι-δομημένων εις βάθος συνεντεύξεων, επέτρεψαν την αβίαστη έκφραση και την ευχέρεια των ερωτηθέντων να επικεντρωθούν, στα πλαίσια των αφηγήσεών τους, σε πλευρές της σχέσης που οι ίδιοι αξιολογούν ως καταλυτικές, αναδεικνύοντας έτσι σημαίνουσες όψεις της αυτής διαπροσωπικής σχέσης.

Με την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων και τη συλλογή του υλικού, ακολούθησε απομαγνητοφώνηση και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε ανάλυση περιεχομένου, από την οποία αναδείχθηκαν συγκεκριμένες θεματικές περιοχές, οι οποίες αναλύθηκαν διεξοδικά, οδηγώντας στη διατύπωση συμπερασμάτων, όπως περιγράφονται κατωτέρω.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Η ανάλυση των αφηγήσεων των συμμετεχόντων επέτρεψε τη χαρτογράφηση της «επιφάνειας διεπαφής» των ετερόφυλων φίλων (βλ. διάγραμμα), μέσω της οποίας διακρίναμε ορισμένες «περιοχές δραστηριοποίησής» τους, που αναδεικνύουν τις ποικίλες μορφές που μπορεί να προσλάβει η σχέση σε συνάρτηση με ορισμένες διαστάσεις που κυριαρχούν κάθε φορά (σε επίπεδο συμπεριφοράς, πρακτικών και προσδοκιών), μέσα από την εμπλουτιστική συμμετοχή του ετερόφυλου στοιχείου (το οποίο αποδυναμώνεται καθώς προχωράμε μέχρι την τελευταία διάσταση):

- *Υποστηρικτικός/γονικός τομέας:* περιλαμβάνει τις συμπεριφορές υποστήριξης προς τον φίλο, οι οποίες δύνανται να προσλάβουν γονικά χαρακτηριστικά. Αναγνωρίζοντας την παροχή στήριξης ως ένα δεσπόζον όφελος που καλλιεργείται στα πλαίσια μίας φιλικής σχέσης, με ευεργετικές επιδράσεις στο επίπεδο της σωματικής και ψυχικής υγείας των μετεχόντων, διαπιστώνεται εδώ μία εμπλουτισμένη εκδοχή του, όπου αξιοποιούνται τα έμφυλα στοιχεία των παρτενέρ (όπως η συναισθηματική εκφραστικότητα των γυναικών ή η διακριτικότητα και η αποφασιστικότητα των ανδρών). Η γονική μεταφορά (με καταμερισμό ή εναλλαγή ρόλων γονέα-παιδιού ανάμεσα στους παρτενέρ) εκφράζει τη στοργή, την ασφάλεια και τη δοτικότητα των μετεχόντων με κύριες εκδηλώσεις στο επίπεδο της

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

τρυφερότητας και της προστατευτικότητας («μια στοργική μητέρα», «ο πάτερ φαμίλιας»).

• *Συμβουλευτικός/συμμαχικός τομέας*: με την επικοινωνία να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της ετερόφυλης φιλικής αλληλεπίδρασης, διακρίνεται ένα ορισμένο πεδίο της, που συνίσταται στην παροχή συμβουλών κυρίως αναφορικά με τις σχέσεις με τον ετερόφυλο άλλο. Στη βάση της αντίληψης του διαχωρισμού των δύο φύλων με σχετικές λεκτικές διατυπώσεις («το αντίθετο στρατόπεδο»), ο έμπιστος φίλος και σύμβουλος συνιστά έναν σύμμαχο που συμβιβάζει αυτήν την απόσταση, μεταφέροντας την εμπειρία του μέσα από τη γνώση και βίωση των έμφυλων ιδιαιτεροτήτων του. Οι ετερόφυλοι φίλοι επιχειρούν ερμηνείες για αναγνωρίσιμες ως προς το φύλο τους συμπεριφορές, ενώ παράλληλα υιοθετούν στρατηγικές και προβαίνουν σε ενέργειες επιβοηθητικές για την εύρεση επιθυμητού συντρόφου για τον παρτενέρ τους.

• *Ερωτότροπος τομέας*: στο εν λόγω πεδίο εντάσσονται τόσο οι περιπτώσεις όπου η ανάδυση της ερωτικής έλξης ανάμεσα στους δύο παρτενέρ συνιστά ένα ενεργό διακύβευμα προς διαχείριση, όσο και οι καταστάσεις, όπου ένας ενυπάρχων ερωτισμός αποτελεί ένα μόνο από τα συστατικά μέρη της φιλικής σχέσης.

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας διαπιστώθηκε ότι *τέσσερις από τις είκοσι δυνάδες* αντιμετώπισαν έντονα την ερωτική/σεξουαλική πρόκληση και παρατηρήθηκαν οι εξής τάσεις:

α) Δεδομένου του εντονότερου σχεσιακού προσανατολισμού τους και της έλλειψης σεναρίων για την ετερόφυλη φιλία, οι γυναίκες αναζητούν ένα πλαίσιο κατανόησης και νοσηματοδότησής της, επιδιώκοντας τη διπραγμάτευση των συνιστωσών της. Παρά τις δυσκολίες του εγχειρήματος (άλλωστε οι συζητήσεις τέτοιου τύπου στα πλαίσια της παρούσας σχέσης χαρακτηρίζονται ως ταμπού στην βιβλιογραφία: βλ. Afifi & Faulkner, 2000 · Bisson & Levine, 2009), όταν αυτές προκύπτουν μπορούν να αποβούν ωφέλιμες και διασαφηνιστικές και για τα δύο μέρη.

- β) Οι άνδρες είναι πιο επιρρεπείς στο να εντάξουν αυθόρμητα σε φάσεις της καθημερινότητας το σεξουαλικό στοιχείο ή να διαγνώσουν λανθασμένα ερωτικό ενδιαφέρον (Rubin, 1985· Bleske & Buss, 2000), χωρίς να αναλύουν σε βάθος τις πιθανές επιπτώσεις, γεγονός που εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο ερωτισμού που φαίνεται να βιώνουν πιο έντονα στις σχέσεις τους με τις γυναίκες (Abbey, 1982, Halatsis & Christakis, 2009).
- γ) Σε περιπτώσεις όπου φαίνεται να εισχωρεί ενεργά το ερωτικό διακύβευμα, συνήθως συνοδεύεται από ασυμμετρία στη στάση, στις εκτιμήσεις και στις προσδοκίες των εμπλεκόμενων μερών. Αναγνωρίζοντας ότι η στάση απέναντι στο σεξ συνιστά προϊόν νοητικής διαπραγματεύσεως, διαμεσολαβημένης από πολιτισμικά κριτήρια, εκτιμούμε ότι η «άφεση» εισαγωγής του σεξουαλικού παράγοντα από ορισμένα άτομα (όπως και ο «έλεγχός» του) συναρτάται από τις εκάστοτε περιστάσεις (ένταση και αμοιβαιότητα της έλξης, σχεσιακή κατάσταση των παρτενέρ), αλλά και από τον βαθμό υπαγωγής τους σε συγκεκριμένα σενάρια σεξουαλικότητας ή αντίστοιχα φιλίας που επιτρέπουν μία τέτοια είδους εμπλοκή.
- δ) Εν τέλει η ένταξη της σεξουαλικής δραστηριότητας, παρά τις όποιες ασυμφωνίες, αξιολογείται περισσότερο θετικά παρά αρνητικά από τα μέλη των τεσσάρων προαναφερθέντων δυάδων, δεν οδήγησε σε τερματισμό καμία φιλική σχέση, ενώ οι εμπλεκόμενοι φαίνεται να πρεσβεύουν ότι τους έφερε πιο κοντά. Σε ένα ηπιότερο επίπεδο εντοπίζουμε σε πολλούς άλλους συμμετέχοντες (κυρίως) και συμμετέχουσες της έρευνας την αναγνώριση της επωφελούς ένταξης του ερωτισμού ως ενός στοιχείου που διανθίζει τη σχέση.

• *Γνωσιακός τομέας / μαρτυρίας «εκ των έσω»:* αφορά στη δυνατότητα άντλησης γνώσης για τον ετερόφυλο άλλο μέσω της αλληλεπίδρασης με τον φιλικό παρτενέρ. Αυτή προκύπτει, είτε μέσα από την αναζήτηση της οπτικής του άλλου φύλου μέσα από συναφείς συζητήσεις και αναφορές, είτε μέσα από την παρακολούθηση («μαρτυρία») της συμπεριφοράς του και των αλληλεπιδράσεών του με το κοινωνικό περιβάλλον ως έκφραση

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

μίας αμοιβαίας «κατασκοπευτικής» συνενοχής των μετεχόντων. Η προσέγγιση της «αντίθετης σκοπιάς» συνιστά μία σημαντική λειτουργία στα πλαίσια της ετερόφυλης φιλίας, εφόσον μειώνεται η αβεβαιότητα αναφορικά με το άλλο φύλο και τις αντιδράσεις του, διαμορφώνονται πιο ρεαλιστικές προσδοκίες αναφορικά με αυτό, ενώ ενισχύεται η ποιότητα της διαπροσωπικής επικοινωνίας.

- *Εμπλουτιστικός με τα στοιχεία του αντιθέτου*: πρόκειται για το πεδίο εκείνο, όπου μέσω της αλληλεπίδρασης, κάθε φύλο μπορεί να βιώσει πτυχές του αντίθετού του, ενστερνιζόμενο ετερόφυλα χαρακτηριστικά ή ακολουθώντας πρακτικές του ετερόφυλου παρτενέρ. Συνιστά μία σημαντική δυνατότητα του υποκειμένου να προσεγγίσει πτυχές της ψυχικής αμφισεξουαλικότητάς του (Χρηστάκης & Χαλάτσης, 2010) οδηγούμενο σε μία συμπεριφορική ευελιξία και σε μία βαθύτερη και πιο ολοκληρωμένη γνώση του εαυτού. Όπως παρατηρήθηκε, η αξιοποίηση αυτού του χαρακτηριστικού μέσα από την ετερόφυλη φιλική συναναστροφή, εξαρτάται από τον βαθμό προσκόλλησης σε συγκεκριμένα παγιωμένα πρότυπα φύλου, όπως της ηγεμονικής αρρενωπότητας για τους άνδρες (Connell, 1995· Kahn, 2009), όπου όταν είναι έντονος, η (ρητή έστω) παραδοχή μιας τέτοιας δραστηριότητας λογίζεται ως απειλητική για την έμφυλη ταυτότητα. Σε περιπτώσεις όμως όπου δεν υφίστανται τέτοια ανελαστικά σχήματα αντίληψης του έμφυλου εαυτού, η υιοθέτηση του ετερόφυλου στυλ μπορεί να αποβεί ιδιαίτερος γόνιμη και δημιουργική, προσφέροντας μία σειρά από πρόσθετες ευχαριστήσεις στο άτομο.

- *Υποκατάσταση σχέσης «ζευγαριού»*: πρόκειται για ένα σύνολο συμπεριφορών και δράσεων που ανήκουν στο καθιερωμένο ρεπερτόριο αλληλεπιδράσεων μίας ερωτικής συντροφικής σχέσης, οι οποίες υιοθετούνται πρόσκαιρα από τους ετερόφυλους φιλικούς παρτενέρ, όταν δεν έχουν κάποιον ερωτικό σύντροφο. Σε αυτήν την κατηγορία δεν εντάσσεται η σεξουαλική δραστηριότητα (διαφοροποιείται δηλαδή από τον ερωτότροπο τομέα), αλλά περιλαμβάνονται, περιφερειακές του ερωτικού στοιχείου, εκδηλώσεις συναισθηματικής φροντίδας και περιποίησης

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

του ετερόφυλου άλλου. Λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη σεναρίων που διέπει την ετερόφυλη φιλία -και την απουσία δεσμευτικότητας που αυτή συνεπάγεται- διαπιστώνεται εδώ μία προσωρινή (αν και ατελής) παλινδρόμηση σε ένα γνώριμο σχεσιακό σχήμα, που αναπληρώνει τρόπον τινά την ανυπαρξία ενός ερωτικού συντροφικού δεσμού, πληρώντας έτσι συγκεκριμένες συναισθηματικές ανάγκες (για ασφάλεια, επιβεβαίωση, συντροφικότητα).

- *Συμπόρευσης*: αφορά λιγότερο σε συγκεκριμένες δράσεις ή συμπεριφορές και περισσότερο σε μία αίσθηση κοινής πορείας των παρτενέρ, που «αγκαλιάζει» καθολικά όλες τις πτυχές της καθημερινότητάς τους. Πρόκειται δηλαδή για την εκούσια και ομαλή «ενσωμάτωση» του ενός στη ζωή του άλλου, η οποία περιγράφεται από άτομα με δική τους οικογένεια, όπου διαπιστώνεται μία (πιθανώς) «συμβιβαστική» αλληλοεπικάλυψη των σχεσιακών πλαισίων (φιλικού και οικογενειακού). Η αναγνώριση αυτής της αδιατάρακτης πορείας οδηγεί σε ορισμένες περιπτώσεις στον οραματισμό μίας εντονότερης και πιο απτής μορφής συμπόρευσης μέσα από τη συγκατοίκηση ή τη συμβίωση.

- *Ψυχαγωγικός*: στον τομέα αυτό εντάσσονται όλες οι πρακτικές/δραστηριότητες που προσφέρουν ευχαρίστηση στους φίλους στα πλαίσια των συναναστροφών τους. Παρόλο που λογίζεται ως ένα αυτονόητο στοιχείο της φιλικής συνύπαρξης, διαθέτει θεμελιακή δομική σημασία, συνιστώντας τον αόρατο συνεκτικό δεσμό της σχέσης (Fehr, 2000). Εδώ ο ετερόφυλος παράγοντας μπορεί να αποτελέσει ένα εμπλουτιστικό στοιχείο, προσθέτοντας ένα πρόσθετο ενδιαφέρον μέσα από το στοιχείο της ετερότητας και του αιφνιδιασμού που αυτό συνεπάγεται.

- *Δημιουργικής Συμβατότητας*: αφορά σε φιλικές σχέσεις που θεμελιώνονται στην αντίληψη μίας γόνιμης συμβατότητας, είτε ως προς τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά των παρτενέρ, είτε ως προς κοινά ενδιαφέροντα, εμπειρίες ή αναφορές. Οι συμμετέχοντες περιγράφουν ένα ιδιαίτερο ταίριασμα, το οποίο κατοχυρώνει τη διακριτή δυαδική τους υπόσταση

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

από το υπόλοιπο κοινωνικό περιβάλλον. Πρόκειται για τη συγκρότηση ενός φιλικού «εμείς», το οποίο ταυτοποιείται μέσα από τα στοιχεία που τους συνενώνουν, ενώ διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα άτομα στο πλαίσιο μίας «ναρκισσιστικής συννεοχής» (Maisonneuve & Lamy, 1993). Αναγνωρίζοντας όμοια χαρακτηριστικά με τον παρτενέρ, εκφράζεται η ίδια η αγάπη προς τον εαυτό, ενώ παράλληλα εκδηλώνεται η προσήλωση στη δυάδα. Ακόμα και αν υφίστανται αποκλίνοντα χαρακτηριστικά των υποκειμένων, αυτά οδηγούνται σε μία δημιουργική συναρμογή δια της συμπληρωματικότητας και της προσέγγισης ενός «ιδανικού εαυτού», μέσα από τη διαμεσολαβητική λειτουργία του θαυμασμού προς τον φίλο (Maisonneuve, 2009).

- *Αμοιβαίας Ανάπτυξης*: αφορά στη δυνατότητα των ατόμων να οδηγηθούν σε υψηλότερα επίπεδα προσωπικής ανάπτυξης, μέσα από τη σύναψη στενών δεσμών και την αμοιβαία ενθάρρυνση για εξέλιξη (*θεωρία της αυτο-διεύρυνσης*, Aron & Aron, 2000). Η εν λόγω δυναμική εκτυλίσσεται μέσα από τη διαθεσιμότητα των φιλικών παρτενέρ για σχετικές ενέργειες, την ανάληψη πρωτοβουλίας δράσης και την εστίαση στη συνεργατική όψη της σχέσης τους. Επιπλέον, η πορεία προς την προσωπική ανάπτυξη δεν συνίσταται μόνο στην ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων, αλλά και στην υιοθέτηση ή αφομοίωση όψεων του άλλου, μέσω σχετικών ταυτοτικών διεργασιών.

- *Υπερβατικός του φύλου*: δεν λογίζεται τόσο ως περιοχή δραστηριοποίησης, αλλά ως ένα σχήμα θεώρησης της σχέσης που αντιβαίνει σε ένα φυλοκεντρικό μοντέλο σκέψης. Εδώ η εστίαση πραγματοποιείται σε στοιχεία της προσωπικότητας του παρτενέρ και όχι στα έμφυλα χαρακτηριστικά του ή στην ετερόφυλη δυναμική της σχέσης. Μέσω αυτής της αντίληψης αναδεικνύεται η φιλία ως ένα σχεσιακό πλαίσιο, όπου αναπτύσσεται η ψυχική εγγύτητα και η συναισθηματική επαφή, στη βάση μίας πρωταρχικά και οντολογικά «ανθρώπινης» συνένωσης που δεν ερείδεται στην ετερόφυλη παράμετρο.

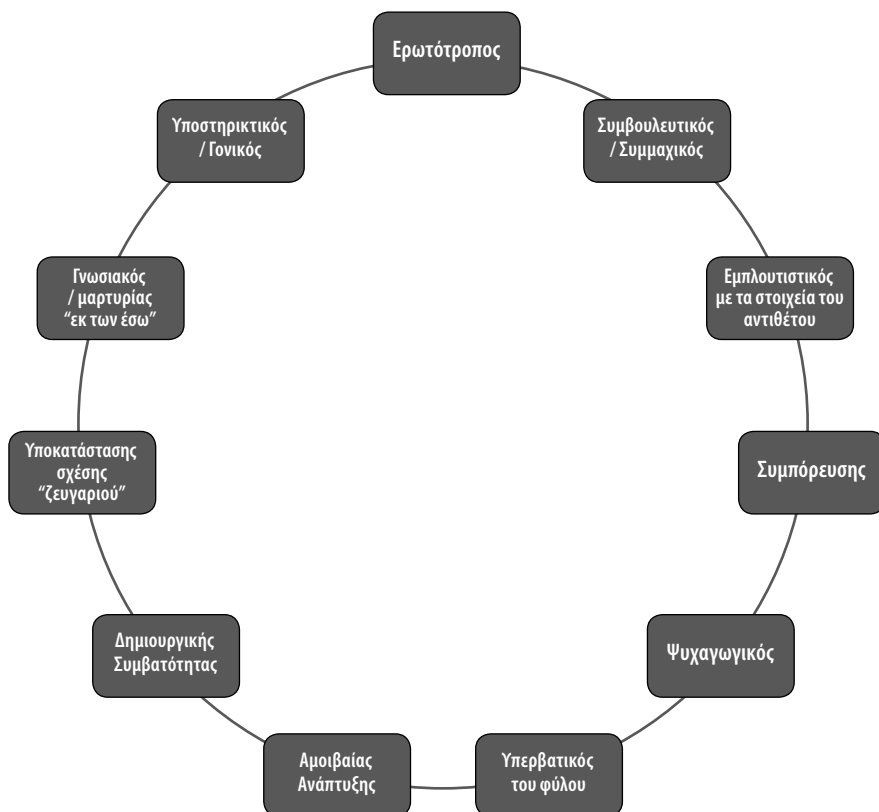
Γενικό συμπέρασμα

Κάθε προσπάθεια κατανόησης μιας οικείας διαπροσωπικής σχέσης, όπως είναι η ετερόφυλη φιλία, πρέπει να λάβει υπόψη τα πιθανά πεδία αμοιβαιότητας που διαμορφώνονται μεταξύ των εμπλεκομένων στα πλαίσια αυτής, τα οποία καθορίζουν τον τύπο και τη δυναμική της σε συνάρτηση με τις διαστάσεις που κυριαρχούν σε κάθε περίπτωση (όπως είναι η ψυχαγωγική, η υποστηρικτική, η συμβουλευτική). Η κατανόηση αυτών των ιδιαίτερων περιοχών δραστηριοποίησης, αλλά και η μελέτη της διαχείρισης των προκλήσεων που προκύπτουν από μία σχέση που παραδοσιακά αντιμετωπίζεται με δυσπιστία, αναδεικνύουν τις δυνατότητες που εν τέλει προσφέρει η ετερόφυλη φιλία τόσο σε προσωπικό επίπεδο για τα άτομα που τη βιώνουν όσο και σε κοινωνικό, ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες μπορούν πλέον να δομήσουν νέες ουσιαστικές σχέσεις μεταξύ τους.

Συντάκτρια κειμένου:

Μαρία Σφέτσα

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Διάγραμμα:

«Περιοχές δραστηριοποίησης» ετερόφυλων φίλων

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Σφέτσα, Μ. & Χρηστάκης, Ν. (2013). Ετερόφυλη φιλία: Εστιάζοντας στη δυάδα. Ανακοίνωση στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Ψυχολογίας (Παλαιοκερασιά Φθιώτιδας-24 Νοεμβρίου 2013).

Βιβλιογραφικές αναφορές:

Abbey, A. (1982). Sex differences in attributions for friendly behavior: Do males misperceive female friendliness? *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 830-838.

- Afifi, W. A., & Faulkner S.L. (2000). On being “Just Friends”: The frequency and impact of sexual activity in cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 17 (2), 205-222.
- Aron, A., & Aron, E. (2000). Self-expansion Motivation and Including Other in the Self. In W. Ickles & S. Duck (Eds.). *The Social Psychology of Personal Relationships* (pp. 110-113). Wiley.
- Bisson, M.A., & Levine, T.R. (2009). Negotiating a Friends with Benefits Relationships. *Archives of sexual behavior*, 38, 66-73.
- Bleske-Rechek, A., Somers, E., Micke, C., Erickson, L., Matteson, L., Stocco, C., Schumacher, B., & Ritchie, L. (2012). Benefit or burden? Attraction in cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29, 569-596.
- Bleske, A.L., & Buss, D.M. (2000). Can Men and Women be just friends? An evolutionary perspective. *Personal Relationships*, 7, 131-151.
- Canary, D.J., Emmers-Sommer, T.M., & Faulkner S. (1997). *Sex and gender differences in personal relationships*. The Guildford Press.
- Connell, R. (1995). *Masculinities*. Polity Press.
- Creswell, W.J. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Sage Publications.
- Eisikovits, Z., & Koren, C. (2010). Approaches to and outcomes of dyadic interview analysis. *Qualitative Health Research*, 20 (12), 1642 -1655.
- Fehr, B. (2000). The life cycle of friendship. In C. Hendrick & S.S. Hendrick (Eds.), *Close Relationships: A Sourcebook* (pp. 71-82). Thousand Oaks, Sage Publications.
- Halatsis, P., & Christakis, N. (2009). The challenge of sexual attraction within heterosexuals’ cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 26 (6-7), 919-937.
- Huston, T. (2000). The social ecology of marriage and other intimate unions. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 298–320.
- Kahn, J. (2009). *An Introduction to Masculinities*, John Wiley & Sons.
- Maisonneuve, J. (2009). *Ψυχολογία της Φιλίας*. Αθήνα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (γαλλική έκδοση 2004).

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Maisonneuve, J., & Lamy, L. (1993). *Psycho-sociologie de l'amitié*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Monsour, M. (1997). Communication and cross-sex friendships across the life cycle: A review of the literature. In Burleson, B. R., & Kunkel, A. W. *Communication yearbook 20*, (pp. 375-414). Sage.
- Monsour, M. (1992). Meanings of intimacy in same and cross-sex friendships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9, 277-295.
- O'Meara, J. D. (1989). Cross-sex friendships: Four basic challenges of an ignored relationship. *Sex Roles*, 21, 525-543.
- Parker, S., & de Vries, B. (1993). Patterns of friendships for women and men in same and cross-sex friendships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 10, 617-626.
- Reeder, H. (2000). 'I like you... as a friend': The role of attraction in cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 17 (3), 329-348.
- Rubin, L.B. (1985). *Just friends: The Role of Friendship in Our Lives*. New York, Harper & Row.
- Werking, K. (1997). *We're just good friends: Women and men in nonromantic relationships*. New York, The Guilford Press.
- Χρηστάκης, Ν., & Χαλάτσης, Π. (2010). Φιλικές σχέσεις: Νοήματα και πρακτικές στις ομόφυλες και τις ετερόφυλες φιλίες. Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

1.2

Η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού και η χρήση των μέσων επικοινωνίας

Διδακτορική έρευνα: Κατερίνα Σπετσιώτου

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια Ψυχολογίας

Ημερομηνία υποστήριξης: Οκτώβριος 2013

Θεωρητικό πλαίσιο

Στο πλαίσιο της οικογένειας, τα μέσα επικοινωνίας επηρεάζουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται, καθώς αποτελούν αδιάσπαστο μέρος της κοινωνικής και ψυχικής μας πραγματικότητας (Ντάβου, 2005). Η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού επιδρά στα κίνητρα και τη χρήση των μέσων που κάνουν τα παιδιά. Η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού μελετάται από διάφορες προσεγγίσεις, όπως αυτή του συναισθηματικού δεσμού (Bowlby, 1958· Ainsworth, 1963), της συνεκτικότητας γονιού–παιδιού (Maccoby & Martin, 1983), των ψυχολογικών τύπων γονέων (Baumrind, 1991), αλλά και από έρευνες για την ποιότητα άσκησης του γονεϊκού ρόλου. Η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού φαίνεται ότι συγκροτείται από τις εξής τρεις βασικές παραμέτρους:

(α) *Στάση:* Αφορά τον «συναισθηματικό τόνο» της σχέσης, δηλαδή τη συμπεριφορά του γονιού και το πώς αντιμετωπίζει τον ρόλο του. Η στάση μπορεί να είναι θετική, εφόσον ο γονιός αισθάνεται ικανοποιημένος από τον γονεϊκό του ρόλο και προσφέρει στο παιδί εμπιστοσύνη, υποστήριξη, προστασία και ενθάρρυνση, ή αρνητική, όταν στο πλαίσιο της σχέσης υπάρχουν εντάσεις, άγχος και δυσκολίες διαχείρισης των καταστάσεων

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

με σύνοδες δυσλειτουργικές συμπεριφορές (φωνές, προσβολές, σαρκασμό κ.λπ.).

(β) *Εμπλοκή*: Αφορά την παρουσία του γονιού στην καθημερινότητα του παιδιού, τη συμμετοχή στη φροντίδα, καθώς και το πόσο δεσμευμένος είναι στο ρόλο του και διαθέσιμος στις ανάγκες του παιδιού.

(γ) *Πειθαρχία*: Σχετίζεται με τη θέσπιση ορίων και την αυτονομία που παραχωρεί ο γονιός, το πόσο ελεγκτικός είναι, καθώς και με την αυστηρότητα -ή μη- των οικογενειακών κανόνων και τη συνέπεια στην εφαρμογή τους.

Η χρήση των μέσων επικοινωνίας καταλαμβάνει πολύ χρόνο στην καθημερινότητα των μελών της οικογένειας, σχετίζεται με την εσωτερική της γεωγραφία (Morley, 2000), αλλά και με τις προαναφερόμενες παραμέτρους της ποιότητας της σχέσης, καθώς είναι συχνά μια δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου, κοινή για γονείς και παιδιά, γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης που αντανακλά τον τρόπο του σχετίζεσθαι εντός της οικογένειας και οι κανόνες που τίθενται γύρω από αυτήν αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το γενικότερο κανονιστικό σύστημα της οικογένειας.

Τα παιδιά, που από πολύ μικρή ηλικία έχουν πρόσβαση σε πολλαπλές θόνες εντός του σπιτικού και είναι ικανότατοι χρήστες των διάφορων ψηφιακών μέσων (Buckingham, 2008), αποτελούν ένα ενεργό κοινό (Wimmer & Dominick, 1994), το οποίο αναζητά να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες ανάγκες και κίνητρα. Τα κίνητρα αυτά αφορούν:

- (α) την κοινωνική αλληλεπίδραση, δηλαδή την ικανοποίηση διαπροσωπικών αναγκών και τη διαπροσωπική επικοινωνία,
- (β) τη συντροφιά, την αναπλήρωση της μοναξιάς και την ιδιότητα των μέσων ως υποκατάστατων συντροφικότητας,
- (γ) την ψυχαγωγία και τη διέγερση, καθώς τα μέσα είναι και πηγή ψυχαγωγίας που ενίοτε οδηγεί σε έντονες συναισθηματικές διεγέρσεις,
- (δ) την αναζήτηση προσωπικής κατάστασης, δηλαδή γνώσης γύρω από τον εαυτό,
- (ε) την αναζήτηση πληροφόρησης συμπληρωματικά με το υλικό του σχολείου και για τον κόσμο γενικά,

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

- (στ) τη συνήθεια, που αντανακλά την τελετουργική χρήση των μέσων,
- (ζ) τον «πασατέμπο», δηλαδή το πέρασμα της ώρας και το γέμισμα του άδειου χρόνου,
- (η) τη χαλάρωση, άρα τη χρήση των μέσων με σκοπό την ξεκούραση και την ηρεμία και
- (θ) την απόδραση ως διαφυγή από την πραγματικότητα και το κοινωνικό πλαίσιο.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που προέκυψαν από την ανασκόπηση της θεωρητικής και ερευνητικής βιβλιογραφίας, αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο το οικογενειακό πλαίσιο (το οποίο καθορίζεται μεταξύ άλλων και από την ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού ενώ ταυτόχρονα περιλαμβάνει και εμπλέκει και τα μέσα) επηρεάζει τα κίνητρα και τον χρόνο χρήσης των μέσων από τα παιδιά. Τα ερευνητικά ερωτήματα διατυπώθηκαν ως εξής:

1. Πώς συνδέεται κάθε μια από τις τρεις βασικές παραμέτρους της ποιότητας της σχέσης γονιού–παιδιού (στάση, εμπλοκή και πειθαρχία) με (α) τα κίνητρα χρήσης των μέσων από τα παιδιά, (β) τον χρόνο χρήσης των μέσων από γονείς και παιδιά, (γ) τη θέση των μέσων στο σπιτικό και (δ) τα δημογραφικά οικογενειακά χαρακτηριστικά;
2. Επηρεάζεται και πώς η διαμόρφωση των κινήτρων χρήσης των μέσων από τα παιδιά (α) από τη χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας και τη θέση τους στο σπιτικό και (β) από τα οικογενειακά χαρακτηριστικά;
3. Υπάρχει συσχέτιση και ποια μεταξύ της χρήσης των μέσων από τα παιδιά με (α) τη χρήση των μέσων από τους γονείς τους, (β) τη θέση των μέσων στο σπιτικό και (γ) τα οικογενειακά χαρακτηριστικά;

Επομένως, η παρούσα έρευνα διερευνά τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται η ποιότητα της σχέσης γονιού–παιδιού με τα κίνητρα χρήσης των μέσων από τα παιδιά και τη χρήση και θέση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γονιών και τις αναφορές των παιδιών (μαθητών).

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σύνοψη μεθόδου

Δείγμα:

Στην έρευνα συμμετείχαν 276 μαθητές, ηλικίας 9-12 ετών και 237 γονείς από Δημοτικά Σχολεία του Δήμου Αθηναίων.

Υλικό - Ψυχομετρικά εργαλεία:

Στους μαθητές χορηγήθηκε ερωτηματολόγιο για τα κίνητρα χρήσης των μέσων, το οποίο διερευνούσε τις παρακάτω παραμέτρους:

- *Κοινωνική αλληλεπίδραση* (Cronbach $\alpha=0,78$): Οκτώ προτάσεις σχετικές με την ικανοποίηση διαπροσωπικών αναγκών και τη διαπροσωπική επικοινωνία
- *Συντροφιά* (Cronbach $\alpha=0,76$): Δέκα προτάσεις σχετικές με την αναπλήρωση της μοναξιάς και την ιδιότητα των μέσων ως υποκατάστατων συντροφικότητας
- *Ψυχαγωγία – Διέγερση* (Cronbach $\alpha=0,73$): Επτά προτάσεις για τα μέσα ως πηγή ψυχαγωγίας που ενίοτε οδηγεί και σε έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις
- *Αναζήτηση προσωπικής κατάστασης* (Cronbach $\alpha=0,72$): Οκτώ προτάσεις σχετικές με τη γνώση γύρω από τον εαυτό
- *Αναζήτηση πληροφόρησης* (Cronbach $\alpha=0,71$): 13 προτάσεις σχετικές με τη μάθηση και την πληροφόρηση συμπληρωματικά με το υλικό του σχολείου και για τον κόσμο γενικά
- *Συνήθεια* (Cronbach $\alpha=0,70$): Τέσσερις προτάσεις σχετικές με την τελετουργική χρήση των μέσων
- *Πέρασμα της ώρας* (Cronbach $\alpha=0,68$): 10 προτάσεις σχετικές με τη χρήση των μέσων για πέρασμα της ώρας και γέμισμα του άδειου χρόνου
- *Χαλάρωση* (Cronbach $\alpha=0,66$): Πέντε προτάσεις για τη χρήση των μέσων με σκοπό την ξεκούραση και την ηρεμία
- *Απόδραση* (Cronbach $\alpha=0,65$): 10 προτάσεις για τη διαφυγή από την πραγματικότητα και το κοινωνικό πλαίσιο

Στους γονείς χορηγήθηκαν οι παρακάτω κλίμακες:

Η ποιότητα σχέσης Γονιού–Παιδιού αξιολογήθηκε με την *Κλίμακα Αξιολόγησης της Ποιότητας Σχέσης Γονιού–Παιδιού* (PCRI) αποτελούμενη από 78 προτάσεις με τετραβάθμια κλίμακα Likert.

Η *Στάση* αξιολογήθηκε: (α) με κλίμακα που διερευνά τη *γονεϊκή στήριξη* (κλίμακα SUP-parental support) (Cronbach $\alpha=0,70$), αποτελούμενη από εννέα προτάσεις που αναφέρονται στην πρακτική βοήθεια και συναισθηματική στήριξη που νιώθουν ότι λαμβάνουν οι γονείς, (β) με κλίμακα που αφορά την *ικανοποίηση από τον γονεϊκό ρόλο* (κλίμακα SAT-satisfaction with parenting) (Cronbach $\alpha=0,85$), αποτελούμενη από 10 προτάσεις που σχετίζονται με τη χαρά τού να είναι κανείς γονιός και (γ) με κλίμακα που αξιολογεί την *επικοινωνία* (κλίμακα COM-communication) (Cronbach $\alpha=0,82$) αποτελούμενη από εννέα προτάσεις που αφορούν την επίγνωση του γονιού για το πόσο καλά επικοινωνεί με το παιδί του.

Η *Εμπλοκή* αξιολογήθηκε με την κλίμακα INV (involvement) (Cronbach $\alpha=0,76$), αποτελούμενη από 14 προτάσεις για την αλληλεπίδραση με το παιδί και τη συμμετοχή στην καθημερινότητά του.

Η *Πειθαρχία* αξιολογήθηκε βάσει της *θέσπισης ορίων* (κλίμακα LIM-limit setting) (Cronbach $\alpha=0,88$), αποτελούμενη από 12 προτάσεις για την αποτελεσματικότητα και τον χαρακτήρα των τεχνικών πειθαρχίας και της *αυτονομίας* (κλίμακα AUT-autonomy) (Cronbach $\alpha=0,80$) με 10 προτάσεις σχετικές με τη θέληση για προαγωγή της ανεξαρτησίας του παιδιού.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προέκυψαν δύο κατηγορίες ποιότητας της σχέσης γονιού-παιδιού (υψηλή και χαμηλή). Οι οικογένειες με υψηλή ποιότητα σχέσης έχουν υψηλότερες τιμές σε όλες τις παραμέτρους που αξιολογούν τη σχέση γονιού-παιδιού ($p=0,001$), ενώ τα παιδιά αυτών των οικογενειών έχουν υψηλότερα επίπεδα χρήσης των μέσων για συντροφιά ($p=0,004$) και ως απόδραση ($p=0,003$), παρακολουθούν λιγότερη τηλεόραση τις καθημερινές ($p=0,009$) και χρησιμοποιούν συχνότερα τον υπολογιστή μαζί με τους γονείς τους ($p=0,008$). Σε αυτές τις οικογένειες διαφοροποιείται με στατιστική σημαντικότητα το μορφωτικό επίπεδο του

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

πατέρα ($p=0,003$), αλλά όχι της μητέρας, το οποίο είναι υψηλότερο από αυτό των οικογενειών με χαμηλή ποιότητα σχέσης γονιού-παιδιού.

Η *στάση* (γονεϊκή στήριξη, ικανοποίηση από τον γονεϊκό ρόλο, επικοινωνία) είχε θετική συσχέτιση με τα κίνητρα της συντροφιάς ($p=0,005$) και της απόδρασης ($p=0,003$) και με την κοινή χρήση της τηλεόρασης από γονείς και παιδιά ($p=0,002$).

Η *εμπλοκή* είχε θετική συσχέτιση με τα κίνητρα της απόδρασης ($p=0,051$) και της χαλάρωσης ($p=0,004$), με τη χρήση τηλεόρασης από τους γονείς ($p=0,026$) και με την κοινή χρήση της τηλεόρασης ($p=0,042$) και του υπολογιστή ($p=0,002$).

Τέλος, η *πειθαρχία* είχε θετική συσχέτιση με τα κίνητρα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ($p=0,000$), της αναζήτησης προσωπικής κατάστασης ($p=0,001$) και της απόδρασης ($p=0,000$), με τη χρήση τηλεόρασης από τα παιδιά ($p=0,000$) και με την κοινή χρήση τηλεόρασης ($p=0,001$) και υπολογιστή ($p=0,014$).

Γενικό συμπέρασμα

Τα ευρήματα αποκαλύπτουν ότι συνολικά η ποιότητα σχέσης γονιού-παιδιού επιδρά στα κίνητρα που διαμορφώνουν τα παιδιά ως προς τη χρήση των μέσων επικοινωνίας, ενώ οι επιμέρους παράμετροι που τη συγκροτούν (στάση, εμπλοκή και πειθαρχία) συσχετίζονται με τον τρόπο που η οικογένεια χρησιμοποιεί τα μέσα. Πιο συγκεκριμένα, η υψηλή ποιότητα σχέσης συσχετίζεται με λιγότερο συχνή χρήση της τηλεόρασης από τα παιδιά και συχνότερη χρήση του υπολογιστή από κοινού με τους γονείς, αλλά και με το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο του πατέρα.

Για την παράμετρο της στάσης, η οποία συνίσταται σε στήριξη των γονιών από το περιβάλλον τους, ικανοποίηση από τον ρόλο τους και καλή επικοινωνία με το παιδί, προκύπτει ότι όταν αυτή είναι υψηλή, συνδέεται με υψηλά κίνητρα συντροφιάς και απόδρασης, αλλά και με αυξημένη χρήση των μέσων, κυρίως της τηλεόρασης. Δηλαδή, τα παιδιά αναζητούν στα μέσα να ανακουφίσουν τη μοναξιά τους και να αποδράσουν από την καθημερινότητα, παρόλο που οι γονείς έχουν υποστηρικτικό δίκτυο, αισθάνονται ικανοποιημένοι από τον ρόλο τους και θεωρούν ότι έχουν καλή

επικοινωνία με το παιδί. Μια πιθανή ερμηνεία αυτού του αποτελέσματος είναι ότι το υποστηρικτικό δίκτυο των γονιών, ίσως σημαίνει απουσία του γονιού και δεν είναι αρκετό για να ανακουφίσει τη μοναξιά που νιώθει το παιδί, δεδομένου και ότι η καλή επικοινωνία που δηλώνουν ότι έχουν οι γονείς με το παιδί δε σημαίνει κατ' ανάγκη και φυσική παρουσία. Ταυτόχρονα, η επικοινωνία γονιού–παιδιού γνωρίζουμε ότι διεξάγεται παράλληλα με τη χρήση των μέσων (λεκτικά και μη λεκτικά), επομένως, η παρουσία του γονιού κατά τη διάρκεια π.χ. της τηλεθέασης αυξάνει τον χρόνο χρήσης του παιδιού, ενδεχομένως και επειδή αποτελεί μια θετική εμπειρία, την οποία το παιδί θέλει να επαναλαμβάνει. Η διάσταση της ικανοποίησης από τον γονεϊκό ρόλο συνδέεται και με το κίνητρο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, δηλαδή της χρήσης των μέσων από το παιδί προκειμένου να συνδεθεί και να αλληλεπιδράσει με τους συνομηλίκους του. Η ικανοποίηση του γονιού από τον ρόλο του φαίνεται ότι επηρεάζει το συναισθηματικό κλίμα της οικογένειας θετικά, βοηθώντας το παιδί να εξερευνήσει το περιβάλλον του και να κοινωνικοποιηθεί μέσα από τις σχέσεις με τους συνομηλίκους του.

Για την παράμετρο της εμπλοκής, η αυξημένη παρουσία του γονιού στην καθημερινότητα του παιδιού συνδέεται με αυξημένα κίνητρα συντροφιάς και απόδρασης. Μια ενδεχόμενη ερμηνεία αυτού του παράδοξου ευρήματος είναι ότι η συνεχής παρουσία του γονιού δημιουργεί πιέσεις στο παιδί, το οποίο επιχειρεί να απομονωθεί αποσυρόμενο σε χρήση των μέσων. Η υψηλή εμπλοκή συνδέεται και με μεγάλη τηλεθέαση από πλευράς των γονιών τις καθημερινές και το Σαββατοκύριακο, αυξημένη κοινή χρήση του υπολογιστή και μεγάλο αριθμό τηλεοπτικών συσκευών στο σπιτικό. Επιβεβαιώνεται ότι η κεντρικότητα των μέσων στην καθημερινότητα της οικογένειας, άρα η ενσωμάτωση της χρήσης τους στην οικογενειακή ρουτίνα, ενισχύει τη χρήση από την πλευρά των παιδιών, επειδή είναι ένα μαθημένο επικοινωνιακό σχήμα ή μια κοινή δραστηριότητα με τον γονιό (όπως αναφέρθηκε και στην παράμετρο της στάσης) που προκαλεί ικανοποίηση.

Για τη διάσταση της πειθαρχίας, που αφορά τους οικογενειακούς κανόνες και τα όρια που θέτουν οι γονείς αλλά και την παραχώρηση αυ-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

τονομίας στο παιδί, παρατηρούμε ότι τα υψηλά επίπεδα πειθαρχίας συσχετίζονται με αρκετά κίνητρα χρήσης των μέσων από τα παιδιά, όπως κοινωνική αλληλεπίδραση, συντροφιά, ψυχαγωγία-διέγερση, αναζήτηση προσωπικής κατάστασης και απόδραση. Πιο συγκεκριμένα, η αυστηρή θέσπιση ορίων από το γονιό συνδέεται με αύξηση όλων των κινήτρων χρήσης των μέσων (πλην αυτού της χαλάρωσης). Το παιδί στο οποίο επιβάλλονται αυστηρά όρια, αναζητά να σχετιστεί με το περιβάλλον και τους συνομηλικούς του και να μάθει για τον εαυτό του και τον κόσμο, ενδεχομένως γιατί τα αυστηρά όρια αντανακλούν και ένα έλλειμμα επικοινωνίας με τους γονείς. Επίσης, επιλέγει να ψυχαγωγηθεί, να ανακουφίσει τη μοναξιά του και να αποδράσει από την καθημερινότητα, χρησιμοποιώντας τα μέσα από συνήθεια, ως τελετουργικός χρήστης. Από την άλλη πλευρά, η παραχώρηση μεγάλης αυτονομίας στο παιδί συνδέεται με αύξηση των κινήτρων της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της αναζήτησης προσωπικής κατάστασης, επιβεβαιώνοντας ότι η αυτονομία που παραχωρεί ο γονιός, ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, το ωθεί να εξερευνήσει το περιβάλλον του και να κοινωνικοποιηθεί. Η υψηλή αυτονομία, όμως, συνδέεται και με υψηλή χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας, τόσο από τα παιδιά όσο και από τους γονείς αλλά και από κοινού, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι είτε οι γονείς παραχωρούν αυτονομία δυσανάλογη με την ηλικία του παιδιού, επομένως το παιδί είναι δύσκολο να αυτορυθμιστεί σε σχέση με τη χρήση των μέσων, είτε η αυτονομία είναι επίπλαστη γιατί συνοδεύεται από υπερβολικά αυστηρό έλεγχο και συνεχή επίβλεψη, η οποία έχει αντίθετα αποτελέσματα. Επίσης, το παράδειγμα του γονιού καταργεί τους κανόνες που επιβάλλονται λεκτικά, καθώς ακόμα και εντός αυστηρών ορίων η πολύ συχνή χρήση των μέσων από τους γονείς επιφέρει και μεγάλη χρήση των ίδιων μέσων από τα παιδιά.

Σε ό,τι αφορά τη θέση και χρήση των μέσων στο σπιτικό, φαίνεται ότι η τηλεόραση και οι συσκευές που συνδέονται στο διαδίκτυο, εξακολουθούν να είναι κεντρικά και να καταλαμβάνουν αξιοσημείωτο χρόνο στην καθημερινότητα των παιδιών αλλά και των γονιών τους. Αυτή η ευκολία πρόσβασης στα μέσα σε συνδυασμό με την ύπαρξη μέσων στο παιδικό

δωμάτιο, τουλάχιστον για τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά, συνδέεται με αύξηση της χρήσης από τα παιδιά (π.χ. η ύπαρξη υπολογιστή στο παιδικό δωμάτιο αυξάνει τον χρόνο χρήσης του υπολογιστή από το παιδί). Καθοριστικό, όμως, είναι το παράδειγμα του γονιού, καθώς η αυξημένη χρήση τηλεόρασης και υπολογιστή από την πλευρά του, συνδέεται με αυξημένη χρήση των δύο αυτών μέσων και από το παιδί.

Βασική διαπίστωση της διατριβής είναι αφενός, ότι η ποιότητα σχέσης γονιού–παιδιού επιδρά στη διαμόρφωση των αναγκών των παιδιών ως καταναλωτών των μέσων και αφετέρου, ότι τα μέσα συχνά χρησιμοποιούνται από την οικογένεια ως εργαλεία συνοχής, αναπλήρωσης της απουσίας των γονέων και της έλλειψης επικοινωνίας. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση από την πλευρά των γονιών, των αιτιών της προβληματικής χρήσης των μέσων από τα παιδιά τους, αλλά και βαθύτερων θεμάτων που αφορούν την ποιότητα της συναλλαγής τους με τα παιδιά.

*Συντάκτρια κειμένου:
Κατερίνα Σπετσιώτου*

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ainsworth, M. D. S. (1963). The development of infant-mother interaction among the Ganda. In Foss BM, (ed). *Determinants of infant behavior*. Wiley, 67–112.
- Baumrind, D. (1991). Parenting styles and adolescent development. In Brooks-Gunn, J., Lerner, R. M., & Petersen, A. C. (Eds.), *The encyclopedia on adolescence* (pp. 746-758). Garland Publishing.
- Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *The International Journal of Psychoanalysis*, 39, 350–373.
- Buckingham, D. (2008) Children and media: a cultural studies approach. In Drother, K., & Livingstone, S. (Eds.) *The International Handbook of Children, Media and Culture* (pp. 219-236). Sage.
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the Context of the Family: Parent-Child Interaction. In Mussen, P. H., & Hetherington, E.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- M. (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 4. Socialization, Personality, and Social Development* (pp. 1-101). Wiley.
- Morley, D. (2003). 'What's home got to do with it'. *European Journal of Cultural Studies* 6 (4): 435–58.
- Ντάβου, Μπ. (2005). *Η Παιδική Ηλικία και τα Μαζικά Μέσα Επικοινωνίας, Μετατροπές της Παιδικής Κατάστασης*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (1994). *Mass media research: An introduction*. Belmont, Wadsworth.

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

- Σπετσιώτου, Κ. (2010). Η χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο Αλεξάκου, Μ., & Σπετσιώτου, Κ. (Επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας «Χτίζοντας γέφυρες επικοινωνίας στην οικογένεια»*. Εκδόσεις Ωρίων.
- Σπετσιώτου, Κ. (2011). Ψυχολογικές επενδύσεις των μέσων επικοινωνίας και η εμπλοκή τους στις σχέσεις και την επικοινωνία στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο Ντάβου, Μπ. (Επιμ.), *Δέκα Χρόνια: Το Έργο μας από το 2001-2011*. Έκδοση Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού.
- Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2012). Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ως διαμεσολαβητές της σχέσης γονέα-παιδιού. Στο Κούρτη, Ευ. (Επιμ.), *Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*. Εκδόσεις Ηρόδοτος / ΟΜΕΡ, 2012, σσ. 208-224.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

- Ντάβου, Μπ., Σπετσιώτου, Κ., & Βορριά, Π. (2009). Η ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού και η χρήση των μέσων. Προφορική ανακοίνωση στο *12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας*, «Η συμβολή της ψυχολογικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία», Βόλος, 14-17 Μαΐου.
- Ντάβου, Μπ., & Σπετσιώτου, Κ. (2012). Η επίδραση της ποιότητας της σχέσης γονιού-παιδιού στην εμπλοκή του παιδιού με τα μέσα επικοινωνίας. Προφορική ανακοίνωση στο *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής*

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

Ψυχολογίας: Από τη Σχέση στις σχέσεις», 17-20 Μαΐου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ντάβου, Μπ., & Σπετσιώτου, Κ. (2015). Η ποιότητα σχέσης γονιού–παιδιού και η χρήση των μέσων επικοινωνίας. Αναρτημένη ανακοίνωση στο *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Σχολικής Ψυχολογίας*, Αθήνα, 20-22 Νοεμβρίου.

1.3

Επικοινωνώντας και δρώντας μουσικά: η αναπαράσταση των μαθητών/τριών γυμνασίου για τη μουσική και τον ρόλο της στη διαμόρφωση των σχέσεών τους

Διδακτορική έρευνα (σε εξέλιξη): Ανδρέου Έλενα

Επόπτης: Νικόλας Χρηστάκης, Καθηγητής

Χρονολογία έναρξης: 2016

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο σκοπός της έρευνας είναι να αποτυπώσει τη μουσική επικοινωνία και δράση που επιτελείται μέσα σε μια σχολική μουσική κοινότητα και ειδικότερα να ερευνήσει α) το τι σημαίνει η μουσική στη ζωή των μαθητών/τριών, β) την ανάγκη που τους/τις οδηγεί στο να *παίζουν μουσική μαζί* γ) τη *μουσική επικοινωνία* που συντελείται μέσα από τη συμμετοχή τους σε μουσικά σύνολα και μουσικές δράσεις (μουσικές κοινότητες) γ) τη διαμόρφωση των σχέσεών τους μέσω αυτής της *μουσικής επικοινωνίας και πρακτικής*.

Αναγκαιότητα της έρευνας:

- εστιάζει σε έναν χώρο παρθένο και ασκιαγράφητο, καθώς οι έρευνες στο πεδίο των μουσικών σχολείων είναι εξαιρετικά λίγες,
- αναδεικνύει τις φωνές των μαθητών/τριών για θέματα *μουσικής επικοινωνίας και μουσικής στη κοινότητα* που τους αφορούν και ουσιαστικά καθορίζουν άμεσα ή έμμεσα, συνειδητά ή ασυνείδητα τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και των σχέσεών τους,

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

- προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το τι θεωρούν σημαντικό στη μουσική οι μαθητές/τριες, που μπορούν να αξιοποιηθούν σε νέες διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της μουσικής αγωγής στο σύγχρονο δημόσιο σχολείο (γυμνάσια, μουσικά σχολεία),
- εξετάζει τις έννοιες της *μουσικής επικοινωνίας*, της *μουσικής στην κοινότητα* και της *κοινότητας μουσικής πρακτικής* που απουσιάζουν από την ελληνική βιβλιογραφία.

Θεωρητική πλαισίωση

Μελετώντας τις έννοιες *σχέση-αναπαραστάσεις-επικοινωνία-μουσική* είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι όλες αναγνωρίζουν και εξετάζουν την καθοριστική αλληλεπίδραση του ατόμου με το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται. Το άτομο είναι πολιτισμικά και κοινωνικά φορτισμένο και αυτό αντανακλάται σε κάθε του δράση, σκέψη και πρακτική. Έτσι, στην παρούσα πρόταση η μουσική είναι πρωτίστως ένα κοινωνικό φαινόμενο, η επικοινωνία είναι *«ανταλλαγή νοημάτων μεταξύ προσώπων εγγεγραμμένων σε ένα μικρο-μακρο-περιβάλλον»* (Χρηστάκης, 2010:45) και οι σχέσεις είναι όλοι αυτοί οι διαφορετικοί δεσμοί που μας ενώνουν με τους άλλους μέσα στο περιβάλλον που ζούμε.

Σχέση/Σχέσεις

Πιο συγκεκριμένα ο Χρηστάκης (2010) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«η σχέση αφορά τη μορφή και τη φύση του δεσμού που ενώνει τα πρόσωπα, ενώ η επικοινωνία παραπέμπει στην αλληλεπίδραση που λαμβάνει χώρα όταν οι εμπλεκόμενοι είναι σε (άμεση ή διαμεσολαβημένη) επαφή και είναι το όχημα μέσω της οποίας η σχέση εγκαθιδρύεται και εξελίσσεται»* (στο Χρηστάκης & Χαλάτσης, 2014:89). Εξετάζουμε τις σχέσεις στα τρία επίπεδα που η ψυχοκοινωνιολογία των διαπροσωπικών σχέσεων αναφέρει: *«α) το ενδοψυχικό (προσωπικότητα, κίνητρα, συναισθήματα και αναπαραστάσεις των εμπλεκόμενων...) β) το αλληλεπιδραστικό (σχεσιακή δομή, λειτουργίες και δυναμική των επικοινωνιών), και γ) το κοινωνικό (κοινωνικές καταστάσεις, θέσεις, ρόλοι, κανόνες, πρότυπα και τελετουργίες...)*» (Χρηστάκης & Χαλάτσης 2014:88). Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφο-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ρά μας στην έννοια αυτή, θα πρέπει να τονίσουμε ότι όταν αναφέρουμε στην έρευνά μας τη λέξη *σχέσεις*, δεν εννοούμε μόνο τις *φιλικές* αλλά όλες αυτές που συμβαίνουν και οδηγούν τα άτομα να συνδέονται μεταξύ τους διαπροσωπικά, ομαδικά, κοινωνικά και με διαφορετικό βαθμό οικειότητας και βάθους.

Αναπαραστάσεις

Σύμφωνα με τον Rime (1998:436) «*όταν κάποιος θέλει να μιλήσει, να εκφραστεί, πρέπει απαραίτητα να εμπλακεί σε μια διεργασία ενεργοποίησης των αναπαραστάσεων*» (στο Χρηστάκης, 2010:113). Τι είναι όμως αναπαράσταση; Ο Χρηστάκης (2016:232) περιγράφει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως «*δίκτυα εννοιών και εικόνων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, με περιεχόμενα να αλλάζουν ανάλογα με τις χωροχρονικές συνθήκες, ανάλογα με τις ταχύτητες των επικοινωνιών, τον εκάστοτε ρόλο των ΜΜΕ και τις διαπροσωπικές και διομαδικές σχέσεις*», ενώ ο Moscovici (1961/1998) στη θεμελιακή έρευνά του σχετικά με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της ψυχανάλυσης τις ορίζει «*ως ένα σύστημα αξιών, εννοιών και πρακτικών σχετιζομένων με αντικείμενα, με όψεις ή με διαστάσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος*» (Χρηστάκης, 2016:233). Αυτές οι διευκρινίσεις μάς υποδεικνύουν ότι η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης θα μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε τη *φυσική σκέψη* των μαθητών/τριών, για τη μουσική και για τον ρόλο που διαδραματίζει στις σχέσεις τους. Επομένως, οι μαθητές/τριες *επικοινωνώντας και δρώντας μουσικά*, μέσω των προσωπικών τους εμπειριών, σχηματίζουν και εξελίσσουν τις απόψεις, τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές τους σχετικά με τη μουσική, τον εαυτό τους, την ομάδα τους και τον κόσμο τους, τις οποίες θα μας περιγράψουν και θα ερμηνεύσουν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Επικοινωνία

Όταν αναφέρουμε την έννοια επικοινωνία εννοούμε «*...μια διεργασία στη διάρκεια της οποίας μεταδίδονται σημασίες μεταξύ προσώπων ή ομάδων*» (Maisonneuve, 1997/2001:163 στο Χρηστάκης, 2010:41). Η επικοινωνία, ως πράξη αλληλεπίδρασης, κατανοείται ολιστικά γιατί αναπτύσσεται μέ-

σα σε ένα σύνθετο, πολυμορφικό και ρευστό κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον. Η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από τους ανθρωπογενείς ή τους περιβαλλοντικούς παράγοντες. Είναι έννοια δυναμική και ανοικτή νοημάτων, καθώς μεταφέρει και περιγράφει ανθρώπινους κώδικες και μηνύματα. Η επικοινωνία μπορεί να είναι λεκτική ή μη λεκτική, απλή, καθημερινή, άμεση, αλλά και σύνθετη διαδικασία μετάδοσης βαθύτερων στάσεων, σκέψεων και αντιλήψεων. Ο Σταμάτης (2005:10) αναφέρει ότι η επικοινωνία αποτελεί *«θεμελιώδη προϋπόθεση της κοινωνικής συμβίωσης, της τεχνολογικής και πολιτισμικής ανάπτυξης, της συνεύρεσης και της δημιουργικότητας των ανθρώπων σε όλους ανεξάρτητα τους τομείς. Είναι τόσο καθημερινή και τόσο επίσημη, είναι τόσο απλή και τόσο πολύπλοκη, είναι συναρπαστική, αναγκαία και αναπόφευκτη, είναι ταυτισμένη με τη ζωή»*. Επιπλέον, οι Χρηστάκης & Χαλάτσης (2014:91) χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη επικοινωνία *«πολυδιαυλική»*, καθώς *«πρόκειται για μια «ολική διεργασία» όπου κάθε στοιχείο αποκτά νόημα στο πλαίσιο των σχέσεών του με τα υπόλοιπα»*. Μέσα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση κατανοούμε ότι η έννοια της *επικοινωνίας* είναι τόσο πολύπλοκη και σημαντική, όσο και η έννοια της *μουσικής* που ακολουθεί.

Μουσική

Μεγαλύτερη δυσκολία αποσαφήνισης παρουσιάζει η έννοια της *μουσικής* η οποία, τόσο ως *τέχνη*, όσο και ως *επιστήμη*, αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο πολυεπίπεδο, πολυδιάστατο και πολυμορφικό, που απασχολεί ερευνητικά πλήθος επιστημών. Αυτή η πολύπλοκη φύση της μουσικής μάς οδηγεί στο να μην αναζητούμε τη σημασία και τα νοήματά της μόνο στο επίπεδο αυτών καθαυτών των ήχων και των τρόπων οργάνωσής τους, γιατί αυτά εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές συμβάσεις που τους δίνουν νόημα και λειτουργικό χαρακτήρα (Hargreaves & North, 1997). Για αυτόν τον λόγο στην παρούσα έρευνα δεν θα ασχληθούμε, ούτε θα αναλύσουμε τα δομικά ποσοτικά στοιχεία της μουσικής (φθόγγους, αρμονία κτλ.), αλλά θα καταπιαστούμε με όλα αυτά τα ψυχο-κοινωνικο-πολιτισμικά ποιοτικά στοιχεία της, τα οποία ενοποιούν τις *μουσικές κοινότητες* και χαρακτηρίζουν τις *μουσικές δράσεις* των ατόμων που παίρνουν

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

μέρος σε αυτές, μεταφέροντας κώδικες, μηνύματα, ιδέες, αξίες, νόρμες κτλ. Καταλήγουμε λοιπόν, ότι στην έρευνά μας η μουσική αποτελεί το όχημα με τη βοήθεια του οποίου οι μαθητές/τριες επικοινωνούν και διαμορφώνουν τις σχέσεις τους.

Μουσική Επικοινωνία

Στο σημείο αυτό θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την έννοια της *μουσικής επικοινωνίας* που αιώνες τώρα αποτελεί αγαπημένο θέμα των ερευνητών, οι οποίοι θέτουν αναπάντητα ερωτήματα και διατυπώνουν φιλοσοφικούς στοχασμούς σχετικά με το νόημα της μουσικής και την επιρροή της στον άνθρωπο. Στόχος μας είναι να φωτίσουμε τις πιο σημαντικές πλευρές της και τον ρόλο που διαδραματίζει στην παρούσα ερευνητική πρόταση.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μουσική πράξη και πρακτική χωρίς να αναφέρουμε την έννοια της μουσικής επικοινωνίας. Τι είναι όμως *μουσική επικοινωνία*; Μελετώντας πολλές διαφορετικές απόψεις μπορούμε να ορίσουμε ότι η μουσική επικοινωνία είναι ένα πολύπλοκο και δυναμικό σύστημα μετάδοσης, λήψης και αποθήκευσης πληροφοριών που εξελίσσεται στον χρόνο και στον χώρο λειτουργώντας πολυδιάστατα: α) ως τέχνη, μεταδίδοντας τον «καθαρό μουσικό εαυτό της» όπως νότες, ρυθμούς, αρμονίες, μελωδίες, δηλ. οργανωμένους ήχους χωρίς αναφορικότητα, β) ως όχημα μετάδοσης ψυχο-κοινωνικοπολιτισμικών συμβολισμών, κωδίκων και λειτουργιών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, γ) ως ισχυρό μέσο αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων με την ίδια τη μουσική δ) ως εργαλείο κοινωνικής και ψυχολογικής επιρροής ε) ως τρόπος έκφρασης βαθύτερων σκέψεων και συναισθημάτων, στ) ως βοηθός ανάπτυξης και εξέλιξης της ίδιας της μουσικής τέχνης, μέσω της αλληλεπίδρασης και της ανατροφοδότησης που δέχεται από την κοινωνία μέσα στην οποία δημιουργείται (Yakuron, 2016). Ο Cross (2005) επισημαίνει ότι η μουσική από τη φύση της είναι διφορούμενη, αφού έχει τη δυνατότητα να μεταδίδει μηνύματα που μπορούν ταυτόχρονα να εκπληρώνουν πολλές διαφορετικές λειτουργίες (αισθητικές, μουσικές, πολιτικές, κοινωνικές, εθνικιστικές, θρησκευτικές, τελετουργικές, οικολογικές,

εμπορικές, διαπροσωπικές, συναισθηματικές, ερωτικές, υπερβατικές κτλ.) και να εξυπηρετούν ποικίλες κοινωνικές ανάγκες. Για αυτόν τον λόγο την έννοια της *μουσικής επικοινωνίας* δεν μπορούμε να την αντιληφθούμε εξετάζοντας κάθε μια από αυτές τις λειτουργίες μεμονωμένα, αλλά αντίθετα απαιτείται η ώσμωση όλων αυτών (Swanwick, 1996). Οι Hargreaves, Miell και MacDonald (2005) αναφέρουν ότι μόνο μια συστηματική μελέτη του ευρύτερου ψυχο-κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου θα επέτρεπε να κατανοήσουμε σε μεγάλο βαθμό την πολυπλοκότητα της μουσικής επικοινωνίας και την επιρροή που ασκεί στους ανθρώπους μέσα στην καθημερινή τους ζωή. Ανάλογα και εμείς θα παρατηρήσουμε προσεκτικά όλους τους τρόπους με τους οποίους οι μαθητές/τριες αλληλεπιδρούν με άλλους ανθρώπους, αντικείμενα ή καταστάσεις στο άμεσο μουσικό περιβάλλον τους που είναι το σχολείο.

Άλλες έννοιες σχετικές με τη μουσική είναι: *μουσική της κοινότητας, κοινότητα μουσικής δράσης, κοινότητα μουσικής πρακτικής και μουσική επικοινωνία*, που στο σύνολό τους αποτελούν νέα ερευνητικά πεδία με ψυχο-κοινωνικο-πολιτισμικό προσανατολισμό. Όλες συγκλίνουν ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνονται και περιγράφουν τη μουσική δράση και τη θέση του ατόμου μέσα σε αυτή. Σε μεγάλο βαθμό η μία έννοια απορρέει ή συμπληρώνει την άλλη, κάτι που το επιβεβαιώνει η ιστορική τους διαδρομή στο χώρο της έρευνας. Σε πολλά σημεία τα νοήματά τους συνυφαίνονται και δύσκολα μπορούν να οριστούν με σαφήνεια. Η προσπάθεια μετάφρασης των αγγλικών εννοιών φανερώνει και την αμηχανία της απόδοσής τους στην ελληνική γλώσσα. Στην ελληνική βιβλιογραφία αξιοποιούνται ως κάτι αυτονόητο, χωρίς την ανάγκη περαιτέρω ανάλυσης. Στην παρούσα έρευνα, οι έννοιες αυτές δεν αποτελούν αυτοσκοπό, αλλά θα τις αξιοποιήσουμε στον βαθμό που χρειάζεται για να κατανοηθεί το μουσικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ομάδες/κοινότητες των μαθητών/τριών επικοινωνούν, αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν τις σχέσεις τους.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σύνοψη μεθόδου

Τα μεθοδολογικά εργαλεία είναι οι συνεντεύξεις, η παρατήρηση και το ερωτηματολόγιο. Οι τεχνικές συλλογής δεδομένων που θα συμπληρώσουν την έρευνα είναι το ημερολόγιο, οι σημειώσεις από παρατήρηση, η συζήτηση, η συλλογή γραπτών πηγών ή άλλων τεκμηρίων. Συμπληρωματικά και παράλληλα των συνεντεύξεων θα πραγματοποιηθεί η αποδελτίωση των σχετικών με το θέμα βιβλιογραφικών αναφορών, επιστημονικών άρθρων, δημοσιευμάτων, των ΑΠΣ και ΔΕΠΠΣ της μουσικής αγωγής, κτλ. Το ερωτηματολόγιο θα είναι ανώνυμο και οι ερωτήσεις θα είναι ανοιχτές για να λειτουργήσουν ως αφόρμηση συζήτησης και να αφήνουν περιθώρια ελεύθερης έκφρασης των μαθητών/τριών, λειτουργώντας περισσότερο ως συμπληρωματικό εργαλείο αξιοπιστίας και εγκυρότητας της έρευνας (τριγωνοποίηση).

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

A) Ως προς την έννοια της ΜΟΥΣΙΚΗΣ:

1. Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται και επαναλαμβάνονται περισσότερες φορές είναι: χαλάρωση, διασκέδαση, εκτόνωση, συναισθήματα, έκφραση, ηρεμία, παρέα, ευχαρίστηση, δημιουργικότητα, αγάπη, χαρά, λύπη, νότες, μελωδία, αρμονία.
2. Τη θεωρούν σημαντική στη ζωή τους όμως δυσκολεύονται να προσδιορίσουν το γιατί. Είναι ενεργητικοί ακροατές/τριες καθώς γνωρίζουν τι ακούνε υφολογικά, αρμονικά και μορφολογικά. Την αναζητούν τόσο ως ακρόαση και παρέα, όσο και ως συναισθηματική εκτόνωση.
3. Νιώθουν θετικά και απελευθερωτικά όταν παίζουν μαζί μουσική, τους παρέχει ασφάλεια, εμπιστοσύνη, σιγουριά και αντιλαμβάνονται την επιτυχία σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι ατομικά.
4. Όταν μιλούν για τη μουσική εννοούν κάτι συγκεκριμένο και άμεσα συνδεδεμένο με τις μουσικές γνώσεις, την εξειδίκευση σε κάποιο όργανο και το τραγούδι.

Β) Ως προς το ΕΝΔΟΨΥΧΙΚΟ επίπεδο:

1. Η ταυτότητά τους έχει σχηματιστεί μέσα από την ετερότητα των ομοίων τους καθώς παίζουν μουσική μαζί και μπορούν μέσω σύγκρισης και παρατήρησης να αντιληφθούν ποιοι είναι και τι θέλουν σε σχέση με τη μουσική. Δείχνουν να ξέρουν τα θετικά ή αρνητικά τους σημεία.
2. Τα συναισθήματά τους είναι θετικά και όλοι δηλώνουν ότι η μουσική είναι σημαντικό μέσο έκφρασης. Δημιουργούν δικά τους τραγούδια και μελωδίες για να εκφραστούν.
3. Οι μνήμες τους από βιωμένες οικογενειακές καταστάσεις σε σχέση με τη μουσική τους δημιουργούν κίνητρα για να ασχοληθούν και οι ίδιοι με τη μουσική.
4. Επιρροές δέχονται από τους καθηγητές/τριες του λειτουργούν καθοριστικά στο να αγαπήσουν το όργανο αλλά και για την εικόνα τους σε σχέση με αυτό. Αποκτούν αυτοπεποίθηση ότι μπορούν να τα καταφέρουν. Επίσης από μουσικά συγκροτήματα τα οποία θαυμάζουν.
5. Στην πλειοψηφία τους δεν θέλουν να γίνουν επαγγελματίες μουσικοί. Το αναγνωρίζουν ως καλλιέργεια, ως εργαλείο έκφρασης και συμπληρωματική απασχόληση.
6. Δεν παρουσιάζουν έμφυλες διακρίσεις ως προς τους μουσικούς ρόλους και τα όργανα που επιλέγουν να παίξουν.

Γ) Ως προς το ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΤΙΚΟ επίπεδο:

1. Η σχεσιακή τους δομή είναι πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη καθώς είναι συμμαθητές/τριες και ανήκουν ταυτόχρονα σε πολλές διαφορετικές μουσικές ομάδες και σύνολα.
2. Οι δεσμοί τους είναι ισχυρότεροι μετά από μια συναυλία καθώς αποκτούν κοινές εμπειρίες, βιώματα κτλ.
3. Η φιλία τους είναι σημαντική και προϋπόθεση για να διατηρούν δικά τους μουσικά σύνολα.
4. Η επικοινωνία και η αλληλεπίδραση μεταξύ τους είναι αναπτυγμένη και άμεσα αντιληπτή μέσα από λεκτικούς και μη λεκτικούς κώδικες που αναπτύσσουν εντός και εκτός μουσικής δράσης.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

5. Το χιούμορ φαίνεται ότι είναι ένας ισχυρός κώδικας επικοινωνίας που λειτουργεί ενοποιητικά μέσα στην ομάδα.
6. Μοιράζονται αγωνίες, λάθη, έρωτες, συγκρούσεις και εντάσεις τα οποία λειτουργούν δημιουργικά μέσα από συνθέσεις, τραγούδια.
7. Η εμπιστοσύνη και η ασφάλεια είναι σημαντικά για να αναπτυχθεί η δυναμική της ομάδας και να εκφραστούν ελεύθερα μέσα σε αυτή.
8. Η αναγνώριση, η αποδοχή και η απόρριψη είναι σημαντικά για την εικόνα τους μέσα στο σχολείο. Το χειροκρότημα από ομοίους αναπτύσσει την αυτοπεποίθησή τους και τους κολακεύει η ιδέα του αυτόγραφου.
9. Η απλή λέξη «επικοινωνία» τους οδηγεί στο μέσο όπως: Viber, Messenger και Facebook.

Δ) Ως προς το ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ επίπεδο και τις ΟΜΑΔΕΣ:

1. Το όνομα σε πολλά γκρουπ είναι δύσκολη υπόθεση και πάντα συνδέεται με κοινά χαρακτηριστικά, εμπειρίες κτλ.
2. Οι ρόλοι τους εναλλάσσονται όταν είναι πάνω και κάτω από τη σκηνή. Μέσα στην ομάδα δεν υπάρχει αρχηγός. Θαυμάζουν το ταλέντο των φίλων τους. Επιβεβαιώνουν τη δημοκρατική διαδικασία μέσα στην ομάδα.
3. Ο κοινός σκοπός αμβλύνει διαφορές και εντάσεις, ενώ το ισχυρό κίνητρο, η πειθαρχία και ο σεβασμός είναι προϋποθέσεις για να λειτουργήσει το μουσικό σύνολο. Οι προσδοκίες τους είναι να συνεχίσουν να παίζουν μαζί και όταν τελειώσουν το σχολείο. Στο μέλλον τους φαντάζονται αναγνώριση και επιτυχία όμως δεν θέλουν να γίνουν επαγγελματίες μουσικοί.
4. Οι κοινές μουσικές προτιμήσεις δεν φαίνεται να παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων των μαθητών/τριών, γεγονός που αντιβαίνει στα συμπεράσματα παλαιότερων ερευνών σχετικών με τις μουσικές προτιμήσεις.
5. Κίνητρο για να παίζουν μαζί μουσική είναι η προβολή στα social media και η επιβεβαίωση που εισπράττουν μέσα από αυτά (Waldron, 2009). Το εσωτερικό ή ισχυρό εξωτερικό κίνητρο αμβλύνει γνωστικές

αδυναμίες και αναπτύσσει δεξιότητες πέρα από τους στόχους του μαθήματος (Vygotsky,1934/1986).

6. Η αναζήτηση προσωπικής ερμηνείας, ύφους και ήχου τους απασχολεί περισσότερο από τις τεχνικές δυσκολίες ενός κομματιού γιατί δεν θέλουν να μιμούνται.

Γενικό συμπέρασμα

Πρόκληση αποτελεί η έρευνα στον χώρο εργασίας. Απαιτεί καλά εργαλεία και οργάνωση. Η ερευνήτρια πρέπει να συλλαμβάνει τη λεπτομέρεια και να μη θεωρεί τίποτα δεδομένο και οικείο. Η αναπαράσταση των μαθητών/τριών για τη μουσική είναι θετική και επηρεάζει άμεσα τις σχέσεις τους (διαπροσωπικά, ομαδικά, κοινωνικά και με διαφορετικό βαθμό οικειότητας και βάθους), μέσω της επικοινωνίας που αναπτύσσουν παίζοντας μουσική.

Συντάκτρια κειμένου:

Ανδρέου Έλενα

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Cross, I. (2005). Music and meaning, ambiguity and evolution. Στο Miell, D., MacDonald, R., & Hargreaves, D.J. (eds). *Musical Communication*. Oxford University Press.
- Hargreaves, D. J., & North, A. C. (eds.). (1997). *The social psychology of music*. Oxford University Press.
- Miell, D., MacDonald, R., & Hargreaves, D. (eds) (2005). *Musical Identities*. Oxford University Press.
- Σταμάτης, Π. (2005). Ολιστική Προσέγγιση της επικοινωνίας. *Σύγχρονοι Προσανατολισμοί στην Εκπαίδευση*, 1, 7-10.
- Vygotsky, L.(1934/1986). *Thought and language*. MIT Press.
- Waldron, J. (2009). Exploring a virtual music ‘community of practice’: Informal music learning on the Internet. *Journal of Music, Technology and Education*, 2: 2-3, 97–112.
- Χρηστάκης, Ν. (2016). *Ψυχοκοινωνιολογία των μαζικών επικοινωνιών*. Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Χρηστάκης, Ν. (2010). Το Πρόσωπο και οι Άλλοι: Θέματα επικοινωνίας και κοινωνικής ψυχολογίας. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Χρηστάκης, Ν., & Χαλάτσης, Π. (2014). Μη λεκτική επικοινωνία, διδακτική πράξη και σχολική ζωή στην τάξη. Στο Η. G. Klinzing, Ν. Πολεμικός, Α. Κοντάκος, & Π. Σταμάτης (Επιμ.). *Μη λεκτική επικοινωνία στην εκπαίδευση: θεωρία και πράξη* (σσ. 87-110). Εκδόσεις Διάδραση.
- Υακυρον, Α. (2016). *The theory of musical communication*. Cambridge Scholars Publishing.

Εισήγηση/άρθρο:

- Ανδρέου, Έ. (2020). Γεφυρώνοντας τη θεωρία με την πράξη: Οι έννοιες της «μουσικής κοινότητας» και «μουσικής επικοινωνίας» στο Πρόγραμμα Σπουδών των Μουσικών Σχολείων. *Έρκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών - Επιστημονικών Θεμάτων*, Τεύχος 18, 84-90.
- Ανδρέου, Έ. (2022). «Μουσική»: συγκριτική μελέτη των αναπαραστάσεων της μουσικής από τους/τις μαθητές/τριες πρότυπων-πειραματικών γυμνασίων και μουσικών σχολείων. Εισήγηση στο *9ο Συνέδριο της Ε.Ε.Μ.Ε με θέμα: Η μουσική εκπαίδευση σε έναν κόσμο που αλλάζει: ταυτότητες, αξίες, εμπειρίες*, (15-17 Απριλίου 2022).

1.4

Μια διαδικτυακή ομάδα υποστήριξης ως τόπος αφήγησης και συλλογικής επεξεργασίας εμπειριών απιστίας

Διδακτορική έρευνα: Ευδοκία Ντάλη

Επόπτης: Νικόλας Χρηστάκης, Καθηγητής

Χρηματοδότηση: Ίδρυμα Ωνάση

Ημερομηνία υποστήριξης: Ιανουάριος 2020

Θεωρητικό πλαίσιο

Η εμφάνιση των νέων τεχνολογιών στην καθημερινή ζωή έχει προκαλέσει και εντατικοποιήσει εντυπωσιακούς μετασχηματισμούς της προσωπικής ζωής, του συν-υπάρχειν και σχετίζεσθαι και έχει αναδιαμορφώσει την ανθρώπινη επικοινωνία (Zhao, 2006). Η πανταχού παρουσία του διαδικτύου και οι αλλαγές που επιφέρει έχουν εισχωρήσει και επηρεάζουν όλες τις όψεις των στενών σχέσεων (Coundouris et al, 2021). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ζήτημα των σχεσιακών παραβάσεων, όπως η απιστία, που φαίνεται να μεταμορφώνεται λόγω της επίδρασης του διαδικτύου, τόσο ως προς τη δημιουργία, τη διατήρηση αλλά και τη διαδικασία διαχείρισης δυσκολιών που εμπεριέχουν αυτές οι εμπειρίες (Abbasi, 2019).

Η απιστία αποτελεί ένα σχεσιακό ζήτημα που μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα, το συναισθηματικό κλίμα, την ίδια την ύπαρξη μιας σχέσης, καθώς και την ταυτότητα και την αίσθηση εαυτού των εμπλεκόμενων και βιώνεται με βάση τις ατομικές της αποχρώσεις, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσεται εντός συγκεκριμένων διαπροσωπικών, θεσμικών και πολιτισμικών πλαισίων (Warach & Josephs, 2019). Ο όρος απιστία αναφέρεται

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

σε εκδηλώσεις εξωδουαδικών ερωτικών σχέσεων ή εμπειριών που συχνά επηρεάζουν τη σχέση και προκαλούν σοβαρές δυσάρεστες επιπτώσεις σε ενδοψυχικό και διαπροσωπικό επίπεδο (Guitar et al., 2017).

Ειδικότερα, οι συντροφικές σχέσεις των ανθρώπων και οι προσδοκίες για αυτές φαίνεται να έχουν αλλάξει τα τελευταία χρόνια στον δυτικό κόσμο. Αυτές οι αλλαγές αντικατοπτρίζουν τον «θάνατο» των ιδεών που αναφέρονται στη «σχέση που κρατά για μια ζωή», των ιδεών περί σχέσεων που συμβαίνουν μια φορά και είναι μοναδικές. Παράλληλα, συνδέονται με την αυξανόμενη αποδοχή ότι τα άτομα έχουν το δικαίωμα να αναζητούν την «προσωπική» ευτυχία και αυτοπραγμάτωση μέσω των συντροφικών σχέσεων. Έτσι, τα κοινωνικο-πολιτισμικά προτάγματα φαίνεται ότι ενισχύουν τις εφήμερες και εύθραυστες σχέσεις και δίνουν προτεραιότητα στην ατομική ηδονή (Torrak, 2020). Από την άλλη πλευρά ωστόσο, η σεξουαλική συνεύρεση και άλλες σχετικές συμπεριφορές έκφρασης σεξουαλικότητας, αναμένεται να περιορίζονται εντός της πρωτεύουσας σχέσης με βάση τις επικρατούσες νόρμες αποκλειστικότητας (McKeever, 2017).

Αυτές οι αλλαγές αποκαλύπτουν ότι το υποκείμενο που εμπλέκεται σε μια εξωδουαδική σχέση επηρεάζεται από αντίρροπες δυνάμεις: από τη μία πλευρά, βιώνει ένα σχεσιακό κλίμα, όπου οι μόνιμες δεσμεύσεις υποχωρούν μπροστά σε σύντομες, εφήμερες σχέσεις και από την άλλη ζει σε ένα περιβάλλον, όπου σχέσεις, όπως οι εξωδουαδικές, αντιμετωπίζονται με δυσμενή τρόπο. Έτσι, αναμένεται να αντιμετωπίζει δυσκολίες που προκύπτουν από αυτές τις εμπειρίες και λόγω του προσωπικού, ευαίσθητου, «απαγορευμένου» και μυστικού χαρακτήρα τους, δημιουργούν εμπόδια στο μοίρασμά τους και στην αναζήτηση υποστήριξης (Irvine & Pelus, 2021). Υπό αυτές τις συνθήκες το άτομο αναζητά μέσω των διαθέσιμων κοινωνικών δικτύων υποστήριξη, συμβουλές ή ψυχολογική ενδυνάμωση. Αυτή τη λειτουργία υποστήριξης διεκδικεί να επιτελέσει το διαδικτυακό «κοινωνικό περιβάλλον», που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την αφήγηση, το μοίρασμα οδυνηρών διαστάσεων και την επεξεργασία των εμπειριών απιστίας μέσα από διαδικτυακές ομάδες.

Τις τελευταίες δεκαετίες αυτές οι ομάδες, έχουν πολλαπλασιαστεί σε τέτοιο βαθμό, που έχουν καταστεί ένα «μαζικό κοινωνικό φαινόμενο»

(Barak, Boniel-Nissim, & Suler, 2008, p. 1868). Γενικότερα, η συμμετοχή σε διαδικτυακές ομάδες υποστήριξης έχει συνδεθεί με συναισθηματικά και ψυχολογικά οφέλη. Δηλαδή, πολλοί άνθρωποι συνδέονται διαδικτυακά σε ομάδες, για να αποφύγουν το αίσθημα στιγματισμού ή κριτικής και να αποφύγουν να εμφανιστούν ως αδύναμοι να διαχειριστούν το πρόβλημά τους (Pan et al., 2020· Rains, 2018).

Σύνοψη μεθόδου

Βάσει του ανωτέρω θεωρητικού πλαισίου, η παρούσα διατριβή, αναλύοντας το περιεχόμενο των συζητήσεων μελών μιας διαδικτυακής ομάδας υποστήριξης, είχε ως σκοπό να διερευνήσει: (α) πώς υφάινεται ο εαυτός των εμπειριών απιστίας, μέσα από την αυτο-αποκάλυψη για ευαίσθητες όψεις των εμπειριών αυτών, και (β) ποια είναι τα χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης σε αυτές τις ομάδες, που στοιχειοθετούν το περιβάλλον «υποστήριξης». Οι υπό εξέταση συζητήσεις που αναλύθηκαν αφορούν μέλη που συμμετείχαν στην ομάδα ως έχοντες την εμπειρία : (α) του «προδομένου συντρόφου», (β) του «προδοτικού συντρόφου», και (γ) του «τρίτου προσώπου».

Για τον σκοπό αυτόν, η διαδικτυακή κοινότητα υποστήριξης LoveShack (<https://www.loveshack.org>) χρησιμοποιήθηκε ως πηγή άντλησης ερευνητικών δεδομένων. Το Loveshack υποστηρίζει ένα παγκόσμιο δίκτυο υποστήριξης από ομότιμους χρήστες, συνδέοντας ανθρώπους από πολλούς διαφορετικούς πολιτισμούς και πάνω από 200 χώρες, επιτρέποντάς τους να αλληλεπιδρούν, να μοιράζονται και να συζητούν σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις τους.

Τα δεδομένα της παρούσας μελέτης περιλαμβάνουν 630 αναρτήσεις που δημοσιεύθηκαν στον πίνακα ανακοινώσεων της ιστοσελίδας Loveshack από συμμετέχοντες που είχαν κάποια εμπειρία εξωδουαδικής σχέσης. Για τη συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μη τυχαία, σκόπιμη δειγματοληψία για να συγκεντρωθούν αναρτήσεις που πραγματοποιήθηκαν σε μια περίοδο πέντε μηνών, μεταξύ 1 Φεβρουαρίου 2017 και 31 Ιουνίου 2017.

Ο συνολικός αριθμός των αρχικών αναρτήσεων-αφηγημάτων περί

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

εμπειριών εξωδουαδικών σχέσεων είναι 105, και διαιρέθηκαν σε τρεις ισάριθμες ομάδες συμμετεχόντων: (α) αναρτήσεις «προδομένων» συντρόφων, (β) αναρτήσεις «προδοτικών συντρόφων» και (γ) εμπειρίες ατόμων που είχαν βρεθεί στη θέση του «τρίτου προσώπου». Για κάθε αρχική ανάρτηση επιλέχθηκαν να αναλυθούν πέντε απαντήσεις άλλων μελών, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των υπό εξέταση απαντήσεων να είναι 630.

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση περιεχομένου (Mayring, 2014), που δεν εστιάζει μόνο στην ανάλυση και παρουσίαση του υλικού που διαθέτει, δηλαδή τις κύριες ιδέες του κειμένου, αλλά και σε οτιδήποτε λανθάνει πίσω από αυτό. Στην παρούσα έρευνα, επιλέχθηκε λόγω της καταλληλότητας αυτής της ερευνητικής μεθόδου για τη μελέτη της επικοινωνίας και του ερωτήματος «ποιος λέει τι, σε ποιον, για ποιον λόγο, πώς και με ποιο αποτέλεσμα». Ακόμη, χρησιμοποιήθηκε λόγω του μεγάλου όγκου των δεδομένων και της χρησιμότητας συνεξέτασης των συχνοτήτων και σύγκρισης του περιεχομένου των αναρτήσεων μεταξύ των ομάδων που εξετάζονται.

Κύρια ευρήματα

Ειδικότερα, όσον αφορά στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή το πώς παρουσιάζεται ο εαυτός των εμπειριών απιστίας, μέσα από την αυτο-παρουσίαση και την αυτο-αποκάλυψη για ευαίσθητες όψεις των εμπειριών αυτών, οι γενικές κατηγορίες που αναδύθηκαν από την ανάλυση των αφηγήσεων τους σκιαγραφούνται στον Πίνακα 1.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

Πίνακας 1

Κατηγορίες των αρχικών αφηγήσεων των τριών ομάδων

Κύρια Κατηγορία	Γενική Κατηγορία	Υπο-κατηγορίες
Το αφήγημα του «προδομένου συντρόφου»	Η αποκάλυψη της εξωδουαδικής σχέσης	(1) Διαδικτυακές όψεις του εξωδουαδικού σχετίζεσθαι (2) Σημεία και ενδείξεις για την ύπαρξη εξωδουαδικής σχέσης (3) Πρόσληψη μεταμέλειας και συγχώρεση
	Ψυχοσυναισθηματικά και συμπεριφορικά παρεπόμενα της αποκάλυψης	(1) Εμπιστοσύνη σε κρίση (2) Διελκυστίνδα αμφιθυμίας, και (3) Η προδοσία του Άλλου και το φάντασμα του κενού
Όψεις των εμπειριών εξωδουαδικών σχέσεων: ο «προδοτικός» σύντροφος	Συναισθηματικές διεργασίες που έπονται της βίωσης μιας εξωδουαδικής σχέσης	(1) Βίωση καταστάσεων συναισθηματικής κατάρρευσης (2) Έκφραση συναισθημάτων ενοχών και μεταμέλειας, και (3) Ο διχασμός της επιθυμίας
	Όψεις των βιωμένων εξωδουαδικών σχέσεων	(1) Δραπετεύοντας από την επανάληψη (2) Η διέγερση ως αντίδοτο, και (3) Εγγύτητα και προβολές στο μέλλον
Οι εμπειρίες του « τρίτου προσώπου »	Οι συγκρουσιακές διαστάσεις της βίωσης της θέσης του τρίτου	(1) Στη σκιά της απώλειας, και (2) Η ολοκλήρωση της αμφιθυμίας: όταν αντίρροπες ώσεις συναντώνται
	Κεντρομόλες όψεις της σχέσης	(1) Η σχέση ως περιβάλλον εμπειρίας αναγκών, και (2) Επιθυμία για αποκλειστικότητα
	Συμπεράσματα εν είδει διδάγματος προς τους άλλους	

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων κινούνται σε παρόμοιους άξονες θεματικών ενοτήτων και για τις τρεις ομάδες συμμετεχόντων, υποδεικνύοντας ότι η προδοσία βαρύνει και τους δύο συντρόφους, ενώ και οι συμμετέχοντες της ομάδας του «τρίτου προσώπου» περιγράφουν την ασύμμετρη συνθήκη που βιώνουν με ένα υψηλό συνοδό συναισθηματικό φορτίο.

1. Αναφορικά με τους «προδομένους» συντρόφους

Αρχικά, οι συμμετέχοντες της ομάδας που παρουσιάζονται ως «προδομένοι» τονίζουν τη σημασία της διαμεσολαβημένης επικοινωνίας για τη δημιουργία και διατήρηση των εξωδυαδικών επαφών, αλλά και τον διευκολυντικό της ρόλο ως μέσου παρακολούθησης και αποκάλυψης συμπεριφορών απιστίας του συντρόφου. Στη συνέχεια, παραθέτουν μια σειρά στοιχείων που θεωρούν ως ενδείξεις και αποδείξεις απιστίας και τα οποία περιγράφουν άλλοτε για να πλαισιώσουν το «χρονικό της απιστίας», άλλοτε για να ζητήσουν επανατροφοδότηση από τα υπόλοιπα μέλη. Αντίστοιχα, στο επόμενο θέμα περιγράφουν τις αντιδράσεις μέσω των οποίων οι σύντροφοί τους ζητούν συγχώρεση και απευθύνονται είτε στα μέλη της ομάδας για να ακούσουν την άποψή τους για την προτεινόμενη στάση τους, είτε ως μια μορφή αυτο-διαλόγου μέσω του οποίου επεξεργάζονται τις συμπεριφορές αυτές. Εκτός όμως από αυτά τα θέματα, οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων αποκαλύπτουν τις έντονες συναισθηματικές διεργασίες που βίωσαν μετά την αποκάλυψη της προδοσίας, με κεντρικούς άξονες την απώλεια εμπιστοσύνης, τη βιωμένη αβεβαιότητα και το αίσθημα κενού και υποτίμησης.

2. Η ομάδα των «προδοτικών» συντρόφων

Όσον αφορά στην ομάδα των προδοτικών συντρόφων, οι αφηγήσεις τους αποτελούν συναισθηματικά φορτισμένες εξομολογήσεις στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται η περιγραφή καταστάσεων συναισθηματικής συντριβής, ενοχών, ντροπής και αμφιθυμίας σχετικά με τις επιλογές που έχουν κάνει. Πέρα από αυτό το τμήμα των συναισθηματικών τους αφηγήσεων, στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την εμπλοκή τους

σε μία εξωδουαδική σχέση, τονίζουν την ύπαρξη μιας προϋπάρχουσας κατάστασης σχεσιακής τελμάτωσης, σε απάντηση της οποίας εμφανίζεται η εξωδουαδική σχέση ως μια ευκαιρία να συναντήσει κανείς ξανά την «επιθυμία» ή την «απόλαυση». Έτσι, η προκύπτουσα εμπλοκή σε εξωδουαδική σχέση έρχεται ως απάντηση στο δίλημμα «να ικανοποιήσω τις προσωπικές μου επιθυμίες ή να δώσω προτεραιότητα στη σταθερότητα της σχέσης/του γάμου μου;». Ωστόσο, δεν πρόκειται για μια εύκολη διαπραγμάτευση, καθώς μετά από αυτές τις εξωδουαδικές εμπειρίες εμφανίζονται στην ομάδα και μιλούν για τον συναισθηματικό τους πόνο, τη μεταμέλειά τους, ενώ παράλληλα παραδέχονται τον «μη αποδεκτό» χαρακτήρα της πράξης τους και τη δική τους θέση ως «θύτη».

3. Οι αφηγήσεις της ομάδας του «τρίτου προσώπου»

Με ανάλογο τρόπο, η ομάδα συμμετεχόντων που προσδιορίζονται ως το «τρίτο πρόσωπο» μεταφέρουν έντονα συναισθηματικές αφηγήσεις, με κεντρικά στοιχεία το αίσθημα απώλειας της σχέσης από το οποίο αναδύεται το αίσθημα απώλειας του εαυτού, όπως οριζόταν, καθώς και η αμφιθυμία για το πώς μπορεί κανείς να σταθεί εντός αυτών των σχέσεων. Η σκιά της απώλειας υφίσταται εξ αρχής στις σχέσεις όπου κανείς λαμβάνει τη θέση του τρίτου, ως μόνιμη απειλή ή πραγματικότητα. Τα άτομα που εμπλέκονται ως «τρίτα πρόσωπα» αναζητούν και επιτυγχάνουν την απόλαυση που προκύπτει από τον εφήμερο και απαγορευμένο χαρακτήρα της σχέσης, ταυτόχρονα όμως μεταφέρουν την επιθυμία τους για την εξασφάλιση αποκλειστικής δέσμευσης στη σχέση αυτή, συναντούν ωστόσο τους περιορισμούς που σχετίζονται με την ύπαρξη μιας πρωτεύουσας σχέσης ή γάμου. Έτσι, παραμένουν σε μια σχέση «εν αναμονή».

Συνεπώς, ο λόγος για τις πράξεις και τα συναισθήματα των συμμετεχόντων αποκαλύπτει στοιχεία για την ενδοψυχική τους ζωή. Ταυτόχρονα, οι αφηγήσεις σκιαγραφούν πολλά ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης για τις αλλαγές που παρατηρούνται στην εποχή της υπερνεωτερικότητας. Ειδικότερα, ο νέος τρόπος βίωσης του χρόνου αποκαλύπτεται τόσο από τις αφηγήσεις αναφορικά με τη βίωση

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ερωτικών σχέσεων όσο και από τον τρόπο με τον οποίο δομούνται και επικοινωνούνται οι απαντήσεις των μελών. Οι συμμετέχοντες της ομάδας των «προδοτικών» συντρόφων και του τρίτου προσώπου, στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν πώς εισήχθησαν σε αυτή τη σχέση, τονίζουν την ανάγκη τους για απόλαυση που θα ικανοποιείται με έναν εφήμερο και άμεσο τρόπο. Ακόμη, η ίδια η συμμετοχή τους στη διαδικτυακή ομάδα και το αίτημά τους προς τα μέλη της, εμφανίζεται με τον χαρακτήρα «επείγοντος»: εισέρχονται σε ένα περιβάλλον που μπορεί να τους δώσει απαντήσεις «εδώ και τώρα», χωρίς καθυστερήσεις, αναζητώντας μια γρήγορη λύση που θα τους βοηθήσει να λάβουν αποφάσεις.

Αναφορικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της αλληλεπίδρασης σε αυτές τις ομάδες, που στοιχειοθετούν το περιβάλλον «υποστήριξης», οι κατηγορίες που προέκυψαν καταγράφονται στον Πίνακα 2.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

Πίνακας 2

Θεματικές ενότητες με βάση τις απαντήσεις των μελών της ομάδας

Κύρια κατηγορία	Γενικές Κατηγορίες	Υπο-κατηγορίες
Απαντήσεις υποστηρικτικού χαρακτήρα	Παροχή συμβουλών- καθοδήγησης	(1) Παρότρυνση για τερματισμό της σχέσης (2) Παρότρυνση για αποκάλυψη-μοίρασμα της πραγματικότητας (3) Παρότρυνση για εσωτερική επεξεργασία (4) Παρότρυνση για αναζήτηση επαγγελματικής συμβουλευτικής (5) Άλλες κατευθυντικές, εξατομικευμένες πρακτικές συμβουλές
	Λαμβάνοντας και προκρίνοντας μια άλλη θέση	(1) Έλλειψη κατανόησης- αντίληψης του προβλήματος (2) Επικριτική στάση (3) Επαναπλαισίωση (4) Αντι-ταύτιση (5) Εστίαση στο ζήτημα των παιδιών
	Κοινές εμπειρίες ως συνδετικός ιστός της ομάδας	
	Εμπεριέχοντας τον Άλλον	(1) Παροχή ευχών (2) Ενθάρρυνση για αυτοσεβασμό (3) Ελάφρυνση από αισθήματα ενοχών
	Συμπεράσματα αποφθεγματικού χαρακτήρα	(1) Ποιος έχει την ευθύνη; (2) Ο αληθινός χαρακτήρας της σχέσης (3) Οι άνδρες είναι «τέτοιοι» (4) Πότε μιλάμε για δεσμό (5) Συνήθη στοιχεία εξωδουαδικών σχέσεων

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η πλειοψηφία των απαντήσεων των συμμετεχόντων εμπεριέχει στοιχεία που προσδιορίζουν ένα πλαίσιο με πολλές επιμέρους διαστάσεις κοινωνικής υποστήριξης, οι οποίες μάλιστα στοιχειοθετούν ένα περιβάλλον ενσυναίσθησης: παροχή συμβουλών, προσπάθεια ερμηνείας-επαναπλαισίωσης της περιγραφόμενης κατάστασης, εστίαση στην ομοιότητα βιωμάτων, αναγνώριση της προσφορότητας της αντίδρασης του συμμετέχοντα, έμφαση στο αίσθημα ομαδικότητας.

Ένα μέρος των απαντήσεων εμπεριέχουν την αναγνώριση και επιβεβαίωση της καταλληλότητας των αντιδράσεων, ενώ ένα άλλο μεγάλο τμήμα των απαντήσεων αντανακλά θέσεις που έρχονται σε αντιπαράθεση με αυτό που έχει παρουσιαστεί από τον αρχικό συμμετέχοντα. Αυτό το είδος απαντήσεων υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι εμπλεκόμενοι σε τέτοιες σχέσεις έρχονται αντιμέτωποι με την κριτική της συμπεριφοράς τους και γι' αυτό καταφεύγουν στην αναζήτηση ενός πλαισίου, όπου θα μπορέσουν να μοιραστούν τις δυσκολίες τους πιο ελεύθερα. Ωστόσο, και στην υπό εξέτασιν ομάδα φαίνεται ότι συναντούν σε έναν σημαντικό βαθμό εναντιωματικές θέσεις. Έτσι, ευρισκόμενοι σε μια συνθήκη «ματαιωμένης εξάρτησης» ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να μη συναντούν αυτό που επιθυμούν.

Μέσω αυτής της παρατήρησης καθίσταται σαφές ότι οι αναρτήσεις εμπεριέχουν σαφείς ή έμμεσες οδηγίες που γράφονται με σκοπό να συνδιαμορφώσουν την ηθική νοοτροπία της ομάδας. Ταυτόχρονα αποτυπώνονται σύγχρονες αντιλήψεις, αναπαραστάσεις (ή ρεπερτόρια) για τον έρωτα, τη συντροφικότητα, τις σχέσεις, τους κανόνες, την ηθική, την ευτυχία και την προδοσία, μέσω των οποίων οι συμμετέχοντες αποπειρώνται να αναστοχαστούν, να νοηματοδοτήσουν και να σταθούν απέναντι στις προσωπικές εμπειρίες σχεσιακών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν.

Γενικό συμπέρασμα

Η διαδικτυακή ομάδα αποτελεί ένα μοναδικό πολιτισμικό φόρουμ, που τοποθετεί τις συναισθηματικές πληγές και τον πόνο των συμμετεχόντων στο επίκεντρο της ατζέντας προς συζήτηση. Γιατί υποφέρω και πώς θα

μπορούσα να σταθώ καλύτερα απέναντι στον πόνο μου; Τα ερωτήματα αυτά απασχολούν τα μέλη της ομάδας.

Με βάση τα ευρήματα αυτά επανερχόμαστε στο κεντρικό ερώτημα: είναι η ανάδυση αυτού που αποκαλούμε “Web 2.0” που μας μεταμορφώνει θεμελιωδώς, ή συνιστά απλώς μια νέα τεχνολογική πλατφόρμα μέσω της οποίας εκφράζονται τα ίδια ψυχολογικά χαρακτηριστικά με ένα διαφορετικό μέσον; Λαμβάνοντας υπόψη το εμπειρικό και το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε, κατανοούμε ότι η ανθρώπινη ανάγκη του ανήκειν και η ανάγκη της εμπειρίας υπό συνθήκες σχεσιακής απόρριψης, απώλειας, οδύνης και αμφιθυμίας, αναζητά πηγές ικανοποίησης και το διαδίκτυο φαίνεται ότι σε έναν βαθμό μπορεί να αναλάβει αυτή τη λειτουργία.

Συνολικά, οι αφηγήσεις αποκαλύπτουν τη συνύπαρξη της ανάγκης για οικειότητα, ασφάλεια και έναν δεσμό, και από την άλλη πλευρά παραπέμπουν στην εισαγωγή ενός «τρίτου προσώπου». Ο τρίτος θα εμφανιστεί ως σημείο στήριξης μεταξύ των συγκρουσιακών δυνάμεων, που στο ένα άκρο τους τοποθετείται η επιθυμία για ατομική ζωή και στο άλλο η ανάγκη για εξάρτηση. Αντίστοιχα, η αναζήτηση υποστήριξης σε έναν ψηφιακά διαμεσολαβημένο χώρο υποδεικνύει την αναζήτηση ενός ψηφιακού τρίτου, που είναι «τόσο κοντά και τόσο μακριά όσο μπορώ να αντέξω».

Η παρούσα διατριβή αναδεικνύει πώς οι σύγχρονοι τρόποι ψηφιακής έκφρασης συναντούν τη βαθιά ασυνείδητη ανάγκη μας για αναγνωρίζουν, αναγνωρίζεσθαι και σχετίζεσθαι. Παράλληλα, μέσω των ευρημάτων της παρούσας ερευνητικής εργασίας, καταγράφονται στοιχεία ευρύτερων πολιτισμικών αφηγήσεων του εαυτού και των σχέσεων, όπως αυτές παρουσιάζονται στις λεκτικές συναλλαγές των συμμετεχόντων των διαδικτυακών ομάδων υποστήριξης. Έτσι, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τον τρόπο με τον οποίο υφαίνεται ο εαυτός στο πλαίσιο της ρευστότητας των σχέσεων και της ύπαρξης εντός ενός ψηφιακά διαμεσολαβημένου περιβάλλοντος.

*Συντάκτρια κειμένου:
Ευδοκία Ντάλη*

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abbasi, I. S. (2019). Social media and committed relationships: What factors make our romantic relationship vulnerable?. *Social Science Computer Review*, 37(3), 425-434.
- Barak, A., Boniel-Nissim, M., & Suler, J. (2008). Fostering empowerment in online support groups. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1867-1883.
- Coundouris, S. P., Tyson, C. L., & Henry, J. D. (2021). Social networking site use and relationship quality: A double edged sword. *Computers in Human Behavior*, 106871.
- Guitar, A. E., Geher, G., Kruger, D. J., Garcia, J. R., Fisher, M. L., & Fitzgerald, C. J. (2017). Defining and distinguishing sexual and emotional infidelity. *Current Psychology*, 36(3), 434-446.
- McKeever, N. (2017). Is the requirement of sexual exclusivity consistent with romantic love?. *Journal of Applied Philosophy*, 34(3), 353-369.
- Mayring, P. (2014). *Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Sage Publications Inc.
- Pan, W., Feng, B., & Li, S. (2020). Online support groups dedicated to specific health problems. In Egbert, N., & Wright, K. B. (Eds.). *Social support and health in the digital age* (pp. 109–127). Lexington Books/Rowman & Littlefield.
- Rains, S. A. (2018). *Coping with illness digitally*. MIT Press.
- Toprak, Z. (2020). Performing Heteronormativity: The Discourse of the College Hook up Culture and Sexuality. *CINEJ Cinema Journal*, 8(1), 124-140.
- Warach, B., & Josephs, L. (2019). The aftershocks of infidelity: a review of infidelity-based attachment trauma. *Sexual and Relationship Therapy*, 1-23.
- Zhao, S. (2006). The Internet and the transformation of the reality of everyday life: Toward a new analytic stance in sociology. *Sociological Inquiry*, 76(4), 458-474.

Δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- Ntali, E., & Christakis, N. (2021). Being the Infidelity Partner: Narratives of Lived Experiences in an Online Support Group. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 15(2), 197-211.
- Ntali, E., & Christakis, N. (2018). Self-disclosure of affairs in online support groups: The case of the “other” partner. In F. Malik (Chair), *Practice and Research*. Symposium conducted at the 7th International Congress on Acceptance & Rejection, Athens, Greece.
- Ntali, E. (2017). Online relational transgressions and the impact on romantic relationships. International Congress of Human Sexuality & Reproduction: “From homo sapiens to homo deus. Digital sexuality and evolution”, Athens, Greece.
- Ntali, E., & Christakis, N. (2017). Sharing experiences of infidelity through Computer Mediated Communication: The case of online support groups”, as part of the Symposium “Developing social identities through media and technology”, on the *1st International Symposium on Intergroup Communication*, Thessaloniki, Greece.

1.5

Ερωτικές σχέσεις, τεχνολογική ενσωμάτωση και οι διαφοροποιήσεις στην έκφραση ή και σύναψη του συναισθηματικού δεσμού

Διδακτορική έρευνα: Σοφιάνα Μηλιωρίτσα

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια

Χρονολογία: 2019 – διακόπηκε

Θεωρητικό πλαίσιο

Η προτεινόμενη διδακτορική διατριβή έχει ως θέμα τις ερωτικές σχέσεις και πώς αυτές επηρεάστηκαν και συνεχίζουν να επηρεάζονται από την άνοδο και την ανάπτυξη του διαδικτύου. Η έρευνα εμπίπτει στον ιδιαίτερα αναπτυσσόμενο τομέα της Κυβερνοψυχολογίας (Cyberpsychology). Στόχος της διατριβής είναι η διεξαγωγή σειράς ερευνών για τη μελέτη των ερωτικών σχέσεων στην ελληνική πραγματικότητα οι οποίες συνάπτονται και εξελίσσονται μέσω των κοινωνικών δικτύων.

Η διατριβή χρειάστηκε να αλλάξει στόχευση δις, καθώς από το ξεκίνημά της παρακολούθησε ερευνητικά τη ραγδαία ενσωμάτωση των ερωτικών σχέσεων και του διαδικτύου, ενώ στην αρχική υπόθεση είχε τεθεί ως στόχος η μελέτη της «πρώτης φάσης» της γνωριμίας και της σύναψης ερωτικής σχέσης με κύριο μέσο τα chat rooms, το Facebook, το Skype, τα dating apps κ.ο.κ. Η «πρώτη» φάση όπως προέκυψε από την αρχική έρευνα είναι τελικά μια φάση διαρκείας, καθώς οι ερωτικές σχέσεις δείχνουν να κρατούν τη χρήση του διαδικτύου ως απαραίτητο χαρακτηριστικό της επικοινωνιακής τους λειτουργίας.

Ο δεύτερος πυλώνας του θεωρητικού υποβάθρου είναι η θεωρία του

συναισθηματικού δεσμού κατά Bowlby (1979). Ο Bowlby μέσα από τη θεωρία του υποστήριξε πως ο άνθρωπος, εύθραυστος και αδύναμος κατά τη γέννησή του, έχει ανάγκη τη σύνδεση με ένα πρόσωπο (συνήθως ο γονέας) που θα τον φροντίσει και θα συνδεθεί μαζί του για να μπορέσει να επιβιώσει ενάντια στις δυσκολίες της ζωής. Αυτός ο δεσμός του βρέφους και κατοπινού παιδιού με τον φροντιστή του είναι δυνατός και έχει διάρκεια στον χρόνο. Οι Ainsworth, Blehar, Waters και Wall (1978) μελέτησαν τις ποιότητες που μπορεί να έχει αυτός ο δεσμός με το γνωστό τους πείραμα «Η συνθήκη του ξένου». Διέκριναν εργαστηριακά δύο βασικές κατηγορίες δεσμού: τον ασφαλή και τον ανασφαλή δεσμό (στον ανασφαλή δεσμό υπάρχουν τρεις υποκατηγορίες: αμφιθυμικός, αποφευκτικός και αποδιοργανωμένος). Το βρέφος, λοιπόν, και ο γονέας θα συνδεθούν είτε με ασφαλή δεσμό είτε με ανασφαλή δεσμό.

Το ένστικτο της σύνδεσης και η ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού ενώ αρχικά μελετήθηκαν στο φάσμα της βρεφικής και παιδικής ηλικίας, αργότερα έγιναν αντικείμενο μελέτης και ως προς την εφηβική και ενήλικη ζωή, αρχής γενομένης με τις έρευνες των Hazan και Shaver (1987). Σύμφωνα με τους Hazan και Shaver, η ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού κατά την παιδική ηλικία διαμορφώνει και το είδος της σύνδεσης που επιδιώκει το άτομο στην ενήλικη ζωή.

Άτομα τα οποία συνδέονται με αποφευκτικό δεσμό επιδιώκουν να συνάψουν διαδικτυακές σχέσεις με μεγαλύτερη ευκολία, ενώ άτομα με αμφιθυμικό δεσμό επιδιώκουν να μεταβάλλουν ιδιαίτερα τα συναισθήματά τους όπως αγάπη, ζήλια και θυμό, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα ψηφιακά προφίλ και στις αναρτήσεις των συντρόφων τους αλλά και στον τρόπο που οι ψηφιακοί σύντροφοί τους επικοινωνούν μαζί τους (τύποι emoticons, αποσιωπητικά, ταχύτητα ανταπόκρισης, ένδειξη εντός/εκτός δικτύου κλπ).

Η ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού και τα εσωτερικά μοντέλα εργασίας παίζουν σημαντικό ρόλο στην έκφραση συναισθημάτων αλλά και στην επιλογή τρόπου σύναψης ερωτικού δεσμού (εντός δικτύου/εκτός δικτύου).

Τα εσωτερικά μοντέλα εργασίας σύμφωνα με τους Ainsworth, Blehar,

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Waters και Wall (1978) διαμορφώνονται με τις επαναλαμβανόμενες αλληλεπιδράσεις του παιδιού με τους βασικούς του φροντιστές. Αν οι βασικοί φροντιστές οι οποίοι είναι οι σημαντικοί Άλλοι στη ζωή του, είναι ζεστοί, διαθέσιμοι και αξιόπιστοι, τότε το παιδί θα θεωρήσει τον εαυτό του σημαντικό, τους ανθρώπους κατά βάση αξιόπιστους και τον κόσμο ασφαλή για διερεύνηση. Θα διαμορφώσει δηλαδή το παιδί ασφαλή μοντέλα εργασίας μέσα του.

Εάν οι βασικοί φροντιστές δεν είναι όμως διαθέσιμοι αλλά, για παράδειγμα, είναι παγωμένοι, απορριπτικοί ή και τρομακτικοί, τότε το παιδί μαθαίνει να μην εμπιστεύεται τους άλλους και να μην στρέφεται σε αυτούς για παρηγοριά στις δύσκολες στιγμές. Σύμφωνα με τη Main (1990), το παιδί θα αναπτύξει ανασφαλή μοντέλα εργασίας ως προς τον συναισθηματικό δεσμό και είτε θα διεκδικεί έντονα την προσοχή του άλλου προσώπου, είτε θα αποσύρεται και θα διαμορφώνει μια προσωπική υπερ-αυτάρκεια.

Σύμφωνα με τους Cobak και Sceenery (1988), ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους σε μια ερωτική σχέση, εξαρτάται από τη φύση των εσωτερικών μοντέλων εργασίας που έχουν αναπτύξει σε σχέση με το ιστορικό του συναισθηματικού τους δεσμού. Η ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού ορίζει και τον τρόπο που βλέπει το άτομο τον Εαυτό του, τον Άλλο και τον κόσμο.

Μολονότι στη βιβλιογραφία μπορεί να εντοπίσει κάποιος πολλές έρευνες για τον συναισθηματικό δεσμό στην αληθινή ζωή (Cassidy & Shaver, 2008), οι έρευνες που αφορούν στο ίδιο θέμα αλλά στο πλαίσιο του ψηφιακού κόσμου είναι περιορισμένες.

Οι Gilbert, Gonzalez και Murphy (2011), σε έρευνά τους με άτομα που συμμετείχαν σε ψηφιακούς κόσμους, διαπίστωσαν ότι βίωναν μεγαλύτερη ικανοποίηση με τους ψηφιακούς ερωτικούς τους συντρόφους παρά με τους αληθινούς ερωτικούς τους συντρόφους. Περαιτέρω, οι Gilbert, Murphy και Avalos (2011) κατέγραψαν πως ορισμένοι συμμετέχοντες βίωναν μεγαλύτερη σεξουαλική ικανοποίηση στην εντός δικτύου σχέση τους παρά με την εκτός δικτύου σχέση που διατηρούσαν.

Σε μια ιδιαίτερα στοχευμένη έρευνα των Schonbridt και Asendorpf

(2012), οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να καθοδηγήσουν έναν πρωταγωνιστή άβαταρ ο οποίος θα βίωνε κατά τη διάρκεια του διαδικτυακού παιχνιδιού τον χωρισμό από τη σύζυγό του. Παρατηρήθηκε λοιπόν, πως οι συμμετέχοντες προέβαλαν το μοτίβο του συναισθηματικού τους δεσμού στους πρωταγωνιστές άβαταρ. Για παράδειγμα, συμμετέχοντες με αμφιθυμικό δεσμό, οδηγούσαν τον πρωταγωνιστή άβαταρ να σκεφτεί αρκετές φορές την ψηφιακή σύζυγό του κατά τη διάρκεια του χωρισμού.

Σύμφωνα με έρευνα των Quackenbush, Allen και Fowler (2015) εξίσου δυνατοί συναισθηματικοί δεσμοί μπορούν να συναφθούν στον αληθινό και στον ψηφιακό κόσμο, με μέτρια συσχέτιση ως προς την ποιότητα δεσμού.

Σε έρευνα των Scott, Mottarella και Lavooy (2006) ζευγάρια με αποκλειστικό τρόπο την εντός δικτύου επικοινωνία, εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα οικειότητας που ταιριάζουν περισσότερο σε άτομα με αποφευκτικό τύπο συναισθηματικού δεσμού.

Ως προς την ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού και τη συχνότητα χρήσης επικοινωνιών που βασίζονται στην τεχνολογία, η πρόσφατη έρευνα των Goodcase και των συνεργατών του (2018), υποστηρίζει πως άτομα με αμφιθυμικό δεσμό στρέφονται περισσότερο στην επικοινωνία μέσω τεχνολογιών, ενώ άτομα με αποφευκτικό δεσμό λιγότερο. Ως προς τα άτομα με αμφιθυμικό δεσμό προτείνεται η εξήγηση πως καταφεύγουν σε αυτές τις μεθόδους, καθώς μειώνουν την αγωνία τους και το αίσθημα αμφιβολίας χωρίς να χρειάζεται να περιμένουν τη φυσική επαφή που ενδεχομένως να καθυστερεί.

Επίσης, άτομα με αμφιθυμικό δεσμό επιτηρούν και επιδεικνύουν μεγαλύτερη ζήλια μέσω του facebook στους συντρόφους τους από ό,τι άτομα με αποφευκτικό δεσμό (Marshall, Bejanyan, Di Castro & Lee, 2013). Συχνά δηλαδή ελέγχουν τη σελίδα των συντρόφων τους, που συνήθως εμφανίζουν λιγότερη δέσμευση και οικειότητα μέσα στη σχέση.

Ωστόσο, μια πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα στον ελληνικό χώρο μελέτησε τα συναισθήματα στις καθημερινές κοινωνικές συναναστροφές (συμπεριλαμβανομένων και συναναστροφών ανάμεσα σε ερωτικούς συντρόφους) ηλεκτρονικά, σε σύγκριση με αυτές πρόσωπο με πρόσωπο,

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

όπου διαπιστώθηκε ότι ο θυμός εκφράζεται στον ψηφιακό κόσμο με μεγαλύτερη ένταση (Kafetsios, Chatzakou, Tsigilis & Vakali, 2017), προσφέροντας έτσι στήριξη σε επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι το ψηφιακό περιβάλλον είναι λιγότερο απειλητικό από τις πρόσωπο με πρόσωπο συναναστροφές (Bargh & McKenna, 2004).

Ο μικρός αριθμός ερευνών στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία αποτελεί περιορισμό αλλά και ευκαιρία ταυτόχρονα. Περιορισμό ως προς τον ενδεχόμενο πλούτο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης αλλά και εύφορο έδαφος ως προς την πρωτοτυπία της διατριβής που με φιλόδοξη ματιά θα εξετάσει τα παραπάνω ζητήματα στην Ελλάδα.

Σύνοψη μεθόδου

Ως προς τη μέθοδο έρευνας, έχει επιλεγεί η ποιοτική έρευνα και συγκεκριμένα η Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (Interpretative Phenomenological Analysis). Η ποιοτική έρευνα είναι μια ερμηνευτική έρευνα. Η φαινομενολογική έρευνα έχει θεμελιωθεί στον σχεδιασμό διερεύνησης έτσι όπως αυτός προκύπτει μέσα από τη φιλοσοφία και την ψυχολογία. Ο ερευνητής περιγράφει τις βιωμένες εμπειρίες των ατόμων για ένα φαινόμενο έτσι ακριβώς όπως περιγράφεται από τους συμμετέχοντες.

Αυτή η περιγραφή κορυφώνεται αναζητώντας την ουσία των εμπειριών αρκετών ατόμων, οι οποίοι έχουν βιώσει το συγκεκριμένο φαινόμενο. Αυτός ο σχεδιασμός έχει ισχυρές φιλοσοφικές ρίζες και ως επί το πλείστον περιλαμβάνει συνεντεύξεις (Giorgi, 2009· Moustakas, 1994 στον Creswell, 237).

Στην πιλοτική έρευνα για την εισαγωγή στη διδακτορική διατριβή επιλέχθηκε η Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση και θα αποτελέσει την κύρια μέθοδο του συνόλου της διατριβής.

Σύμφωνα με τους Bäckström και Sundin (2007), η φαινομενολογία αποκαλύπτει τα νοήματα ενώ η ερμηνευτική τα ερμηνεύει, τα μεταφράζει. Σύμφωνα με τους Van der Zalm και Bergum (2000) η ερμηνευτική φαινομενολογία διαθέτει στοιχεία περιγραφικά και ερμηνευτικά, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για μια «δι-υποκειμενική κατανόηση» (Standing, 2009).

Στην ΕΦΑ αξιοποιούνται, ιδιαιτέρως, οι παραθέσεις και οι μεταφορές οι οποίες χρησιμοποιούνται από τους συμμετέχοντες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν στους τίτλους των θεμάτων ή σε περιγραφές, συνδέοντας ακόμα πιο άμεσα και βαθιά την ανάλυση με τα ίδια τους τα λόγια.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Τα ευρήματα που αναμένονται σχετίζονται με την πλήρη ενσωμάτωση των τεχνολογιών στις ερωτικές σχέσεις και την ενδεχόμενη «μετάλλαξη» της ποιότητας σύναψης δεσμού στην ενήλικη ζωή, καθώς αυτή θα λαμβάνει χώρα μέσα στην τεχνολογική μεμβράνη. Σκέψεις, συναισθήματα και συμπεριφορές μεταβάλλονται για πρώτη φορά τόσο γρήγορα και καταγιγυστικά στην κοινή ιστορία των ερωτικών σχέσεων και των τεχνολογιών.

*Συντάκτρια κειμένου:
Σοφιάνα Μηλιωρίτσα*

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Erlbaum.
- Bargh, J. A., & McKenna, K. Y. A. (2004). The internet and social life. *Annual Review of Psychology*, 55, 573-590.
- Bäckström B., Sundin, K. (2007). The meaning of being a middle-aged relative of a person who has suffered a stroke, one month after discharge from a rehabilitation clinic. *Nursing Inquiry*, 14(3), 243-254.
- Bowlby, J. (1979). The making and breaking of affectional bond. Tavistock.
- Cassidy, J. & Shaver, P. R. (Eds.). (2008). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (2nd ed.). Guilford.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches* (4th.ed.). Sage.
- Goodcase, E., Nalbone, D. L., Hecker, L., & Latty, C. (2018). The Role of Attachment Anxiety and Avoidance in Communication Modality and Relationship Quality of Romantic Relationships Initiated Online. *The*

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- American Journal of Family Therapy*, 46, 1-16. doi:10.1080/01926187.2018.1461032.
- Gilbert, R. L., Gonzalez, M. A., & Murphy, N. A. (2011). Sexuality in the 3D Internet and its relationship to real-life sexuality. *Psychology and Sexuality*, 2, 107–122. doi:10.1080/19419899.2010.536987.
- Gilbert, R. L., Murphy, N. A., & Avalos, M. C. (2011). Realism, idealization, and potential negative impact of 3D virtual relationships. *Computers in Human Behavior*, 7, 2039–2046. doi:10.1016/j.chb.2011.05.011.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511–524. doi:10.1037/0022-3514.52.3.511.
- Kafetsios, K., Chatzakou, D., Tsigilis, N., & Vakali, A., (2017). Emotional experience in face to face and computer mediated social interactions: An event sampling study. *Computers in Human Behaviour*, 76, 287-293.
- Kobak, R. R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Working models, affect regulation, and representations of self and others. *Child Development*, 59, 135–146.
- Main, M. (1990). Cross-cultural studies of attachment organization: Recent studies, changing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Human Development*, 33, 48-61.
- Marshall, T.C., Bejanyan, K., Di Castro, G. & Lee R.A (2013). Attachment styles as predictors of Facebook-related jealousy and surveillance in romantic relationships. *Journal of Personal Relationships*, 20, 1-22.
- Quackenbush, D.M., Allen, J.G., & Fowler, J.C. (2015). Comparison of Attachments in Real-World and Virtual-World Relationships. *Psychiatry*, 78, 317- 327.
- Scott, V., Mottarella, K., & Lavooy, M. (2006). Does Virtual Intimacy Exist? A Brief Exploration into Reported Levels of Intimacy in Online Relationships. *Cyberpsychology & behavior: the impact of the Internet, multimedia and virtual reality on behavior and society*, 9, 759-61. doi:10.1089/cpb.2006.9.759.
- Standing, M. (2009). A new critical framework for applying hermeneutic phenomenology. *Nurse Researcher*. 16, 4, 20-30.

EΠΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

- Tsagarakis, M., Kafetsios, K., & Stalikas, A. (2007). Reliability and Validity of the Greek Version of the Revised Experiences in Close Relationships Measure of Adult Attachment. *European Journal of Psychological Assessment*, 23(1), 47-55.
- Van der Zalm, J, & E., Bergum, V. (2000). Hermeneutic-phenomenology: providing living knowledge for nursing practice. *Journal of Advanced Nursing*. 31, 1, 211-218.

2.
Κοινωνική και πολιτική ζωή

2.1

Η γενιά “boomerang” στην Ελλάδα της κρίσης: Εμπειρίες νέων ενηλίκων που επιστρέφουν στην πατρική εστία

Επιστημονικός υπεύθυνος: Χατζούλη Αθηνά, Επίκουρη Καθηγήτρια
Ερευνητική ομάδα: Ντάλη Ευδοκία (Υπ. Διδάκτωρ), Βαμβακά Μαίρη & Γκίνης Νικόλαος (Μεταπτυχιακοί φοιτητές του ΠΜΣ «Διαχείριση Συγκρούσεων και Επικοινωνία»), Κούτριας Αποστόλης (Κλινικός Ψυχολόγος, M.Sc.), Τσέκερης Χαράλαμπος (Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών ΕΚΚΕ, Διδάσκων του ΠΜΣ «Διαχείριση Συγκρούσεων και Επικοινωνία»)

Χρηματοδότηση: Ειδικός Λογαριασμός Ερευνητικών Κονδυλίων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόγραμμα «Ερευνητικές Δράσεις Τμήματος ΕΜΜΕ 2015-2016»

Θεωρητικό Πλαίσιο

Η επίδραση της ελληνικής κρίσης στις συνθήκες απασχόλησης
Υπό το βάρος της πολυδιάστατης κρίσης της ελληνικής κοινωνίας που ξεκίνησε το 2010, η Ελλάδα βίωσε μια σοβαρή οικονομική κρίση που προκύπτει από έναν συνδυασμό αρνητικών παραγόντων, όπως η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, το μη ισορροπημένο εμπόριο μεταξύ του Βορρά και του Νότου της Ευρώπης, και ένα βαθιά πελατειακό πολιτικό σύστημα (Lyrintzis, 2011). Τα επιβαλλόμενα μέτρα προσαρμογής ενέτειναν την ύφεση της ελληνικής οικονομίας και επιδείνωσαν μια κοινωνική και ανθρωπιστική κρίση μεγάλης κλίμακας. Διάφορες μορφές πολιτικών λιτότητας είχαν, και εξακολουθούν να έχουν, δυσμενείς συνέπειες για το

κράτος πρόνοιας. Αυτό, με τη σειρά του, οδήγησε σε αύξηση της ανεργίας (ιδίως μεταξύ των νέων), χαμηλότερους μισθούς και περικοπές στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (Tsoukalis, 2013).

Οι πιο επιβλαβείς επιπτώσεις αυτών των μέτρων λιτότητας επηρέασαν τους νέους. Εκτός από τη δραματική αύξηση της ανεργίας, οι συνθήκες εργασίας επιδεινώθηκαν, τοποθετώντας μια διευρυνόμενη ομάδα νέων εργαζομένων σε κατάσταση ανεργίας ή έντονης επισφάλειας, με συμβάσεις περιορισμένου χρόνου και με πολύ χαμηλούς μισθούς, συνήθως της τάξης των 300 ευρώ. Υπό αυτές τις περιστάσεις, οι νέοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με δυσμενείς και συχνά παράτυπες εργασιακές συνθήκες, όπως η μερική απασχόληση, η πληρωμή ανά ώρα, οι προσωρινές ή βραχυπρόθεσμες συμβάσεις ή η μαύρη εργασία (Kesisoglou et al., 2016). Έτσι, οι νεαροί ενήλικες στην Ελλάδα κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν πολλούς περιορισμούς, που επηρέασαν τη διαμόρφωση μελλοντικών σχεδίων για τη ζωή τους σε προσωπικό ή επαγγελματικό επίπεδο.

Η επιστροφή στο πατρικό σπίτι ως λύση για τους νεαρούς ενήλικες

Οι νεαροί Έλληνες που βίωσαν άμεσα τις επιπτώσεις της κρίσης ήρθαν αντιμέτωποι με έναν καθημερινό, οδυνηρό αγώνα για επιβίωση και ικανοποίηση βασικών αναγκών. Ένα ανησυχητικό φαινόμενο εδώ, το οποίο προέκυψε υπό συνθήκες κρίσης, αφορά τα αυξανόμενα ποσοστά των νέων που επέστρεψαν στο πατρικό τους σπίτι, μετά την απώλεια της εργασίας τους ή μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους (Cairns, 2011). Σε γενικές γραμμές, αυτή η ομάδα νεαρών ενηλίκων, που θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως «γενιά της επιστροφής», περιγράφεται στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο «γενιά μπούμερανγκ», ειδικά από βρετανικά και αμερικανικά μέσα ενημέρωσης (Koslow & Booth, 2012).

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η μετάβαση σε έναν πιο αυτόνομο, ανεξάρτητο και «ενήλικο» τρόπο ζωής φαίνεται να είναι μια παρατεταμένη, και μερικές φορές αναστρέψιμη διαδικασία (Mitchell, 2006), με αποτέλεσμα μια λιγότερο γραμμική αντίληψη για αυτό που κάποτε οριζόταν ως ενηλικίωση. Αυτή η πραγματικότητα ενισχύεται περαιτέρω από το γεγο-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

νός ότι τα παραδοσιακά ορόσημα στην πορεία ζωής του ατόμου, όπως ο γάμος, η απόκτηση παιδιών, η δημιουργία ξεχωριστού νοικοκυριού και η απόκτηση απασχόλησης δεν θεωρούνται πλέον ως προϋποθέσεις της ταυτότητας του ενήλικου ατόμου, αλλά ως προσωπικές προτιμήσεις και επιλογές (Furstenberg et al., 2004).

Μάλιστα, η επιστροφή στο πατρικό σπίτι στην Ελλάδα μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, όταν λάβουμε υπόψη τους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικογενειακή δυναμική και επηρεάζουν τις επιλογές και τις αποφάσεις των νέων ενηλίκων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι νεαροί ενήλικες στην Ελλάδα καλούνται να επιλύσουν το δίλημμα μεταξύ μιας παρατεταμένης διαμονής στο πατρικό σπίτι και της οικιστικής αυτονομίας. Ως αποτέλεσμα, διαπιστώνουμε ότι η κρίση στην Ελλάδα εκτός από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική της διάσταση, ενέχει και την ισχυρή διάσταση της οντολογικής κρίσης. Σε μια τέτοια οντολογική κρίση, η ανεργία και η επιστροφή στο πατρικό σπίτι μπορούν να λάβουν τη διάσταση μιας «βιογραφικής ρήξης» (Bury, 1982) που διαταράσσει την πορεία της ζωής των νέων, οδηγώντας σε ένα βιογραφικό «πριν» και «μετά»: το «πριν» αντανακλά τις υψηλές προσδοκίες, που τελικά στο «μετά» συναντούν μια περιοριστική κατάσταση, που γίνεται πηγή μιας αδιέξοδης αναδιάταξης της οικείας έως τώρα πραγματικότητας και συντριβής των ατομικών και συλλογικών βεβαιοτήτων με βάση τις οποίες οι νέοι ανέμεναν να προχωρήσουν στη ζωή τους (Bury, 1982; Ketokivi, 2008).

Σύνοψη Μεθόδου

Με βάση το ανωτέρω πλαίσιο, η έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Εργαστήριο σχεδιάστηκε για να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο νεαροί Έλληνες βιώνουν αυτές τις συνθήκες ρήξης της πορείας ζωής τους, όπως προκύπτει από τις αφηγούμενες εμπειρίες τους για την επιστροφή τους και διαμονή στο πατρικό σπίτι λόγω των οικονομικών και επαγγελματικών περιορισμών που αντιμετωπίζουν. Έτσι, η παρούσα εργασία επικέντρωσε το ερευνητικό της ενδιαφέρον στο οδοιπορικό του εαυτού, όπως οδυνηρά βιώνεται –εν μέσω της ελληνικής οικονομικής κρίσης– από νεα-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

ρούς ενήλικες που είναι είτε άνεργοι είτε εργάζονται υπό συνθήκες εργασιακής επισφάλειας και έχουν επιστρέψει στο πατρικό τους σπίτι.

Η παρούσα ποιοτική μελέτη πραγματοποιήθηκε μέσω ημι-δομημένων, εις βάθος συνεντεύξεων για να διερευνήσει τις υποκειμενικές εμπειρίες διαβίωσης με τους γονείς. Οι συμμετέχοντες είναι νέοι ενήλικες που ζουν στο πατρικό τους σπίτι, έχοντας ολοκληρώσει την ακαδημαϊκή εκπαίδευσή τους (τριτοβάθμια), και είναι άνεργοι ή εργάζονται στο πλαίσιο προσωρινών συμβάσεων και με πολύ χαμηλούς μισθούς. Το δείγμα αποτελείται από 15 νεαρούς ενήλικες, 10 γυναίκες και 5 άνδρες. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται μεταξύ 24 και 32 ετών. Όλοι ανήκουν σε κοινωνικά στρώματα μεσαίας τάξης. Τέσσερις από αυτούς ζουν στην Αθήνα, τρεις στον Βόλο, δύο στη Λάρισα, δύο στη Θεσσαλονίκη, ένας στην Κρήτη και τρεις στην Κατερίνη. Η διαδικασία δειγματοληψίας βασίστηκε στη μέθοδο της χιονοστιβάδας, που στηρίζεται στην κοινωνική δικτύωση (Atkinson & Flint, 2001).

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο από τον Απρίλιο έως τον Αύγουστο του 2016. Ο ημι-δομημένος οδηγός συνέντευξης ενημερώθηκε από την ερευνητική βιβλιογραφία και βασίστηκε σε μία προσέγγιση περιγραφής των εμπειριών σε τρεις χρονικούς άξονες: (α) τη ζωή των συμμετεχόντων πριν επιστρέψουν στο πατρικό τους σπίτι, (β) την εμπειρία της επιστροφής και (γ) τα σχέδιά τους και τις επιθυμίες τους για το μέλλον. Σύμφωνα με τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές για τη δεοντολογία της έρευνας, οι ερευνητές εξασφάλισαν ότι κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας τηρήθηκαν πλήρως παράγοντες, όπως η εθελοντική συμμετοχή, η ενημερωμένη συγκατάθεση, η εμπιστευτικότητα των πληροφοριών, η ανωνυμία και η αποθήκευση δεδομένων.

Όταν ολοκληρώθηκαν οι συνεντεύξεις, τα μέλη της ερευνητικής ομάδας μελέτησαν προσεκτικά τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα των συνεντεύξεων για να πάρουν μια συνολική αίσθηση των περιγραφών των συμμετεχόντων. Οι συνεντεύξεις αναλύθηκαν σύμφωνα με την Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (IPA). Αυτή η προσέγγιση διευκολύνει την κατανόηση των υποκειμενικών εμπειριών των συμμετεχόντων, προκειμένου να παρουσιαστεί πώς γίνεται αντιληπτό ένα θέμα για αυτούς σε ένα

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

συγκεκριμένο πλαίσιο. Με βάση την παραπάνω προσέγγιση, τα δεδομένα κατηγοριοποιήθηκαν σε τέσσερα φαινομενολογικά υπερ-θέματα: (α) κατάρρευση των φαντασιακών, (β) εμπειρίες βιογραφικής ρήξης, (γ) συμπεριφορές αντιμετώπισης και (δ) προβολές στο μέλλον. Η λεπτομερής ανάλυση των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων διακρίνεται επίσης από έναν αριθμό αναδυόμενων υπο-θεμάτων, τα οποία συνέβαλαν στην οργανωμένη ανάλυση του περιεχομένου των δεδομένων.

Κύρια Ευρήματα

1. Κατάρρευση των γραμμικών φαντασιακών

Το πρώτο θέμα προέκυψε από τις περιγραφές των συμμετεχόντων, καθώς απαντούσαν στο ερώτημα σχετικά με το «πώς φαντάζονταν τον εαυτό τους, πριν επιστρέψουν στο πατρικό τους σπίτι». Όσον αφορά αυτό το θέμα, αναδύθηκαν τρία αλληλοσυνδεδεμένα υπο-θέματα που καταγράφουν και αναπαράγουν τα υπάρχοντα κοινωνικά φαντασιακά για μια γραμμική, σταθερή και αναπτυσσόμενη ζωή, υπό την κρατική προστασία. Περιλαμβάνουν προσδοκίες για την εξέλιξη του εαυτού σε προσωπικό (επαγγελματικό και σχεσιακό) επίπεδο, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί ανεξάρτητα από τους περιορισμούς που προέκυψαν υπό την επικρατούσα οικονομική κρίση. Ως αποτέλεσμα, η ματαίωση αυτών των προσδοκιών συμβάλλει στην εμπειρία μιας αντιληπτής ρήξης της προσδοκώμενης πορείας ζωής.

Το πρώτο προσδιοριζόμενο υπο-θέμα είναι *το φαντασιακό μιας γραμμικής πορείας ζωής*, που περιλαμβάνει μια αίσθηση επαγγελματικής, οικονομικής, διαπροσωπικής σταθερότητας και οικιστικής αυτονομίας. Αυτές οι προσδοκίες ευθυγραμμίζονται επίσης με τα θεμελιώδη κριτήρια της μετάβασης στην ενήλικη ζωή και σε μια διαφοροποιημένη ταυτότητα. Η αδυναμία επίτευξης των παραπάνω κριτηρίων αναμένεται να προκαλέσει συναισθήματα απογοήτευσης και δυσκολίες σε σχέση με τη μετάβαση στην ενηλικίωση.

Το δεύτερο υπο-θέμα που περιγράφεται είναι *το φαντασιακό του δημοσίου υπαλλήλου*. Αυτή η περιγραφή σχετίζεται με την επιθυμία για μονιμότητα, ασφάλεια, οικονομική επιτυχία και κοινωνική αναγνώριση. Αυτή η προτίμηση αρχίζει να παρατηρείται ήδη από τις επιλογές των φοιτητών

σχετικά με τις πανεπιστημιακές σπουδές, μαζί με μια σαφή προτίμηση για μια εργασία στο δημόσιο τομέα. Φαίνεται ότι η διαδικασία αναζήτησης εργασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την τοπική αγορά εργασίας και συνδέεται επίσης με τον κεντρικό ρόλο της ελληνικής οικογένειας ως αναπόσπαστου μέρους ενός πολιτικού δικτύου, μέσω του οποίου συχνά αναζητά κανείς μια θέση στο δημόσιο. Αυτές οι διαδικασίες αποτυπώνονται καλύτερα σε σχέση με τους ισχυρούς σχεσιακούς οικογενειακούς δεσμούς που χαρακτηρίζουν τη δυναμική της ελληνικής οικογένειας και επηρεάζουν έντονα τις επιλογές και τις αποφάσεις των νέων ενηλίκων.

Παράλληλα με τα παραπάνω φαντασιακά, ένα τρίτο φαντασιακό που αναδύεται μέσω των αφηγήσεων των συμμετεχόντων είναι το *φαντασιακό του καταναλωτή*. Αυτές οι προσδοκίες μπορούν να ερμηνευθούν καλύτερα λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικού του σύγχρονου τρόπου ζωής. Το άτομο σήμερα ζει σε μια μόνιμη κατάσταση αφθονίας (κατανάλωσης, ερεθισμάτων, πίεσης, άγχους και ούτω καθεξής) σε μια ασταθή κοινωνία, η οποία απαιτεί την καλύτερη δυνατή απόδοση, και χτίζει την ταυτότητά του μέσω ατομικών αποφάσεων και ναρκισσιστικών επιθυμιών (Charles & Lipovetsky, 2004). Ωστόσο, στην περίπτωση μας, οι νέοι αντιμετωπίζουν την αρχή της πραγματικότητας, εκτίθενται σε πολλαπλές απογοητεύσεις που προκαλούνται από την κρίση, ενώ στο μεταξύ πρέπει να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο ή την πραγματικότητα της ανεργίας και την αναγκαιότητα επιστροφής στην οικογενειακή εστία.

Συνεπώς, στην παρούσα μελέτη, οι Έλληνες νέοι φαίνεται να διατηρούν ένα παλαιό (παραδοσιακό) πρότυπο σκέψης και συμπεριφοράς. Συνολικά, οι παραπάνω περιγραφές δείχνουν πώς οι νέοι Έλληνες περίμεναν να προχωρήσει το μέλλον τους. Ωστόσο, αυτές οι προσδοκίες συναντούν τελικά μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Έτσι, ο νεαρός ενήλικας που κάποτε είχε σχηματίσει και είχε επενδύσει σε συγκεκριμένα σχέδια ζωής, συμβολικές αφηγήσεις και φιλοδοξίες, δημιουργώντας έναν ιδανικό μελλοντικό εαυτό, αντιμετωπίζει τώρα μια τομή στην αίσθηση μιας συνεκτικής πορείας ζωής και βιώνει ρήξη στη βιογραφία του.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

2. Βιογραφική ρήξη και οι επιπτώσεις της

Το δεύτερο υπερ-θέμα που εξήχθη από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων αφορά μια αίσθηση οδύνης, που προκαλείται από τη διάλυση της προσδοκώμενης πορείας ζωής τους και την ανάγκη επαναπροσδιορισμού και αναδιαμόρφωσης της ζωής τους. Αυτές οι εμπειρίες αποκαλύπτουν μια υποκειμενική πραγματικότητα που μπορεί να περιγραφεί με όρους βιογραφικής ρήξης, καθώς πρόκειται για διεργασίες που καταστρέφουν τις θεμελιώδεις υποθέσεις που διαμορφώνουν οι άνθρωποι για τη ζωή, διαταράσσουν τη γραμμική ροή της με ουσιαστικό τρόπο και δεν μπορούν να ενσωματωθούν στα έως τότε σχέδια του ατόμου για το μέλλον του. Οι επιδράσεις που εκφράστηκαν από τους συμμετέχοντες της παρούσας μελέτης μπορούν να περιγραφούν με βάση τα ακόλουθα υπο-θέματα: (α) αίσθημα ρήξης, (β) ενδοψυχικές συγκρούσεις και (γ) αλλαγές στη σχέση με τους γονείς.

Αρχικά, αναφορικά με τα *αισθήματα ρήξης* και τις συναισθηματικές συνέπειες της εμπειρίας τους, οι συμμετέχοντες ομόφωνα περιέγραψαν συναισθήματα όπως δυσφορία, καταθλιπτική διάθεση, απαισιοδοξία, αδυναμία, παραίτηση, θυμό, αυτο-υποτίμηση, αισθήματα αδικίας, αδυναμία να κάνουν σχέδια και συναισθήματα στασιμότητας. Οι περιγραφές των συμμετεχόντων δείχνουν ότι η αμφιθυμία και ο αγώνας για τη σύγχρονη προσωπική ζωή απαιτούν τη συνεκτίμηση της διαπλοκής του κοινωνικού με το ψυχικό.

Ένα δεύτερο υπο-θέμα που προέκυψε από τις αφηγήσεις αφορά στις *αναδυόμενες ενδοψυχικές συγκρούσεις*. Οι φιλοδοξίες και οι επιθυμίες των συμμετεχόντων δεν συνάδουν με την πραγματικότητα στην οποία ζουν και αυτό προκαλεί μια κατάσταση αντιφατικής ενδοψυχικής δυναμικής. Όταν οι νέοι επιστρέφουν στο σπίτι, οι ενήλικοι ρόλοι και ταυτότητες παιδιών και γονέων γίνονται αντικείμενο επαναδιαπραγμάτευσης, συχνά με σοβαρές επιπτώσεις στην ευημερία όλων των μελών της οικογένειας.

Το τρίτο υπο-θέμα αναφέρεται στις *αλλαγές που προκύπτουν στις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας*. Η εκτεταμένη παρουσία στο πατρικό σπίτι φαίνεται να διαταράσσει παλαιότερη σχεσιακή σταθερότητα. Σε πολλές περιπτώσεις, φαίνεται ότι οι γονείς είναι εκείνοι που ενισχύουν

τη συγκατοίκηση και θα προσπαθήσουν να ελέγξουν τον χρόνο αποχώρησης των παιδιών τους. Σύμφωνα με αυτούς τους όρους, οι νεαροί ενήλικες καλούνται να διαπραγματευτούν την κατάστασή τους ως ενήλικων παιδιών, προσπαθώντας να αλλάξουν παλαιότερους τρόπους σχετίζεσθαι με τους γονείς. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε ενδοατομικές και διατομικές συγκρούσεις, όπως αυτές που περιγράφονται από τους συμμετέχοντες της παρούσας μελέτης.

3. Αντιδράσεις στην κρίση και η βιογραφική προσπάθεια επανα-ύφανσης του εαυτού

Για την κατανόηση των μηχανισμών προσαρμογής που κινητοποιούνται ως αντίδραση στη μη γραμμική, κατακερματισμένη έννοια του εαυτού τους, το πρώτο υπο-θέμα που αναδύθηκε αφορά *στη στάση και αντιμετώπιση των συμμετεχόντων* έναντι της τρέχουσας πραγματικότητας. Φαίνεται ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων τείνουν να δικαιολογήσουν την απόφασή τους για επιστροφή στο πατρικό σπίτι, αναγνωρίζοντας τα θετικά της στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν την παροχή οικονομικής, οικιστικής και, κυρίως, οικιακής υποστήριξης ως τον πλέον σημαντικό παράγοντα που εξηγεί και, κατά κάποιο τρόπο, δικαιολογεί την επιλογή τους. Παράλληλα, η οικογένεια αναγνωρίζεται ως μια σημαντική πηγή συναισθηματικής και ψυχολογικής υποστήριξης των νεαρών ενηλίκων. Μάλιστα, οι περισσότεροι έδωσαν έμφαση στη σημασία της συντροφικότητας που παρέχεται στο οικογενειακό τους σύστημα σε περιόδους οικονομικών ή συναισθηματικών δυσκολιών, ενώ ταυτόχρονα περιέγραψαν την ενίσχυση ή βελτίωση των οικογενειακών δεσμών. Από την άλλη πλευρά, αναφερόμενοι στην απόφαση της επανεγκατάστασης, πολλοί συμμετέχοντες περιέγραψαν μια προσπάθεια προσδιορισμού των προσωπικών τους ορίων ενάντια στις «ιμπεριαλιστικές» τάσεις των γονιών τους προκειμένου να διατηρηθεί μια βασική αίσθηση ανεξαρτησίας. Ακόμη, οι νεαροί συμμετέχοντες, μέσα από τις αφηγήσεις τους, φαίνεται να αναγνωρίζουν την ανεπαρκή κυβερνητική απάντηση στην επείγουσα ανάγκη για μια ριζικά διαφορετική κοινωνικοοικονομική πολιτική, οδηγώντας τους έτσι σε οικονομική εξάρτηση από τις οικογένειές τους και

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

κατά συνέπεια, σε μια εκφρασμένη αίσθηση συλλογικής οδύνης ή κοινού πεπρωμένου μεταξύ των συνομηλίκων τους.

Τέλος, το δεύτερο υπο-θέμα αναφέρεται στη διαδικασία της επανα-ύφανσης του εαυτού των νέων ενηλίκων και επικεντρώνεται στην εξέταση της σχεσιακής ικανότητας των συμμετεχόντων να προσαρμοστούν στο νέο “modus vivendi”, αναδιοργανώνοντας την κοινωνική και οικονομική τους ζωή και, κυρίως, ανασυνθέτοντας τις ηθικές αρχές και τις υποχρεώσεις τους σε μια προσπάθεια να βρουν μια μελλοντική ζωή που αξίζει να ζήσουν. Σε μια πρώτη ανάγνωση και σύμφωνα με τις περιγραφές των συμμετεχόντων, φαίνεται να υπάρχει μια εκ νέου ιεράρχηση των αξιών και διαφοροποιημένη επεξεργασία των γεγονότων. Η εξασθένιση του κοινωνικού εαυτού φαίνεται να δρα ενισχύοντας την «παραδοσιακή» ή «ιεραρχική» εξάρτηση που τα μέλη της οικογένειας καλλιεργούν μεταξύ τους και οδηγούν σε μια κατάσταση ισχυρού κοινωνικού συντηρητισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι συμμετέχοντες φαίνεται ότι επικεντρώνονται σε ατομικούς στόχους προκειμένου να αντιμετωπίσουν την αβέβαιη και ασταθή πραγματικότητα. Ως εκ τούτου, παρά την υποτιθέμενη παρόρμηση και την επιθυμία τους να είναι απαλλαγμένοι από ξεπερασμένες και δυσλειτουργικές πρακτικές, οι νέοι συνεχίζουν να ενεργούν με βάση ατομικά (ή οικογενειακά) συμφέροντα.

Γενικό Συμπέρασμα

Στην παρούσα μελέτη, οι αφηγήσεις των Ελλήνων νεαρών ενηλίκων αποκαλύπτουν τη «βαθιά αμφιθυμία» (Theodossopoulos, 2013) τους, σχετικά με την αυτοαντίληψη και τον τρόπο ζωής τους. Οι συμμετέχοντες, παρά τις επικριτικές δηλώσεις τους σχετικά με τις νοοτροπίες του παρελθόντος, εξακολουθούν να φαίνονται παγιδευμένοι σε παλιά πρότυπα σκέψης. Αυτό το γεγονός, μαζί με πολλές από τις παραπάνω παρατηρήσεις, δείχνει ότι το σύστημα αξιών και προσδοκιών της ελληνικής νεολαίας δεν σχετίζεται με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «χάσμα γενεών», δηλαδή, μια απότομη τομή μεταξύ νεότερων και μεγαλύτερων γενεών. Με άλλα λόγια, οι νεαροί ενήλικες φαίνεται να εξακολουθούν να ζουν υπό την προστασία της οικογένειας (η οποία αντικαθιστά σχεδόν την κρατική προστασία) και

βλέπουν τα πράγματα μέσα από μια περισσότερο παραδοσιακή οπτική. Δεδομένου ότι αυτοί οι ενήλικες βιώνουν μια κρίσιμη αναπτυξιακή φάση, η ψυχική τους επένδυση σε φαντασιώσεις που δεν έχουν ρεαλιστική βάση πιθανώς να λειτουργεί ως επιβαρυντικός παράγοντας στη διαδικασία μετάβασης στην ανεξαρτησία.

Ταυτόχρονα, τα αυξανόμενα προβλήματα πρόσβασης στην αγορά εργασίας περιορίζουν σοβαρά την ικανότητα των νέων να επιδιώκουν σημαντικούς κοινωνικά επιβεβλημένους ρόλους, όπως εκείνοι των γονέων, συζύγων κ.λπ. Επιπλέον, η παρατεταμένη οικονομική κρίση στερεί το νεαρό άτομο από την κοινωνική ταυτότητα του «εργαζόμενου», που αναμένεται να ορίσει έναν ενήλικα που βρίσκεται σε «ηλικία εργασίας». Αυτό αναμφισβήτητα σχετίζεται με μια αξιοσημείωτη απώλεια ικανοποίησης ζωής και ελπίδας, καθώς και με συναισθήματα ανασφάλειας και υπαρξιακής οδύνης. Συνεπώς, οι νέοι ενήλικες στερούνται το κατάλληλο πλαίσιο που θα μπορούσε να διευκολύνει μια κατάσταση αυτοπραγμάτωσης.

Υπό από αυτές τις δυσμενείς συνθήκες, η συμβίωση με τους γονείς θεωρείται μια επιλογή με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της και μια κατάσταση που αντικατοπτρίζει τη διπλή φύση της εξάρτησης. Από τη μία πλευρά, οι νεαροί ενήλικες προτιμούν να μένουν στο πατρικό σπίτι (αντί να τολμούν μια άλλη επιλογή), ισχυριζόμενοι ότι μπορούν να κερδίσουν περισσότερα με τη διαμονή και την κοινή χρήση των γονικών πόρων. Από την άλλη πλευρά, η αναβαλλόμενη μετάβαση σε μια οικονομικά ανεξάρτητη ενήλικη ζωή λειτουργεί ως «ναρκισσιστική πληγή», καθώς το υποκείμενο των υψηλών προσδοκιών καλείται να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του και να αναβάλει την ικανοποίηση των αναγκών. Αυτές οι τελικές παρατηρήσεις σηματοδοτούν τη σχεσιακή φύση της κοινωνικής αλλαγής, η οποία επηρεάζει βαθιά και επηρεάζεται από την πραγματικότητα και τα συναισθήματα της προσωπικής ζωής.

Η μελλοντική εμπειρική έρευνα θα ήταν σκόπιμο να διερευνήσει τις εμπειρίες που βιώνουν και άλλες κατηγορίες νεαρών ενηλίκων, όπως εκείνοι που ακολούθησαν τα τεράστια κύματα μετανάστευσης νέων επαγγελματιών με την επιθυμία να βρουν δουλειά. Τέτοιες ερευνητικές προσπά-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

θεις θα μπορούσαν επίσης να λειτουργήσουν ως κινητήριος μηχανισμός για μια αποτελεσματική κοινωνική και εργασιακή πολιτική που θα ήταν πιο προστατευτική και θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ώστε οι νεαροί ενήλικες να κάνουν σχέδια και να ονειρευτούν το μέλλον τους.

Συντάκτρια κειμένου:

Ευδοκία Ντάλη

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Atkinson, R., & Flint, J. (2001). Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research strategies. *Social research update*, 33(1), 1-4
- Bury, M. (1982). Chronic illness as biographical disruption. *Sociology of health & illness*, 4(2), 167-182.
- Cairns, D. (2011). Youth, precarity and the future: Undergraduate housing transitions in Portugal during the economic crisis. *Sociologia, Problemas e Praticas*, 66, 9-25.
- Furstenberg, F. F., Kennedy, S., McLoyd, V. C., Rumbaut, R. G., & Settersten, R. A. (2004). Growing up is harder to do. *Contexts*, 3(3), 33-41.
- Kesisoglou, G., Figgou, E., & Dikaiou, M. (2016). Constructing work and subjectivities in precarious conditions: Psycho-discursive practices in young people's interviews in Greece. *Journal of Social and Political Psychology*, 4(1), 24-43.
- Ketokivi, K. (2008). Biographical disruption, the wounded self and the re-configuration of significant others. In E. Widmer & R. Jallinoja (Eds.), *Beyond the nuclear family: Families in a figurational perspective. Population, family and society*, Vol. 9 (pp. 255-277). Peter Lang.
- Mitchell, B. A. (2006). The boomerang age from childhood to adulthood: emergent trends and issues for aging families. *Canadian Studies in Population*, 33(2), 155-178.
- Lyrintzis, C. (2011). Greek politics in the era of economic crisis: Reassessing causes and effects. *GreeSE: Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Paper No 45, 1-24. LSE.

- Theodossopoulos, D. (2013). Infuriated with the infuriated?. *Current Anthropology*, 54(2), 200-221.
- Tsoukalis, L. (2013). International Bubbles, European Currency Union, and National failures: The Case of Greece and the Euro-crisis. In A. Triantafyllidou, R. Gropas & H. Kouki (Eds.), *The Greek Crisis and European Modernity* (pp. 25-43). Palgrave Macmillan.

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

- Tsekeris, C., Ntali, E., Koutrias, A., & Chatzoulis, A. (2017). Boomerang kids in contemporary Greece: Young people's experience of coming home again. *GreeSE: Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Paper No 108. LSE.

Ανακοινώσεις σε Συνέδρια:

- Tsekeris, C., Ntali, E., & Nina-Pazarzi E. (2018). The Greek youth in crisis contexts: The democratic disconnect and the boomerang generation. Paper presented at the *ESA/RN27 Mid-term Conference 2018 "Social structures, culture and institutions in Southern European Societies"*, *European Sociological Association (ESA), Regional Research Network on "Southern European Societies"*, Catania (Italy), 4-6 October 2018.
- Ντάλη, Ε., & Τσέκερης, Χ. (2018). Η γενιά της κρίσης ως γενιά της επιστροφής: Προεκτάσεις για τη δημοκρατία και την πολιτική κουλτούρα. Συμμετοχή σε τράπεζα με θέμα «Η γενιά της κρίσης στην Ελλάδα», με πρόεδρο τον Σ. Χτούρη. *Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας με θέμα «Η κοινωνιολογία και ο δημόσιος ρόλος της στην εποχή της μεταμόρφωσης του κόσμου»*, Αθήνα, Ελλάδα.
- Ντάλη, Ε., Κούτριας, Α., Τσέκερης, C., & Χατζούλη, Α. (2017). Το φαινόμενο "boomerang" στην Ελλάδα της κρίσης: Εμπειρίες νέων ενηλίκων που επιστρέφουν στην πατρική εστία. Προφορική Ανακοίνωση στο *16ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα.

2.2

University leading full and stepwise approach to the integration of refugees (UNINTEGRA)

Επιστημ. υπεύθυνος: Νικόλας Χρηστάκης, Καθηγητής

Ερευνητική ομάδα: Πατρίτσια Γερακοπούλου (Ph.D., Κοινωνικός ψυχολόγος), Παναγιώτης Χαλάτσης (ΕΔΙΠ), Λίζα Μαυρομαρά (ερευνήτρια)

Χρηματοδότηση: Συγχρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Asylum and Migration Fund (AMIF-Horizon 2020).

Διάρκεια έργου: 2017 – 2019

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Ύπατος Αρμοστής των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες αναφέρει ότι το έτος 2015 αφίχθησαν στην Ευρώπη περισσότεροι από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες. Τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΑΕΙ) και οι Οργανισμοί που ενεπλάκησαν σ' αυτή τη δράση [project] ανέλαβαν την ευθύνη να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες της κοινότητας των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, με σκοπό τη δημιουργία μηχανισμών που θα καταστήσουν την Ανώτατη Εκπαίδευση πιο προσιτή και θα διευκολύνουν την ένταξη στην εκάστοτε κοινωνία υποδοχής. Προτεραιότητα της δράσης αυτής ήταν λοιπόν να υποστηριχθούν άμα τη αφίξει τους οι πρόσφυγες, να ενδυναμωθούν ψυχολογικά και να προετοιμαστούν κοινωνικά ώστε να μετεγκατασταθούν με επιτυχία στις κοινωνίες υποδοχής. Το μοντέλο που εφαρμόστηκε βασιζόταν σε εμπειρίες προηγούμενων δράσεων που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του '90 στην περιοχή των Βαλκανίων (Κροατία, Σλοβενία, Βοσνία και Ερζεγοβίνη) από οργανισμούς από την Καταλονία με την υποστήριξη της Ύπατης Αρμοστείας.

Η υποστήριξη μετά την άφιξη αφορά επίσης τη βελτιστοποίηση της ανάπτυξης ικανοτήτων τόσο στο επίπεδο των προσφύγων όσο και σε αυτό των κοινοτήτων υποδοχής. Ο ρόλος των ΑΕΙ και των Οργανισμών που πήραν μέρος υπερέβαινε λοιπόν την ακαδημαϊκή μόνο εμπλοκή και συνίστατο στο να καταστούν οδηγοί/μοχλοί τοπικής ένταξης σύμφωνα με μία εκ των αρχών που περιλαμβάνονται στο Πλαίσιο της Ε.Ε. για την ένταξη (2002), το οποίο την ορίζει ως «δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία αμοιβαίας διαμονής από όλους τους μετανάστες και τους κατοίκους των Κρατών Μελών». Σ' αυτή τη δράση κεντρική ήταν συνεπώς η ανταλλαγή καλών πρακτικών μεταξύ των εταίρων, καθώς και η παροχή στους πρόσφυγες και στην τοπική κοινωνία μηχανισμών αλληλεπίδρασης και εκατέρωθεν υπέρβασης των πολιτισμικών, κοινωνικών και εκπαιδευτικών φραγμών. Ειδική στόχευση αποτελούσε επίσης η ένταξη σε επίπεδο κοινωνικού φύλου, κάτι το οποίο έχει επιβεβαιωθεί από τη Συνθήκη της Λισαβόνας (2009) ως μία από τις κοινές αξίες που θεμελιώνουν την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ίδιο και ως προς τις ανάγκες των ανηλίκων, στις οποίες γίνεται αναφορά στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του παιδιού. Τα ΑΕΙ είχαν την ιδιαίτερη αποστολή να συμμετάσχουν στη διεργασία ένταξης των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο ενισχύοντας τις δυνατότητές τους να κάνουν ανώτατες σπουδές. Ως προς αυτό η δράση εστίασε στη διευκόλυνση της αναγνώρισης των προηγούμενων σπουδών, προσόντων και ικανοτήτων, κυρίως στις περιπτώσεις που οι πρόσφυγες δεν είχαν αναγνωρισμένα αποδεικτικά. Παρά τα σχετικά ευρωπαϊκά μέτρα εναρμόνισης (βασιζόμενα στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών του 1951 αναφορικά με το προσφυγικό στάτους), δεν υπάρχει άμεσο εθνικό ή ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο που να αφορά την ένταξη των προσφύγων στο σύστημα των πανεπιστημίων. Στο άρθρο 7 της Σύμβασης Αναγνώρισης της Λισαβόνας (Απρίλιος 1997) αναφερόταν ότι οι υπογράφωντες έπρεπε να εγκαθιδρύσουν διαδικασίες αναγνώρισης για τους πρόσφυγες, τα εκτοπισμένα άτομα και τα πρόσωπα που βρίσκονται σε καταστάσεις που προσομοιάζουν με αυτήν του πρόσφυγα. Πολύ λίγα έχουν γίνει ωστόσο προς αυτή την κατεύθυνση – με ελάχιστες εξαιρέσεις. Κατά συνέπεια αυτό το έργο περιλαμβάνει μία ειδική δράση με κατεύθυνση τον ορισμό ενός πρωτο-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

κόλλου αξιολόγησης των προσόντων και των ικανοτήτων των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο. Οι δράσεις που εφαρμόστηκαν στηρίχτηκαν σε προηγούμενη δράση που έγινε στο Ηνωμένο Βασίλειο, στη Νορβηγία και στην Ιταλία (στο πλαίσιο του *National Academic Recognition Information Centres [NARIC]*) σε συνεργασία με τις Ελληνικές αρχές, έτσι ώστε να αρχίσει η διαδικασία αναγνώρισης προσόντων και ικανοτήτων και να ενταχθεί σε ένα «**Ευρωπαϊκό Διαβατήριο Προσόντων Προσφύγων**». Ζητούμενο ήταν επίσης η προσαρμογή των αποτελεσμάτων σε κάθε μία από τις χώρες που λάμβαναν μέρος στο Πρόγραμμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, υπό τον συντονισμό του Πανεπιστημίου του Santiago de Compostela (Ισπανία) και σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Minho (Πορτογαλία), το ACSAR Foundation (Ισπανία), το Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης (ES) και τον Δήμο του Santiago de Compostela, το Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών και Επικοινωνιακού Σχεδιασμού του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του ΕΚΠΑ συμμετείχε σε πολυεπίπεδες δράσεις με στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία μέσα από α) την ανάπτυξη ενός πρωτοκόλλου για την αναγνώριση των ακαδημαϊκών δεξιοτήτων των προσφύγων, β) τη συλλογή και ανάλυση ποιοτικών και ποσοτικών ερευνητικών δεδομένων για τη χαρτογράφηση των αναγκών ευάλωτων ομάδων του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, γ) τη διαμόρφωση και διάθεση βραχύχρονων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με αποδέκτες πρόσφυγες στην Αθήνα και στο Santiago de Compostela και δ) δράσεις διάχυσης και ανταλλαγής γνώσεων και καλών πρακτικών μέσα από τη διοργάνωση διεθνών συνεδρίων και Εργαστηρίων (workshops) στην Αθήνα με τη συμμετοχή αρμόδιων φορέων από διάφορα πεδία (ΜΚΟ, ερευνητικές ομάδες και οργανισμοί, εγχώριοι και ευρωπαϊκοί δήμοι και πολιτειακοί φορείς).

Σύνοψη μεθόδου

Το έργο ανέπτυξε τις δράσεις του στη βάση έξι πακέτων εργασίας (ΠΕ), τα οποία είχαν ως εξής:

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

ΠΕ 1

Ανάπτυξη ενός πρωτοκόλλου για την αναγνώριση των ακαδημαϊκών δεξιοτήτων και προσόντων ατόμων προερχόμενων από τρίτες χώρες.

Στόχοι:

Η παροχή στα πανεπιστήμια ενός προτύπου πλαισίου αξιολόγησης, με στόχο την αναγνώριση των δεξιοτήτων και των σχετικών πιστοποιητικών ατόμων που χρειάζονται διεθνή προστασία, ώστε να διευκολυνθεί η πρόσβασή τους ή η συνέχιση των σπουδών τους σε δομές Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ευρώπη.

Δράσεις:

- Ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης: ανασκόπηση των κανονισμών, των πρωτοβουλιών και μέτρων που προτείνονται στο πλαίσιο Ευρωπαϊκών και εθνικών εγχειρημάτων σχετικών με το θέμα και βασίζονται στο «Ευρωπαϊκό Διαβατήριο Προσόντων Προσφύγων» (το οποίο αναπτύχθηκε μέσα από τη συνεργασία του UK NARIC και του νορβηγικού NOKUT, με τη συμμετοχή του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων).

- Δημιουργία ενός πρωτοκόλλου επικύρωσης των ακαδημαϊκών προσόντων και των σχετικών πιστοποιητικών των προσφύγων. Προετοιμασία ενός προσχεδίου μέτρων, διαδικασιών και κριτηρίων για την αξιολόγηση των δεξιοτήτων και των ακαδημαϊκών τίτλων, το οποίο επικυρώθηκε στη δεύτερη συνάντηση εργασίας.

- Σχέδιο διάχυσης

ΠΕ 2

Ευαισθητοποίηση της ακαδημαϊκής κοινότητας και της τοπικής κοινωνίας, διευκόλυνση της ένταξης προσώπων από τρίτες χώρες μέσω της επαφής τους με ανθρώπους και θεσμούς της κοινωνίας υποδοχής.

Στόχοι:

Βελτίωση της αμοιβαίας γνωριμίας και γνώσης μεταξύ ξένων και τοπικών κοινοτήτων μέσω της δημιουργίας ενός κατάλληλου φόρουμ για πολιτι-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

σμική προσέγγιση, άμβλυνση των προκαταλήψεων, διάλυση των μύθων και μάχη κατά των στερεοτύπων.

Ενδυνάμωση της έρευνας σε πλευρές της ένταξης που απαιτούν σε βάθος εξέταση λαμβάνοντας υπόψη την οπτική γωνία των ξένων κοινοτήτων, και κυρίως των γυναικών και των παιδιών, επειδή αυτοί αποτελούν θεμελιώδες στοιχείο της εν λόγω διαδικασίας και σ' αυτούς θα έπρεπε να εστιάσει κάθε πολιτική ένταξης.

Δράσεις:

Κοινό ερευνητικό έργο (των τριών πανεπιστημίων που συμμετείχαν):

- Ορισμός του προφίλ και του ρόλου της μετανάστριας εντός της οικογενειακής δομής έτσι ώστε να δημιουργηθούν βάσεις για την κατανόηση των κύριων περιορισμών και δυσκολιών που θα αντιμετωπίσουν στις κοινωνίες υποδοχής.

- Ταυτοποίηση των αναγκών και των ενταξιακών φραγμών των παιδιών έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, αλλά και οι παρεμβαίνοντες στο πεδίο, να έχουν σαφείς σχετικές οδηγίες. Οι εκπαιδευτικές πολιτικές και τα πρωτόκολλα θα βελτιωθούν μέσω συστάσεων που θα προκύψουν από αυτή την έρευνα.

- Εντοπισμός καλών πρακτικών και πολιτικών ένταξης ως προς τις γυναίκες και τα παιδιά που μπορούν να εφαρμοστούν στην ΕΕ έτσι ώστε να υιοθετηθεί ένα βελτιωμένο πλαίσιο σε επίπεδο τοπικό, εθνικό και Ευρωπαϊκό.

- Ταυτοποίηση στερεοτυπικών ιδεών αναφορικά με το κοινωνικό φύλο και την εθνική υπαγωγή που θα μπορούσαν να δυσχεραίνουν την εφαρμογή μελλοντικών πολιτικών ένταξης, έτσι ώστε να δρομολογηθούν τρόποι καταπολέμησής τους.

- Ορισμός στοχευμένης διοικητικής και κοινωνικής δράσης, καθώς και δράσης στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών, με σκοπό τη σωστή αντιμετώπιση εκ μέρους των αρχών του ζητήματος της ένταξης των γυναικών και των παιδιών.

Για να διευρυνθεί ο αντίκτυπος της δράσης, το Πρόγραμμα υποστήριζε επίσης τη διάχυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων με αναγνωρι-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

σμένες επιστημονικές δημοσιεύσεις ανοικτής πρόσβασης. Παρήχθησαν τρεις οδηγοί για να διαδώσουν τα επιτεύγματα και να παράσχουν καθοδήγηση σε βασικούς παράγοντες, πρόσωπα και θεσμούς, υπεύθυνους για τη συντεταγμένη εφαρμογή των πολιτικών ένταξης στο επίπεδο του εκπαιδευτικού συστήματος, των κοινωνιών υποδοχής και της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας.

ΠΕ 3

Υποστήριξη των προσφύγων στην Ελλάδα πριν την επανεγκατάστασή τους σε άλλες χώρες, έτσι ώστε να ανακάμψουν συναισθηματικά και ψυχολογικά, κοινωνικο-παιδαγωγικές δραστηριότητες για ανήλικους, νέες μητέρες και γυναίκες, αυτο-ενδυνάμωση.

Στόχοι:

Παροχή συναισθηματικής και κοινωνικο-παιδαγωγικής υποστήριξης και αυτο-ενδυνάμωσης στους εγγεγραμμένους πρόσφυγες στην Ελλάδα, με ειδική στόχευση στους ανήλικους και στις νέες μητέρες και γυναίκες.

Δράσεις:

Οι δράσεις του ΠΕ3 εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από το ACSAR Foundation σε συνεργασία με το ΕΚΠΑ και με τη σύμπραξη τοπικών και διεθνών ΜΚΟ που δουλεύουν με πρόσφυγες στην Ελλάδα. Το ΠΕ3 είχε δύο διακριτούς στόχους:

- Υποστήριξη προς επαγγελματίες που δουλεύουν με πρόσφυγες (με νέα εργαλεία και τρόπους παρέμβασης που στοχεύουν στις ιδιαίτερες ανάγκες που έχουν εντοπιστεί)

- Ενδυνάμωση, ένταξη και κοινωνική ενσωμάτωση έτσι ώστε να είναι καλύτερα έτοιμοι κατά την αναχώρησή τους – συμπεριλαμβανομένης και της αναφοράς σε πόρους που τους επιτρέπουν τη δραστηριοποίηση στην αγορά εργασίας και στην ευρύτερη κοινωνία όπου ζουν, έτσι ώστε να επιστρέψουν σε μία κανονικοποιημένη και αυτόνομη ζωή.

Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι το ΠΕ3 σχεδίασε δράσεις στο πεδίο

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

(δύο διεθνή Συνέδρια, 10 Εργαστήρια [workshops] και 12μηνες πρακτικές ασκήσεις με εθελοντές από τις χώρες συμμετοχής).

ΠΕ 4

App4Refs

Στόχοι:

Να χορηγηθεί στους πρόσφυγες ένα δωρεάν χρήσιμο εργαλείο που θα τους επιτρέπει την πλοήγηση και την ένταξη στην τοπική κοινωνία, καθώς και την προσαρμογή στην πολιτισμική πραγματικότητα της Αθήνας. Το εργαλείο αυτό θα λάβει τη μορφή μιας ανοιχτά διαθέσιμης εφαρμογής κινητού τηλεφώνου.

Οι λειτουργίες της δοκιμάστηκαν με πρόσφυγες στο πλαίσιο ομάδων εστίασης που έλαβαν χώρα στην Αθήνα με την υποστήριξη του Ελληνικού Φόρουμ Μεταναστών (Greek Forum of Migrants). <https://app4refs.org/>

ΠΕ 5

Κατάρτιση προσωπικού και εθελοντών στη βοήθεια και υποστήριξη υπηκόων τρίτων χωρών που χρειάζονται διεθνή προστασία στις τοπικές κοινωνίες υποδοχής.

Στόχοι:

Δημιουργία μιας ειδικής ομάδας εργασίας για την τοπική ένταξη εθελοντών και προσώπων που αιτούνται άσυλο: παροχή σχετικής εμπειρογνωμοσύνης και ενίσχυση γνώσεων και δεξιοτήτων των εκπαιδευτών, συμβούλων, κοινωνικών λειτουργών, μελών ΜΚΟ και οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και εθελοντών έτσι να καταστούν ικανοί να κατευθύνουν οι ίδιοι και άμεσα τους υπόλοιπους εθελοντές.

Δράσεις:

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα 40 ωρών επί έναν μήνα στο Santiago de Compostela (2 ώρες την ημέρα, ανοιχτό στη συμμετοχή 30 προσώπων, κοινω-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

νικών λειτουργιών και κοινωνικών λειτουργιών για νέους, ανάλογα με τις ανάγκες, μελών ΜΚΟ και οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και εθελοντών οι οποίοι να μπορούν να υποστηρίξουν υπηκόους τρίτων χωρών που χρειάζονται διεθνή προστασία στις τοπικές κοινωνίες υποδοχής).

ΠΕ 6

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα ένταξης

Στόχοι:

1. Δημιουργία ανάπτυξης ικανοτήτων στους πρόσφυγες έτσι ώστε να υποστηρίζουν την ένταξή τους στην κοινωνία υποδοχής και την πραγματικότητά της.
2. Ενεργοποίηση ικανοτήτων έτσι ώστε να υπερβαίνουν τους κοινωνικούς και ψυχολογικούς φραγμούς και να μπορούν να αξιοποιήσουν τους πόρους που διαθέτουν.

Δράσεις:

Εκπαιδευτικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν συνδυαστικά από τα τρία πανεπιστήμια (10 δικαιούχοι για κάθε εκπαιδευτική δράση, δηλαδή 30 συνολικά, 80 ώρες εκπαίδευσης).

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Ερευνητικές δραστηριότητες

ΠΕ 1

Το ΕΚΠΑ έφερε σε πέρας το έργο της συλλογής πληροφοριών και στοιχείων εστιασμένων στην ανάπτυξη του «Ευρωπαϊκού Διαβατηρίου Προσόντων Προσφύγων», επικοινωνώντας με φορείς σχετικούς με την εκπαίδευση και τη μετανάστευση οι οποίοι είχαν εμπλακεί στο ανωτέρω πιλοτικό πρόγραμμα. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο ΔΟΑΤΑΠ (Διεπιστημονικός

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Οργανισμός Αναγνώρισης Τίτλων Ακαδημαϊκών και Πληροφόρησης), ο ΕΟΠΠΕΠ (Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων & Επαγγελματικού Προσανατολισμού) και το ελληνικό παράρτημα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Επιπρόσθετη έρευνα τεκμηρίωσης έγινε με στόχο τη συγκέντρωση στοιχείων αναφορικά με την προέλευση της πρωτοβουλίας του «Ευρωπαϊκού Διαβατηρίου Προσόντων Προσφύγων», το πλαίσιο και το σκεπτικό της εφαρμογής της, τη μεθοδολογία, τη διαδικασία, τα αποτελέσματα, τα σχέδια για το μέλλον καθώς και τους σχετικούς νομικούς περιορισμούς. Η ερευνητική εργασία που έλαβε χώρα καθώς και τα σχετικά ευρήματα του ΕΚΠΑ συμπεριλήφθηκαν στη γενικότερη ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης.

ΠΕ 2

1. Συλλογή δεδομένων αναφορικά με τον βαθμό ένταξης οικογενειών προσφύγων (καθώς και αιτούντων άσυλο και επικουρική προστασία), βασισμένη σε ένα ερωτηματολόγιο 36 ερωτήσεων αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης, την εργασία, τη στέγαση και τον βιοπορισμό. Στην έρευνα του ΕΚΠΑ συμμετείχαν 201 πρόσωπα (58 ερωτηματολόγια στα αγγλικά, 75 στα φαρσί, 68 στα αραβικά). Οι απαντήσεις συνελέχθησαν με τη βοήθεια 10 ΜΚΟ (INTERSOS, Solidarity Now, Hestia Hellas, Afghan Migrants and Refugee Community in Greece, Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών, Ερυθρός Σταυρός, Block of apartments in Acharnon [Κατάληψη Αχαρνών], Athens Coordination Center for Migrant and Refugee issues, Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και Elyx).
2. Συλλογή ποιοτικών δεδομένων μέσα από συνεντεύξεις/αφηγήσεις ζωής γυναικών προσφύγων διαφόρων προελεύσεων. Το ΕΚΠΑ πραγματοποίησε έξι τέτοιες συνεντεύξεις/αφηγήσεις ζωής (με την υποστήριξη των: Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, ΡΥΧΙΔΑ, Ξενώνας Φιλοξενίας Γυναικών «Φοίβη», CARITAS HELLAS και World International Ministries): δύο με 18χρονης Αφγανές αιτούσες άσυλο και τέσσερις με πρόσφυγες μητέρες (Ερυθραία/Αιθιοπία, Αρμενία, Νιγηρία, Ιράν).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

3. Ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις με 10 διευθυντές δημόσιων σχολείων της Αθήνας με σημαντικό αριθμό προσφύγων μαθητών. Ο οδηγός συνέντευξης περιελάμβανε θέματα όπως το πρόγραμμα μαθημάτων και τα μέτρα που εφαρμόστηκαν προς διευκόλυνση της ένταξης, οι φραγμοί και τα διευκολυντικά στοιχεία ως προς την ένταξη των μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα και η εκτίμηση της συνεργασίας με τις οικογένειες των προσφύγων μαθητών.

Κύρια αποτελέσματα του έργου:

ΠΕ 1

- Ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης στις τρεις χώρες από τις οποίες προερχόντουσαν οι εταίροι συμμετοχής
- Πρόταση για το πρωτόκολλο αξιολόγησης των προσόντων και των ικανοτήτων πολιτών προερχόμενων από τρίτες χώρες
- Οπτικοακουστικό υλικό - ντοκιμαντέρ

ΠΕ 2

- Ερευνητικός σχεδιασμός για ένταξη χωρίς αποκλεισμούς
- Εβδομάδα ένταξης στο Santiago de Compostela
- Οδηγός ένταξης για πρόσφυγες στην Ευρώπη, ο οποίος περιλαμβάνει Οδηγό για ένταξη στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, Οδηγό για ένταξη στις ευρωπαϊκές κοινωνίες υποδοχής, Οδηγό για ένταξη στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας.

ΠΕ 3

- Αναφορά για τις δραστηριότητες και τα εργαλεία που εφαρμόστηκαν, καθώς και για την ανταλλαγή εμπειριών και καλών πρακτικών
- Δύο βίντεο που συνοψίζουν τις δράσεις του ΠΕ 3
- Δύο διεθνή συνέδρια που οργανώθηκαν στην Αθήνα από το ΕΚΠΑ
- Φωτογραφική έκθεση που οργανώθηκε στην Αθήνα από το ACSAR και το ΕΚΠΑ

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

ΠΕ 4

- App4refs: <https://app4refs.org/>
- Βιντεο-παρουσίαση του App4refs

ΠΕ 5

- Εκπαίδευση στην κοινωνική παρέμβαση που οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε στο Santiago de Compostela

ΠΕ 6

- Τρία προγράμματα εκπαίδευσης στην ένταξη (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα)

Αντίκτυπος - αποτίμηση

Το UNINTEGRA είχε θετικότερο αντίκτυπο ως προς την ενίσχυση της εμπλοκής και τη συνειδητοποίηση των θεσμών και των οργανώσεων της κοινοπραξίας, ειδικά μάλιστα των πανεπιστημίων, αναφορικά με την αναγκαιότητα παροχής υποστήριξης στην κοινότητα των προσφύγων έτσι ώστε να διευκολυνθεί μια ουσιαστική ένταξη στην Ευρωπαϊκή κοινωνία υποδοχής. Οι δράσεις που πραγματοποιήθηκαν συνέβαλαν ουσιαστικά στην ενίσχυση της δέσμευσής τους απέναντι σε έναν πληθυσμό ιδιαίδωντως ευάλωτο, όπως είναι η κοινότητα των προσφύγων, η οποία μέχρι πρότινος δεν βρισκόταν στο ευρύτερο πεδίο των στοχεύσεων των εκπαιδευτικών πολιτικών των πανεπιστημίων. Με την έννοια αυτή τα διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα και οι ακαδημαϊκές κοινότητες έστρεψαν την προσοχή τους στην ανάγκη ενδυνάμωσης του ρόλου των ΑΕΙ ως κινητήριων δυνάμεων τοπικής ένταξης, με ιδιαίτερη έμφαση στην ενεργοποίηση μηχανισμών και εργαλείων διευκόλυνσης της εκπαιδευτικής και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων.

*Συντάκτρια κειμένου:
Πατρίτσια Γερακοπούλου*

2.3

REVERT: REsilience without ViolencE, Resistance without haTe in Public transport

---

Επιστημονικά υπεύθυνη: Αθηνά Χατζούλη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΕΜ-ΜΕ-ΕΚΠΑ

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα «Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια (2014-2020)» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. REC-AG-2017/REC-RRAC-RACI-AG-2017

Διάρκεια έργου: 2018 – 2021

Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε συνεργασία με τον Οργανισμό Αστικών Συγκοινωνιών Αθήνας, την ΑμΚΕ Συν-ειρμός, την οργάνωση Almasar και την εταιρία CMT Προοπτική.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ξενοφοβία και ο ρατσισμός αποτελούν φαινόμενα που παρουσιάζουν αύξηση τις τελευταίες δύο δεκαετίες στην Ελλάδα, γεγονός που φαίνεται να συνδέεται με την οικονομική αλλά και την προσφυγική κρίση. Ως ξενοφοβία ορίζεται ο φόβος, η αντιπάθεια ή ακόμη και το μίσος που μπορεί να βιώνει κανείς στην επαφή με άτομα που δεν ανήκουν σε κάποια οικεία ομάδα (Tafira, 2011). Μαζί με τον ρατσισμό, ο οποίος ως ιδεολογία υποστηρίζει την ιεραρχική κατηγοριοποίηση των φυλών, η ξενοφοβία βασίζεται σε πεποιθήσεις σχετικά με την ενδο-ομάδα και τις διάφορες εξω-ομάδες. Βάσει της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας και της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, η σύγκριση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων βοηθά στην ταξινόμηση και κατανόηση του εξωτερικού κόσμου και επομένως καθοδηγεί το άτομο στην προσπάθεια διαμόρφωσης κα-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

τάλληλης συμπεριφοράς. Η διαδικασία αυτή ενέχει την αξιολόγηση των ομάδων και τη διαμόρφωση πεποιθήσεων για την ενδο-ομάδα και την εξω-ομάδα. Σύμφωνα με την ομαδική ευνοιοκρατία (Turner, J. C., Brown, R. J. & Tajfel, H., 1979), το άτομο αξιολογεί θετικά την ενδο-ομάδα (και κατ' επέκταση τον εαυτό) ενώ, πολύ συχνά, αρνητικά στερεότυπα και προκαταλήψεις διαμορφώνονται για τις εξω-ομάδες και τα μέλη τους (Licata, L. & Klein, O., 2002). Μάλιστα, όσο περισσότερο ταυτίζεται κανείς με την ενδο-ομάδα και την αξιολογεί θετικά τόσο λιγότερο ενδιαφέρεται ηθικά για τις εξω-ομάδες. Παράλληλα, η ευρεία χρήση στερεοτυπικών και απανθρωπο-ποιητικών αντιλήψεων μπορεί να οδηγήσει στην απονομιμοποίηση της εξω-ομάδας και των μελών της, γεγονός που συμβάλλει στην περαιτέρω ηθική αποσύνδεση και τη νομιμοποίηση βίας (Bar-Tal & Teichman, 2005).

Ρατσιστικές και ξενοφοβικές αντιλήψεις που εξυπηρετούν τους παραπάνω ατομικούς και ομαδικούς σκοπούς, αναδύονται ή ενδυναμώνονται και εκδηλώνονται και σε επίπεδο συμπεριφοράς όταν το επιτρέπουν οι συνθήκες. Στην Ευρώπη η γενικευμένη οικονομική αλλά και η προσφυγική κρίση, φαίνεται να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πεποίθησης ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες αποτελούν απειλή για τους Ευρωπαίους (Zick, Küpper & Hövermann, 2011).

Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση οδήγησε στην απώλεια πόρων και κοινωνικής θέσης μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας (Koronaoui et al., 2015) και στην κατακόρυφη πτώση του βιοτικού επιπέδου. Η κρίση βιωμένη ως ένα αναπάντεχο γεγονός, επέφερε αρνητικές συνέπειες στις ζωές, τα συναισθήματα και τις στάσεις των ατόμων (Van Hal, 2015). Παράλληλα, παρατηρείται μέχρι σήμερα χαμηλή ανθεκτικότητα, ως αποτέλεσμα των εξαντλημένων υλικών και ψυχικών πόρων, της αποδυνάμωσης των κοινωνικών δεσμών και συνεπώς του κοινωνικού κεφαλαίου. Η ντροπή, η ενοχή και η απώλεια της αξιοπρέπειας και της κοινωνικής θέσης αποτελούν απειλή για την ταυτότητα του ατόμου, μέσω της κατάρρευσης των πεποιθήσεων για την κοινωνική ταυτότητα και την εσω-ομάδα (Aquino & Douglas, 2003).

Η απειλή της κατάρρευσης της κοινωνικής ταυτότητας αντιμετωπίστη-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

κε από ευρύ μέρος της ελληνικής κοινωνίας μέσω της στοχοποίησης των μεταναστών και των προσφύγων και της πεποίθησης ότι οι μετανάστες είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνοι για τα δεινά που υποφέρει η χώρα. Σύμφωνα με έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (2018), οι Έλληνες θεωρούν τους πρόσφυγες και τους μετανάστες ως πρόβλημα για τη χώρα, με το 67% να πιστεύουν ότι οι μετανάστες επιδρούν αρνητικά στην οικονομία, το 75% ότι αποτελούν βάρος στο κοινωνικό κράτος και το 70% ότι αυξάνουν την εγκληματικότητα. Μόνο 22% των συμμετεχόντων υποστήριξε τη δράση για μείωση των διακρίσεων. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες λειτούργησαν –και λειτουργούν– ως αποδιοπομπαίοι τράγοι για τα λάθη και τις ευθύνες της ενδο-ομάδας, ενώ παράλληλα ενσωμάτωσαν αρνητικά χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν προηγουμένως στους Έλληνες από μέλη της διεθνούς –ευρωπαϊκής κυρίως– κοινότητας.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι διαμορφώθηκε θετική στάση απέναντι στους Σύριους πρόσφυγες κατά την ανθρωπιστική κρίση του 2015 όταν μέρος του πληθυσμού, κυρίως του νησιωτικού, κινητοποιήθηκε, επέδειξε αλληλεγγύη και προσέφερε καταφύγιο στους πρόσφυγες. Η εικόνα της αλληλεγγύης αναμεταδόθηκε στα διεθνή μέσα συμβάλλοντας θετικά στην εθνική ταυτότητα. Παρ' όλα αυτά η σταδιακή καθήλωση των προσφύγων και μεταναστών στη χώρα και η ανάγκη έναρξης των ενταξιακών διαδικασιών, προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερες αντιδράσεις, κυρίως στις τοπικές κοινωνίες που φιλοξενούν μεγάλο αριθμό προσφύγων και μεταναστών, και στα αστικά κέντρα, κυρίως στο κέντρο της Αθήνας.

Οι αρνητικές στάσεις και τα αρνητικά συναισθήματα πήραν τη μορφή βίαιων επιθέσεων κατά μεταναστών και προσφύγων, ιδιαίτερα μέχρι το 2012 με την οργανωμένη δράση ακροδεξιών ομάδων¹. Οι περισσότερες επιθέσεις πραγματοποιήθηκαν στο κέντρο της Αθήνας και σε περιοχές που διαβιεί μεγάλος αριθμός μεταναστών. Μετανάστες και πρόσφυγες δέχτηκαν επιθέσεις σε δημόσιους χώρους αλλά και στις επιχειρήσεις τους. Η δράση αυτή μειώθηκε το 2013, πιθανόν λόγω της δίωξης μελών της Χρυσής Αυγής, για την εμπλοκή τους σε εγκληματικές ενέργειες. Η μείω-

¹ Μέχρι το 2012 όταν δημιουργήθηκε το Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικών Επιθέσεων, τα περιστατικά ρατσιστικής βίας δεν καταγράφονταν.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

ση θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί στην κανονικοποίηση των επιθέσεων, κυρίως των λεκτικών επιθέσεων, εναντίων μεταναστών και προσφύγων (Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας, Ετήσια Έκθεση, 2018). Ο αριθμός των επιθέσεων διατηρήθηκε σε χαμηλά επίπεδα και το 2015 και 2016, πιθανόν λόγω της διεθνούς προσοχής στα ελληνικά νησιά και του μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας που υποστήριξε ενεργά τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Ο αριθμός των επιθέσεων διπλασιάστηκε το 2018 και, παρά την καταδίκη της ηγεσίας της Χρυσής Αυγής το 2020, η χρήση ρατσιστικού λόγου στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και από δημόσια πρόσωπα συνέβαλε σημαντικά στην «αύξηση της ξενοφοβίας και του ρατσισμού που παρατηρούνται από την αρχή του 2020» (σελ.5, Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας, Ετήσια Έκθεση, 2019).

Ως βασικός χώρος καθημερινής αλληλεπίδρασης μελών διαφορετικών ομάδων, οι δημόσιες συγκοινωνίες αποτελούν σημαντικό πεδίο για τη διερεύνηση των στάσεων και πεποιθήσεων για την ενδο-ομάδα και για τις εξω-ομάδες και τα μέλη τους. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η χρηματοπιστωτική κρίση έφερε περικοπές στις δημόσιες συγκοινωνίες και η προσφυγική κρίση αυξάνει τη ζήτηση για συχνές και συνεπείς μεταφορές, καθίσταται προφανές ότι οι αλληλεπιδράσεις με τις δημόσιες μεταφορές συμβαίνουν σε περιορισμένο χώρο και συνήθως είναι ανεπιθύμητες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι άνθρωποι λειτουργούν συχνά με βάση την κοινωνική τους ταυτότητα, συμπεριφέρονται ως μέλη μιας ομάδας και όχι ως άτομα και διεκδικούν τη θέση τους στην κοινωνία ανταγωνιζόμενοι για παροχές, όπως μια θέση στο λεωφορείο. Τα επαναλαμβανόμενα σε υψηλή συχνότητα ρατσιστικά και ξενοφοβικά περιστατικά, ενέχουν τον κίνδυνο εδραίωσης αρνητικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων και κανονικοποίησης της έκφρασης ακραίων ιδεολογιών στον δημόσιο χώρο.

Στόχος του έργου REVERT ήταν η μελέτη του φαινομένου, αλλά και ο σχεδιασμός και η πιλοτική εφαρμογή μιας παρέμβασης για την αντιμετώπισή του και την προστασία των μελών ομάδων που στοχοποιούνται πιο συχνά, αλλά και των ίδιων των επαγγελματιών των μέσων μαζικής μεταφοράς που καθημερινά γίνονται μάρτυρες ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών και πολλές φορές καλούνται να τα επιλύσουν. Απώτερος

σκοπός ήταν η προώθηση της συνύπαρξης, η καλλιέργεια θετικού συναισθηματικού κλίματος, το αίσθημα της ασφάλειας εντός των δημόσιων συγκοινωνιών.

Σύνοψη μεθόδου

Η ξενοφοβία και η ρατσιστική βία είναι εμφανείς στις δημόσιες συγκοινωνίες στην Ελλάδα όπως και αλλού. Κεντρική θέση στο συγκεκριμένο πεδίο έχει το προσωπικό των δημόσιων συγκοινωνιών και συγκεκριμένα οι οδηγοί των λεωφορείων και των τρόλεϊ, που γίνονται μάρτυρες, θύματα ή σε λίγες περιπτώσεις θύτες τέτοιων περιστατικών.

Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε πιλοτικά μια μεθοδολογία αντιμετώπισης της ρατσιστικής βίας στα μέσα μαζικής μεταφοράς βασισμένη στην επίλυση συγκρούσεων και την ανάπτυξη ανθεκτικότητας. Η εκπαίδευση στην επίλυση συγκρούσεων και η παροχή διαμεσολαβητικών δεξιοτήτων, μπορεί να οδηγήσει σε επίλυση ή μείωση των συγκρούσεων μεταξύ των κοινοτήτων υποδοχής και των προσφύγων, και στην αποσταθεροποίηση των υπαρχόντων στερεοτύπων και προκαταλήψεων, καθιστώντας παράλληλα τα άτομα πιο ανθεκτικά (Konydynk, 2005).

Το προαναφερθέν πλαίσιο σχεδιάστηκε για να εφαρμοστεί στις δημόσιες συγκοινωνίες μέσω μιας «προσέγγισης εκπαίδευσης του εκπαιδευτή», στοχεύοντας στην ανάπτυξη μιας κρίσιμης μάζας –Φορέων Αλλαγής– εντός του Οργανισμού Αστικών Συγκοινωνιών Αθηνών. Οι εκπαιδευμένοι Φορείς Αλλαγής θα προωθούσαν μέσω διάφορων δράσεων στα αμαξοστάσια της Αθήνας, τους στόχους και τις αξίες του έργου σε έναν μεγάλο αριθμό οδηγών. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας την ανάγκη για μια ολιστική προσέγγιση του φαινομένου, η μεθοδολογία περιλάμβανε τη συνεργασία με όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη που συμμετέχουν στο κοινωνικό οικοσύστημα των δημόσιων μεταφορών, δηλαδή οδηγούς, επιβάτες, μετανάστες/ πρόσφυγες, προωθώντας την ανταλλαγή γνώσεων και πληροφοριών καθώς και τη δικτύωση μεταξύ του οργανισμού δημόσιων μεταφορών και των βασικών ενδιαφερόμενων φορέων (θεσμικών και ομάδων της κοινωνίας των πολιτών) που ασχολούνται με την πρόληψη και την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Βάσει του παραπάνω πλαισίου διακρίνονται οι παρακάτω κεντρικοί άξονες του έργου που καθοδήγησαν τον σχεδιασμό του πλάνου δράσης αλλά και την υλοποίηση των δράσεων στο σύνολό τους.

1. Ανάπτυξη σχεδίου δράσης προώθησης της ανεκτικότητας στις δημόσιες μεταφορές μέσω της επίλυσης συγκρούσεων και της αύξησης της ανθεκτικότητας
2. Ανάπτυξη δεξιοτήτων για τη δημιουργία Φορέων Αλλαγής / Μεντόρων στις δημόσιες μεταφορές για την προώθηση της ανθεκτικότητας
3. Πιλοτική εφαρμογή και αξιολόγηση του αντίτυπου του σχεδίου επίλυσης συγκρούσεων για την καταπολέμηση της ξενοφοβίας στις δημόσιες μεταφορές

Οι τρεις αυτοί αλληλένδετοι άξονες συμπεριλαμβάνουν τη διακρίβωση του φαινομένου της ξενοφοβίας και του ρατσισμού στις δημόσιες μεταφορές και τις εκπαιδευτικές ανάγκες της βασικής ομάδας στόχου, δηλαδή των οδηγών, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων, ενώ οι αποκτημένες γνώσεις και δεξιότητες τίθενται σε εφαρμογή στο πλαίσιο των δράσεων του τρίτου άξονα.

Κύριες δράσεις

Στο πλαίσιο κάθε άξονα πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από δράσεις για την επίτευξη των επιμέρους στόχων.

A. Ανάπτυξη σχεδίου δράσης προώθησης της ανεκτικότητας στις δημόσιες μεταφορές μέσω της επίλυσης συγκρούσεων και της αύξησης της ανθεκτικότητας

Οι δράσεις του πρώτου άξονα στόχευαν στη διαμόρφωση του Σχεδίου Δράσης του έργου. Για τη διασφάλιση της ανταπόκρισης του έργου στις ανάγκες του συγκεκριμένου πλαισίου, διερευνήθηκε το φαινόμενο του ρατσισμού και της ξενοφοβίας ολιστικά, εφαρμόζοντας μικτές μεθόδους έρευνας (ημι-δομημένες συνεντεύξεις, δομημένες συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης) και προσεγγίζοντας μέλη των διαφορετικών ομάδων που εμπλέκονται σε ρατσιστικά και ξενοφοβικά περιστατικά.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

Συγκεκριμένα, διενεργήθηκαν:

- *Ανασκόπηση των εκθέσεων και αναφορών* που επέτρεψε τη διερεύνηση του φαινομένου στην Ελλάδα και τον εντοπισμό των φορέων που ασχολούνται με την καταγραφή και αντιμετώπιση των ρατσιστικών περιστατικών.
- *Δέκα (10) συνεντεύξεις ημι-δομημένες με μετανάστες και πρόσφυγες* θύματα ξενοφοβικών και ρατσιστικών επιθέσεων εντός των Μ.Μ.Μ., οι οποίες παρείχαν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες υπό τις οποίες το φαινόμενο εκδηλώνεται πιο συχνά αλλά και τις επιδράσεις στα θύματα-αποδέκτες της ξενοφοβικής και ρατσιστικής συμπεριφοράς.
- *Τριάντα (30) σύντομες δομημένες συνεντεύξεις με μέλη του επιβατικού κοινού* κατά τις οποίες διερευνήθηκαν οι αντιλήψεις και αντιδράσεις τους όταν γίνονται μάρτυρες ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών.
- *Δύο (2) ομάδες εστιασμένης συζήτησης με οδηγούς και στελέχη του ΟΑΣΑ* κατά τις οποίες συλλέχθηκαν ποιοτικά στοιχεία σχετικά με τις αντιλήψεις και στάσεις τους απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες καθώς και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι οδηγοί για την αντιμετώπιση ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών αλλά και τη διακρίβωση των αναγκών κατάρτισης για τη βελτίωση της ανταπόκρισης σε τέτοια περιστατικά.
- *Μία (1) ομάδα εστιασμένης συζήτησης με μέλη φορέων* που ασχολούνται με ζητήματα ξενοφοβίας και ρατσισμού κατά την οποία έγινε ανταλλαγή πληροφοριών και πρακτικών που χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση του φαινομένου και δημιουργήθηκαν οι βάσεις για περαιτέρω συνεργασία ανάμεσα στους φορείς.

Βάσει των αποτελεσμάτων των ερευνητικών δράσεων², σχεδιάστηκαν τα εργαλεία και οι επόμενες δράσεις του έργου, όπως το εκπαιδευτικό υλικό, οι εκπαιδεύσεις των υπαλλήλων των δημόσιων μεταφορών, οι δράσεις

---

2 Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα αποτελέσματα της έρευνας είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: www.revertproject.eu/2019/04/05/ξενοφοβικα-ρατσιστικα-περιστατι/

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

ευαισθητοποίησης του γενικού επιβατικού κοινού αλλά και δράσεις με τη συμμετοχή μεταναστών και προσφύγων.

Β. Ανάπτυξη κοινοτήτων αλλαγής για την καταπολέμηση της ξενοφοβίας στο πλαίσιο των δημόσιων μεταφορών αποτελούμενων από οδηγούς και υπαλλήλους των δημόσιων μεταφορών

Η ανάπτυξη κοινότητας αλλαγής εντός των δημόσιων μεταφορών για την αποτελεσματική διαχείριση ρατσιστικών και ξενοφοβικών περιστατικών και η καταπολέμηση του φαινομένου συνολικά επιτεύχθηκε, τουλάχιστον μερικώς, εντός των δημόσιων μεταφορών μέσω της υλοποίησης πλήθους δράσεων, εκπαιδευτικών και βιωματικών, σε αμαξοστάσια, λεωφορεία και τρόλεϊ και Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων.

Για τις ανάγκες των εκπαιδευτικών δράσεων, παρήχθησαν δύο εγχειρίδια:

- Εκπαιδευτικό εγχειρίδιο «*Αντιμετώπιση ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών στις δημόσιες μεταφορές*» το οποίο απευθυνόταν σε υπαλλήλους των δημόσιων μεταφορών και συμμετέχοντες στις εκπαιδεύσεις του έργου.
- Συνοδευτικό εγχειρίδιο «*Βιωματικές Ασκήσεις*» που απευθυνόταν στους εκπαιδευτές.

Η κεντρική εκπαίδευση του έργου συνίστατο από τρεις διήμερες εκπαιδεύσεις³ στις οποίες συμμετείχαν συνολικά 44 άτομα, εκ των οποίων 28 ήταν οδηγοί, 8 σταθμάρχες και 8 επόπτες. Οι εκπαιδεύσεις στόχευσαν στην ενδυνάμωση και την αύξηση της ανθεκτικότητας των οδηγών και των στελεχών του ΟΑΣΑ για την καλύτερη ανταπόκριση και διαχείριση των ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών.

Κατά τη διάρκεια των εκπαιδεύσεων, οι οδηγοί και τα στελέχη του ΟΑΣΑ συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση των επόμενων δράσεων ανάπτυξης δεξιοτήτων του έργου. Μάλιστα, σημαντικές δράσεις, όπως η επί-

³ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευση είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: <http://www.revertproject.eu/2019/10/24/εκπαιδευση-οδηγων-και-στελεχων-του-οα/>

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

σκεψη σε Δομές Φιλοξενίας Προσφύγων και συζήτηση με τους πρόσφυγες αλλά και ο ποδοσφαιρικός αγώνας με πρόσφυγες προτάθηκαν από τους ίδιους τους οδηγούς και υλοποιήθηκαν, φυσικά, με τη συμμετοχή τους.

Οι δράσεις που στόχευαν και πέτυχαν τη συμμετοχή 300 υπαλλήλων του ΟΑΣΑ διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες: *Ενημερωτικές δράσεις, δράσεις ενεργοποίησης και κοινές δράσεις με μετανάστες και πρόσφυγες.*

- *Δεκαπέντε (15) Ενημερωτικές δράσεις* διάρκειας μίας ώρας έλαβαν χώρα εντός των αμαξοστασίων της ΟΣΥ-ΟΑΣΑ με σκοπό την προώθηση του έργου. Πάνω από 150 υπάλληλοι του οργανισμού αστικών συγκοινωνιών ενημερώθηκαν σχετικά με το έργο, τους στόχους, τις δράσεις και τα αναμενόμενα αποτελέσματά του.
- *Δέκα (10) δράσεις ενεργοποίησης* με θέμα τη διαχείριση συγκρούσεων υλοποιήθηκαν με τη συμμετοχή 75 οδηγών λεωφορείων και τρόλεϊ σε τρεις τερματικούς σταθμούς στην Αθήνα. Στόχος των δράσεων αυτών ήταν η παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων επίλυσης συγκρούσεων, μέσω συμμετοχικών και βιωματικών ασκήσεων σχεδιασμένων συγκεκριμένα για τους οδηγούς λεωφορείων και τρόλεϊ.
- *Δέκα (10) κοινές δράσεις με μετανάστες και πρόσφυγες* σχεδιάστηκαν με στόχο την ενίσχυση της κατανόησης της κατάστασης του πρόσφυγα και του μετανάστη και την αποσταθεροποίηση πιθανών αρνητικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων από την πλευρά των οδηγών προς τα μέλη των ομάδων αυτών. Συνολικά διενεργήθηκαν 6 δράσεις σε δομές φιλοξενίας προσφύγων⁴ στην περιοχή της Αττικής, 3 εντός των αμαξοστασίων της ΟΣΥ και τέλος ένας φιλικός ποδοσφαιρικός αγώνας οδηγών ΟΣΥ-ΟΑΣΑ και της ομάδας Αθλητικής Ελπίδας προσφύγων⁵.

---

4 Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις κοινές δράσεις είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: www.revertproject.eu/2020/01/17/πρωτη-κοινη-δραση-οδηγων-στελεχων/

5 Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον ποδοσφαιρικό αγώνα είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: www.revertproject.eu/2020/02/28/δελτιο-τύπου-φιλικός-ποδοσφαιρικός-α/

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Γ. Βελτιωμένες διαδικασίες καταγραφής ρατσιστικών περιστατικών στο πλαίσιο των δημόσιων μεταφορών και δικτύων με κεντρικές αρχές

Θεωρώντας την καταγραφή των ρατσιστικών περιστατικών ως κεντρική δράση για τη χαρτογράφηση και κατανόηση του φαινομένου και τελικά την καταπολέμησή του, υλοποιήθηκαν οι παρακάτω δράσεις παρακολούθησης, καταγραφής και καταπολέμησης του φαινομένου:

- *Συναντήσεις Ανατροφοδότησης.* Για την υποστήριξη των οδηγών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα και έκαναν χρήση των εργαλείων του, πραγματοποιήθηκαν 20 συναντήσεις ανατροφοδότησης. Στη διάρκεια των συναντήσεων, οι οδηγοί μοιράστηκαν και συζήτησαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο εντός των οχημάτων, δίνοντας έμφαση στα περιστατικά βίας και συγκεκριμένα στα περιστατικά ρατσιστικής βίας.
- *Πιλοτικό Παρατηρητήριο.* Το πιλοτικό παρατηρητήριο που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του έργου, στόχευε στην προώθηση της καταγραφής των ρατσιστικών περιστατικών που λαμβάνουν χώρα στα μέσα μαζικής μεταφοράς, αλλά και στην ανάπτυξη συνεργασίας με φορείς ενεργούς στον συγκεκριμένο χώρο. Το Παρατηρητήριο, οι διαδικασίες και τα εργαλεία που σχεδιάστηκαν, παραμένουν στη διάθεση του ΟΑΣΑ για χρήση, ειδικά μετά το τέλος της πανδημίας και εφόσον ομαλοποιηθούν οι συνθήκες εντός των ΜΜΜ. Για τη διασφάλιση της βιωσιμότητας του Παρατηρητηρίου διενεργήθηκε Διαδικτυακή Διαβούλευση με εκπροσώπους του Δικτύου Καταγραφής Ρατσιστικών Περιστατικών, της Κρατικής Ασφάλειας και του Δήμου Αθηναίων.
- *Εγχειρίδιο διαχείρισης συγκρούσεων βασισμένο στα ανθρώπινα δικαιώματα.* Στηριγμένο σε όλη την εμπειρία της υλοποίησης του έργου REVERT, το εγχειρίδιο προωθεί την ανθεκτικότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα και παρουσιάζει τεχνικές επίλυσης συγκρούσεων δοκιμασμένες κατά τη διάρκεια του έργου στο πλαίσιο των δημόσιων συγκοινωνιών. Το εγχειρίδιο απευθύνεται κυρίως σε επαγγελματίες των δημόσιων μεταφορών.

Γενικά συμπεράσματα

Η δευτερογενής έρευνα που διεξήχθη στο αρχικό στάδιο του έργου, ανέδειξε το κενό στην καταγραφή και αναφορά των καθημερινών ρατσιστικών και ξενοφοβικών εμπειριών των μεταναστών και προσφύγων. Κατά την περίοδο διεξαγωγής της δευτερογενούς έρευνας, το Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας ήταν ο βασικός φορέας συλλογής δεδομένων σχετικών με το φαινόμενο του ρατσισμού και αποτελεί μέχρι και σήμερα τη βασική πηγή πληροφοριών.

Από τις ερευνητικές δραστηριότητες που υλοποιήθηκαν με μέλη του γενικού επιβατικού κοινού, με μετανάστες και πρόσφυγες αλλά και με φορείς που δραστηριοποιούνται στον συγκεκριμένο τομέα, αναδείχθηκε η σπουδαιότητα του οδηγού και του ρόλου του στην επίλυση των ξενοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών, ανεξάρτητα από τη στάση που διατηρεί απέναντι στην ξενοφοβία και τον ρατσισμό. Το κοινό αυτό πόρισμα υποδεικνύει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού του ρόλου του οδηγού ως καθοδηγητή για την αλλαγή των συμπεριφορών που καλλιεργούν την ξενοφοβία και τον ρατσισμό εντός των Μ.Μ.Μ.

Παρ' όλα αυτά, από τις ομάδες εστιασμένης συζήτησης με τους οδηγούς αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του έργου, διαφάνηκε έντονη η αντίσταση των οδηγών σε ανάληψη καθηκόντων πέρα από τα προβλεπόμενα. Παρατηρήθηκε χαμηλή ανθεκτικότητα, που οφείλεται πιθανόν στις πολλές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι οδηγοί κατά τη διάρκεια της βάρδιάς τους. Οι δυσκολίες είναι αυξημένες σε γραμμές των αστικών συγκοινωνιών που διέρχονται του κέντρου και περιοχών όπου η παρουσία προσφύγων και μεταναστών είναι αυξημένη, και σχετίζονται με την αύξηση του αριθμού του επιβατικού κοινού και τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν εντός των οχημάτων. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους επιβάτες είναι συνεχείς, οπότε οι παρεμβάσεις των οδηγών περιορίζονται στις περιπτώσεις σωματικής βίας. Παράλληλα, οι περισσότεροι οδηγοί έχουν διαμορφώσει στρατηγικές επίλυσης και διαχείρισης συγκρούσεων. Πιο συχνά αναφέρθηκαν η στρατηγική της αποφυγής, δηλαδή της προσπάθειας μη εμπλοκής σε περιστατικά σύγκρουσης, και του ανταγωνισμού, δηλαδή της ενεργής εμπλοκής στα περιστατικά με σκοπό την επιβολή τους επί των εμπλεκό-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

μενων μερών, ανάλογα με την προσωπικότητα και τα χρόνια εμπειρίας του οδηγού. Θεωρήθηκε, δηλαδή, ο ανταγωνισμός και η σύγκρουση με τους επιβάτες ως μια στρατηγική που χρησιμοποιούν οι οδηγοί κυρίως στα πρώτα χρόνια εργασίας, ενώ με τον χρόνο προσπαθούν να μειώσουν την επαφή με το επιβατικό κοινό.

Στις δράσεις που υλοποιήθηκαν με τη συμμετοχή μεταναστών και προσφύγων, οι οδηγοί είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν με τα μέλη αυτών των ομάδων ζητήματα που άπτονται του κανονισμού των ΜΜΜ, η άγνοια του οποίου αποτελεί, σύμφωνα με τους οδηγούς, σημαντική πηγή εντάσεων ανάμεσα στο γενικό επιβατικό κοινό και τα μέλη των συγκεκριμένων ομάδων. Από τη μεριά τους οι πρόσφυγες αναφέρθηκαν σε ζητήματα που αφορούν τη συμπεριφορά των υπόλοιπων επιβατών αλλά και των οδηγών απέναντί τους. Και οι δύο πλευρές αναγνώρισαν την ανάγκη για κατανόηση και σεβασμό του άλλου γενικά, και κατά τη χρήση των ΜΜΜ. Επιπλέον ζητήματα που αφορούν τη συχνότητα και την πρόσβαση στα αστικά κέντρα, και συνεπώς τη συμμετοχή και ενσωμάτωση, συζητήθηκαν κυρίως στη Δομή της Ελευσίνας που παραμένει αρκετά απομονωμένη. Είναι σημαντικό ότι κατά τη διάρκεια των συναντήσεων παρατηρήθηκε μετακίνηση και αλλαγή των αρνητικών στάσεων, τουλάχιστον ενός αριθμού οδηγών, απέναντι στους μετανάστες και πρόσφυγες που συμμετείχαν. Ανάλογο αποτέλεσμα είχε και ο ποδοσφαιρικός αγώνας που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2020, λίγο πριν τη λήψη περιοριστικών μέτρων στη χώρα. Στον αγώνα συμμετείχαν η ομάδα της ΟΣΥ και η ομάδα Αθλητική Ελπίδα Προσφύγων (Hope Refugee FC), η οποία αποτελείται από πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο και ιδρύθηκε το 2016 από την Οργάνωση Γη με στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση και την προσωπική ανάπτυξη των συμμετεχόντων μέσω του αθλητισμού. Η συγκεκριμένη δράση είχε επίσης προταθεί από τους οδηγούς και σταθμάρχες που συμμετείχαν στις εκπαιδεύσεις και αναμενόταν ότι θα έφερνε τα μέλη των δύο ομάδων πιο κοντά μέσα από μια κοινή δραστηριότητα. Οι ομάδες που δημιουργήθηκαν στο γήπεδο ήταν μικτές, δηλαδή σε κάθε ομάδα υπήρχαν οδηγοί/σταθμάρχες και μετανάστες/πρόσφυγες για την προώθηση της συνεργασίας ανάμεσα στα μέλη των ομάδων και την αποσταθεροποίηση αρνητικών στερεοτύπων.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2012-2022

Δεδομένης της πανδημίας του COVID-19, η εφαρμογή του μοντέλου REVERT αφενός καθυστέρησε, αφετέρου δεν ήταν δυνατή η πιλοτική εφαρμογή της επίλυσης συγκρούσεων από τη μεριά των οδηγών. Από τον Μάρτιο του 2020 ο οργανισμός αστικών συγκοινωνιών στοχεύοντας στην ασφάλεια των οδηγών των λεωφορείων και των τρόλεϊ τοποθέτησε πλαστικά διαχωριστικά και, σε κάποιες περιπτώσεις, αλυσίδες εντός των οχημάτων. Τα διαχωριστικά εξασφαλίζουν την απαραίτητη απόσταση ανάμεσα στους οδηγούς και τους επιβάτες που δεν υπήρχε προηγουμένως.

Αν και οι συγκρούσεις εντός των οχημάτων συνεχίστηκαν εντός των οχημάτων, κυρίως με έναυσμα τη μη-τήρηση των μέτρων προστασίας από τον COVID-19, οι οδηγοί δεν είχαν την απαραίτητη επαφή για την έμπρακτη εφαρμογή και χρήση των εργαλείων που απέκτησαν κατά τη διάρκεια των δράσεων ανάπτυξης δεξιοτήτων του έργου REVERT. Δεδομένης αυτής της πρακτικής δυσκολίας, η αποτελεσματικότητα των εργαλείων μπορεί μόνο κριθεί μέσω της αντίληψης και της στάσης των οδηγών απέναντι σε αυτά και στην πιθανή χρήση τους σε άλλους τομείς της ζωής τους, όπως είναι η προσωπική και η κοινωνική.

Συνολικά, διαφάνηκε η ανάγκη και η προθυμία εκπαίδευσης σε ζητήματα επίλυσης συγκρούσεων μαζί με τη διενέργεια ενημερωτικών δράσεων σχετικά με τον κανονισμό λειτουργίας των δημόσιων συγκοινωνιών. Η δέσμευση των φορέων σε επίπεδο διοικήσεων στην προσπάθεια καλλιέργειας θετικού συναισθηματικού κλίματος και ειρηνικής συνύπαρξης εντός των δημόσιων συγκοινωνιών και η ανάπτυξη συνεργειών ανάμεσα σε φορείς, αναδείχθηκαν ως απαραίτητα για την κινητοποίηση των οδηγών και την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου.

Συντάκτες κειμένου:

Λίλα Μάστορα, Αθηνά Χατζούλη, Μάκης Δρακόπουλος

Έργο συγχρηματοδοτούμενο από το Πρόγραμμα «Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια (2014-2020)» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Την αποκλειστική ευθύνη της παρούσας δημοσίευσης φέρουν οι συντάκτες της. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν φέρει καμία ευθύνη για οποιαδήποτε χρήση των περιεχομένων σ' αυτήν πληροφοριών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aquino, K., & Douglas, S. (2003). Identity threat and antisocial behavior in organizations: The moderating effects of individual differences, aggressive modeling, and hierarchical status. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 90(1): 195-208, [https://doi.org/10.1016/S0749-5978\(02\)00517-4](https://doi.org/10.1016/S0749-5978(02)00517-4).
- Bar-Tal, D., & Teichman, Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499814>.
- Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας, Ετήσια Έκθεση 2018. <http://rnrn.org/2019/04/850/>.
- Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας, Ετήσια Έκθεση 2016. <http://rnrn.org/2017/04/%ce%b5%cf%84%ce%ae%cf%83%ce%b9%ce%b1-%ce%ad%ce%ba%ce%b8%ce%b5%cf%83%ce%b7-2016/>.
- Δίκτυο Καταγραφής Ρατσιστικής Βίας, Ετήσια Έκθεση 2015. <http://rnrn.org/2016/04/ετήσια-έκθεση-2015/>.
- Eurobarometer (2018). Integration of immigrants in the European Union. European Commission. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2169>.
- Karayiannis, Y., & Malkopoulou, A. (2019). Political rhetoric on the refugee crisis in Greece. In C. Rountree & J. Tilli (Eds.) *National Rhetorics in the Syrian Immigration Crisis* (pp. 69-96). 10.14321/j.ctvj7wpdx.7.
- Klein, O., & Licata, L. (2001). Explaining differences between social groups: The impact of group identification on attribution. *Swiss Journal of Psychology / Schweizerische Zeitschrift für Psychologie / Revue Suisse de Psychologie*, 60(4), 244-252. <https://doi.org/10.1024/1421-0185.60.4.244>.
- Konyndykis, J. (2005). Towards a new model for post-emergency refugee

- assistance. *Humanitarian Practice Network*, issue 31. <https://odihpn.org/magazine/towards-a-new-model-for-post-emergency-refugee-assistance/>.
- Koronaïou, A., Lagos, E., Sakellariou, A., Kymionis, S., & Chiotaki-Poulou, I. (2015). Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek Society. *The Sociological Review*, 63(2_suppl), 231–249. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12270>.
- Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European Journal of Social Psychology*, 9(2), 187–204. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420090207>.
- Van Hal G. (2015). The true cost of the economic crisis on psychological well-being: a review. *Psychology Research and Behavior Management*, 8:17-25 <https://doi.org/10.2147/PRBM.S44732>.
- Zick, A., Küpper, B., & Hövermann, A. (2011). *Intolerance, Prejudice and Discrimination - A European Report*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

2.4

Βιώνοντας την κρίση: Από τη συγκίνηση στη δράση

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ. Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής ΕΜΜΕ

Ερευνητική ομάδα: Αντώνης Αρμενάκης (Επίκουρος Καθηγητής), Σταμάτης Πουλακιδάκος (ΕΔΙΠ), Ανθή Σιδηροπούλου (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια), Λίλα Μάστορα (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια), Ιωάννα Τσούτση (Κλινική ψυχολόγος, M.Sc)

Χρηματοδότηση: τ. Πρύτανης, Καθηγητής Μ. Σταθόπουλος

Διάρκεια έργου: 2014-2017

Συνεργασία: Εργαστήριο Πολιτικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας, ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έρευνα αυτή είναι η τελευταία από τις τρεις, που περιλαμβάνονταν στο ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Διερεύνηση των ψυχολογικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα», το οποίο διάρκεσε μία τριετία, κατά την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2009-2019), η οποία στη χώρα μας είχε δυσμενείς συνέπειες σε όλες τις σφαίρες της ατομικής και κοινωνικής ζωής και οδήγησε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στην ανεργία και τη φτωχοποίηση. Στη διάρκεια των χρόνων που εφαρμόστηκαν οι καταστρεπτικές, για τον μέσο πολίτη, οικονομικές πολιτικές, ο απειλητικός λόγος και οι εικόνες ανέχειας που διακινήθηκαν από ορισμένα μέσα ενημέρωσης, φόρτισαν την κατάσταση με πλήθος δυσάρεστων συναισθημάτων. Τόσο η πραγματικότητα που ευθέως βίωνε ο

Έλληνας πολίτης όσο και η μεσοποιημένη αναπαράστασή της, συνέθεταν ένα δυσμενές συναισθηματικό κλίμα, το οποίο φάνηκε να επηρεάζει τη σκέψη και τις πράξεις των πολιτών, ορισμένες φορές ανεπίγνωστα. Με στόχο να διερευνηθούν αυτοί οι ενδιάμεσοι ψυχικοί μηχανισμοί, οι τρεις έρευνες που περιλάμβανε το ευρύτερο πρόγραμμα επικεντρώθηκαν (α) στο συναισθηματικό κλίμα της κρίσης και στον βαθμό στον οποίο αυτό επηρεάζει παραμέτρους της ανθρώπινης στάσης και συμπεριφοράς, (β) στους τρόπους με τους οποίους τα ΜΜΕ προσέγγισαν την ανθρωπιστική διάσταση της οικονομικής κρίσης, συμβάλλοντας έτσι στο συναισθηματικό κλίμα της χώρας και (γ) στον τρόπο που οι ίδιοι οι πολίτες βίωσαν την κρίση, τα συναισθήματα που τους γέννησε και τους τρόπους με τους οποίους έδρασαν (ή δεν έδρασαν) για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση.

Η τρίτη έρευνα μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες βιώνουν συναισθηματικά την κρίση και τον βαθμό στον οποίο τα συναισθήματα που νιώθουν, τους οδηγούν σε μορφές ατομικής ή κοινωνικής δράσης ή αδράνειας. Πρόκειται για ποιοτική έρευνα με την τεχνική της συνέντευξης βάθους. Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο βασίστηκαν οι συνεντεύξεις προκύπτει από το μοντέλο των Davou και Demertzis (2013). Συνοπτικά, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, μολονότι οι συγκινήσεις συνδέονται πάντοτε με ετοιμότητα για δράση, η δράση δεν εκδηλώνεται, εάν το συμβάν βιωθεί τραυματικά από το άτομο ή εάν το άτομο κινητοποιήσει αμυντικούς μηχανισμούς, όπως π.χ. η άρνηση ή εκλογίκευση, για να απομακρύνει ψυχικά το συμβάν ή να υποβιβάσει τη σημασία του. Εάν αυτά δεν συμβούν ή εάν συμβούν, αλλά μέσα σε ένα εύρος χρόνου και υπό τις απαιτούμενες συνθήκες, το άτομο επεξεργαστεί το τραύμα (Cygulnik, 2008) ή οι αμυντικοί μηχανισμοί που υποβιβάζουν το συμβάν καταρρεύσουν, τότε η συγκίνηση μπορεί να κινητοποιήσει προς κάποια μορφή δράσης. Αλλά και πάλι, η μορφή δράσης στην οποία η συγκίνηση θα εκτονωθεί, εξαρτάται από διάφορες άλλες ενδιάμεσες παραμέτρους. Ειδικά για την κοινωνική και πολιτική δράση, φαίνεται ότι απαραίτητες προϋποθέσεις είναι η ψυχική ανθεκτικότητα, η ελπίδα και η πολιτική επάρκεια που περιλαμβάνει και τη διαθεσιμότητα ρεπερτορίου δράσης (Davou & Demertzis, 2013· Ντάβου, Δεμερτζής & Θάνος, 2015).

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Σύνοψη μεθόδου

Η έρευνα έγινε με συνεντεύξεις βάθους, μέσης διάρκειας περίπου μιάμισης ώρας. Στην έρευνα συμμετείχαν 50 άτομα ηλικίας 18 έως 70 ετών, τα οποία επιλέχθηκαν με συνδυασμό μέγιστης διακύμανσης κατά ηλικιακή ομάδα και χιονοστιβάδας. Η διακύμανση κατά ηλικιακή ομάδα επιλέχθηκε με το σκεπτικό ότι η κρίση επηρεάζει διαφορετικά τις διάφορες ηλικιακές ομάδες, παραδείγματος χάριν, τους πολύ νέους που σημειώνουν και τους μεγαλύτερους δείκτες ανεργίας, απ' ό,τι τους συνταξιούχους που βλέπουν τον όποιο προγραμματισμό των τελευταίων χρόνων της ζωής τους να ανατρέπεται θεαματικά, χωρίς να τους επιτρέπει ιδιαίτερες εναλλακτικές επαναπροσδιορισμού. Συνεπώς, για την ανάλυση των αποτελεσμάτων οι συμμετέχοντες στην έρευνα χωρίστηκαν σε πέντε ηλικιακές ομάδες (18-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-70). Οι συμμετέχοντες προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή Αττικής και είχαν ποικίλα επίπεδα εκπαίδευσης. Το ένα τρίτο ήταν απολυμένοι ή άνεργοι.

Ο οδηγός συνέντευξης βασίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο που κατευθύνει ολόκληρο το ερευνητικό πρόγραμμα, όπως περιγράφηκε συνοπτικά πιο πάνω, και περιλαμβάνει ερωτήσεις σχετικές με τα συναισθήματα που γεννήθηκαν, τον βαθμό κινητοποίησης που αισθάνθηκαν οι συμμετέχοντες και τη δράση (ή την αδράνεια) στην οποία τους οδήγησαν τα συναισθήματα αυτά.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων προέκυψε ότι τα κύρια συναισθήματα που δημιούργησε η οικονομική κρίση στους ανθρώπους ήταν θυμός, οργή, φόβος, ανασφάλεια, αγωνία, άγχος, θλίψη, απογοήτευση, απόγνωση, ενοχή και ντροπή. Ορισμένοι ένιωσαν, επίσης, φθόνο και ζήλια για όσους «δεν άγγιξε η κρίση». Ενδεικτικά η συναισθηματική ατμόσφαιρα συμπυκνώνεται στη φράση *«Σαν να έχουν πετάξει πάνω στους ανθρώπους μια συλλογική ενοχή [...] η οποία απλώνεται όπως το νέφος και μας καταπλακώνει όλους και μας βαραίνει, γιατί συννεφιάζει τον ουρανό μας»*.

Κύριες πηγές της συναισθηματικής ατμόσφαιρας που δημιουργήθηκε από προσωπικά βιώματα, αλλά καλλιεργήθηκε επίσης από τα μέσα ενη-

μέρωσης και τον συστημικό λόγο, ήταν η πιθανότητα να μην έχουν πόρους για να ζήσουν, να θρέψουν τα παιδιά τους ή να στηρίξουν ηλικιωμένους γονείς, αλλά και η συμπόνια για όσους επλήγησαν αμέσως («*Τρελαίνεσαι με τους άστεγους, με τα παιδιά που λιποθυμάνε στα σχολεία, στην αρχή δεν θέλεις να το πιστέψεις...*»), καθώς και συλλογικές αναμνήσεις που, όπως φάνηκε, είναι ακόμα νωπές: «*Κοιτούσα την ουρά στο Κέντρο Σίτισης Αστέγων και σκεφτόμουν «Τι είναι αυτό; Άλλος ένας λιμός;» Αξιοπρεπείς άνθρωποι, σαν εμένα κι εμένα, ηλικιωμένοι περιποιημένοι σαν τον παππού και τη γιαγιά μου... Και περίμεναν στην ουρά... Και θυμήθηκα τον παππού που μιλούσε για την UNRRA και τα γεύματα του Ερυθρού Σταυρού στην Κατοχή».*

Τα συναισθήματα αυτά συνιστούν τη συναισθηματική ατμόσφαιρα εντός της οποίας οι πολίτες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, και η οποία χρωματίζει τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους. Από αυτή τη συναισθηματική ατμόσφαιρα διαφοροποιήθηκαν όσοι έλαβαν μέρος σε κάποια μορφή συλλογικής δράσης. Αυτοί οι πολίτες δήλωσαν ότι μέσα σε αυτό το δυσφορικό συναισθηματικό κλίμα, έζησαν στιγμές χαράς.

Όσοι βρίσκονταν ήδη σε μειονεκτική θέση όταν ξέσπασε η κρίση, ήλπισαν αρχικά ότι η κρίση θα δώσει αφορμές αποκατάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ όσοι επλήγησαν αμέσως (π.χ. χάνοντας την εργασία τους) τη βίωσαν τραυματικά. Οι πολίτες αυτοί αποσταθεροποιήθηκαν τόσο ώστε να νιώθουν εντελώς ακινητοποιημένοι, να μην μπορούν να καταλάβουν τι ακριβώς έχει συμβεί και γιατί, ποια ακριβώς είναι η νέα τους ταυτότητα (π.χ. «άστεγος») υπό τις νέες συνθήκες. Αυτή η τραυματική βίωση της κρίσης παγώνει τους ανθρώπους και τους ακινητοποιεί σε μια κατάσταση ανημποριάς που δεν αναστρέφεται ακόμη και όταν η δράση είναι εφικτή.

Ορισμένοι πολίτες φάνηκαν να αμύνονται αρχικά στην ψυχική αποσταθεροποίηση, επιστρατεύοντας ψυχικούς αμυντικούς μηχανισμούς που υποβάθμιζαν τη σημασία της κρίσης: «*αυτήν την επίθεση στη ζωή μας που δεχτήκαμε αυτά τα τελευταία χρόνια, όχι αυτό δεν το περίμενα, δεν μπορούσα να το φανταστώ [...] ότι θα γινόταν σε τέτοια έκταση και σε τέ-*

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

τοιο βάθος μια επίθεση στην καθημερινότητά μας...». Αλλά καθώς η κρίση βάθαινε, οι αμυντικοί μηχανισμοί κατέρρεαν και η αναγνώριση της κατάστασης λειτούργησε για κάποιους, κυρίως όσους ήδη είχαν διαμορφωμένη πολιτική ιδεολογία, ως κινητοποίηση: «Αποφάσισα να επαναδραστηριοποιηθώ γιατί δεν πιστεύω ότι λύνονται τα προβλήματα ατομικά, αυτό είναι μόνο μια πρόσκαιρη ανακούφιση».

Παρ' όλα αυτά, η απαισιοδοξία και η έλλειψη πολιτικής επάρκειας χαρακτήριζε τους περισσότερους: «Δεν υπάρχει μέλλον, δεν υπάρχει ελπίδα... αυτό είναι το χειρότερο. NO FUTURE!». «Τι άλλο να κάνω; Να πάω έξω να φωνάζω για να μου φύγει ο θυμός; Θα καταφέρω τίποτα; Όχι. Άρα δεν υπάρχει λόγος να το παλέψω γνωρίζοντας το αποτέλεσμα».

Σε αυτή την ατμόσφαιρα απαισιοδοξίας και ανημποριάς, η κινητοποίηση την οποία δημιουργούν τα δυσφορικά συναισθήματα, οδήγησε αρκετούς από τους νεότερους πολίτες σε προσωπικές και διαπροσωπικές μορφές δραστηριοποίησης: «Εάν δεν δημιουργήσεις εσύ τον επόμενο χρόνο στην ζωή σου [...] απλά θα είσαι άνεργος και άστεγος». «Ξέρω μια δουλειά, μια ανοιχτή θέση σε ένα γραφείο, θα στην πω γιατί εσύ είσαι άνεργος. Κι εσύ με τη σειρά σου θα βοηθήσεις εμένα σε κάτι άλλο που χρειάζομαι».

Σε γενικές γραμμές οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες παρουσίασαν καλύτερη ψυχική ανθεκτικότητα, πιθανόν εξαιτίας της βίωσης δυσκολιών του παρελθόντος και ανακάμψεων, και τάσεις επαναδραστηριοποίησης σε πολιτικό ή κινηματικό επίπεδο. Η επαναδραστηριοποίησή τους φαίνεται να συνδέεται με την πολιτική ιδεολογία, η οποία ενδυναμώνει το πέρασμα από τη συγκίνηση στην κινητοποίηση και τη δράση, δίνοντας κατευθύνσεις για μορφές δράσης, καθώς και με την πολιτικοποίηση ως θεμελιώδες στοιχείο της ταυτότητας τους που συγκροτήθηκε σε περισσότερο πολιτικοποιημένες από σήμερα εποχές. Οι νεότεροι έτειναν κυρίως προς τη προσωπική και διαπροσωπική επάρκεια και εμφάνιζαν ιδεολογική σύγχυση και χαμηλή αίσθηση πολιτικής επάρκειας. Η αισιοδοξία, δηλαδή η πίστη ότι τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν προς μία θετική κατεύθυνση, ήταν γενικώς χαμηλή σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, αλλά διαφοροποιήθηκε στις συνεντεύξεις που έγιναν μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, από συμμετέχοντες οι οποίοι εκδήλωσαν συγκρατημέ-

νη αισιοδοξία. Σημαντικό εύρημα της έρευνας ήταν ότι τα συναισθήματα που γέννησε η οικονομική κρίση μπορούσαν να εκτονωθούν σε δημιουργική πολιτική δράση, μέσα στο συναισθηματικό κλίμα συλλογικοτήτων που έτρεφαν θετικά και δημιουργικά συναισθήματα, με την επεξεργασία συνεκτικών αφηγήσεων που έχουν νόημα για τους εμπλεκόμενους και την επεξεργασία των αμυντικών μηχανισμών που θολώνουν τη σημασία των πραγμάτων.

Γενικό συμπέρασμα

Όσον αφορά την πολιτική δράση, η ανάλυση των συνεντεύξεων έδειξε τρεις γενικές τάσεις:

(i) Αδράνεια

Από συμμετέχοντες που βίωσαν την κρίση τραυματικά, από όσους κινητοποίησαν έντονους αμυντικούς μηχανισμούς και από αρκετούς συμμετέχοντες που φαίνονται παγιδευμένοι σ' ένα διπλό μήνυμα –εάν δράσουν η Ελλάδα κινδυνεύει να βρεθεί εκτός Ευρωζώνης, εάν δεν δράσουν τα οικονομικά μέτρα θα γίνουν ακόμη πιο δυσβάσταχτα.

(ii) Ατομοκεντρική δράση

Από συμμετέχοντες που φάνηκαν να είναι ψυχολογικά ανθεκτικοί, να δείχνουν προσωπική αλλά όχι πολιτική επάρκεια, απουσία ελπίδας και τάσεις προς μια «οιονεί» πολιτική επάρκεια (π.χ. να παραπονιούνται στα κοινωνικά δίκτυα, αλλά χωρίς να δραστηριοποιούνται στην πράξη).

(iii) Κοινωνιοκεντρική ή/και πολιτική δράση

Από συμμετέχοντες που έδειχναν υψηλή πολιτική επάρκεια, ελπίδα και ψυχική ανθεκτικότητα, ενώ αρκετοί από αυτούς είχαν και ένα παρελθόν αριστερής πολιτικής ιδεολογίας.

Ενδιαφέρον, επίσης, εύρημα ήταν ότι ενώ η ενσυναίσθηση και οι συζητήσεις έχουν αποδειχθεί πηγές συναισθημάτων (π.χ. Ekman, 2004), αρκετοί από τους συμμετέχοντες ακριβώς εξαιτίας του συναισθηματικού κλίματος, το οποίο προσλαμβάνουν ως αφόρητα «βαρύ», ένιωθαν ότι δεν μπορούν να συμπάσχουν πια και προτιμούν να μην συζητούν το πρόβλημα. Αυτή η «περιστολή της ενσυναίσθησης», όπως επίσης και η άρνηση της αντιμετώπισης του προβλήματος μέσω της σιωπής, είναι ατομικοί

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

αμυντικοί μηχανισμοί διαχείρισης του προβλήματος, οι οποίοι όμως είναι εξαιρετικά ανησυχητικοί για την κοινωνική συνοχή και ευμάρεια, εάν γενικευτούν από το ατομικό επίπεδο στο επίπεδο της κοινωνίας.

Η ύφεση που προκύπτει από τα αφόρητα ορισμένες φορές συναισθήματα, θολώνει τη σκέψη, περιορίζει τις γνωστικές λειτουργίες και συμβάλλει στη δημιουργία ενός σπινάλι του αδιεξόδου. Η συναισθηματική ύφεση συνδέεται πολύ στενά με τη νοητική στείροτητα και δημιουργεί το έδαφος για την ανάπτυξη της ανημπόριας (επίκτητης αίσθησης αδυναμίας) ή/και αδιεξόδων μορφών δράσης που γεννιούνται από τη συσσωρευμένη ματαίωση και την ένταση. Γενικότερα, εάν το δυσφορικό συναισθηματικό κλίμα δεν αντιστραφεί, εάν οι πολίτες δεν καταφέρουν να βρουν λόγους για να ελπίσουν και να αντλήσουν θετικά συναισθήματα, η δυνατότητα να βρεθούν δημιουργικές λύσεις στα προβλήματα θα περιοριστεί ακόμη περισσότερο, δεδομένου ότι οι έρευνες έχουν συστηματικά αποδείξει ότι μόνον η θετική συναισθηματική κατάσταση ευνοεί τη θετική κοινωνική συμπεριφορά και δημιουργεί την απαιτούμενη διαύγεια ώστε να βρεθούν ευέλικτες, δημιουργικές απαντήσεις τόσο στα ατομικά όσο και στα κοινωνικά προβλήματα.

Τα αποτελέσματα και από τις τρεις έρευνες του προγράμματος «Διερεύνηση των ψυχολογικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα», οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι ανεξάρτητα από το εάν μια κατάσταση κοινωνικής κρίσης θα βελτιωθεί σε μετρήσιμους –οικονομικούς– δείκτες, υπάρχει πάντοτε μια επείγουσα ανάγκη αποκατάστασης του αρνητικού συναισθηματικού κλίματος που τη συνοδεύει, γιατί μόνον ένα θετικό κλίμα έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει στους πολίτες μια στοιχειώδη αίσθηση ασφάλειας, ελπίδας και επάρκειας. Η χαρά που δήλωσαν ότι άντλησαν, όσοι πολίτες συμμετείχαν σε διάφορες μορφές συλλογικής δράσης, ήταν ένα μικρό όπλο, μέσα σ' αυτό το ζοφερό κλίμα, που είχε ίσως τη δύναμη να βάλει τα θεμέλια για την αναστροφή του αρνητικού συναισθηματικού κλίματος έστω και στην μικροκλίμακα της καθημερινής ζωής του καθενός.

*Συντάκτρια κειμένου:
Μπετίνα Ντάβου*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

- Davou, B. (2017). Vicissitudes of emotions and political action: An example from the Greek crisis. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Online Publication Date: May 2017, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.145
- Ντάβου, Μπ. (2015). Συναισθηματικές πτυχές της οικονομικής κρίσης ή «το νέφος που συννεφιάζει τον ουρανό μας». *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 20-21, σσ. 99-110.
- Ντάβου, Μπ. (2018). Συναισθηματικό κλίμα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της Κρίσης. *Ουτοπία, Ειδικό Αφιέρωμα: Κρίση & Ψυχική Υγεία*, 126, 31-46.
- Ντάβου, Μπ., Δεμερτζής, Ν., & Θάνος, Β. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης». Στο Γεωργαράκης, Ν. Γ., & Δεμερτζής, Ν. (Επιμ.). *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*. Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 29-50.
- Ντάβου, Μπ., Μάστορα, Λ., Σιδηροπούλου, Α., & Τσούτση, Ι. (2020). Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, επιδράσεις στη συμπεριφορά και ο ρόλος των μέσων. Στο συλλογικό *Μέσα Επικοινωνίας & Καθημερινή Ζωή στην Ελλάδα της Κρίσης*. Έκδοση Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, σσ. 325-382.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- Davou, B. (2014). Some qualitative findings on the emotional impact of the Greek financial crisis and its connection to organized political action. Στο *6th Midterm Conference of Research Network #11: Sociology of Emotions*, της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρίας (Ρόδος, Σεπτέμβριος).
- Davou, B. (2014). Political action, motivation and felt emotions. Invited lecture at the *Summer Academy of the International Society of Political Psychology* (Ρώμη, Ιούλιος).
- Davou, B. (2015). Exploring the psychological effects of the Greek financial crisis. Προσκεκλημένη ομιλία στο *Seminar Series Programme*

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

του London School of Economics, Hellenic Observatory (Λονδίνο, Οκτώβριος). Διαθέσιμη στο: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/Events/seminars/2015-16/Bettina%20Davou_27-10-2015.aspx.

- Ντάβου, Μπ. (2015). Οργάνωση και προεδρία συμποσίου με τίτλο «Συναισθηματικές Όψεις της Οικονομικής Κρίσης», στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ. & Δεμερτζής, Ν. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ. & Δεμερτζής, Ν. (2016). Οργάνωση Ημερίδας με θέμα «Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και επιδράσεις στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά», στον Κύκλο Διαλέξεων του Ερευνητικού & Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας (ΕΚΠΑ) (Αθήνα, Μάρτιος).
- Ντάβου, Μπ. & Τσούτση, Ι. (2015), Ποιοτική διερεύνηση του συναισθηματικού βιώματος της κρίσης. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).

2.5

Διερεύνηση του τρόπου προσέγγισης της ανθρωπιστικής κρίσης από έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ. Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής ΕΜΜΕ

Ερευνητική ομάδα: Αντώνης Αρμενάκης (Επίκουρος Καθηγητής), Σταμάτης Πουλακιδάκος (ΕΔΙΠ), Ανθή Σιδηροπούλου (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια), Λίλα Μάστορα (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια), Ιωάννα Τσούτση (Κλινική ψυχολόγος, Μ.Sc)

Χρηματοδότηση: τ. Πρύτανης, Καθηγητής Μ. Σταθόπουλος

Διάρκεια έργου: 2014-2017

Συνεργασία: Εργαστήριο Πολιτικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας, ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έρευνα αυτή είναι η δεύτερη από τις τρεις, που περιλαμβάνονταν στο ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Διερεύνηση των ψυχολογικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα», το οποίο διάρκεσε μία τριετία, κατά την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2009-2019), η οποία στη χώρα μας είχε δυσμενείς συνέπειες σε όλες τις σφαίρες της ατομικής και κοινωνικής ζωής και οδήγησε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στην ανεργία και τη φτωχοποίηση. Στη διάρκεια των χρόνων που εφαρμόστηκαν οι καταστρεπτικές για τον μέσο πολίτη οικονομικές πολιτικές, ο απειλητικός λόγος και οι εικόνες ανέχειας που διακινήθηκαν από ορισμένα μέσα ενημέρωσης, φόρτισαν την κατάσταση με πλήθος δυ-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

σάρεστων συναισθημάτων. Τόσο η πραγματικότητα που ευθέως βίωνε ο Έλληνας πολίτης όσο και η μεσοποιημένη αναπαράστασή της, συνέθεταν ένα δυσμενές συναισθηματικό κλίμα, το οποίο φάνηκε να επηρεάζει τη σκέψη και τις πράξεις των πολιτών, ορισμένες φορές ανεπίγνωστα. Με στόχο να διερευνηθούν αυτοί οι ενδιάμεσοι ψυχικοί μηχανισμοί, οι τρεις έρευνες που περιλάμβανε το ευρύτερο πρόγραμμα επικεντρώθηκαν (α) στο συναισθηματικό κλίμα της κρίσης και στον βαθμό στον οποίο αυτό επηρεάζει παραμέτρους της ανθρώπινης στάσης και συμπεριφοράς, (β) στους τρόπους με τους οποίους τα ΜΜΕ προσέγγισαν την ανθρωπιστική διάσταση της οικονομικής κρίσης, συμβάλλοντας έτσι στο συναισθηματικό κλίμα της χώρας και (γ) στον τρόπο που οι ίδιοι οι πολίτες βίωσαν την κρίση, τα συναισθήματα που τους γέννησε και τους τρόπους με τους οποίους έδρασαν (ή δεν έδρασαν) για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση.

Στόχος αυτής της έρευνας ήταν η μελέτη του τρόπου με τον οποίο τα ΜΜΕ προέβαλαν την ανθρωπιστική πλευρά της οικονομικής κρίσης και συνέβαλλαν στη συναισθηματική ατμόσφαιρα εντός της οποίας αναπτύσσεται ή συρρικνώνεται η κοινωνικοπολιτική δράση. Η ανάλυση ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα ενημέρωσης υποβάλλουν συγκεκριμένες μορφές ερμηνείας (π.χ. τη «συσπείρωση» ομάδων «ενεργών πολιτών», μη κρατικών θεσμών όπως η εκκλησία, και εταιριών όπως συγκεκριμένα τηλεοπτικά κανάλια τα οποία αναλαμβάνουν ανθρωπιστικό έργο), φυσικοποιώντας έτσι την απουσία κρατικών θεσμών ή υπογραμμίζοντας δραματοποιημένα μεμονωμένες περιπτώσεις. Η έρευνα βασίστηκε στον τρόπο που καλύφθηκαν ανθρωπιστικά συμβάντα (π.χ. φτώχεια, ασθένειες, αυτοκτονίες) από τις ειδήσεις σε έντυπες και ηλεκτρονικές εκδόσεις των εφημερίδων, από την έναρξη της κρίσης το 2009 έως την περίοδο της συλλογής των δεδομένων το 2014.

Σύνοψη μεθόδου

Τα μέσα επικοινωνίας που επιλέχθηκαν βάσει πολιτικής θέσης και αναγνωσιμότητας/επισκεψιμότητας, ήταν οι εφημερίδες Καθημερινή, Ελευθεροτυπία και Έθνος και οι ιστοσελίδες zougla.gr, newsit.gr και news247.gr. Από την αναζήτηση προέκυψαν συνολικά 947 δημοσιεύματα της χρο-

νικής περιόδου 2009-2014, με θεματικές ενότητες σχετικές με τους δείκτες της ανθρωπιστικής κρίσης (υλική στέρηση, φτώχεια, ανεργία, έλλειψη στέγης, ανισότητα στην εκπαίδευση και την κοινωνική προστασία, απουσία προσβασιμότητας σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας φροντίδας).

Τα δημοσιεύματα αναλύθηκαν ως προς το κείμενο και το φωτογραφικό και πολυμεσικό υλικό που τα συνόδευε. Βασικές παράμετροι ανάλυσης ήταν ο περιγραφικός και μορφολογικός χαρακτήρας (μέσο [έντυπο ή/και ηλεκτρονικό], μέγεθος), το περιεχόμενο (εστίαση, θεματικές και συμβάντα), ο δημοσιογραφικός λόγος, η πλαισίωση, και τα κυρίαρχα συναισθήματα που αναδεικνύονταν (τόσο από την αφήγηση του συντάκτη όσο και από τις δηλώσεις πολιτικών, επιστημόνων και πολιτών που περιλαμβάνονταν στο δημοσίευμα).

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Τα αποτελέσματα έδειξαν υψηλή προβολή των αυτοκτονιών, κυρίως υπό το πρίσμα του «ανθρώπινου ενδιαφέροντος» που αναδεικνύει την κρίση κυρίως ως ατομικό τραυματικό συμβάν. Η ανθρωποκεντρική εστίαση, με πρωταγωνιστή το ανθρώπινο δράμα και αφηγηματικό λόγο προσωποποιημένο, δραματοποιημένο και συγκινησιακό, κυριαρχεί στο 71,8% των δημοσιευμάτων. Η ιστοσελίδα zougla.gr χρησιμοποιεί σχεδόν αποκλειστικά αυτή τη μορφή εστίασης, ενώ η εφημερίδα Καθημερινή εμφανίζει συγκριτικά το μεγαλύτερο ποσοστό θεσμοκεντρικής εστίασης, με έμφαση στην υποβάθμιση του συστήματος υγείας.

Η θεματική πλαισίωση (βάσει της οποίας το θέμα καλύπτεται εντός του ευρύτερου ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου) κυριαρχεί σε όλα τα μέσα με συνολικό ποσοστό 79,2% έναντι της περιπτωσιολογικής (βάσει της οποίας το θέμα καλύπτεται με όρους ενός ατόμου, ενός συμβάντος ή μιας περίπτωσης), αλλά η σύνδεση του συμβάντος με την ευθύνη του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος και των θεσμών είναι υποτυπώδης. Κυρίως περιγραφικά, στη θεματική πλαισίωση επικρατούν με σειρά συχνότητας η ανεργία και οι απολύσεις, η επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και των συνθηκών διαβίωσης, οι αυτοκτονίες, οι παθήσεις που συνδέονται με

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

την κρίση και η υποβάθμιση του συστήματος υγείας. Στην περιπτωσιολογική πλαισίωση τα κυρίαρχα συμβάντα είναι οι αυτοκτονίες και η επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και των συνθηκών διαβίωσης.

Τα κύρια συναισθήματα που καλλιεργούν τα δημοσιεύματα είναι η θλίψη και ο φόβος. Ο αφηγηματικός λόγος προβάλλει κυρίως το ανθρώπινο ενδιαφέρον, παρουσιάζοντας το θέμα από μια συναισθηματική οπτική γωνία ή μέσω μιας ανθρώπινης ιστορίας που έχει στόχο να συγκινήσει το κοινό. Αμέσως μετά σε συχνότητα προβάλλονται οι οικονομικές συνέπειες, ενώ υπάρχει χαμηλή έως μηδενική προβολή δράσεων κατά της κρίσης. Το ανθρώπινο ενδιαφέρον, οι οικονομικές συνέπειες και η ανάθεση ευθύνης (αφηγηματικός λόγος που συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση συστημάτων σκέψης και αξιών, παρουσιάζοντας το θέμα έτσι ώστε να αποδίδονται ευθύνες για την αιτία ή τη λύση του προβλήματος σε ένα άτομο, μια ομάδα ή ένα κυβερνητικό σχήμα) επικρατούν σε όλη την υπό διερεύνηση περίοδο. Αναλύοντας τον αφηγηματικό λόγο ανά μέσο, προκύπτει ότι το ανθρώπινο ενδιαφέρον με όρους ατομικού τραυματικού συμβάντος, εντοπίζεται περισσότερο στην Καθημερινή (64,8%) και στις ιστοσελίδες zougla.gr (45,5%) και news247.gr (62,2%) ενώ οι οικονομικές συνέπειες εντοπίζονται περισσότερο στο Έθνος (62,4%), στο newsit.gr (44,9%) και στην Ελευθεροτυπία (34,1%).

Ο μεγαλύτερος αριθμός των ανθρωπιστικής θεματικής δημοσιευμάτων εντοπίζεται το 2013 με μια μικρή μείωση το 2014. Οι αυτοκτονίες έχουν σε όλα τα έτη την υψηλότερη συχνότητα, με συχνότερη εμφάνιση το 2012 και το 2013, ενώ αμέσως μετά προβάλλονται η ανεργία και οι απολύσεις και ακολουθεί η επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και των συνθηκών διαβίωσης. Ενώ στην αρχή της κρίσης (2009) κυριάρχησε η θεματική της ανεργίας/απασχόλησης, σε όλα τα υπόλοιπα έτη επικρατεί το βιοτικό επίπεδο, με υψηλότερη συχνότητα το 2013.

Από την ανάλυση των λεκτικών σχημάτων τα οποία χρησιμοποιούνται στον τίτλο ή στο κείμενο, δραματοποιώντας το δημοσίευμα, προκύπτει ότι η Ελευθεροτυπία τείνει προς τη μεγαλύτερη δραματοποίηση και ακολουθούν με μικρή διαφορά οι ιστοσελίδες news247.gr και zougla.gr. Παραδείγματα τέτοιων σχημάτων είναι: *Θερίζουν τα εγκεφαλικά στην Ελλάδα*

λόγω... κρίσης. Η οικονομική κρίση *δολοφονεί* τους Έλληνες. Ανεργία και λουκέτα *πνίγουν* την πόλη. Τη νίκησε η φτώχεια – Ανασφάλιστη μητέρα *έσβησε* στη Μυτιλήνη. *Έσβησε* μόνος στα 41 του μέσα στο σκοτάδι της κρίσης. Το ΔΝΤ *σκοτώνει* τα ελληνόπουλα.

Ενώ το 34,6% των δημοσιευμάτων ασκεί κριτική σε πολιτικές και οικονομικές ελίτ, όπως το κράτος, η κυβέρνηση, η ΕΕ, το ΔΝΤ κ.ά., μόλις το 4,3% αναφέρει τρόπους εξόδου από την οικονομική κρίση. Η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό δημοσιευμάτων που ασκούν κριτική σε πολιτικές και οικονομικές ελίτ και η ίδια εφημερίδα περιλαμβάνει συγκριτικά τα περισσότερα δημοσιεύματα με αναφορές σε τρόπους εξόδου από την κρίση.

Αρκετά δημοσιεύματα, κυρίως αυτά που αναφέρονταν στο βιοτικό επίπεδο, συνοδεύονται από ανθρωποκεντρικές φωτογραφίες ή φωτογραφίες συμβολικού/αφηρημένου τύπου που δραματοποιούν το θέμα. Αντίθετα, τα θέματα υγείας συνοδεύονται από θεσμοκεντρικού τύπου φωτογραφίες.

Γενικό συμπέρασμα

Η έρευνα έδειξε ότι στα δημοσιεύματα των μέσων, τα οποία επικεντρώνονται στην ανθρωπιστική πλευρά της κρίσης, κυριαρχούν τα συναισθήματα της θλίψης και του φόβου. Η κάλυψη των θεμάτων εντός του ευρύτερου κοινωνικού και ιστορικού πλαισίου είναι συχνότερη, από την κάλυψη τους με όρους ενός ατόμου ή μιας περίπτωσης, αλλά η σύνδεσή τους με την ευθύνη των θεσμών είναι υποτυπώδης. Στα δημοσιεύματα πρωταγωνιστής είναι το ατομικό ανθρώπινο δράμα και όχι οι συνολικές ανθρωπιστικές επιπτώσεις της κρίσης και η συχνότερη αναφορά γίνεται στις αυτοκτονίες. Μολονότι τα δημοσιεύματα επιλέχθηκαν με βασικά κριτήρια τους δείκτες ανθρωπιστικής κρίσης, οι οικονομικές συνέπειες της κρίσης εξακολουθούν να επικρατούν και όπου γίνεται αναφορά στην ανθρωπιστική διάσταση, η πλαισίωση είναι προσωποποιημένη, δραματοποιημένη και συγκινησιακή. Η χαμηλή έως ανύπαρκτη προβολή δράσεων κατά της ανθρωπιστικής κρίσης χαρακτηρίζει τα περισσότερα δημοσιεύματα, προβάλλοντας με αυτό τον τρόπο την αίσθηση αδιεξόδου και παγιώνοντας τη χαμηλή αίσθηση πολιτικής επάρκειας και

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

τη φτωχή συμμετοχή σε κοινωνικές δράσεις που χαρακτηρίζει τους Έλληνες πολίτες.

Συντάκτρια κειμένου:

Μπετίνα Ντάβου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Davou, B. (2017). Vicissitudes of emotions and political action: An example from the Greek crisis. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Online Publication Date: May 2017, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.145

Ντάβου, Μπ. (2015). Συναισθηματικές πτυχές της οικονομικής κρίσης ή «το νέφος που συννεφιάζει τον ουρανό μας». *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 20-21, σσ. 99-110.

Ντάβου, Μπ. (2018). Συναισθηματικό κλίμα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της Κρίσης. *Ουτοπία, Ειδικό Αφιέρωμα: Κρίση & Ψυχική Υγεία*, 126, 31-46.

Ντάβου, Μπ., Δεμερτζής, Ν., & Θάνος, Β. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης». Στο Γεωργαράκης, Ν. Γ., & Δεμερτζής, Ν. (Επιμ.). *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*. Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 29-50.

Ντάβου, Μπ., Μάστορα, Λ., Σιδηροπούλου, Α., & Τσούτση, Ι. (2020). Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, επιδράσεις στη συμπεριφορά και ο ρόλος των μέσων. Στο συλλογικό *Μέσα Επικοινωνίας & Καθημερινή Ζωή στην Ελλάδα της Κρίσης*. Έκδοση Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, σσ. 325-382.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Davou, B. (2014). Some qualitative findings on the emotional impact of the Greek financial crisis and its connection to organized political action. Στο *6th Midterm Conference of Research Network #11: Sociol-*

- ogy of Emotions*, της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρίας (Ρόδος, Σεπτέμβριος).
- Davou, B. (2014). Political action, motivation and felt emotions. Invited lecture at the *Summer Academy of the International Society of Political Psychology* (Ρώμη, Ιούλιος).
- Davou, B. (2015). Exploring the psychological effects of the Greek financial crisis. Προσκεκλημένη ομιλία στο *Seminar Series Programme* του London School of Economics, Hellenic Observatory (Λονδίνο, Οκτώβριος). Διαθέσιμη στο: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/Events/seminars/2015-16/Bettina%20Davou_27-10-2015.aspx
- Ντάβου, Μπ. (2015). Οργάνωση και προεδρεία συμποσίου με τίτλο «Συναισθηματικές όψεις της οικονομικής κρίσης», στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ., & Δεμερτζής, Ν. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ., & Δεμερτζής, Ν. (2016). Οργάνωση Ημερίδας με θέμα «Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και επιδράσεις στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά», στον *Κύκλο Διαλέξεων* του Ερευνητικού & Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας (ΕΚΠΑ) (Αθήνα, Μάρτιος).
- Ντάβου, Μπ., & Τσούτση, Ι. (2015), Ποιοτική διερεύνηση του συναισθηματικού βιώματος της κρίσης. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).

2.6

Διερευνώντας τις ρίζες της πολιτικής απεμπλοκής των νεαρών Ελληνοκυπρίων

Επιστημονικός υπεύθυνος: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ, ΕΚ-ΠΑ

Ερευνητική ομάδα: Ιωάννα Χριστοδούλου (Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Frederick), Χάρης Πασσιάς (Ερευνητής, Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Frederick), Σωτήρης Θεοχαρίδης (Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας, Πανεπιστημίου Frederick)

Χρηματοδότηση: Εσωτερικό πρόγραμμα χωρίς χρηματοδότηση, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής Έρευνας και το Τμήμα Δημοσιογραφίας του Πανεπιστημίου Frederick, Λευκωσία, Κύπρος

Διάρκεια έργου: 2016-2017

Συνεργασία: Ινστιτούτο Επικοινωνίας & Κοινωνικής Έρευνας και Τμήμα Δημοσιογραφίας, Πανεπιστήμιο Frederick, Λευκωσία, Κύπρος

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έρευνα είχε ως στόχο να αναδείξει τα ζητήματα που βρίσκονται στη βάση της θεαματικής πτώσης που καταγράφεται στην πολιτική συμμετοχή των νεαρών Ελληνοκυπρίων. Από την εκλογική συμπεριφορά των νεαρών Ελληνοκυπρίων έως το 2011, παρατηρείται ότι σε μια περίοδο τριάντα ετών και ενώ η εκλογική βάση της χώρας αυξήθηκε κατά 70%, η αποχή από τις εκλογές, καθώς και οι άκυρες και οι λευκές ψήφοι αυξήθηκαν κατά 600%. Σχετικά δεδομένα δείχνουν μια σταδιακή και στα-

θερή αύξηση της αποχής από τις εκλογές, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2001-2011, στη διάρκεια της οποίας διεξήχθησαν συνολικά τρεις εκλογικές διαδικασίες. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Κύπρος καταλαμβάνει την έβδομη θέση στην πτώση της συμμετοχής εκλογέων κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (PMR, 2011). Η αποχή είναι ιδιαίτερα υψηλή στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στις τοπικές, περιφερειακές εκλογές και σχετικά μικρότερη στις εθνικές κοινοβουλευτικές και στις προεδρικές εκλογές. Στις εκλογές του Ευρωκοινοβουλίου του 2014 η αποχή έφτασε το 56%, στις κοινοβουλευτικές εκλογές του Μαΐου 2016 το 33,26%, ενώ στις περιφερειακές εκλογές του Δεκεμβρίου 2016 ήταν 45,20%. Πέρα από τη χαμηλή συμμετοχή στις κάλπες, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι χιλιάδες νεαροί ψηφοφόροι που φτάνουν σε ηλικία ψήφου δεν εγγράφονται στους εκλογικούς καταλόγους. Η χαμηλή συμμετοχή στις εκλογές αντιστοιχεί στο χαμηλό δείκτη πολιτικοποίησης και συμμετοχής στην πολιτική και τη δημόσια σφαίρα, μιας κοινωνίας, η οποία ιστορικά είχε υψηλούς δείκτες πολιτικοποίησης.

Αυτές οι πτωτικές τάσεις καταγράφονται κυρίως με ποσοτικά δεδομένα, τα οποία δεν επιτρέπουν την αποκάλυψη των δυναμικών ψυχοκοινωνικών διεργασιών που τις υπογραμμίζουν. Τα ποιοτικά δεδομένα είναι ελάχιστα, μολονότι είναι απαραίτητα για να γίνουν κατανοητές οι διεργασίες που υπογραμμίζουν τις παρατηρούμενες μετρήσεις, ειδικά σε μία κουλτούρα όπου οι νέοι εξακολουθούν να αντλούν πολιτικές πληροφορίες κυρίως από συζητήσεις με φίλους και συγγενείς και όπου οι πολιτικές γνώμες διαμορφώνονται κυρίως μέσα από διαπροσωπικές σχέσεις.

Στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι πολιτικές στάσεις και πεποιθήσεις, καθώς οι νέοι Ελληνοκύπριοι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους σε ομάδες εστίασης, ώστε να αναδειχθούν τα κύρια θέματα που υπογραμμίζουν τη θεαματική πτώση στο πολιτικό ενδιαφέρον και την πολιτική συμμετοχή. Κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα ήταν «ποια είναι τα κύρια κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα που απασχολούν τους νεαρούς Ελληνοκυπρίους σήμερα;», «πώς κατανοούν και νοηματοδοτούν την πολιτική, την πολιτική συμπεριφορά και την ιδεολογία;», «πώς αντιλαμβάνονται το ατομικό και συλλογικό μέλλον στη

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

χώρα τους;», «πώς θα προσπαθούσαν να επηρεάσουν την πολιτική αναφορικά με τα ζητήματα που τους απασχολούν;».

Σύνοψη μεθόδου

Στην έρευνα συμμετείχαν 40 άτομα, ισόποσα κατανεμημένα βάσει ηλικίας (18-24 και 25-35) και φύλου (20 άνδρες και 20 γυναίκες), σε οκτώ ομάδες εστίασης (τέσσερις ανά ηλικιακή ομάδα), αποτελούμενες από πέντε συμμετέχοντες η κάθε μία. Οι συμμετέχοντες είχαν παρόμοιο μορφωτικό επίπεδο (φοιτητές ή απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), αλλά διαφορετικές πολιτικές απόψεις και διαφορετικά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος, όπως τα δήλωσαν στο ερωτηματολόγιο στρατολόγησης συμμετεχόντων.

Τα υλικά της έρευνας αποτελούνταν από:

- (i) το ερωτηματολόγιο στρατολόγησης συμμετεχόντων που περιλάμβανε προσωπικές πληροφορίες και ερωτήσεις σχετικά με το πολιτικό ενδιαφέρον, την πολιτική τοποθέτηση και τη συμμετοχή στις τελευταίες κοινοβουλευτικές εκλογές,
- (ii) τον ημιδομημένο οδηγό συνέντευξης των ομάδων εστίασης, με πέντε άξονες ως εξής: (α) ενδιαφέρον για τρέχοντα κοινωνικά ζητήματα, (β) πολιτικό ενδιαφέρον και συμμετοχή, (γ) ζητήματα ιδεολογίας που διαμορφώνουν στάσεις, (δ) στάσεις προς τα μέσα ενημέρωσης και χρήση τους ως πηγές πολιτικών πληροφοριών, (ε) προσανατολισμός προς το μέλλον αναφορικά με την προσωπική ανάπτυξη και την κοινωνικοπολιτική ανάπτυξη της χώρας,
- (iii) βοηθητικά υλικά που σχετίζονταν με συγκεκριμένες ερωτήσεις του οδηγού συνέντευξης, όπως π.χ. κάρτες που παρουσίαζαν θεσμούς, φωτογραφίες που έδειχναν μορφές πολιτικής δράσης κ.ά.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Ως κοινωνική κατηγορία που ανανεώνεται διαρκώς, η νεολαία αλλάζει μορφή, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα και την κοινωνία. Φαίνεται ότι η απουσία μιας οργανωμένης κοινωνικής δομής οδηγεί στην απουσία ενός σταθερού σημείου αναφοράς στο παρόν, που προκαλεί αβεβαιότητα για το μέλλον. Η έρευνα αποκάλυψε ότι η πτώση του ενδιαφέροντος και της

πολιτικής εμπλοκής των νέων Ελληνοκυπρίων οφείλεται σε μια αυξημένη αίσθηση κοινωνικής αβοηθησίας και στην απαξίωση των θεσμών, που αναπόφευκτα εντάθηκαν από την οικονομική κρίση και το «κούρεμα» του 2013, το οποίο δημιούργησε αγωνία και πανικό στην κυπριακή κοινωνία, αλλά και από το Κυπριακό Ζήτημα, το οποίο την περίοδο που διεξήχθη η έρευνα αναβίωνε ως πρώτης προτεραιότητας ζήτημα στην πολιτική ατζέντα.

Οι συμμετέχοντες συζητούσαν ελεύθερα και ζωντανά για ιδεολογικά θέματα που αφορούσαν άλλους ανθρώπους (π.χ. την LGBTI κοινότητα ή τους μετανάστες), αλλά αντιστέκονταν σε ζητήματα που αφορούσαν τις δικές τους ζωές, καταφεύγοντας σε θεωρητικές συζητήσεις που έμοιαζαν με τον αμυντικό μηχανισμό της διανοητικοποίησης. Επικεντρώνονταν κυρίως στο παρόν και παγιδευόνταν σε αρνητική κριτική της πολιτικής ζωής, χωρίς όμως να έχουν κάτι άλλο να προτείνουν κι ένιωθαν άβολα να συζητήσουν το μέλλον. Φράσεις όπως «Δεν μπορώ να βασιστώ σε κανέναν» υποδεικνύουν ότι μολονότι η ανάγκη να πιστέψουν σε κάτι ή σε κάποιον είναι υπαρκτή, υπερτερεί η απογοήτευση και αποψευδαισθητοποίηση.

Μολονότι η πολιτικοποιημένη κουλτούρα του παρελθόντος αντανάκλαται ακόμη στα λόγια τους όταν συζητούν θέματα «επί της αρχής» εκλογικεύοντας ή διανοητικοποιώντας, οι νεαροί Ελληνοκύπριοι νιώθουν άβολα και δείχνουν σύγχυση, όταν ερωτώνται ευθέως για το πώς όλα όσα συζητούν «επί της αρχής» θα μπορούσαν να γίνουν πράξη. Φαίνονται μωδιασμένοι και ακινητοποιημένοι και αρπάζονται από το «εδώ και τώρα» στην καθημερινή τους ζωή. Η πολιτική συνδέεται στη σκέψη τους ευθέως με τη διαφθορά και τα οικονομικά συμφέροντα και η έννοια της ιδεολογίας τους είναι ακατανόητη, εξαιτίας της σύνδεσής της με μικροπολιτικά συμφέροντα. Μιλούν περιφρονητικά για τους Ευρωπαϊκούς θεσμούς και αποστασιοποιούνται από ενδεχόμενες πιθανές κοινωνικές αλλαγές όπως το ζήτημα της επανένωσης της Κύπρου.

Γενικό συμπέρασμα

Οι νεαροί Ελληνοκύπριοι, όπως οι περισσότεροι νέοι της Ευρώπης, φαίνονται εξαιρετικά αβέβαιοι για το μέλλον, απαισιόδοξοι, κυνικοί και απο-

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

γοητευμένοι από την παραδοσιακή πολιτική. Νιώθουν ότι δεν υπάρχουν σταθερές, γύρω από τις οποίες να χτίσουν τη ζωή τους και δεν πειραματίζονται με εναλλακτικές μορφές πολιτικής δράσης (π.χ. συμμετοχή σε μη κυβερνητικούς φορείς ή τοπικές συλλογικότητες), κάτι που οι έρευνες καταγράφουν ότι κάνουν οι νέοι άλλων Ευρωπαϊκών χωρών. Οι νεαροί Ελληνοκύπριοι εμφανίζονται ανασφαλείς, απαισιόδοξοι, αποπροσανατολισμένοι, χωρίς έμπνευση και ενθουσιασμό για τα κοινά. Οι απαντήσεις τους, υποδεικνύουν μια επείγουσα ανάγκη να αποκτήσουν ξανά το πάθος τους για τις ιδέες, το οποίο δεν βρίσκουν πια στην παραδοσιακή πολιτική και στις παραδοσιακές μορφές πολιτικής δράσης.

Συντάκτρια κειμένου:

Μπετίνα Ντάβου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Christodoulou, I., Passias, Ch., Theocharides, S., & Davou, B. (2017). Investigating the roots of political disengagement of young Greek Cypriots. *Contemporary Social Science (CSS) – Special Issue: “Investigating Youth in Challenging and Troubled Contexts”*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21582041.2017.1384562>

2.7

Προσαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος βραχείας παρέμβασης για την ψυχική ενδυνάμωση ανέργων

Επιστημονικός υπεύθυνος: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Ερευνήτρια: Ανθή Σιδηροπούλου, Ph.D., Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας

Διάρκεια έργου: 2016-2017

Θεωρητικό πλαίσιο

Το πρόγραμμα αυτό οργανώθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε στη χώρα μας το 2009. Η κρίση δημιούργησε ένα μεγάλο ποσοστό ανέργων και επιπτώσεις που ξεφεύγοντας από τις οικονομικές απώλειες επέδρασαν σε όλη τη σφαίρα της ψυχικής ζωής του ατόμου. Η έρευνα στόχευε στη δόμηση και αξιολόγηση ενός προγράμματος βραχείας παρέμβασης, το οποίο είχε ως στόχο να ενδυναμώσει τους ανέργους, ως τους πιο άμεσα πληγέντες από την κρίση, και να συμβάλει στην επιστροφή τους στην ενεργό παραγωγική ζωή. Το πρόγραμμα που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα ήταν το *Living Skills Pack* (1987), που δημιουργήθηκε από το Health Promotion Consortium του East Thames Regional Health Authority, της Βρετανίας. Το πρόγραμμα βασίζεται στο μοντέλο των Cox & MacKay⁶ για το άγχος, δίνοντας έμφαση στη σημα-

---

6 Cox, T., & Mackay, C.J. (1985). The measurement of self reported stress and arousal. *British Journal of Psychology*, 76, 183–6.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

σία των συναλλαγών του ατόμου με το περιβάλλον του στην παραγωγή του άγχους. Βασικές συνιστώσες του μοντέλου είναι οι προκλήσεις που τίθενται από το περιβάλλον, οι δυνατότητες του ατόμου και η αποτίμησή τους σε συνάρτηση με αυτές τις προκλήσεις. Το πρόγραμμα αυτό έχει δομηθεί στη βάση ερευνών σχετικών με τα ψυχικά εφόδια που κρίνονται απαραίτητα για την αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής και έχει εφαρμοστεί με επιτυχία σε διάφορα πλαίσια.

Σύνοψη μεθόδου

Το *Πρόγραμμα Δεξιοτήτων Ζωής* (Living Skills Pack) προσαρμόστηκε στην ελληνική γλώσσα και πραγματικότητα και εμπλουτίστηκε με υλικό από άλλα αντίστοιχα διεθνή προγράμματα, ώστε να πλησιάσει τις τρέχουσες τοπικές ανάγκες. Δοκιμάστηκε πιλοτικά με εθελοντές φοιτητές από το Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού και τροφοδοτήθηκε και εμπλουτίστηκε με τα αποτελέσματα της πιλοτικής αξιολόγησης, ώστε να μπορεί έπειτα να εφαρμοστεί με ανέργους.

Το *Πρόγραμμα Δεξιοτήτων Ζωής* αποτελείται από έξι ενότητες, ως εξής:

1. Φροντίδα του εαυτού
2. Διεκδίκηση και σύγκρουση
3. Ορθολογική σκέψη
4. Σχέσεις
5. Διαχείριση άγχους
6. Αποτελεσματικός προγραμματισμός, σχεδιασμός και οργάνωση

Κάθε ενότητα ξεκινά με μια αρχική αυτοαξιολόγηση και με την προσωπική στοχοθεσία του κάθε συμμετέχοντος. Ακολουθεί μια θεωρητική αλλά εκλαϊκευμένη συζήτηση του θέματος και μια σειρά από ασκήσεις, μέσω των οποίων ο συμμετέχων ευαισθητοποιείται και εξασκεί την αντίστοιχη με την ενότητα δεξιότητα, αυτοαξιολογώντας στο τέλος και την επίδοσή του.

Προοδευτικά το πρόγραμμα χτίζει μια καλύτερη αντίληψη του εαυτού και των διαπροσωπικών σχέσεων.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Η προσαρμογή στις τρέχουσες ανάγκες της χώρας μας ενός δομημένου προγράμματος βραχείας παρέμβασης για την ψυχοκοινωνική ενδυνάμωση ατόμων που έχουν πληγεί από την οικονομική κρίση (αλλά και κάθε είδους κρίση που αποδυναμώνει ψυχικά τον άνθρωπο), μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για την εφαρμογή προγραμμάτων από διάφορους φορείς ψυχικής υγείας και επαγγελματίες της υγείας, με στόχο την επαναδραστηριοποίηση των ατόμων στην ενεργό κοινωνική παραγωγική ζωή. Σημαντική διάσταση της ανάπτυξης και εφαρμογής ενός τέτοιου προγράμματος σε ένα πανεπιστημιακό εργαστηριακό περιβάλλον, ήταν ότι το πλαίσιο δεν έφερε το βάρος και τις προεκτάσεις μιας δομής «ψυχικής υγείας», που συχνά δημιουργεί αντιστάσεις στους ανθρώπους που χρειάζονται στήριξη και πλαισίωση. Επιπλέον, η επίγνωση των ατόμων που δέχτηκαν να λάβουν μέρος στο πρόγραμμα, ότι η συμμετοχή τους μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μιας παρέμβασης που θα στηρίξει και άλλους ανθρώπους με παρόμοιες ανάγκες, ήταν από μόνη της μια ικανοποιητική και κινητοποιούσα εμπειρία, ένα βήμα προς την επανενεργοποίηση. Με την προσαρμογή και τη δοκιμή τέτοιας μορφής προγραμμάτων, η επιστημονική έρευνα διαχέεται έμπρακτα στην κοινωνία και δημιουργεί δεσμούς με αυτήν.

Γενικό συμπέρασμα

Η πιλοτική εφαρμογή του προσαρμοσμένου στην ελληνική πραγματικότητα Προγράμματος *Δεξιότητων Ζωής* με εθελοντές, έδειξε ότι τέτοιου είδους οργανωμένα και στοχευμένα προγράμματα βραχείας διάρκειας μπορούν να αποβούν εξαιρετικά αποτελεσματικά σε σύντομο χρονικό διάστημα για την ψυχική ενδυνάμωση και επανενεργοποίηση ατόμων που έχουν πληγεί από κάθε είδους δυσχέρειες. Οι ασκήσεις που περιλαμβάνει το πρόγραμμα βασίζονται σε γνωστικές εκτιμήσεις και αξιολογήσεις που φέρνουν το άτομο ξανά σε μια θέση ισχύος. «Επιβάλλουν» το άνοιγμα στον κοινωνικό περίγυρο, αφενός για να αποφευχθεί μια καταστρεπτική απομόνωση και αφετέρου γιατί εκεί μπορούν να βρεθούν και άλλα εφόδια, ψυχικά και υλικά, για την αντιμετώπιση των συνθηκών.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Προτάσσουν ως αυτονόητες διεργασίες την προσφορά και την αποδοχή βοήθειας και υποστήριξης, την επιβράβευση του εαυτού και την ανάγκη για βαθιές ικανοποιήσεις, που τις οφείλει το άτομο στον εαυτό του. Απορρίπτουν τις πολλές φορές παγιωμένες αντιλήψεις ταύτισης του ατόμου με τις πράξεις του και συνεπώς με τις αποτυχίες του, προσπαθώντας να επιφέρουν την ισορροπία σε έναν ψυχικό κόσμο που δέχεται επίθεση.

*Συντάκτρια κειμένου:
Μπετίνα Ντάβου*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2016). *Άνεργοι και ψυχική υγεία: Προσαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος βραχείας παρέμβασης για την ψυχική ενδυνάμωση ανέργων*. Ερευνητική έκθεση. Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας & Μέσων, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2.8

Ποιοι πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας για την COVID-19; Χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ των επιρρεπών στη συνωμοσιολογία πολιτών

Επιστημονικός υπεύθυνος: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ, ΕΚ-ΠΑ

Ερευνητική ομάδα: Μαρίζα Λιναρδάτου (Επικοινωνιολόγος), Μαριλένα Χαραλαμπίδου (Επικοινωνιολόγος), Ανθή Σιδηροπούλου (Ph.D., Μεταδιδακτορική ερευνήτρια)

Χρηματοδότηση: Εσωτερικό πρόγραμμα χωρίς χρηματοδότηση

Διάρκεια έργου: 2021-2022

Η πανδημία του ιού COVID-19 επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα καταφυγής σε θεωρίες συνωμοσίας μιας ικανής μερίδας πολιτών. Οι θεωρίες συνωμοσίας επικρατούν σε περιόδους κοινωνικών κρίσεων, καθώς αισθήματα άγχους και ανασφάλειας κατακλύζουν τις ζωές των ανθρώπων. Οι έρευνες δείχνουν ότι η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας σχετίζεται με παράγοντες όπως το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, η πολιτική τοποθέτηση, η αίσθηση πολιτικής επάρκειας και η χρήση των μέσων ενημέρωσης, αλλά επίσης ότι τα αυξημένα επίπεδα άγχους εντείνουν ένα συνωμοσιολογικό τρόπο σκέψης, δηλαδή την παλινδρόμηση των νοητικών διεργασιών σε πρωιμότερα επίπεδα νοητικής ανάπτυξης, που βασίζονται σε πρωτόγονους ιδεασμούς και μαγική σκέψη, όπου η πλοκή και η συνωμοσία αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία του ερμηνευτικού μοντέλου που υιοθετείται. Στην έρευνα διερευνήθηκε το προφίλ ατόμων που πιστεύουν σε θεωρίες

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

συνωμοσίας σχετικές με την COVID-19, με τη χρήση Πολλαπλής Ανάλυσης Αντιστοιχιών και σειράς άλλων στατιστικών μετρήσεων. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με ερωτηματολόγιο το οποίο διανεμήθηκε ηλεκτρονικά σε 515 συμμετέχοντες, 196 άνδρες και 319 γυναίκες, ηλικίας από 18 έως 75 ετών. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν δύο ομάδες με διαφορετική τυπολογία / προφίλ. Η ομάδα των πολιτών που πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας για την COVID-19 έχουν αυξημένα επίπεδα άγχους, τείνουν προς ένα συνωμοσιολογικό τρόπο σκέψης, αυτοτοποθετούνται πολιτικά στα «άκρα» ή δεν τους απασχολεί καθόλου η πολιτική, έχουν χαμηλή αίσθηση πολιτικής επάρκειας, δυσπιστία προς τις Αρχές και τις παραδοσιακές πηγές πληροφόρησης, εμπιστεύονται περισσότερο για την ενημέρωσή τους τα μικρά ή τοπικά κανάλια, τις ιστοσελίδες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από ό,τι τα παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση και εφημερίδες) και έχουν χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να χρησιμεύσουν για τη δημιουργία προγραμμάτων «ανοσοποίησης» των πολιτών ενάντια στην παραπληροφόρηση και τη συνωμοσιολογία, τα οποία θα λαμβάνουν υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ εκείνων των πολιτών που είναι επιρρεπείς.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Λιναρδάτου, Μ., Χαραμπίδου, Μ., Σιδηροπούλου, Α. & Ντάβου, Μπ. (2022). «Ποιοι πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας για την COVID-19; Χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ των επιρρεπών στη συνωμοσιολογία πολιτών», εισήγηση στο 18^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛΨΕ) (Αθήνα, 2022).

3.
Συναισθήματα και συγκίνηση

3.1

Συλλογικά συναισθήματα και κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά

Διδακτορική έρευνα (σε εξέλιξη): Βενετία Σακελλαρίου

Επόπτης/επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου, καθηγήτρια

Χρονολογία: 2016

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα συναισθήματα σχετίζονται με πρωταρχικές διαδικασίες κινητοποίησης του ατόμου, επιδρώντας καταλυτικά στην ανθρώπινη συμπεριφορά (Davou, 2017). Κάθε συναίσθημα, ακόμα και αν δεν οδηγήσει αυτόματα σε κάποια μορφή δράσης/συμπεριφοράς, έχει την ικανότητα να επηρεάζει τις στάσεις και κατ' επέκταση τις συμπεριφορικές τάσεις που αναπτύσσονται. Όλα τα συναισθηματικά φαινόμενα αλληλεπιδρούν και αναδιαμορφώνουν τις στάσεις (Bohner, 2007· Hogg & Vaughan, 2010).

Για τους περισσότερους σύγχρονους ερευνητές, η στάση είναι μια εννοιολογική κατασκευή, που αν και δεν παρατηρείται άμεσα, εντούτοις, προηγείται της συμπεριφοράς (παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να την προβλέψει πάντα) και καθοδηγεί τις αποφάσεις και τις επιλογές των ατόμων ως προς τη δράση (Hogg & Vaughan, 2010). Σύμφωνα με τον Fishbein (1971), τα συναισθήματα είναι βασικά στοιχεία όλων των στάσεων. Τα συναισθηματικά συμβάντα είτε επιδρούν στη συναισθηματική και στη γνωστική διάσταση μιας στάσης και την αναδιαμορφώνουν, είτε επηρεάζουν τη δράση (άρα κατ' επέκταση τη συμπεριφορά) του ατόμου, με αποτέλεσμα και πάλι η στάση να επανακαθορίζεται.

Για να οριστεί ένα συναίσθημα ως συλλογικό, δύο είναι οι αναγκαί-

ες και απαραίτητες προϋποθέσεις: πρώτον να βιώνεται ταυτόχρονα από έναν μεγάλο αριθμό ατόμων και δεύτερον να είναι απόρροια ενός γεγονότος που έχει επίσης βιωθεί από κοινού από πολλά άτομα. Τα άτομα που βιώνουν την εμπειρία και τα αντίστοιχα συναισθήματα δεν είναι απαραίτητο να υπάγονται σε μια κοινή ομάδα, χωρίς όμως να αποκλείεται και το αντίθετο, δηλαδή πράγματι να υπάρχουν ομάδες ατόμων που να βιώνουν ένα συλλογικό συναίσθημα.

Η ψυχολογική έρευνα προσέγγισε τα συλλογικά συναισθήματα με δύο κυρίως τρόπους: Η μια προσέγγιση αντιλαμβάνεται το συλλογικό συναίσθημα ως το άθροισμα των επί μέρους συναισθηματικών αποκρίσεων των ατόμων (Bar-Tal et al., 2007· Goldenberg, Saguy, & Halperin, 2014), ενώ η δεύτερη προσέγγιση αντιλαμβάνεται το συλλογικό συναίσθημα ως αποτέλεσμα των συναισθηματικών δυναμικών μεταξύ των μελών μιας ομάδας. Με άλλα λόγια έγινε μια προσπάθεια να διαχωριστεί το συναίσθημα από το άτομο και να μελετηθεί ως το συναίσθημα που φέρει η «οντότητα» της ομάδας. Σε κάθε ομάδα πραγματοποιούνται διεργασίες σε συλλογικό επίπεδο, εξαιτίας της αλληλεπίδρασης των ατόμων, οι οποίες είναι μοναδικές και παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική συμπεριφορά (Goldenberg et al., 2017).

Μια πιο διευρυμένη οπτική υιοθέτησε στις μελέτες που διεξήγαγε ο de Rivera (1992), κατά τις οποίες ερεύννησε τα συναισθήματα στο συλλογικό επίπεδο του έθνους, αναπτύσσοντας την έννοια του συναισθηματικού κλίματος. Στη μελέτη του, ο ίδιος, διαφοροποίησε τα συλλογικά συναισθήματα που εμπεριέχονται στο συναισθηματικό κλίμα από τα ομαδικά συναισθήματα. Ο de Rivera (1992) με την έννοια του συναισθηματικού κλίματος ξεπέρασε την απλή αθροιστική προσέγγιση των συναισθημάτων, μιας και το συναισθηματικό κλίμα δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε ένα σύνολο επιμέρους συναισθημάτων που βιώνονται συλλογικά, αλλά αποκτά τη δική του υπόσταση, γίνεται μέρος του αντικειμενικού περιβάλλοντος, προκαλώντας και το ίδιο συναίσθημα.

Το συναισθηματικό κλίμα περιλαμβάνει όλες τις συναισθηματικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μιας ομάδας/κοινωνίας και τα συναισθήματα που προκύπτουν στη διάρκεια ενός συγκεκριμένου

3. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ

χρονικού διαστήματος (de Rivera & Páez, 2007). Τα συναισθήματα που περιλαμβάνει αναπτύσσονται ως μορφές έλξης ή απώθησης μεταξύ των ατόμων και επηρεάζουν τις σκέψεις και τη συμπεριφορά τους (Ντάβου, 2015). Ουσιαστικά μας δείχνει πώς αισθάνονται και πώς σχετίζονται οι άνθρωποι μεταξύ τους. Επίσης, το ίδιο το συναισθηματικό κλίμα έχει την ικανότητα να επιδρά στις διαδικασίες αποτίμησης των γεγονότων από τα άτομα. Πρόκειται για μια κοινωνική κατασκευή, η οποία εμπεριέχει τα πιο σημαντικά συλλογικά συναισθήματα και αντανακλά το πώς αντιδρά ή σκέφτεται η πλειοψηφία των μελών μιας ομάδας/κοινωνίας για την τρέχουσα κατάσταση στην οποία βρίσκεται (Espinoza et al., 2013).

Το συναισθηματικό κλίμα είναι κοινωνικά κατασκευασμένο (de Rivera & Páez, 2007), υπό την έννοια ότι σχετίζεται και απορρέει από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν και συνδέεται στενά με συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές καταστάσεις. Παρά το γεγονός όμως αυτό, μετατρέπεται τελικά σε μια σχετικά σταθερή πλευρά του αντικειμενικού περιβάλλοντος, εφόσον γίνεται αντιληπτό από τα άτομα ως κάτι αντικειμενικό, το οποίο υπάρχει ανεξάρτητα από τα προσωπικά τους συναισθήματα (de Rivera & Páez, 2007· de Rivera, 1992). Αφορά ομάδες και κοινωνίες στις οποίες τα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους είτε άμεσα, βιώνοντας από κοινού τα γεγονότα, είτε έμμεσα, για παράδειγμα από τα μέσα επικοινωνίας, ακούγοντας για κάποια γεγονότα που μπορεί να έχουν συμβεί ή και φήμες οι οποίες μπορεί να διαδίδονται για συμβάντα (de Rivera & Páez, 2007).

Κατά τους de Rivera & Páez (2007) η μεγαλύτερη σημασία της μελέτης του συναισθηματικού κλίματος μιας κοινωνίας/ενός έθνους έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτού, μπορούν ίσως να προβλεφθούν, ή να ερμηνευτούν, οι στάσεις και οι συμπεριφορές των ατόμων που την αποτελούν. Το συναισθηματικό κλίμα ενός έθνους αντανακλά την κοινή αντίληψη που έχουν οι πολίτες για τις ενέργειες των πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων που ασκούν επιρροή στην κοινωνία και στο περιβάλλον τους (de Rivera, 1992). Πιο συγκεκριμένα, η αντίληψη για το συναισθηματικό κλίμα του έθνους επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι πολίτες του σε δημόσιες καταστάσεις, οπότε η εκ των προτέρων αξιολόγησή του,

δίνει μια δυνατότητα να μπορεί κάποιος να προβλέπει τις αντιδράσεις των ατόμων απέναντι σε άλλους ή ακόμα και προς τις κυβερνήσεις τους (Conejero & Etxebarria, 2007· de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007).

Το συναισθηματικό κλίμα ενός έθνους επιδρά πάνω στην πολιτική συμπεριφορά, όπως και σε αξίες που σχετίζονται ή απορρέουν με την υπηκοότητα (de Rivera & Yurtsever, 2010). Αυτό το καθιστά ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής (de Rivera et al., 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Οι διαφορετικές πολιτικές επιδρούν και αναδιαμορφώνουν το κλίμα του κάθε έθνους και αυτό με τη σειρά του δύναται να επηρεάσει τις εκτιμήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους για αξίες όπως η ελευθερία, ή τις αντιλήψεις τους απέναντι σε θέματα βίας, μετανάστευσης κ.ο.κ. (de Rivera & Yurtsever, 2010). Κάθε συναισθηματικό κλίμα μπορεί να διέπεται από θετικά ή και αρνητικά συναισθηματικά στοιχεία. Μια αλλαγή στο συναισθηματικό κλίμα μπορεί να επιτευχθεί μετριάζοντας και περιορίζοντας τα αρνητικά συναισθηματικά του στοιχεία, όπως π.χ. τον φόβο ή τον θυμό, αναπτύσσοντας παράλληλα τα θετικά συναισθηματικά του στοιχεία, όπως την ελπίδα, την ασφάλεια και την εμπιστοσύνη στις σχέσεις των μελών μιας κοινωνίας (Bar-Tal et al., 2007).

Οι περισσότερες έρευνες για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση του συναισθηματικού κλίματος βασίζονται στη γνωστική εκτίμηση των ερεθισμάτων που δέχονται τα άτομα, στο πώς δηλαδή εκείνα τα προσλαμβάνουν, καθώς και σε ερωτήσεις για το πώς επηρεάζονται τα συναισθήματά τους (Goldenberg et al., 2017). Στις έρευνες αυτές συνήθως χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια και κλίμακες που διερευνούν την αντίληψη των μελών μιας κοινωνίας για το πώς αισθάνονται οι άλλοι άνθρωποι γύρω τους (de Rivera & Yurtsever, 2010· Conejero & Etxebarria, 2007· Páez et al., 2007).

Η παρούσα διδακτορική διατριβή ερευνά τα συλλογικά συναισθήματα που αναπτύσσουν οι Έλληνες απέναντι στους πρόσφυγες καθώς και το πώς αυτά σχετίζονται με τις στάσεις που αναπτύσσονται ως προς την ενσωμάτωσή τους.

Η πρώτη πιλοτική ποσοτική έρευνα που διεξήχθη αφορούσε τη μελέτη του συναισθηματικού κλίματος που διαμορφώνεται, δεδομένου ότι η

3. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ

χώρα εντάσσεται σε ένα νέο μεταβατικό πλαίσιο, μετά τη συνεχιζόμενη ύφεση στην οικονομία της αλλά και τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος. Ακόμα μελετήθηκαν οι στάσεις που διαμορφώνουν οι πολίτες ως προς την ενσωμάτωση των προσφύγων καθώς και η συνάφειά τους με το συναισθηματικό κλίμα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που προέκυψαν για την πρώτη πιλοτική έρευνα της διδακτορικής διατριβής ήταν τα εξής:

1. Πώς αξιολογείται το συναισθηματικό κλίμα που αναπτύσσεται στις υπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες της χώρας;
2. Ποιες είναι οι στάσεις των πολιτών απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων;
3. Ποια η συνάφεια του συναισθηματικού κλίματος με τις στάσεις που αναπτύσσονται αναφορικά με την υποδοχή και την ενσωμάτωση των προσφύγων;

Σύνοψη μεθόδου

Για τις ανάγκες της πρώτης έρευνας της διδακτορικής διατριβής χρησιμοποιήθηκε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο 42 προτάσεων και ερωτήσεων.

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε κατοίκους του Δήμου Αθηναίων και του Δήμου Ζωγράφου, σε διαφορετικούς χώρους συγκέντρωσης μετά από αλληπάλληλες επισκέψεις στις περιοχές αυτές.

Μετά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε εισαγωγή των στοιχείων σε δομημένο ψηφιακό αρχείο με χρήση του στατιστικού λογισμικού IBM SPSS Statistics, v25, με το οποίο πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια η επεξεργασία και ανάλυσή τους.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Το συναισθηματικό κλίμα στο δείγμα του πληθυσμού της Αττικής που μελετήθηκε έτεινε κυρίως προς το αρνητικό, με μειωμένα τα θετικά συναισθηματικά στοιχεία της ασφάλειας, της εμπιστοσύνης, της σιγουριάς και του σεβασμού και αυξημένα τα αρνητικά συναισθηματικά στοιχεία της απελπισίας, της ανασφάλειας, του φόβου και του θυμού. Οι πέντε βασικοί

παράγοντες από τους οποίους διέπεται το συναισθηματικό κλίμα και συμβάλλουν στην ερμηνεία και την αξιολόγησή του, όπως προέκυψαν από την ανάλυση, είναι η κοινωνική δυσανεξία, η ανασφάλεια, ο φόβος και ο θυμός, η κοινωνική αποξένωση και το συγκρουσιακό δυναμικό. Από προϋπάρχουσες έρευνες γνωρίζουμε ότι το συναισθηματικό κλίμα απορρέει και αναδιαμορφώνεται από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν, καθώς και ότι συνδέεται στενά με συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές καταστάσεις (Bar-Tal et al., 2007), καθώς και με συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις που εφαρμόζονται (de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Επομένως, εύλογα θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι τα αποτελέσματα ήταν αναμενόμενα, δεδομένων των συνθηκών που διανύει η χώρα. Η Ελλάδα, αν και πλέον εκτός Μνημονίων, βρίσκεται ακόμα σε δυσμενή θέση με τις συνέπειες της πρόσφατης οικονομικής ύφεσης να μην έχουν παρέλθει.

Ο πρώτος παράγοντας, της «*Κοινωνικής δυσανεξίας*», συνδυάζει τις αξιολογήσεις των συμμετεχόντων που περικλείουν την έντονη έλλειψη ελπίδας, την απελπισία την οποία βιώνουν τα άτομα και η οποία πηγάζει από μια αντίληψη κοινωνικής αδικίας, διαφθοράς της εξουσίας, αβεβαιότητας για το μέλλον και απουσίας σταθερότητας. Περιλαμβάνει επίσης σε μικρότερο βαθμό ένα συναίσθημα θυμού. Ο δεύτερος παράγοντας, της «*Ανασφάλειας*», εκτός από την έλλειψη ασφάλειας, η οποία πηγάζει από μια αντίληψη των πολιτών για ένα κράτος που δεν τους φροντίζει επαρκώς και δεν τους βοηθά να αναπτυχθούν προσωπικά, συνδυάζει και αξιολογήσεις για ένα αίσθημα ανασφάλειας που γεννάται από τη δυσπιστία ως προς τις πολιτικές παρατάξεις και την πολιτική γενικότερα. Διαφαίνεται, ίσως, και μια έλλειψη πολιτικής επάρκειας. Ο τρίτος παράγοντας, του «*Φόβου και θυμού*», συσπειρώνει αξιολογήσεις που περιλαμβάνουν ένα συναίσθημα φόβου από τις βίαιες καταστάσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι άνθρωποι και τους εμποδίζουν να ζουν αρμονικά και ειρηνικά. Πηγάζει επίσης από μια δυσκολία έκφρασης των πολιτών, εξαιτίας ενός συναισθήματος φόβου για καταστολή που θεωρούν ότι θα υφίσταντο σε μια δημόσια έκφραση διαμαρτυρίας, σε μια διαδήλωση για παράδειγμα. Ταυτόχρονα όμως οι ίδιοι πολίτες αισθάνονται και θυμό απέναντι στα άτομα που κατέ-

3. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ

χουν θέσεις εξουσίας. Αυτό γιατί θεωρούν ότι βιώνουν μια κατάσταση υποτίμησης, σε ένα κράτος που αντιλαμβάνονται ως άδικο με τους πολλούς και ευνοϊκό μόνο για τους λίγους. Ο τέταρτος παράγοντας, της «Κοινωνικής αποξένωσης», χαρακτηρίζεται από αξιολογήσεις για μια πιο γενική έλλειψη συνεργασίας και εμπιστοσύνης, τόσο σε σχέση με τους θεσμούς, όσο και μεταξύ των πολιτών καθώς και από απουσία ανοχής στη διαφορετικότητα. Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας, το «Συγκρουσιακό δυναμικό», συνδέεται με την έλλειψη πόρων και τον ανταγωνισμό που δημιουργείται από τους περιορισμένους αυτούς πόρους. Στη συγκρουσιακή αυτή διάσταση συμβάλλουν, επίσης, αξιολογήσεις των πολιτών ως προς την επάρκεια των προς το ζην υλικών αγαθών την οποία θεωρούν στοιχειώδη.

Οι στάσεις των πολιτών απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων είναι κάτω του μετρίου, τείνοντας προς το αρνητικό. Γνωρίζουμε ότι το κλίμα ενός έθνους επιδρά πάνω σε αξίες που σχετίζονται με την υπηκοότητα (de Rivera & Yurtsever, 2010), καθώς και ότι το συναισθηματικό κλίμα κάθε έθνους δύναται να επηρεάσει τις εκτιμήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους απέναντι σε θέματα βίας, μετανάστευσης κ.ο.κ. (de Rivera & Yurtsever, 2010). Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ήταν υποστηρικτικά ως προς αυτό και μας έδειξαν ότι, αν και μέτρια, η συσχέτιση μεταξύ του συναισθηματικού κλίματος και των στάσεων που υιοθετούνται από τους πολίτες απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων, είναι στατιστικά σημαντική. Επομένως, σε ένα αρνητικά διαμορφωμένο συναισθηματικό κλίμα, οι στάσεις που αναπτύσσουν οι πολίτες συσχετίζονται και επηρεάζονται από αυτό εξίσου αρνητικά. Η εν δυνάμει ενσωμάτωση των προσφύγων σε ένα πλαίσιο απελπισίας, ανασφάλειας, θυμού και φόβου, ίσως γίνεται αντιληπτή περισσότερο σαν απειλή, παρά σαν ευκαιρία για συνύπαρξη. Σε αυτό συμβάλλει και η πιο γενική αντίληψη για έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των ατόμων, όπως και η απουσία ανοχής στη διαφορετικότητα. Καθοριστική σημασία όμως έχει και το συγκρουσιακό δυναμικό. Οι πολίτες αντιλαμβάνονται τους πόρους ως περιορισμένους και πιθανώς, τους νέους ανθρώπους που έρχονται να ενσωματωθούν σε αυτό το πλαίσιο, ως απειλή για τη διατήρηση των πόρων αυτών, για παράδειγμα τη διατήρηση των θέσεων εργασίας.

Το πιο ελπιδοφόρο όμως είναι ότι το συναισθηματικό κλίμα μπορεί να αντιστραφεί και αυτό γίνεται εφικτό σε σύντομα χρονικά διαστήματα, ακόμα και μέσα στην ίδια γενεά (de Rivera, 1992). Ήδη γνωρίζουμε ότι κάθε συναισθηματικό κλίμα διαμορφώνεται κυρίως από τον ανθρώπινο παράγοντα και είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο, το οποίο θα μπορούσε να λαμβάνεται υπόψη πριν τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής (de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Οι διαφορετικές πολιτικές που ασκούνται, επιδρούν και αναδιαμορφώνουν το κλίμα του έθνους και αυτό με τη σειρά του δύναται να επηρεάσει τις αξιολογήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους (de Rivera & Yurtsever, 2010). Καταλήγοντας, το αρνητικό συναισθηματικό κλίμα της ελληνικής κοινωνίας έχει τη δυνατότητα να αντιστραφεί, αυξάνοντας την αίσθηση ασφάλειας, την εμπιστοσύνη, τη σιγουριά και τον σεβασμό μεταξύ των πολιτών. Αυτό είναι δυνατό να συμβεί, κυρίως, μέσω της ανάπτυξης κατάλληλων πολιτικών, μέσω ενεργειών που θα προάγουν τη συνεργασία μεταξύ των ατόμων και των φορέων, με την ενθάρρυνση για δημιουργία νέων ομάδων και συλλογικοτήτων και κυρίως με ορθή πληροφόρηση από τα μέσα επικοινωνίας χωρίς κινδυνολογία.

Η παρούσα έρευνα υπόκειται σε κάποιους περιορισμούς. Αρχικά, παρόλο που το συγκεκριμένο δείγμα ήταν επαρκές για τις ανάγκες αυτής της πιλοτικής έρευνας, εντούτοις ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν είναι αντιπροσωπευτικός για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Επίσης, το δείγμα έχει επιλεγεί με δειγματοληψία σκοπιμότητας και βασίζεται σε αυτο-επιλογή των ατόμων να συμμετάσχουν στην έρευνα. Είναι πιθανόν, τα αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά, εάν συμπεριλαμβάνονταν στο δείγμα και όσοι προσεγγίστηκαν αλλά αρνήθηκαν να συμμετάσχουν. Επιπρόσθετα, η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση του συναισθηματικού κλίματος χρήζει περαιτέρω μελέτης, πιθανώς και μερικής τροποποίησης για τη βελτίωσή της, κυρίως σε σχέση με τις δύο ανεξάρτητες προτάσεις, τις οποίες εμπεριέχει και οι οποίες δεν εντάσσονταν σε κανέναν από τους παράγοντες που προέκυψαν από την ανάλυση.

3. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ

Γενικό συμπέρασμα

Τα αποτελέσματα της πρώτης ποσοτικής έρευνας επιβεβαιώνουν τα σχετικά ευρήματα διεθνών ερευνών, παρουσιάζουν ενδείξεις της συνάφειας συναισθηματικού κλίματος και στάσεων και προτρέπουν προς στοχευμένες παρεμβάσεις με σκοπό την αντιστροφή του αρνητικού συναισθηματικού κλίματος. Για τη συνέχεια της έρευνας της διδακτορικής διατριβής, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ποιοτική έρευνα με ομάδες εστίασης, ώστε να εμβαθύνουμε στην προσέγγισή μας για το συναισθηματικό κλίμα, τα κυρίαρχα συλλογικά συναισθήματα και τις στάσεις απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων μέσα κι από τις αλληλεπιδράσεις που θα έχουν τα άτομα της ομάδας εστίασης μεταξύ τους.

Συντάκτρια κειμένου:

Βενετία Σακελλαρίου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Σακελλαρίου, Β. (2021). Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων. Στον συλλογικό τόμο *Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. <https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/21587>

Σακελλαρίου, Β., & Ντάβου, Μπ. (2020). An investigation of the emotional parameters in attitudes towards refugees in Greece. Εισήγηση στο *British Sociological Association Emotions Study Group Symposium 2020*. <https://bsaemotions.wordpress.com/2020/04/27/an-investigation-of-the-emotional-parameters-in-attitudes-towards-refugees-in-greece/>

Σακελλαρίου, Β. (2019). Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων. Εισήγηση στο *2ο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ashmore, R.D., Deaux, K., & McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114.
- Bar-Tal, D., Halperin, E., & de Rivera, J. (2007). Collective emotions in conflict situations. *Journal of Social Issues*, 63(2), 441-460.
- Bohner, G. (2007). Οι στάσεις. Στο M. Hewstone, & W. Stroebe (Επιμ.). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*. Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Conejero, S., & Etxebarria, I. (2007). The Impact of the Madrid bombing on personal emotions, emotional atmosphere and emotional climate. *Journal of Social Issues*, 63(2), 273-287.
- Davou, B. (2017). Vicissitudes of emotions and political action: An example from the Greek crisis. In W. Thompson (Ed.) *Oxford research encyclopedia of politics*. Oxford University Press.
- Demertzis, N. (Ed.) (2013). *Emotions in politics. The affect dimension in political tension*. Palgrave/MacMillan.
- de Rivera, J. (1992). Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. In K.T. Strongman (Ed.). *International review of studies on emotion Vol. 2*. John Wiley & Sons pp.197-218.
- de Rivera, J., & Páez, D. (2007). Emotional climate, human security, and cultures of peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 233-253.
- de Rivera, J., Kurrien, R., & Olsen, N. (2007). The emotional climate of nations and their culture of peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 255-271.
- de Rivera, J., & Yurtsever, G. (2010). National emotional climate and the value of freedom. *Beliefs and Values*, 2 (1), 57-65.
- διαΝΕΟσις, Οργανισμός έρευνας και ανάλυσης (2016). Το προσφυγικό πρόβλημα και οι Έλληνες. *Public Issue*. <https://www.dianeosis.org/2016/02/oi-ellines-kai-to-prosfygiko-provlima/>
- Espinosa, A., Ferrándiz, J., Cueto R. M., & Pain, O. (2013). Social identity and emotional climate in a rural community of Peru: an empirical study. *Psicologia & Sociedade*. 25(2), On-line version ISSN 1807-0310.
- Fishbein, M. (1971). Attitudes and the prediction of behaviour. In K. Thomas (ed). *Attitudes and behaviour*, Penguin.

3. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ

- Goldenberg, A., Garcia, D., Suri, G., Halperin, E., & Gross, J. (2017). *The Psychology of Collective Emotions*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/bc7e6>
- Hogg, M., & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία*. Εκδόσεις Gutenberg.
- Jary, D., & Jary, J. (2002). *Λεξικό όρων κοινωνιολογίας Collins*. Εκδόσεις Φλώρος.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2006). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Ντάβου, Μπ., Δεμερτζής Ν., & Θάνος Β. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Ν. Δεμερτζής & Ν. Γ. Γεωργαράκης, (Επιμ.). *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*. Εκδόσεις Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ντάβου, Μπ. (2015). *Σύγκρουση και συγκίνηση στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Páez, D., Basabe, N., Ubillos, S., & González-Castro, J. L. (2007). Social sharing, participation in demonstrations, emotional climate, and coping with collective violence after the March 11th Madrid bombings. *Journal of Social Issues*, 63(2), 323–337.
- Scherer, K.R. (2001). Appraisal considered as a process of multi-level sequential checking. In K.R. Scherer, A. Schorr & T. Johnstone (Eds.). *Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research*. Oxford University Press.
- Stavropoulos, D.N., & Hornby, A.S. (2002). *Oxford English – Greek learner's dictionary*. Oxford University Press.
- Von Scheve, C., & Ismer, S. (2013). Towards a theory of collective emotions. *Emotion Review*. 5(4), 406-413.

3.2

Συναισθηματική διαχείριση σε δύο τροχούς

Konstantelos, K., & Christakis, N. (2018). Emotional management on two wheels. *International Journal of Motorcycle Studies*, 14.
<http://motorcyclestudies.org/volume-14-2018/emotional-management-on-two-wheels-kimonas-konstantelos-nicolas-christakis/>

Το κείμενο προέκυψε από τη συστηματική, βιβλιογραφική και εμπειρική, διερεύνηση ζητημάτων άμεσα σχετιζόμενων με τη συναισθηματική κατάσταση των μοτοσυκλετιστών, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τις τεχνικές πλευρές, όπως η επεξεργασία ερεθισμάτων που σχετίζονται με την οδήγηση, αλλά και την επικοινωνιακή και συμβολική διάσταση της εμπλοκής του αναβάτη, στο ιδιαίτερο πεδίο των αλληλεπιδράσεων που λαμβάνουν χώρα στον δρόμο. Δέκα ημιδομημένες συνεντεύξεις με άνδρες συμμετέχοντες παρείχαν ποιοτικά δεδομένα που τόνισαν τις βαθύτερες συνδέσεις που αναδύονται ανάμεσα στον αναβάτη και τη μοτοσυκλέτα του, αλλά και τον πλούτο των συναισθημάτων και των νοηματοφόρων συμπεριφορών όλων των χρηστών του δρόμου. Η ανάλυση αποκάλυψε ένα ευρύ φάσμα βιούμενων και επεξεργαζόμενων από τον αναβάτη συναισθημάτων κατά τη διάρκεια της οδηγικής εμπειρίας. Η διαχείριση αυτή των συναισθημάτων αποκαλύπτει την ικανότητα του αναβάτη να επιτυγχάνει την «ισορροπία» πάνω σε δύο ρόδες, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί τον έλεγχο σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που τον βομβαρδίζει με πληθώρα επικοινωνιακών και διαπροσωπικών προκλήσεων.

Συντάκτες κειμένου:

Κίμων Κωνσταντέλος, Νικόλας Χρηστάκης

4.

Ψηφιακή καθημερινότητα

4.1

Η διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο και το ζήτημα του εθισμού

Διδακτορική έρευνα: Ανθή Σιδηροπούλου

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ ΕΚΠΑ

Χρηματοδότηση: «Ηράκλειτος II - Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας», ΕΣΠΑ 2007-2013

Ημερομηνία υποστήριξης: Σεπτέμβριος 2014

Θεωρητικό πλαίσιο

Αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής ήταν η διερεύνηση της σχέσης των εφήβων, ηλικίας 12 – 15 ετών, με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές, τη θέση που αυτά τα μέσα κατέχουν στη ζωή τους, ανάμεσα σε άλλες δραστηριότητες, υποχρεωτικές (όπως το σχολείο) ή κατ' επιλογήν (όπως εξωσχολικές και δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου) και οι ψυχικές επενδύσεις που οι έφηβοι ενδεχομένως κάνουν σε αυτά τα μέσα, μέσω της χρήσης. Αφορμή της προβληματικής που αναπτύσσεται είναι ο λόγος – επιστημονικός και καθημερινός– σχετικά με το ζήτημα του «εθισμού στο διαδίκτυο» κατά τη διάρκεια της εφηβείας και η διαπίστωση ότι ένα μεγάλο μέρος των θεωριών, που επικεντρώνεται στην προβληματική χρήση του διαδικτύου και των υπολογιστών από τους εφήβους, δεν λαμβάνουν υπόψη τους τόσο τις ιδιαίτερες ανάγκες της εφηβείας, όσο και τις παραμέτρους του σύγχρονου τεχνολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο γεννιούνται και μεγαλώνουν οι σημερινοί έφηβοι.

Η ψυχική επένδυση της χρήσης διερευνάται στη βάση της θεωρίας του

ψυχαναλυτή D.W. Winnicott για τα μεταβατικά αντικείμενα και την ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας, δηλαδή για τα αντικείμενα που από νωρίς στη ζωή και για όλη τη διάρκειά της επενδύονται με ανακουφιστικές ιδιότητες –κυρίως απέναντι στη μοναξιά και τον αποχωρισμό–, και για τις περιοχές της εμπειρίας όπου η πραγματικότητα και η φαντασία συνενώνονται για να ανακουφίσουν από ματαιώσεις της ζωής και ενίοτε να καταλήξουν σε δημιουργική εμπειρία. Βασική θέση της παρούσας έρευνας είναι ότι ο κυβερνοχώρος, μπορεί να λειτουργήσει ως μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας για τον σύγχρονο έφηβο, ο οποίος μέσα από τη χρήση τεχνολογικών εφαρμογών και την παρουσία και συμμετοχή του σε ψηφιακούς χώρους, ικανοποιεί θεμελιώδεις ανάγκες, όπως ο πειραματισμός με τον εαυτό και τις σχέσεις. Παράλληλα, οριοθετείται η θέση του κυβερνοχώρου στη ζωή των σύγχρονων εφήβων, ο οποίος φαίνεται να συνυπάρχει παράλληλα και συμπληρωματικά με άλλους τρόπους συσχέτισης και επικοινωνίας (π.χ. με την άμεση, πρόσωπο με πρόσωπο επαφή) και όχι ανταγωνιστικά προς άλλες μορφές αλληλεπίδρασης.

Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας επιλέγεται ο όρος «κυβερνοχώρος», αντί «διαδίκτυο», καθώς η έννοια του κυβερνοχώρου περιγράφει πρωτίστως έναν ψυχολογικό χώρο και περιλαμβάνει κάθε είδους δραστηριότητα αλλά και κάθε είδους *gadget*, με το οποίο μεταφέρει ο έφηβος τον κυβερνοχώρο παντού μαζί του. Το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας στρέφεται προς τις συμπεριφορές και χρήσεις του κυβερνοχώρου που πληρούν τα κριτήρια της συναισθηματικής εξάρτησης από ένα αντικείμενο, της χρήσης του αντικειμένου ως μέσου για φυγή από την πραγματικότητα, αλλά και της έμπρακτης εκδήλωσης της εξαρτητικής συμπεριφοράς στην καθημερινότητα του ατόμου.

Η έννοια της συναισθηματικής εξάρτησης παραπέμπει σε ένα είδος προσκόλλησης προς ένα αντικείμενο ή συμπεριφορά, στην προκείμενη περίπτωση τον υπολογιστή. Την έννοια αυτή την προσεγγίσαμε με προτάσεις που σχετίζονται με σκέψεις και πράξεις του ατόμου που υποδηλώνουν κάποια μορφή καταναγκασμού, απώλειας της αίσθησης του χρόνου και εμμονής. Η παρουσία της συναισθηματικής εξάρτησης προς τον υπολογιστή δεν σημαίνει αυτόματα ότι υπάρχει και εθιστική συμπεριφορά.

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

Υπονοεί, ίσως, ότι το άτομο αντλεί μια ικανοποίηση μέσα από τη χρήση του υπολογιστή και καλύπτει κάποιες συναισθηματικές ανάγκες που ενδεχομένως δεν μπορεί να καλύψει από άλλες πηγές του περιβάλλοντός του.

Η χρήση του μέσου με σκοπό την απόδραση εξετάστηκε με μια σειρά από προτάσεις, που αφορούν τα συναισθήματα κατά τη χρήση, τα συναισθήματα σε σχέση με άλλες δραστηριότητες και την επίδραση της χρήσης στη διάθεση του εφήβου.

Το κριτήριο της έμπρακτης εκδήλωσης στη συμπεριφορά του ατόμου, αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα ανίχνευσης μιας προβληματικής σχέσης με τους υπολογιστές και το διαδίκτυο. Υπονοεί ότι η συμπεριφορά του ατόμου επηρεάζεται από τη σχέση του με ένα αντικείμενο και ζημιώνεται η σχολική επίδοση του εφήβου, οι κοινωνικές του συναναστροφές και η σχέση του με την οικογένειά του. Η έμπρακτη εκδήλωση εξετάστηκε μέσω προτάσεων που αφορούν την παραμέληση καθηκόντων, την απόκρυψη της εξαρτητικής ασχολίας, εντάσεις και ξεσπάσματα θυμού που σχετίζονται με την χρήση και ριψοκίνδυνη συμπεριφορά.

Επιπρόσθετα, στις ενότητες που επικεντρώνονται στις εθιστικές συμπεριφορές, αναπτύσσεται και η διάκριση μεταξύ μεταβατικών και εξαρτητικών αντικειμένων, αλλά και των χαρακτηριστικών της εφηβείας και του κυβερνοχώρου που μπορεί να καταστήσουν κάποιους εφήβους πιο επιρρεπείς στην προβληματική σχέση με αυτόν.

Η εφηβεία προσεγγίζεται μέσα από μια ψυχαναλυτική οπτική και γίνεται αντιληπτή ως μια περίοδος, κατά την οποία το άτομο φέρει μαζί του ένα «φορτίο» χαρακτήρα από την παιδική του ηλικία αλλά, θέτει και τα θεμέλια για την απαρτίωση του ενήλικα εαυτού. Αποτελεί μια συνέχεια στην ανθρώπινη ανάπτυξη, που προσφέρεται για τη δημιουργία και αναζωπύρωση τραυμάτων, εξαιτίας της ρευστότητας της ταυτότητας και της αναβίωσης άλυτων συγκρούσεων. Συγχρόνως, όμως, αποτελεί και την αναπτυξιακή περίοδο όπου ευνοείται, στα πλαίσια ενός ικανού περιβάλλοντος, η ευκολότερη αποκατάσταση παλαιότερων τραυμάτων, εξαιτίας των μεγάλων αποθεμάτων για επανόρθωση και αναπλήρωση. Έτσι αναδεικνύεται σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη και κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο.

Στο θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής προσεγγίζονται οι διεργασίες της διαμόρφωσης του εαυτού κατά την εφηβεία, οι σχέσεις των εφήβων με τους γονείς τους και η σημασία της φιλίας, η έννοια της ευεργετικής μοναξιάς η οποία είναι θεμελιώδης για το ταξίδι προς την ενηλικίωση και η εφηβεία ως δεύτερη ευκαιρία, στο πλαίσιο της «δεύτερης διαδικασίας της εξατομίκευσης».

Σύνοψη μεθόδου

Καθώς ένα από τα βασικά ζητήματα της παρούσας διατριβής ήταν η προβληματική χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου κατά τη ρευστή περίοδο της εφηβείας, και λαμβάνοντας υπόψη τη σχεδόν εκ γενετής παρουσία και δεδομένη συνύπαρξη των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, ο ερευνητικός σχεδιασμός περιλάμβανε συνδυασμό ποιοτικών και ποσοτικών τεχνικών συλλογής δεδομένων. Η μέθοδος των συνεντεύξεων βάθους και η θεματική επεξεργασία των αφηγήσεων των εφήβων επιλέχθηκαν για να εντοπιστεί η όποια «δυσλειτουργία» και να κατανοηθεί η ψυχική σημασία της ενασχόλησης των εφήβων με τους υπολογιστές και το διαδίκτυο. Πραγματοποιήθηκαν 16 συνεντεύξεις με εφήβους ηλικίας 12-15 ετών. Ο αριθμός αυτός ήταν ικανός ώστε να επιτευχθεί το κριτήριο του πληροφοριακού κορεσμού. Τα αποτελέσματα της ποιοτικής διερεύνησης χρησιμοποιήθηκαν για να συγκροτηθούν τα εργαλεία της ποσοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια. Για τη διερεύνηση της πιθανής γενίκευσης των ποιοτικών της ευρημάτων, κατασκευάστηκε ειδικό ερωτηματολόγιο που περιλάμβανε δημογραφικά στοιχεία, αυτοσχέδιες κλίμακες που κατασκευάστηκαν από τους άξονες της ποιοτικής έρευνας και θέματα από συμβατικές κλίμακες εθισμού. Η ποσοτική έρευνα διεξάχθηκε σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 522 εφήβων από Γυμνάσια της Αττικής.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Ο κυβερνοχώρος αποτελεί μια αναπόσπαστη από τη σύγχρονη πραγματικότητα περιοχή εμπειρίας. Συγκροτείται μέσω της τεχνολογίας, αλλά ορίζεται μέσω διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης που πραγματοποιεί-

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

ούνται εντός της, προεκτείνοντας τα όρια της ανθρώπινης εμπειρίας. Κατά την περίοδο της εφηβείας, η χρήση των τεχνολογικών εργαλείων και των ψηφιακών εφαρμογών φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τις αναπτυξιακές συνθήκες και ανάγκες του εφήβου.

Μέσα από την παρουσίαση των ποιοτικών και των ποσοτικών ευρημάτων αναφορικά με τη θέση που κατέχει ο κυβερνοχώρος στη ζωή των σύγχρονων εφήβων και το ζήτημα του εθισμού στο διαδίκτυο και τους υπολογιστές, η αίσθηση που μένει είναι ότι τα υπάρχοντα διαγνωστικά κριτήρια δεν μπορούν να αποδώσουν μια αξιόπιστη εικόνα της προβληματικής σχέσης που αναπτύσσουν ορισμένοι έφηβοι με κάποια επιμέρους συστατικά του κυβερνοχώρου. Είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν νέα κριτήρια αλλά και μεθοδολογικά εργαλεία, που θα αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες της σύγχρονης πραγματικότητας, αναπόσπαστο μέρος της οποίας φαίνεται να είναι ο ψηφιακός χώρος, και θα λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες των εφήβων που μεγαλώνουν σε αυτήν την πραγματικότητα.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της διατριβής, προσπαθήσαμε να καλύψουμε ένα κενό, το οποίο νιώσαμε ότι υπάρχει και μεσολαβεί ανάμεσα στην παρουσία των μέσων στη ζωή των εφήβων και την κατάχρηση των υπολογιστών και του διαδικτύου. Σε ό,τι αφορά τους ενήλικες, στη διεθνή βιβλιογραφία έχει γίνει αρκετός λόγος για τις ανάγκες που καλύπτουν μέσω της χρήσης, ανάγκες για κοινωνικές συνευρέσεις, για κάλυψη συναισθηματικών κενών, για αντιστάθμισμα προσωπικών αδυναμιών και ιδιαιτεροτήτων χαρακτήρα (μοναχικότητα, αρνητική εικόνα εαυτού, κ.α.). Αναγνωρίσαμε σε μεγάλο βαθμό σε αυτούς το δικαίωμα της εναλλακτικής αναζήτησης συντρόφων και φίλων μέσω διαδικτύου, γιατί οι δύσκολοι και γρήγοροι ρυθμοί της καθημερινότητάς τους δεν τους επιτρέπουν πιο παραδοσιακές μορφές κοινωνικής συσχέτισης. Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τους εφήβους αναφορικά με την κάλυψη των δικών τους συναισθηματικών κενών και η αντίστοιχη συμπεριφορά, πριν καν περιγραφεί, ορίζεται ως παθολογική;

Η συμβολή λοιπόν της παρούσας ερευνητικής εργασίας στον διάλογο για τη σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές, επικεντρώνεται στην προσπάθεια αποτύπωσης της σύγχρονης πραγματικότη-

τας, που περιλαμβάνει τη θέση μας ότι τα μέσα προεκτείνουν τα όρια της εμπειρίας σε νέες χωροχρονικές διαστάσεις, αλλά κυρίως προς μια ενδιάμεση περιοχή που μεσολαβεί ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του εφήβου και στον κόσμο της εξωτερικής πραγματικότητας.

Μέσα από τις συνεντεύξεις με εφήβους αποτυπώθηκε η πραγματικότητα τους, η οποία περιγράφεται ως ιδιαίτερα πειστική και κουραστική καθώς είναι γεμάτη από σχολικές υποχρεώσεις και δραστηριότητες απόκτησης δεξιοτήτων (όπως ξένες γλώσσες, μουσική, γυμναστήριο, κ.α.). Αρκετοί έφηβοι αναφέρθηκαν σε μια έντονη αίσθηση αδικίας που πηγάζει από τις σχέσεις τους με τους καθηγητές, αλλά και σε μια αδυναμία να ανταποκριθούν στις σχολικές υποχρεώσεις.

Σε αυτήν την ασφυκτικά περιορισμένη καθημερινότητα, οι έφηβοι βρίσκουν διέξοδο στον ψηφιακό κόσμο. Οι περισσότεροι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε, είναι εγγεγραμμένοι σε κάποιο πρόγραμμα κοινωνικής δικτύωσης και μάλιστα είχαν την πρώτη τους επαφή με αυτό, πολύ πριν τη νόμιμη ηλικία που προβλέπεται από τους όρους των προγραμμάτων αυτών (π.χ. για το Facebook το 13^ο έτος της ηλικίας). Επίσης, αποκτούν το πρώτο τους κινητό τηλέφωνο, είτε μετά από δική τους πίεση προς τους γονείς, ώστε να εναρμονίζονται με τις συνήθειες των συνομήλικων τους, είτε από επιλογή των ίδιων των γονέων, οι οποίοι βιώνουν έντονη ανασφάλεια κατά τα πρώτα βήματα εξατομίκευσης και ανεξαρτητοποίησης των εφήβων.

Η ποσοτική διερεύνηση της φύσης της συναισθηματικής σύνδεσης που αναπτύσσουν οι έφηβοι με το διαδίκτυο, ανέδειξε μια υψηλή συναισθηματική εξάρτηση, δηλαδή μια συμπεριφορά προσκόλλησης προς τον υπολογιστή και τις εφαρμογές που επιτρέπουν την ενασχόληση με τον κυβερνοχώρο. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό αντιλαμβάνεται τις δυνατότητες που παρέχει το διαδίκτυο ως ευκαιρίες απόδρασης από μια πειστική και δυσφορική πραγματικότητα. Για το μεγαλύτερο ποσοστό όμως των εφήβων, η συναισθηματική σύνδεση και η απόδραση μέσω του υπολογιστή δεν φαίνεται να ζημιώνουν τη σχολική επίδοση, τις κοινωνικές συναναστροφές και τη σχέση τους με την οικογένεια τους.

Ανάμεσα στους σημαντικότερους παράγοντες που φαίνεται να λει-

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

τουργούν καταλυτικά ως προς τον βαθμό συναισθηματικής εξάρτησης με τα ψηφιακά εργαλεία και τις τεχνολογικές εφαρμογές, αναδεικνύονται η ικανοποίηση από το σχολικό περιβάλλον και οι φιλικοί δεσμοί. Τέλος, οι σύγχρονοι έφηβοι στη χώρα μας εμφανίζουν υψηλή οικογενειακή, προσωπική και κοινωνική ικανοποίηση.

Γενικό συμπέρασμα

Τα ευρήματα ανέδειξαν τη σημασία του κυβερνοχώρου και της τεχνολογικά διαμεσολαβημένης εμπειρίας για τους σύγχρονους εφήβους, ως δραστηριότητες πειραματισμού σε μια ηλικιακή περίοδο όπου η συγκρότηση της προσωπικότητας είναι υπό διαμόρφωση. Ο ρευστός χαρακτήρας της εφηβείας δεν επιτρέπει την εφαρμογή των διαγνωστικών κριτηρίων εθισμού, τα οποία συνήθως αφορούν παγιωμένες προσωπικότητες, όπως των ενηλίκων. Το διαδίκτυο επενδύεται ψυχικά και προσφέρει ευκαιρίες για δημιουργική επίλυση ενδοατομικών και διαπροσωπικών συναισθηματικών προβληματισμών και συγκρούσεων. Επιπλέον, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι σύγχρονοι έφηβοι εξακολουθούν να αναζητούν την άμεση συναναστροφή, όμως ο αυξημένος σχολικός φόρτος αλλά και οι οργανωμένες εξωσχολικές δραστηριότητες μειώνουν τις ευκαιρίες για συχνές αλληλεπιδράσεις και πραγματικά ελεύθερο ποιοτικό χρόνο. Την ίδια στιγμή, η φιλία και οι εκτός δικτύου εφηβικές δραστηριότητες αναδεικνύονται σε σημαντικότερους παράγοντες που φαίνεται να ανακόπτουν την ανάπτυξη μιας δυσλειτουργικής σχέσης με τον υπολογιστή και να προσφέρουν βαθιά ικανοποίηση στους εφήβους.

Συντάκτρια κειμένου:

Ανθή Σιδηροπούλου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα

Σιδηροπούλου, Α. (2019). *Ψυχολογικές διαδρομές στην ψηφιακή εποχή: Από το multitasking στην πολυδιεργασία της ύπαρξης*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2015). Έφηβοι και διαδίκτυο: Εθισμός

- ή ψυχικές περιπλανήσεις. Εισήγηση στην Ημερίδα *Εκπαίδευση στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας* του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας του ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2013). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, Στάσεις και ανάγκες, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 16-17, 46–65.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2012). Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας. Εισήγηση στην *Ημερίδα Net + Zelda: Internet stories and video games* του Εργαστηρίου Νέων Τεχνολογιών του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2011). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήσεις, στάσεις και ανάγκες. Εισήγηση στο *13ο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α. (2010). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάση και ανάγκες. *Ερευνητική έκθεση*. ΕΨΕΕΣ, ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ (χρηματοδότηση ΕΛΚΕ/ΕΚΠΑ), 23 σελίδες.

4.2

Ψηφιακά ψυχοεργαλεία: Μελέτη της συναισθηματικής σύνδεσης με τα ψηφιακά αντικείμενα

Μεταδιδακτορική έρευνα: Ανθή Σιδηροπούλου

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια ΕΜΜΕ ΕΚΠΑ

Χρηματοδότηση: «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση Και Διά Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2014-2020) «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β΄ Κύκλος»

Διάρκεια έργου: 2020-2022

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παρούσα έρευνα αποτελεί ένα ερευνητικό εγχείρημα γενίκευσης προγενέστερων ποιοτικών και πειραματικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της ερευνητικής δραστηριότητας του Εργαστηρίου Ψυχολογίας της Επικοινωνίας και των Μέσων, του Τμήματος ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ. Οι θεματικές των ερευνών αυτών άπτονται της μελέτης των συναισθηματικών και γνωστικών μεταβολών που έχουν επέλθει από τη συνύπαρξή μας με την τεχνολογία και ξεκινούν συστηματικά από το 2015 και ύστερα. Το επίκεντρο των μελετών αυτών είναι οι νεαροί ενήλικες, 18-29 ετών και η συναισθηματική σύνδεση που αναπτύσσουν με τα τεχνολογικά τους εργαλεία, κυρίως με το κινητό τηλέφωνο. Αυτός ο δεσμός φαίνεται να έχει ποικίλες σχεσιακές, γνωστικές και συμπεριφορικές προεκτάσεις.

Η σχέση του ατόμου με τα αντικείμενα έχει αποτελέσει θέμα μελέτης αρκετών στοχαστών και ερευνητών, πολύ προτού τα αντικείμενα αποκτήσουν τόσες δυνατότητες αλληλεπίδρασης και τόσο ζωντανή παρουσία,

όπως συμβαίνει με τα ψηφιακά αντικείμενα. Μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές στη μελέτη των ψυχικών επενδύσεων στα αντικείμενα προέρχεται από το έργο του Winnicott (1971/2009) και τη θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτής, αντικείμενο θεωρείται οτιδήποτε επενδύεται ψυχικά από τον άνθρωπο. Συνεπώς και τα πρόσωπα γίνονται αντιληπτά ως αντικείμενα, αλλά και τα υλικά αντικείμενα επενδύονται και γίνονται σύμβολα ψυχικών δεσμών με σημαντικούς άλλους. Έτσι τα αντικείμενα καθίσταται αναγκαία τη στιγμή που το άτομο ετοιμάζεται να ξεκινήσει το ταξίδι προς την ανεξαρτητοποίηση ή σε στιγμές απώλειας και αποχωρισμού. Εσωτερικεύοντας τους σημαντικούς άλλους και αποδίδοντας συμβολισμούς στα αντικείμενα (που λειτουργούν ως υπενθυμίσεις της εσωτερικευσης), το άτομο μπορεί φαντασιακά να τους αποχωριστεί για όσο διαρκεί το ταξίδι της εξερεύνησης της εξωτερικής πραγματικότητας και ο πειραματισμός με αυτήν. Ο Belk (1988) υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι μέσω της σχέσης τους με τα αντικείμενα που βρίσκονται γύρω τους, συγκροτούν τον εκτεταμένο εαυτό. Το άτομο νιώθει ότι μπορεί να ασκήσει έλεγχο στα αντικείμενα, αλλά αντίστοιχα νιώθει ότι και αυτά ασκούν έλεγχο στο ίδιο. Η εγγύτητα με τα αντικείμενα είναι σημαντική για την αίσθηση του εαυτού, ενώ η απώλεια τους μπορεί να βιωθεί με πένθος που αντιστοιχεί στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου.

Τα άτομα που ανήκουν στην ψηφιακή γενιά έχουν γεννηθεί με δεδομένες τις γρήγορες και συνεχείς συνδέσεις στη καθημερινότητά τους, στην εφηβεία τους συναντήθηκαν με τα «έξυπνα τηλέφωνα» (smartphones) και οι οθόνες συντροφεύουν τις στιγμές τους από την πρώτη παιδική ηλικία (είτε άμεσα, μέσω της παρακολούθησης, είτε έμμεσα, ως ηχητικό υπόβαθρο του σπιτιού). Η ενασχόληση με τα τεχνολογικά μέσα επιβάλλεται και στο σχολικό πλαίσιο. Αυτό έγινε ιδιαίτερα εμφανές κατά την περίοδο των περιοριστικών μέτρων εξαιτίας της πανδημίας της Covid-19, όπου η μάθηση γινόταν με τεχνικές τηλεκπαίδευσης. Επίσης, η απόκτηση του πρώτου κινητού τηλεφώνου γίνεται κατά την περίοδο της αρχικής εφηβείας (10-12 ετών) τόσο ως αποτέλεσμα της επιρροής του περίγυρου των συνομηλίκων (είτε ως μόδα, είτε επειδή έχουν όλοι), όσο και ως συστατικό του γονικού

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

προστατευτισμού έναντι των νέων εφηβικών ελευθεριών (Σιδηροπούλου, 2014· Turkle, 2011).

Οι έρευνες που αποτελούν το υπόβαθρο του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος είναι: (α) Ποιοτική έρευνα με τη χρήση ημερολογίου, στην οποία συμμετείχαν 32 προπτυχιακοί φοιτητές (Sidiroroulou, 2018), (β) Οικονομική πειραματική έρευνα με τίτλο «Χωρίς το κινητό μου», η οποία πραγματοποιείται συστηματικά από το 2017 και κάθε χρόνο παρουσιάζονται σταθερά ενδιαφέροντα ευρήματα (Sidiroroulou & Davou, 2018), (γ) Πειραματική έρευνα κατανόησης κειμένου σε ηλεκτρονική ή έντυπη μορφή, στην οποία συμμετείχαν 62 νεαροί ενήλικες, έως 24 ετών, (δ) Πειραματική έρευνα με επίκεντρο την επίδραση της παρουσίας του κινητού τηλεφώνου στις διεργασίες της προσοχής και της ανάσυρσης πληροφοριών από τη μνήμη, κατά την παρακολούθηση μαγνητοσκοπημένου υλικού, και (ε) Ποσοτική διερεύνηση της σχέσης των ψυχολογικών παραγόντων της συνειδητής προσήλωσης, της επικέντρωσης της προσοχής και της κοινωνικής συστολής με τη χρήση/κατάχρηση του κινητού τηλεφώνου τόσο σε ψηφιακά γηγενείς όσο και σε ψηφιακούς μετανάστες, σύμφωνα με τη γνωστή διάκριση του Prensky (2001). Στην τελευταία έρευνα συμμετείχαν 193 άτομα, ηλικίας 18 - 24 και 45 - 60 ετών.

Ανάμεσα στα βασικότερα ευρήματα των ερευνών αυτών προέκυψε μια έντονα συναισθηματική σύνδεση με το κινητό τηλέφωνο, καθώς ακόμα και η υποθετική κατάσταση απομάκρυνσης (για μικρό χρονικό διάστημα και σε ελεγχόμενο περιβάλλον) από αυτό επιφέρει συναισθήματα άγχους, ανησυχίας, ανασφάλειας και απώλειας στους νεαρούς ενήλικους. Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες όρισαν τη σχέση αυτή ως εξαρτητική, ανάγοντας το κινητό τηλέφωνο σε ένα *ψυχοεργαλείο*, το οποίο πέρα από διασκέδαση και ενημέρωση, προσφέρει ευκαιρίες για μικρές αποδράσεις από καταστάσεις που προσλαμβάνονται ως μοναχικές και ανιαρές. Εν τούτοις, κάποιοι από τους συμμετέχοντες βιώνουν τις στιγμές της απομάκρυνσης από το κινητό τηλέφωνο με ανακούφιση, καθώς νιώθουν πως δεν χρειάζεται να συμμετέχουν για μικρό χρονικό διάστημα στην ακατάπαυστη ροή πληροφοριών και μηνυμάτων. Δηλώνουν νιώθουν πως έχουν ανάγκη στιγμές ηρεμίας, αλλά δεν ξέρουν πως να τις διεκδικήσουν για τον εαυτό τους.

Την ίδια στιγμή, ακόμα και η απομάκρυνση για περιορισμένο χρονικό διάστημα φαίνεται να προκαλεί αλλαγές στην αίσθηση της προσήλωσης στο άμεσο περιβάλλον, στην υποκειμενική αίσθηση της ροής του χρόνου και στην επικέντρωση της προσοχής. Σημαντικό εύρημα είναι και η ανάδειξη της σημασίας της πρόθεσης, ως βασικού παράγοντα στην επικέντρωση της προσοχής και τη διατήρηση της πληροφορίας στη βραχύχρονη μνήμη. Η πρόθεση του χρήστη φαίνεται να είναι μια ενδιάμεση αλλά καθοριστική παράμετρος, που περιγράφεται και από ευρήματα διεθνών ερευνών που εντοπίζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την εκτέλεση γνωστικών εργασιών υπό την παρουσία ή απουσία του κινητού τηλεφώνου.

Παράλληλα, οι έρευνες που περιγράφονται παραπάνω εντοπίζουν μια κατάσταση πολυδιεργασίας (multitasking) ως ψυχολογική τεχνική διαχείρισης της ανίας και του φόβου της μοναξιάς, αλλά και διατήρησης της επαφής στο πλαίσιο της σύγχρονης συμβιωτικής συνδεσιμότητας. Νέες μορφές άγχους αλλά και νέοι κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς που απορρέουν από τη συνύπαρξή μας με τα μέσα, επίσης αναδείχθηκαν μέσα από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων. Παράλληλα με τους νέους κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς που επιδρούν και στην εκτός δικτύου συνύπαρξη και αλληλεπίδραση, εντοπίζεται και μια γενικευμένη ανησυχία που πηγάζει από την αίσθηση της έλλειψης ικανοποιητικού χρόνου για διαπροσωπικές επαφές και κατ' επιλογήν συνενυρέσεις.

Η συγκριτική μελέτη ηλικιακών ομάδων ως προς τις ικανότητες της συνειδητής προσήλωσης και της επικέντρωσης της προσοχής και του παράγοντα της κοινωνικής συστολής, αναδεικνύει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι νεότεροι συμμετέχοντες αναφέρουν υψηλότερη αδυναμία συνειδητής προσήλωσης και επικέντρωσης της προσοχής και αυξημένη κοινωνική συστολή σε σχέση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία συμμετέχοντες. Επίσης, οι νεότεροι αξιολογούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη σχέση τους με το κινητό τηλέφωνο ως προβληματική, σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους συμμετέχοντες.

Ερμηνεύοντας συνολικά τις προαναφερθείσες έρευνες, προκύπτει το υπόβαθρο επάνω στο οποίο δομείται η παρούσα έρευνα. Με επίκεντρο

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

την αντίληψη του εαυτού, η οποία διαποτίζεται σημαντικά από την ψηφιακή συνθήκη της σύγχρονης εποχής, και την έννοια του ψηφιακού ψυχοεργαλείου που λειτουργεί ανακουφιστικά/κατευναστικά ως προς τα αισθήματα αβεβαιότητας, η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στο να διερευνήσει τη συναισθηματική σύνδεση του σύγχρονου ανθρώπου με τα ψηφιακά αντικείμενα, και τους τρόπους με τους οποίους αυτά διαμεσολαβούν στην εμπειρία της βίωσης διαφορετικών πτυχών του εαυτού αλλά και των σχέσεων με τους άλλους. Επίσης, στοχεύει στη μελέτη της επίδρασης του συναισθηματικού δεσμού με τα ψηφιακά εργαλεία στην αίσθηση του χρόνου και στην πρόσληψη ερεθισμάτων από το άμεσο περιβάλλον.

Σύνοψη μεθόδου

Για να διερευνηθούν τα προαναφερθέντα ερευνητικά ερωτήματα εφαρμόζεται ένας ερευνητικός σχεδιασμός δύο σταδίων: (α) ποσοτική διερεύνηση της συναισθηματικής σύνδεσης και (β) πειραματική διερεύνηση των γνωστικών επιδράσεων. Ο σχεδιασμός δυο σταδίων επιτρέπει την περιεκτικότερη αποτίμηση του υπό διερεύνηση φαινομένου και την ουσιαστικότερη αξιοποίηση των δεδομένων.

Κατά την παρούσα χρονική περίοδο βρίσκεται σε εξέλιξη η ποσοτική διερεύνηση της συναισθηματικής σύνδεσης με το κινητό τηλέφωνο. Ο αριθμός των συμμετεχόντων ανέρχεται στους 259 μέχρι αυτή τη στιγμή. Το ερευνητικό εργαλείο συλλογής δεδομένων είναι ένα ερωτηματολόγιο το οποίο κατασκευάστηκε για την παρούσα έρευνα, με οδηγό το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις προηγούμενες έρευνες που αναφέρθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο. Οι ενότητες του ερωτηματολογίου είναι οι εξής: (α) συναισθηματική σύνδεση με το κινητό τηλέφωνο, (β) χρήση του κινητού τηλεφώνου ως «ανακουφιστικού» εργαλείου ή ψυχοεργαλείου, (γ) αντίληψη του εαυτού, της ψηφιακής αναγνώρισης και παρουσίας και (δ) άγχος που δημιουργείται από τη συνεχή συνδεσιμότητα.

Πριν την τελική σύνθεση του ερωτηματολογίου, οι προτάσεις ελέγχθηκαν ως προς τη σαφήνειά τους και τη νοηματική σύνδεση με την ενότητα στην οποία εντάσσονται. Στο πιλοτικό στάδιο συμμετείχαν 28 άτομα,

ηλικίας 22 - 46 ετών. Ο έλεγχος εσωτερικής συνέπειας ανέδειξε αρκετά υψηλές τιμές στις υπό δοκιμή κλίμακες (άνω του $\alpha=.8$).

Στο επόμενο ερευνητικό στάδιο θα εξεταστεί η επίδραση της εγγύτητας ή απόστασης του κινητού τηλεφώνου από το άτομο στη συνειδητή προσήλωση και στην επικέντρωση της προσοχής. Η συνειδητή προσήλωση εστιάζει στην πλήρη συμμετοχή και βίωση των τεκταινόμενων σε ένα περιβάλλον σε έναν δεδομένο –άμεσο– χρόνο. Η επικέντρωση της προσοχής αφορά στη δυνατότητα συγκέντρωσης σε μια δραστηριότητα.

Οι δύο παράγοντες, της συνειδητής προσήλωσης και της επικέντρωσης της προσοχής, θα μελετηθούν στο πλαίσιο τριών πειραματικών συνθηκών: (α) της πλήρους ορατότητας του κινητού τηλεφώνου, (β) της περιορισμένης ορατότητας (το κινητό τηλέφωνο θα είναι σε τέτοια απόσταση από το άτομο, ώστε να μπορεί να ακούσει τυχόν ειδοποιήσεις αλλά να μην έχει οπτική επαφή με την οθόνη) και (γ) καμία πρόσβαση στο κινητό τηλέφωνο. Στη συνθήκη ελέγχου οι συμμετέχοντες θα μπορούν να κάνουν οποιαδήποτε χρήση του κινητού τους κατά τη διάρκεια του πειράματος. Μια σειρά διαδοχικών ερεθισμάτων (ηχογραφημένοι ήχοι που να παραπέμπουν σε ψηφιακές ειδοποιήσεις, κλήσεις στο κινητό τηλέφωνο του συμμετέχοντα, κ.α.) θα λειτουργούν ως προκαλούμενες διασπάσεις. Ο παράγοντας της επικέντρωσης της προσοχής θα εξεταστεί μέσω της εκτέλεσης μιας σειράς γνωστικών ασκήσεων, όπως μαθηματικοί υπολογισμοί, κατηγοριοποίηση αντικειμένων και καταγραφή λέξεων. Για κάθε συμμετέχοντα θα καταγράφονται οι επιδόσεις του στις δοκιμασίες και ο ίδιος θα συμπληρώνει ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με συναισθήματα από την αδυναμία να ανταποκριθεί στις ειδοποιήσεις του κινητού τηλεφώνου του.

Κύρια αποτελέσματα/ευρήματα

Η παρούσα, εν εξελίξει, έρευνα επιχειρεί να επιβεβαιώσει ευρήματα προηγούμενων ερευνών που μελετούν τον συναισθηματικό δεσμό που αναπτύσσουμε με τα ψηφιακά αντικείμενα και τις επιδράσεις αυτού του δεσμού σε διαφορετικές πτυχές του εαυτού και των σχέσεων. Εξετάζεται η συναισθηματική σύνδεση με το κινητό τηλέφωνο και η χρήση του ως «ανακουφιστικού» εργαλείου ή ψυχοεργαλείου. Επίσης, μελετάται η

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

αντίληψη του εαυτού και η σημασία της ψηφιακής αναγνώρισης και παρουσίας στα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα, και το άγχος που δημιουργείται στα άτομα από τη συνεχή συνδεσιμότητα. Παράλληλα, μέσω της πειραματικής διερεύνησης, στοχεύει στη μελέτη της επίδρασης του συναισθηματικού δεσμού με τα ψηφιακά εργαλεία στην αίσθηση του χρόνου και στην πρόσληψη ερεθισμάτων από το άμεσο περιβάλλον. Τέλος, εξετάζονται οι επιδράσεις της συνεχούς συνδεσιμότητας στην επικέντρωση της προσοχής κατά την εκτέλεση μιας δραστηριότητας.

Γενικό συμπέρασμα

Ο σχεδιασμός της παρούσας έρευνας αποσκοπεί στην επιβεβαίωση και γενίκευση ευρημάτων προηγούμενων ερευνών και, παράλληλα, στην πειραματική διερεύνηση των επιδράσεων της συνεχούς συνδεσιμότητας και του ψηφιακού εαυτού σε διεργασίες της μνήμης, όπως η επικέντρωση της προσοχής και η συνειδητή προσήλωση. Μέσω των ευρημάτων που θα προκύψουν από τα δύο ερευνητικά στάδια, φιλοδοξούμε να συνθέσουμε ένα state-of-the-art υλικό ερμηνείας, που θα μπορεί να εφαρμοστεί σε ποικίλους τομείς, από την εκπαίδευση και την εργασία έως και σε πιο ατομικά πεδία, όπως η κατανόηση του εαυτού και η αποδοτική κοινωνική συμμετοχή και αλληλεπίδραση. Επίσης, τα συμπεράσματα θα μπορούν να αξιοποιηθούν στην ανάπτυξη προγραμμάτων κριτικής χρήσης των ψηφιακών μέσων.

*Συντάκτρια κειμένου:
Ανθή Σιδηροπούλου*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα

- Σιδηροπούλου, Α. (2022). Ψηφιακά ψυχοεργαλεία: Η μελέτη του συναισθηματικού δεσμού με τα ψηφιακά αντικείμενα. Εισήγηση στο *18ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2020). Αναζητώντας τον εαυτό και τον άλλο στον ψηφιακό κόσμο. *Περιοδικό Ουτοπία*, 133, 27-48.
- Σιδηροπούλου, Α. (2019). *Ψυχολογικές διαδρομές στην ψηφιακή εποχή:*

Από το multitasking στην πολυδιεργασία της ύπαρξης. Εκδόσεις Παπαζήση.

- Σιδηροπούλου, Α. (2019). Γενεαλογικές διαφορές στο τεχνολογικά διαμεσολαβημένο περιβάλλον: Ενσυνειδητότητα, κοινωνική συστολή και προσήλωση προσοχής. Εισήγηση στο Συμπόσιο Τεχνολογία και ψυχολογικές διεργασίες του Κλάδου των Μέσων και Τεχνολογίας στο 17ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Sidiropoulou, A. (2018). Multitasking of existence: Technological mediation in the daily life of the new digital generation. Special Section "Media Psychology and Technology". Περιοδικό *Ψυχολογία*, 23(2), 22-38.
- Sidiropoulou, A., & Davou, B. (2018). It rings therefore I exist: Issues of emotional development in the digital world. *Journal of Educational Psychotherapy*, 24, 65-75.
- Davou, B., & Sidiropoulou, A. (2017). Family life around screens: Some thoughts on the impact of ICTs on psychological development and the development of relationships. *International Journal of Contemporary Family Therapy*, 39(4), pp. 261-270.
- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Ψηφιακή γενιά: Συναισθηματικές και γνωστικές επιδράσεις της χρήσης της τεχνολογίας. Εισήγηση στην Ημερίδα με θέμα *Εκπαίδευση και νέα Μέσα* του Ξένιος Πόλις σε συνεργασία με την Unicef και το Advance Media Institute.
- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Ψυχολογικές επιδράσεις της χρήσης της τεχνολογίας στην ψηφιακή γενιά. Εισήγηση στην Ημερίδα με θέμα *Κοινωνία της Πληροφορίας, ΜΜΕ και Εκπαίδευση* του Πανεπιστημίου Frederick.
- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Η ψηφιακή γενιά ενηλικιώθηκε: Νεαροί ενήλικες και η ψηφιακά διαμεσολαβημένη καθημερινότητά τους. Εισήγηση στο Συμπόσιο Συναισθήματα, σεξουαλικότητα, αποδοχή και κοινωνική πραγματικότητα στα νέα ψηφιακά περιβάλλοντα στο 16ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛ.Ψ.Ε).

4.3

Η πολυδιεργασία της ύπαρξης: Τεχνολογικές διαμεσολαβήσεις της καθημερινής ζωής της ψηφιακής γενιάς

Sidiropoulou, A. (2018). Multitasking of existence: Technological mediation in the daily life of the new digital generation. Special Section “Media Psychology and Technology”. Περιοδικό *Ψυχολογία*, 23(2), pp. 22-38.

Περίληψη

Ο σκοπός της ποιοτικής έρευνας που παρουσιάζεται στο παρόν άρθρο ήταν να σκιαγραφήσουμε τη σχέση που αναπτύσσουν οι νέοι με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και, κυρίως, τη θέση που κατέχουν αυτά στην καθημερινότητά τους. Οι νεαροί ενήλικες, 18-22 ετών, αποτελούν την πρώτη γενιά που γεννήθηκε με δεδομένη την ψηφιακή τεχνολογία στη ζωή της στη χώρα μας. Μας ενδιέφερε να δούμε πως εκφράζονται και ικανοποιούνται οι ψυχικές ανάγκες τους στον κυβερνοχώρο και ποια μορφή λαμβάνει (αν λαμβάνει) η έκφραση και η ικανοποίηση των αναγκών αυτών. Πόσο αυθεντική είναι η έκφραση των αναγκών και πώς συντελεί η προσλαμβανόμενη ικανοποίηση στην εγκαθίδρυση της εμπειρίας; Εν τέλει, μπορούν να διακρίνουν οι ίδιοι οι νεαροί ενήλικες την ψυχική σημασία της χρήσης των νέων τεχνολογικών μέσων;

Η διερεύνηση των ερωτημάτων αυτών έγινε με τη χρήση ενός ημερολογίου, το οποίο συμπλήρωσαν 32 συμμετέχοντες για ένα διάστημα πέντε ημερών και έπειτα κλήθηκαν να αναστοχαστούν επί όσων κατέγραψαν. Το ημερολόγιο αφορούσε τη χρήση των μέσων, τις συναισθηματικές ανάγκες που καλύπτει η χρήση, την ικανοποίηση που αι-

σθάνονται από τη χρήση, καθώς και τη διάσταση της πολυδιεργασίας (multitasking).

Μερικά από τα βασικά ευρήματα ήταν η ανάδειξη της πολυδιεργασίας, δηλαδή της ταυτόχρονης χρήσης πολλαπλών μέσων, που αποσκοπεί τόσο σε συναισθηματική ρύθμιση όσο και στη διεκπεραίωση εργασιών και υποχρεώσεων. Η πολυδιεργασία αναδεικνύεται σε μια προσπάθεια κάλυψης του συναισθηματικού κενού, δημιουργώντας όμως μια αισθητηριακή και γνωστική σύγχυση, καθώς τα τεχνολογικά μέσα και οι ψηφιακές εφαρμογές δεν μπορούν να προσφέρουν την ποιότητα και το βάθος της επαφής που αναζητούν τα άτομα. Την ίδια στιγμή, η διαμεσολαβημένη καθημερινότητα δημιουργεί νέες μορφές άγχους στους νεαρούς ενήλικους, οι οποίοι νιώθουν εγκλωβισμένοι σε μια μονίμως διαφεύγουσα πραγματικότητα, που απαιτεί συνεχή παρουσία και ενεργή συμμετοχή και χαρακτηρίζεται από αυτο-λογοκρισία και απουσία αυθορμητισμού. Οι νέοι νιώθουν την ανάγκη να συμβιβαστούν με τις απαιτήσεις του κάθε μέσου και του κοινού του ώστε να διασφαλίζουν την απαραίτητη κοινωνική αναγνώριση.

Συντάκτρια κειμένου:

Ανθή Σιδηροπούλου

4.4

Χτυπάει άρα υπάρχω: Ζητήματα συναισθηματικής ανάπτυξης στον ψηφιακό κόσμο

“It rings therefore I exist”: Issues of emotional development in the digital world

Journal of Educational Psychotherapy, 24:65-75.

Anthi Sidiropoulou & Bettina Davou

Περίληψη

Στο άρθρο με τίτλο «Χτυπάει άρα υπάρχω: Ζητήματα συναισθηματικής ανάπτυξης στον ψηφιακό κόσμο», οι συγγραφείς σκιαγραφούν τον συναισθηματικό χώρο που καταλαμβάνουν οι ψηφιακές τεχνολογίες και τα ψηφιακά εργαλεία, στη βάση ερευνών της τελευταίας δεκαετίας. Σταδιακά και ανεπίγνωστα οι υπολογιστές και οι «έξυπνες» συσκευές έχουν καταστεί προεκτάσεις του ανθρώπινου σώματος, όπως είχε, ήδη πριν την έλευση του διαδικτύου, προβλέψει ο McLuhan, ένας από τους ιδρυτές της επιστήμης της επικοινωνίας και των μέσων. Σήμερα, μεταφέρουμε τις ψηφιακές συσκευές μαζί μας, όπου και αν βρισκόμαστε, ως προεκτάσεις του νου και του σώματος. Την ίδια στιγμή «μεταφέρουμε» μαζί μας πληροφορίες, σημαντικούς άλλους και μια μόνιμη (ψευδ)αίσθηση συντροφιάς. Οι ψηφιακές εφαρμογές και τα τεχνολογικά εργαλεία αποτελούν διόδους σε συναρπαστικούς κόσμους, όμως, ταυτόχρονα, μεταβάλλουν και τους τρόπους που σκεφτόμαστε, αισθανόμαστε και σχετιζόμαστε με τον κόσμο.

Αυτές οι μεταβολές δεν είναι πάντα προς όφελός μας. Οι ψυχολογικές επιδράσεις των ψηφιακών εφαρμογών και των τεχνολογικών εργαλείων είναι ισχυρότερες για τα παιδιά, τους εφήβους και τους νεαρούς ενηλί-

κους, καθώς γεννιούνται και μεγαλώνουν σε ένα πλήρως εξοπλισμένο τεχνολογικό περιβάλλον, με την ψηφιακότητα να διέπει κάθε πτυχή του. Τα τεχνολογικά αντικείμενα επενδύονται συναισθηματικά από τους νέους, προσφέροντας συνεχή κατευνασμό από δυσφορικά συναισθήματα, αλλά και επίγνωση της ατομικής ύπαρξης, μέσω της κατά Berne (1964) αναγνώρισής της με «ψηφιακά χάδια» (strokes) από ψηφιακούς άλλους. Μπορούν όμως να παρεμποδίσουν τις διεργασίες της εξατομίκευσης και του αποχωρισμού (ως διεργασίες ωρίμανσης) και να αποδυναμώσουν την ικανότητα για δημιουργική, ωφέλιμη μοναξιά. Η έρευνα που παρουσιάζεται στο παρόν άρθρο αναδεικνύει τη συναισθηματική θέση που κατέχουν οι ψηφιακές εφαρμογές και τα τεχνολογικά εργαλεία, ως κατά Winnicott (1951/1992) «μεταβατικά αντικείμενα» στη ζωή των χρηστών τους. Ωστόσο, εν αντιθέσει προς τα μεταβατικά αντικείμενα, που σε κάποια φάση της ψυχολογικής ανάπτυξης αποκαθεξιοποιούνται, τα τεχνολογικά εργαλεία δεν αποδεσμεύονται από το συναισθηματικό νόημα που τους έχει αποδοθεί και δεν αντικαθίσταται από ουσιώδεις σχέσεις με σημαντικούς άλλους. Παραμένουν αντικείμενα εξάρτησης, καθηλώνοντας τους χρήστες τους σε μια μεταβατική περιοχή εμπειρίας, με τρόπους ανάλογους με αυτούς που ο Winnicott συνέδεσε με τον εθισμό.

Συντάκτρια κειμένου:

Ανθή Σιδηροπούλου

4.5

Η οικογενειακή ζωή γύρω από τις οθόνες: Μερικές σκέψεις για τις επιδράσεις των ΤΠΕ στην ψυχολογική ανάπτυξη και στην ανάπτυξη των σχέσεων

Family Life around Screens: Some thoughts on the impact of ICTs on psychological development and the development of relationships

International Journal of Contemporary Family Therapy, 39(4) :261-270.

Online Publication Date: December 2017,

DOI: 10.1007/s10591-017-9435-9

<https://link.springer.com/article/10.1007/s10591-017-9435-9>

Bettina Davou & Anthi Sidiropoulou

Στο άρθρο με τίτλο «Η οικογενειακή ζωή γύρω από τις οθόνες: Μερικές σκέψεις για τις επιδράσεις των ΤΠΕ στην ψυχολογική ανάπτυξη και στην ανάπτυξη των σχέσεων» συζητούνται οι επιδράσεις της παρουσίας των ψηφιακών εφαρμογών και των τεχνολογικών εργαλείων στη ζωή των σύγχρονων παιδιών, ακόμα και πριν τη γέννησή τους. Λαμβάνοντας υπόψη τις υπάρχουσες θεωρίες, ερευνητικά ευρήματα μελετητών του πεδίου και ερευνών που διεξάχθηκαν στο Εργαστήριο Ψυχολογίας των Μέσων και της Επικοινωνίας, κυρίως κατά την τελευταία δεκαετία, οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου επιχειρούν να σκιαγραφήσουν το πλαίσιο της ψυχολογικής ανάπτυξης των σύγχρονων παιδιών, που γεννιούνται και μεγαλώνουν σε ένα περιβάλλον, του οποίου όλες οι πτυχές διαμεσολαβούνται από ψηφιακά εργαλεία.

Η συζήτηση αναπτύσσεται γύρω από δύο βασικές ιδιότητες των σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων, οι οποίες είναι άμεσα συνυφασμένες με την καθημερινή ζωή των παιδιών και των οικογενειών τους. Η πρώτη αφορά στην υπερπληθώρα παγκοσμιοποιημένων, προκατασκευασμένων, ομογενοποιημένων εικόνων και πληροφοριών που διοχετεύονται από όλων των ειδών τις οθόνες, και καταλαμβάνουν τον νοητικό χώρο, πολλές φορές υπερβαίνοντας τις ικανότητες του παιδιού να τις επεξεργαστεί γνωστικά και συναισθηματικά. Οι ομοιομορφες αυτές εικόνες επηρεάζουν τις αναπαραστάσεις μας και τους τρόπους με τους οποίους κατανοούμε τον κόσμο γύρω μας. Την ίδια στιγμή, «προσφέρουν» αμέτρητα μονοπάτια σε διαφορετικούς πιθανούς κόσμους, ευνοώντας τον αέναο πειραματισμό και δυσχεραίνοντας τη λήψη σημαντικών αποφάσεων για τη διαμόρφωση της προσωπικής πορείας των παιδιών και των εφήβων.

Η δεύτερη ιδιότητα των σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων που συζητείται στο παρόν άρθρο αφορά στις νέες μορφές ψηφιακά διαμεσολαβημένων σχέσεων, στις οποίες ο άλλος είναι σωματικά απών. Τα σύγχρονα σπιτικά «φιλοξενούν» δυνητικά απεριόριστους ψηφιακούς άλλους, ενώ ο χαρακτήρας των αλληλεπιδράσεων αυτών είναι επιφανειακός, χαλαρός, και με μικρότερη συναισθηματική επένδυση. Η εξοικείωση και «άσκηση» σε αυτή τη μορφή σχέσεων υποβαθμίζει τις άμεσες, διαπροσωπικές σχέσεις, που είναι περισσότερο κοπώδεις και αυθόρμητες, σε αντίθεση με τις ψηφιακές αλληλεπιδράσεις που χαρακτηρίζονται από προσχεδιασμό, έλεγχο και μικρότερες συναισθηματικές επενδύσεις. Την ίδια στιγμή, η συνύπαρξη με αμέτρητους ψηφιακούς «άλλους» δυσχεραίνει μια από τις θεμελιώδεις ικανότητες συναισθηματικής ωρίμανσης, την ικανότητα για δημιουργική μοναξιά. Μεγαλώνοντας με τη δυνατότητα για συνεχείς αποδράσεις από στιγμές απραξίας και ανίας μέσω κάποιας οθόνης, αναστέλλονται οι παρορμήσεις που θα επέτρεπαν την αναζήτηση και τον εντοπισμό δημιουργικών επιλογών, αλλά και διερεύνησης και εξοικείωσης με τον εαυτό σε μια μοναχική συνθήκη.

Η συζήτηση που αναπτύσσεται στο παρόν άρθρο μπορεί να αξιοποι-

4. ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

ηθεί σε προγράμματα κριτικής χρήσης των ψηφιακών μέσων και να προσφέρει μια βαθύτερη κατανόηση της θέσης που κατέχουν τα σύγχρονα ψηφιακά εργαλεία στη ζωή των παιδιών, των εφήβων και των νεαρών ενηλίκων.

*Συντάκτρια κειμένου:
Ανθή Σιδηροπούλου*

**Μέρος Δεύτερο:
Ερευνητικό έργο
2001-2011**

**Επιμέλεια
Ανθή Σιδηροπούλου**

1.
Ανθρώπινες σχέσεις

1.1

Σχέσεις και επικοινωνία ανδρών και γυναικών στην εργασία, τη φιλία και το ζευγάρι: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας

Επιστημονική υπεύθυνη: Μπετίνα Ντάβου

Ερευνητική ομάδα: Ιλένα Αποστολοπούλου, Βασιλική Γαλάνη, Ελισάβετ Εκμεκτζιάν, Σωτηρία Λύκου, Ζωή Κακκαρά, Σύσση Κορίζη, Κατερίνα Σπετσιώτου, Ροντίκα Σοκολόφ, Τζίνα Τασιοπούλου, Παναγιώτης Χαλάτσης, Αθηνά Χατζούλη, Νικόλας Χρηστάκης

Χρηματοδότηση: Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Πυθαγόρας – Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια»

Διάρκεια έργου: 2003 – 2006

Θεωρητικό πλαίσιο

Η επικοινωνία, ως διαπροσωπική επαφή και ανταλλαγή, αποτελεί το θεμέλιο και το όχημα της επιβίωσης, της εξέλιξης και της αρμονικής και δημιουργικής συνύπαρξης των ανθρώπων. Ξεκινά και αναπτύσσεται μέσα στις σχέσεις τους και παραμένει συνυφασμένη με αυτές έως το τέλος της ζωής.

Η σύγχρονη, καταναλωτική κοινωνία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ανάπτυξη των αγορών, της ανταγωνιστικότητας, της επιχειρηματικότητας κ.λπ., τείνει όμως να αγνοεί θεμελιώδεις ανθρώπινες ανάγκες (όπως είναι η διαπροσωπική εμπιστοσύνη, η ασφάλεια, η καλή επικοινωνία, η αποδοχή, η δημιουργικότητα). Παράλληλα, ενώ οι άνθρωποι γεννώνται από σχέσεις και αναπτύσσονται μέσα από αυτές, ο αριθμός αυτών που ζουν μόνοι και αποξενωμένοι ολοένα και αυξάνεται.

Η μελέτη, λοιπόν, της επικοινωνίας στις ανθρώπινες σχέσεις όχι μόνο προωθεί τη σχετική επιστημονική γνώση, αλλά και συνεισφέρει στην εξισορρόπηση της παραπλάνησης που δημιουργείται από τις έτοιμες (και συχνά όχι και τόσο έγκυρες) λύσεις στα «προβλήματα σχέσεων και επικοινωνίας» που προτείνουν τα προϊόντα μαζικής κατανάλωσης των σύγχρονων ΜΜΕ.

Οι άνθρωποι γεννιούνται και μεγαλώνουν στο πλαίσιο της σχέσης που συνδέει άνδρες και γυναίκες. Στη θεμελιώδη αυτή σχέση προβάλλονται σημαντικά ανθρώπινα και κοινωνικά ζητήματα (εξουσίας, συναισθημάτων, εξάρτησης, συνεργασίας, κανόνων κ.λπ.). Σήμερα, όμως, η σχέση αυτή αλλάζει με τρόπο θεαματικό. Ένα είδος (όχι πάντα καλώς εννοούμενου) «εκδημοκρατισμού» της μπορεί να γενικευτεί σε όλες τις μορφές ανθρώπινων σχέσεων (στις σχέσεις γονέων-παιδιών, στις φιλικές και τις κοινωνικές σχέσεις). Παράλληλα, ενώ οι γυναίκες και οι άνδρες (τουλάχιστον κατά τα φαινόμενα και στα περισσότερα κοινωνικά περιβάλλοντα), συνυπάρχουν όλο και πιο ισότιμα και αρμονικά στο κοινωνικό πεδίο (π.χ. στην εργασία και στις φιλικές συναναστροφές), οι ερωτικές και οι συντροφικές σχέσεις, παρότι εξακολουθούν να είναι δημιουργικές, παρουσιάζουν ταυτοχρόνως ολοένα και περισσότερη ρευστότητα και ευθραυστότητα.

Τα σχετικά θέματα απασχολούν, συνεπώς, όλο και περισσότερο τους άνδρες και τις γυναίκες σήμερα, σε όλα τα πλαίσια της καθημερινότητάς τους: έχουν πιο ισότιμους κοινωνικούς ρόλους, έχουν πολύ περισσότερες αφορμές να συναναστρέφονται μεταξύ τους και να συνεργάζονται απ' ότι στο παρελθόν (π.χ. στο μέγαλωμα των παιδιών, στην εργασία, στις κοινές παρέες), η σεξουαλικότητα δεν είναι πλέον ταμπού, πολλά συναισθήματα που παλιά χαρακτήριζαν κυρίως τους άνδρες ή κυρίως τις γυναίκες (όπως π.χ. ο θυμός και η τρυφερότητα, αντίστοιχα) μπορούν σήμερα να εκδηλώνονται και από τα δύο φύλα, ενώ, τέλος, οι παραδοσιακά «σωστοί» για κάθε φύλο τρόποι συμπεριφοράς αμφισβητούνται έντονα, χωρίς όμως να έχουν ακόμη βρεθεί καινούριοι που να αποτελούν αντικείμενο κάποιας συναίνεσης...

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σύνοψη μεθόδου

Στόχος της έρευνας ήταν να μελετήσουμε πώς οι άνδρες και οι γυναίκες σήμερα βιώνουν αυτές τις αλλαγές μέσα στη σχέση τους με το άλλο φύλο. Μας ενδιέφεραν τρία διαφορετικά πλαίσια συνύπαρξης, η *εργασία*, η *φιλία* και το *ζευγάρι*. Αξίζει να παρατηρήσουμε εδώ ότι στην εργασία και τη φιλία οι άνδρες και οι γυναίκες ουσιαστικά δε συνυπάρχουν, παρά μόνον κατά τα τελευταία 40 περίπου χρόνια. Θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε ότι αυτές οι σχέσεις δεν έχουν «παρελθόν» (τουλάχιστον όσον αφορά τα πρότυπα ρόλων, κανόνων και συμπεριφοράς): τα πρόσωπα πρέπει να εφεύρουν και να διαπραγματευτούν τους τρόπους να σχετίζονται και να επικοινωνούν.

Πιο αναλυτικά, κεντρικό ερώτημα της έρευνας ήταν: ποια είναι η σύγχρονη εμπειρία της συνύπαρξης και της επικοινωνίας των φύλων μέσα σε τρία σχεσιακά πλαίσια, που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς βαθμούς οικειότητας και δέσμευσης (εργασίας, φιλίας, ερωτικού δεσμού); Μας ενδιέφερε να εντοπίσουμε τον τρόπο που τα πρόσωπα κατανοούν τον εαυτό τους αναφορικά με το φύλο τους (ως «άντρας» ή «γυναίκα»), τον τρόπο που κατανοούν το άλλο φύλο, καθώς και τον τρόπο που βιώνουν τις διαφυλικές σχέσεις, με βάση τις έως σήμερα εμπειρίες τους.

Τα φαινόμενα που μελετήσαμε περιγράφονται συχνότατα μέσα από κοινωνιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις ή από εμπειρικές (ποσοτικές κυρίως και περιγραφικές) καταγραφές για την αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων και του αριθμού των ατόμων που ζουν μόνα, αλλά και την αύξηση των ετερόφυλων φιλικών σχέσεων, τη μειωμένη παρουσία των γυναικών στις ανώτερες θέσεις εργασίας κ.λπ.. Απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό η καταγραφή του τρόπου με τον οποίο τα πρόσωπα βιώνουν αυτές τις μετατροπές: τι συνείδηση έχουν γι' αυτές και για τις επιπτώσεις τους, πώς τις αισθάνονται και τις αξιολογούν, πώς τις εντάσσουν στην καθημερινότητά τους, πώς διαπραγματεύονται τις εντάσεις και τις εναρμονίσεις τους με το άλλο φύλο μέσα σε σχέσεις λιγότερο ή περισσότερο συνεργατικές, ανταγωνιστικές κ.λπ..

Επιχειρήσαμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε την εμπειρία των ίδιων των υποκειμένων μέσα από το δικό τους λόγο, όπως αρθρώνεται σε μια συνέντευξη βάθους.

Η συνέντευξη διεξήχθη «εφ' όλης της ύλης», ώστε να συλλεχθούν δεδομένα και για τα τρία σχεσιακά πλαίσια που μας ενδιαφέρουν (ζευγάρι, φιλία, εργασία). Με κάθε συμμετέχοντα/συμμετέχουσα (και ανάλογα με την επιθυμία και την «αντοχή» του/της) πραγματοποιήθηκαν μία ή δύο συναντήσεις μέγιστης συνολικής διάρκειας δύομισι περίπου ωρών. Η συγκεκριμένη διαδικασία επελέγη επειδή τα τρία σχεσιακά πλαίσια θεωρήθηκαν αλληλένδετα, αλλά και γιατί αυτό θα έδινε στο συμμετέχοντα/ουσα αφενός τον απαιτούμενο χρόνο να κινηθεί σύμφωνα με ό,τι έχει για εκείνον/ην ιδιαίτερη σημασία, αφετέρου την ευκαιρία να εμβαθύνει στα βιώματά του/της και να μπορέσει να εκφράσει τις εμπειρίες του/της.

Υπ' αυτήν την έννοια, οι συνεντεύξεις που διεξήχθησαν ήταν ένας συνδυασμός αφηγηματικής και ημιδομημένης συνέντευξης. Κάθε συμμετέχων μπορούσε να ξεκινήσει απ' όπου ήθελε και να προχωρήσει όπως ήθελε, αλλά ο ερευνητής είχε κατά νου έναν (τριπλό) οδηγό συνέντευξης σχεδιασμένο από πριν (έναν για κάθε σχεσιακό πλαίσιο), έτσι ώστε να μπορεί να κρατήσει τη συνέντευξη εντός θέματος και να αντλήσει τις πληροφορίες που θα οδηγούσαν σε μια σχετικώς ολοκληρωμένη εικόνα για κάθε επιμέρους σχεσιακό πλαίσιο, αλλά και για το σύνολο της «σχεσιακής ζωής» των προσώπων.

Εικάσαμε (από τις ήδη υπάρχουσες έρευνες και παρατηρήσεις) ότι τα άτομα στην ηλικιακή κατηγορία της μέσης ενήλικης ζωής (46-55 ετών) υπήρξαν οι κατ' εξοχήν μάρτυρες της θεαματικής μεταβολής των κοινωνικών ρόλων των φύλων, έχοντας όμως βαθιά ριζωμένες τις «παλιές αξίες και συνήθειες», ενώ αντίθετα, όσοι διανύουν το πρώτο στάδιο της ενηλικίωσης (25-35 ετών), βρίσκονται σε συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτές των γονέων τους: τα πρότυπα των ρόλων και της συμπεριφοράς που υιοθέτησαν, μέσω των ταυτίσεων με τους γονείς τους, κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους, όχι μόνο δεν είναι πλέον λειτουργικά, αλλά ίσως και ορισμένες φορές να συγκρούονται με τις σύγχρονες απαιτήσεις του κοινωνικού ρόλου του φύλου. Τέλος, όσοι διανύουν το δεύτερο στάδιο της ενήλικης ζωής (36-45 ετών) βρίσκονται ακριβώς στο επίκεντρο του στροβίλου των μετατροπών, ταλαντευόμενοι, αβέβαιοι, ανάμεσα στο «παλιό» και στο «καινούριο».

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η προσέγγιση των συμμετεχόντων έγινε αρχικά μέσω τρίτων με ένα γενικό ερώτημα αναφορικά με το αν διατίθενται να συμμετάσχουν σε μια έρευνα για τις σχέσεις των φύλων. Όταν η απάντηση ήταν καταφατική, ένας ερευνητής τους τηλεφώνουσε και τους ενημέρωνε ότι η συμμετοχή τους απαιτεί διαθεσιμότητα μέγιστης διάρκειας τριών περίπου ωρών, στην οποία θα κληθούν να συζητήσουν το υπό διερεύνηση θέμα. Μετά την έγκρισή τους, οι συμμετέχοντες προσεγγίστηκαν με ραντεβού σε δικό τους χώρο ή, εάν το προτιμούσαν, στο χώρο του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού, για τη διεξαγωγή της συνέντευξης. Πραγματοποιήθηκαν 35 εις βάθος συνεντεύξεις και η συστηματική θεματική ανάλυση έγινε επί του απομαγνητοφωνημένου υλικού.

Κύρια ευρήματα

1. Αναφορικά με το ζευγάρι

Η ανάγκη για συναισθηματική δέσμευση δεν έχει υποχωρήσει, παρά τις κοινωνικές προσταγές περί εναλλαγής και αυτονομίας. Αυτό, όμως, που δείχνουν τα ευρήματα είναι πως μέσα στις ισχύουσες ρευστές συνθήκες, η προσπάθεια να διατηρηθεί μια σταθερότητα, τόσο ως προς την αίσθηση του εαυτού («ποιος και τι είμαι») όσο και ως προς την αντίληψη της σχέσης («με ποιον και γιατί»), είναι τόσο κοπιαστική, και οι εναλλακτικές (που οδηγούν σε επαναλαμβανόμενο πειραματισμό) φαίνονται τόσες πολλές, ώστε το άτομο δυσκολεύεται να κατασταλάξει, κουράζεται και καταφεύγει συχνότερα στη μοναξιά. Μπορεί, λοιπόν, οι ποσοτικές έρευνες να καταγράφουν αύξηση στον αριθμό των ανθρώπων που ζουν μόνοι, αλλά αυτό δε σημαίνει καθόλου ότι θέλουν να είναι μόνοι.

Στις σύγχρονες ρευστές κοινωνικές συνθήκες, οι σχέσεις του ζευγαριού δεν είναι αυτονόητες. Και τα δύο φύλα νιώθουν πως για να υπάρξει η απαραίτητη συνοχή και συνέχεια, χρειάζεται κόπος και αφοσίωση.

Και τα δύο φύλα έχουν επίγνωση των προσπαθειών που κάνουν να προσαρμοστούν με τη δυναμική που διέπει αυτό το «διαφορετικό σύμπαν» που ο άλλος αποτελεί, αλλά και να κατανοήσουν τι αυτός ζητάει. Η αίσθηση της συμπληρωματικότητας είναι κεντρική στην προσπάθεια αυτή, γιατί επιτρέπει τον εμπλουτισμό του εαυτού από τον κόσμο του άλλου,

αλλά και τη διάκριση και αποδοχή των ιδιαίτερων στοιχείων του καθενός.

Στην ελκυστικότητα του άλλου φύλου συμβάλλει η σύγχρονη αποκάλυψη ότι η «αλήθεια» του άλλου (ως προς τα κοινωνικά πρότυπα του ρόλου του φύλου) δεν είναι αυτή που φαίνεται. Οι πιο «σκληροί άνδρες» μπορούν να γίνουν εξαιρετικά ευάλωτοι και η πιο «αδύναμη γυναίκα» μπορεί να είναι ιδιαίτερα δυνατή. Η «εικόνα» και η «αλήθεια» για το κάθε φύλο είναι δύο διαφορετικά πράγματα, κι αυτή η «πρόσφατη» αποκάλυψη καθιστά την διερεύνηση και τη γνωριμία του «άλλου σύμπαντος» ιδιαίτερος ελκυστική αλλά και αγωνιώδη.

Αυτά που επιζητούν, τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες, είναι η αμοιβαιότητα, το μοίρασμα, η οικειότητα, η διάρκεια, η δέσμευση και μια συνεχής διαδικασία δούναί και λαβείν. Σημαντικό στοιχείο είναι, επίσης, η ύπαρξη κοινών νοημάτων και ενός είδους συντονισμού που δημιουργεί την αίσθηση πως οι δύο είναι «ένα σώμα».

Σε αυτήν τη διαδικασία, η επικοινωνία είναι κεντρική και προϋποθέτει την αμοιβαία εμπιστοσύνη και το «άνοιγμα» στον άλλον (με όλα τα ρίσκα που αυτά συνεπάγονται).

Επιπλέον, η ανάπτυξη της οικειότητας και η εγκαθίδρυση της σχέσης στο πλαίσιο της καθημερινότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με μια αίσθηση ρουτίνας που φέρνει και τα δύο μέρη σε επιφυλακή: Τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες έχουν επίγνωση πως η φθορά παραμονεύει και ότι η οικειότητα και η ρουτίνα απαιτούν μια συνεχή διαπραγμάτευση, ώστε να επιβεβαιώνεται η συνέχιση της συναισθηματικής επένδυσης και να διατηρείται η ισορροπία.

Η περισσότερο διαπραγματευόμενη παράμετρος στο πλαίσιο της σχέσης είναι η σεξουαλικότητα, η οποία, όπως δείχνουν τα ευρήματά μας, αποτελεί τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την επιτυχία της (μακρόχρονης) σχέσης. Καθώς ο έρωτας καταλαγιάζει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, η σχέση πρέπει να μεταλλαχθεί, να «ωριμάσει», να περάσει σε μια πιο νηφάλια φάση (όπου κυριαρχούν η αγάπη και άλλα τρυφερά συναισθήματα). Εάν αυτό συμβεί, η σχέση του ζευγαριού εγκαθιδρύεται μέσα από την αμοιβαία πε-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ριστολή του ναρκισσισμού και την αναγνώριση και αποδοχή των αδυναμιών του άλλου.

Αυτή, όμως, είναι μια αγωνιώδης διαδικασία, γιατί η πιθανότητα να διλυθεί η σχέση όταν το πάθος υποχωρήσει είναι ορατή τόσο, ώστε ορισμένοι άνδρες και γυναίκες εξαιρούν εξαρχής τις «σχέσεις πάθους» από το ρεπερτόριό τους.

Η ανάλυση του υλικού μας έδειξε την κοπιαστική προσπάθεια ανδρών και γυναικών να διαπραγματευτούν το πεπρωμένο του έρωτα μέσα στη σχέση. Η διαπραγμάτευση αυτή συμπαρασύρει αναπόφευκτα και τη σχέση σεξουαλικότητας – τεκνοποίησης – γάμου σε πιο ευέλικτα σχήματα, όπου άλλοτε η σχέση θεσμοθετείται μέσω του γάμου για την τεκνοποίηση και άλλοτε, παρά τη θεσμοθέτηση, η τεκνοποίηση εμπρόθετα αποκλείεται.

Οι άνδρες φαίνονται εξίσου έτοιμοι με τις γυναίκες να έχουν ίση συμμετοχή στην επικοινωνία και στη διαπραγμάτευση της σχέσης, μολονότι το εκφράζουν διαφορετικά. Είναι, σε γενικές γραμμές, πιο διστακτικοί στην αρχική συναισθηματική επένδυση της σχέσης, δε μιλούν πολύ (αλλά εκφράζονται κυρίως με τις πράξεις τους) και δυσκολεύονται περισσότερο από τις γυναίκες να εκφράσουν αρνητικά συναισθήματα. Οι γυναίκες μοιάζουν να μιλούν περισσότερο, να ρυθμίζονται ευκολότερα στο πλαίσιο της σχέσης (και να προσδιορίζονται περισσότερο από αυτό) και κατέχουν καλύτερα την τέχνη της τρυφερής και άμεσης διαπροσωπικής επικοινωνίας.

2. Αναφορικά με τη φιλία

Μια σημαντική δυσκολία στη σύναψη φιλικών σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών προέρχεται από το συγκερασμό των αντίστοιχων διαφορετικών «μοντέλων» τους περί φιλίας. Άνδρες και γυναίκες δείχνουν, πράγματι, να θεωρούν ότι αποτελούν «διαφορετικούς κόσμους»: ψυχοσύνθεση, ευαισθησία, αντίληψη και βίωση της καθημερινότητας, ενδιαφέροντα, δραστηριότητες, τρόποι έκφρασης των συναισθημάτων και κώδικες επικοινωνίας, όλα αυτά είναι, για τους συμμετέχοντές μας, διαφορετικά σε άνδρες και γυναίκες. Οι διαφορές αυτές αντανακλούν, προφανώς, και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη

φιλία οι άνδρες μεταξύ τους και οι γυναίκες μεταξύ τους. Η «ανδρική» φιλία περιλαμβάνει αλληλεπιδράσεις που εκτείνονται σε περισσότερα θέματα και είναι πιο επιφανειακές και λειτουργικές («πλάι-πλάι» επικοινωνία), ενώ η «γυναικεία» πιο εκφραστικές και μύχιες (επικοινωνία «πρόσωπο με πρόσωπο»).

Προκύπτει, όμως, ξεκάθαρα ότι αυτές οι διαφορές δεν είναι πλέον τόσο απόλυτες. Αν και άνδρες και γυναίκες βίωσαν και βιώνουν τις ομόφυλες φιλίες τους με διαφορετικό τρόπο, όταν επιλέγουν να εμπλακούν σε μια ετερόφυλη φιλική σχέση αναζητούν ένα «κοινό τόπο», μία «επιφάνεια διεπαφής» με τον ετερόφυλο άλλο: Οι μεν άνδρες δείχνουν να επιζητούν το συναισθηματικό άνοιγμα, οι δε γυναίκες την προσέγγιση μέσα από κοινές δραστηριότητες.

Μια δεύτερη δυσκολία προκύπτει από τη διαχείριση της σεξουαλικής - ερωτικής έλξης, η οποία φέρεται ότι «κρύβεται» πίσω από κάθε σχέση άνδρα και γυναίκας, «απειλώντας» την ετερόφυλη φιλία. Πράγματι, στο νου των συμμετεχόντων, η σεξουαλική έλξη και σχέση, βασιζόμενες στην ενστικτώδη σεξουαλική επιθυμία, δεν «ταιριάζουν» με τη φιλία, η οποία αναπαρίσταται ως πιο «καθαρή», «αγνή», μετουσιωμένη και «αδελφική» σχέση, ενώ ταυτόχρονα, θέτουν σε κίνδυνο τη φιλία εφόσον παραπέμπουν σε συναισθήματα και πρακτικές αποκλειστικότητας και κτητικότητας. Ορισμένοι μάλιστα θεωρούν ότι αυτή η έλξη εξ ορισμού ακυρώνει κάθε δυνατότητα ετερόφυλης φιλίας.

Οι περισσότεροι, όμως, δέχονται την ύπαρξή της, αλλά θέτουν ένα θέμα διαχείρισης της σεξουαλικής έλξης, έτσι ώστε η σχέση με τον ετερόφυλο άλλο να «ξεκαθαρίσει» (να οριστεί ξεκάθαρα εάν το σχεσιακό πλαίσιο θα είναι το φιλικό ή το ερωτικό). Η διαχείριση αυτή επιτυγχάνεται μέσω των εξής «σχημάτων»:

- α) Η επιλογή του φίλου ή της φίλης βασίζεται στην απουσία σεξουαλικής έλξης,
- β) Το σεξουαλικό στοιχείο υπερβαίνεται «νοητικά» (και η μονόπλευρη ή αμοιβαία επιθυμία για σεξουαλική σχέση παύει να υφίσταται), έτσι ώστε η σχέση να οριστεί ως αμιγώς φιλική. Τα πρόσωπα, έτσι, υπακούουν σε σενάριο φιλίας από το οποίο αποκλείεται κάθε πραγμάτωση

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ερωτικής-σεξουαλικής σχέσης, ή σε σεξουαλικό σενάριο που δεν περιλαμβάνει σεξουαλική συνεύρεση με φίλους,

- γ) Το ερωτικό-σεξουαλικό στοιχείο υπερβαίνεται «σωματικά». Η σεξουαλική ένταση, κάποια στιγμή, εκτονώνεται μέσα από κάποια ή κάποιες σεξουαλικές συννευρέσεις ενώ στη συνέχεια «υποχωρεί», επιτρέποντας την επικράτηση του φιλικού πλαισίου.
- δ) Τέλος, η σεξουαλική έλξη, η έκφραση και η πραγμάτωσή της, εντάσσονται στη φιλία. Για μερικούς, πράγματι, συμμετέχοντες τα δύο πλαίσια (σεξουαλικό και φιλικό) μπορούν με κάποιο τρόπο να συνυπάρχουν. Στη λιγότερο συχνή αυτήν περίπτωση η (έστω και σποραδική) πραγμάτωση του σεξουαλικού στοιχείου δεν είναι αρκετή για να οριστεί η σχέση ως αμιγώς σεξουαλική ή ερωτική. Μια τέτοια σχέση, αν και δε διέπεται από τα τελετουργικά και δεν εμπεριέχει το σύνολο των στοιχείων που χαρακτηρίζουν μια ερωτική σχέση, μπορεί, εκτός από τη σεξουαλική επαφή και τον ερωτισμό, να περιέχει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν τη φιλία (επικοινωνία, ανταλλαγή, οικειότητα, αποδοχή...).

Οι συμμετέχοντες συγκρίνουν συχνά την ετερόφυλη φιλία αφενός με την ομόφυλη φιλία, αφετέρου με την ερωτική-σεξουαλική σχέση. Έτσι περιγράφουν τις στενές ετερόφυλες φιλίες τους ως σχέσεις που ενέχουν λιγότερο ανταγωνισμό απ' ό,τι οι ομόφυλες και λιγότερη «πόλωση-ένταση» απ' ό,τι οι σχέσεις ζευγαριού. Όπως κι αν έχει, μέσα από τους ετερόφυλους φίλους, οι άνδρες και οι γυναίκες σήμερα εξοικειώνονται με τις ανάγκες και τα προβλήματα του άλλου φύλου, πράγμα που συμβάλλει σε ένα ευρύτερο επικοινωνιακό άνοιγμα και θέτει καλύτερες βάσεις για την αυτογνωσία και την εξέλιξη των ερωτικών σχέσεων και των σχέσεων του ζευγαριού.

3. Αναφορικά με την εργασιακή σχέση

Μολονότι γυναίκες και άνδρες συνειδητά τάσσονται υπέρ της ισότητας για τα οφέλη που επιφέρει και στα δύο φύλα, στο λόγο τους παρατηρείται μια δυσκολία απαγκίστρωσης από την «αρchetυπική» ερωτική σχέση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, η οποία, όπως ήδη είπαμε, προϋποθέτει

και απαιτεί ξεκάθαρα και διαφορετικά χαρακτηριστικά και συμπεριφορές φύλου.

Έτσι, στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, θέματα που εμπλέκουν το φύλο (συμπεριφορές, εκδήλωση συναισθημάτων κ.λπ.) συχνά αποφεύγονται. Επιστρατεύονται μηχανισμοί όπως η άρνηση (προσπάθεια των προσώπων να συμπεριφέρονται σαν άφυλες υπάρξεις), η υιοθέτηση από τις γυναίκες «ανδρικών» χαρακτηριστικών που «εγγυώνται» επαγγελματική επιτυχία, η ανδρική «σοβαρότητα-σοβαροφάνεια» κ.ά. Από την άλλη, δημιουργικοί μηχανισμοί όπως η μετουσίωση μεταλλάσσουν τη σεξουαλικότητα σε ερωτισμό και εμπλουτίζουν την επικοινωνία και τις σχέσεις - όπως εξάλλου σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και συμβολικής ζωής.

Έστω και στο παρασκήνιο όμως, η ατομική ταυτότητα, με όλα τα ενσώματα και έμφυλα χαρακτηριστικά της, προσπαθεί να διατηρηθεί εν ζωή. Συχνά η ομόφυλη συναναστροφή «ανακουφίζει» από την προσπάθεια που ενέχει η ετερόφυλη συνύπαρξη και επιτρέπει την επανένωση με τις «συνήθειες» του φύλου.

Προφανώς, εξαιτίας της επιταγής για παραγωγικότητα (ή/και για παραγωγή εντυπώσεων), η διαφυλική συνεργασία βασίζεται σε μια μερική άρνηση της σεξουαλικότητας (και ορισμένων χαρακτηριστικών του φύλου στον εαυτό και στον Άλλο). Φαίνεται πως για τους άνδρες αυτή η διαδικασία είναι δυσκολότερη, γι' αυτό ίσως προτιμούν να συνεργάζονται με ομόφυλους. Αντίθετα, οι γυναίκες, οι οποίες επίσης προτιμούν να συνεργάζονται με άνδρες, καταφέρνουν έτσι ευκολότερα να απαρνηθούν διαφορές «γυναικείες» ιδιότητες και να υιοθετήσουν «ανδρικές», ίσως μέσω μιας ταύτισης με ό,τι (ορθολογικό, διεκδικητικό κλπ.) θεωρείται αποδεκτό στον εργασιακό χώρο. Όπως κι αν έχει, η εργασιακή σχέση θεωρείται ιδανική όταν υπάρχει επικοινωνία και κατανόηση, όταν τα άτομα μπορούν να πάρουν πρωτοβουλίες και όταν δε χρειάζεται να προσποούνται ή να προσέχουν τη συμπεριφορά τους.

Ωστόσο, η «άρνηση» της σεξουαλικότητας συντελείται μόνο μερικώς. Μια πτυχή της, όπως ήδη αναφέρθηκε, μετουσιώνεται και τίθεται στην «υπηρεσία» της συνεργασίας, μέσω του φλερτ ή μέσω της φροντίδας, η οποία ωστόσο διατηρεί ακόμη τα έμφυλα χαρακτηριστικά της (γυναίκες

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

μητρικές, άνδρες προστατευτικοί). Η αισθητή προσπάθεια και των δύο φύλων προς μια «μεταμόρφωση της οικειότητας» και η αξιοποίησή της προς όφελος των σχέσεων φαίνεται ευκολότερη όταν οι σχέσεις γίνονται αντιληπτές ως ισότιμες και δυσκολότερη όταν παρεμβαίνουν θέματα ιεραρχίας.

Ο ερωτισμός μοιάζει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαχείριση της διαφυλικής σύγκρουσης ενώ η ερωτική επιθυμία μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να θεωρείται αναζωογονητική, δηλαδή ένα «παιχνίδι» που και είναι θεμιτό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά.

Και τα δύο φύλα, καλοπροαίρετα, επιζητούν την ετερόφυλη (ζωντανή και αρμονική) συνύπαρξη και, παρά τους ρευστούς και μονίμως διαπραγματευόμενους όρους αυτής της συνύπαρξης, την αντιμετωπίζουν εντέλει με μια μάλλον αισιόδοξη διάθεση και με τη γενική αίσθηση ότι έχουν να κερδίσουν από το άλλο φύλο. Η συνύπαρξη φαίνεται πως «τονώνει», «χρωματίζει» και «γλυκαίνει» τη ρουτίνα της καθημερινότητας της εργασίας, ακριβώς γιατί κρατάει ζωντανή και δρώσα την επιθυμία και σπάει τη μονοτονία διατηρώντας τις (πάντα ζητούμενες) διαφυλικές «ισορροπίες».

Σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία (κυρίως τη φεμινιστική), το υλικό μας δεν έδειξε ότι οι άντρες «απειλούνται» από τη γυναικεία παρουσία εντός των χώρων εργασίας, παρά μόνον ίσως όταν αυτές βρίσκονται σε ανώτερη ιεραρχικά θέση, πράγμα το οποίο συμβαίνει όχι γιατί απειλείται η δικιά τους θέση ή ο δικός τους εργασιακός ρόλος, αλλά κυρίως γιατί δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτήν την τάξη πραγμάτων. Αντίθετα, οι άνδρες αισθάνονται ότι η γυναικεία παρουσία ζωντανεύει την καθημερινότητά τους. Από τη δική τους πλευρά, οι γυναίκες φαίνονται να πειραματίζονται συνεχώς με τους τρόπους με τους οποίους θα αξιοποιήσουν το μερίδιο της «εξουσίας» που τους καταχωρήθηκε, και, ορισμένες φορές, ταλαντεύονται αδέξια ανάμεσα στους «παραδοσιακούς» και τους «νέους» ρόλους.

Γενικό συμπέρασμα

Η βασική αλλαγή από τις προηγούμενες γενιές δεν είναι η ανάγκη των ανθρώπων να υπάρχουν στο πλαίσιο σταθερών συναισθηματικών δεσμών,

αλλά οι διαδικασίες, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε ψυχικό επίπεδο, μέσω των οποίων οι σχέσεις, αναπτύσσονται, εγκαθιδρύονται και διατηρούνται στο χρόνο.

Ο ετερόφυλος Άλλος αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό κόσμο, ένα άλλο σύμπαν, πρωτίστως βιολογικά προκαθορισμένο, το οποίο όμως είναι ενδιαφέρον και ελκυστικό.

Από την εσφαλμένη ταύτιση της ισότητας με την ομοιότητα, τα δύο φύλα έχουν περάσει στην αναγνώριση της διαφορετικότητας. Και όπως συμβαίνει με κάθε ζήτημα προσέγγισης της ετερότητας στη σύγχρονη κοινωνία, ο Άλλος ελκύει και ταυτοχρόνως φοβίζει. Συνεπώς, οι κοινωνικο-ψυχολογικές διεργασίες, που είναι απαραίτητες για την αρμονική συνύπαρξη των πολιτισμών, φαίνεται πως δεν είναι διαφορετικές από αυτές που διέπουν την ανάπτυξη της αρμονικής συνύπαρξης των φύλων. Και στις δύο περιπτώσεις κεντρική συνιστώσα είναι η αναγνώριση και αποδοχή του άλλου και η αναζήτηση των κοινών σημείων που μπορούν να κάνουν τη σχέση δημιουργική.

Αντίθετα από την επικρατούσα άποψη, τα ευρήματά μας έδειξαν ότι μολονότι το άλλο φύλο γίνεται αντιληπτό ως «άλλο σύμπαν», οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν πολύ περισσότερες κοινές ανάγκες και αγωνίες, παρά διαφορές.

Συντάκτης κειμένου:
Νικόλας Χρηστάκης

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Christakis, N., & Halatsis, P. (2007). L'amitié intersexe, ses clichés, ses subtilités. *Nouvelle revue de psychosociologie*, 4, 187-199.

Γαλάνη, Β., Σπετσιώτου, Κ., & Χατζούλη Α. (2006). *Σχέσεις ετερόφυλου ζευγαριού. Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 102 σελίδες.

Halatsis, P., & Christakis, N. (2009). The challenge of sexual attraction within heterosexuals' cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 26(6-7), 919-937.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Κορίζη, Σ., & Τασιοπούλου, Τζ. (2005). *Εργασιακές σχέσεις. Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 115 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., Κορίζη, Σ., Τασιοπούλου, Τζ., & Χρηστάκης, Ν. (2004). Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της φιλίας, της εργασίας και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων, βιβλιογραφική ανασκόπηση. Ερευνητική Έκθεση 1. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 60 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., & Χρηστάκης, Ν. (2006). Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της φιλίας, της εργασίας και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων. Τελική Ερευνητική Έκθεση. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 183 σελίδες.
- Χαλάτσης, Π., & Χρηστάκης, Ν. (2004). *Ετερόφυλη φιλία. Ερευνητική Έκθεση 2*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 102 σελίδες.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- Ντάβου, Μπ. (Συντονίστρια). Εισηγητές: Γαλάνη, Β., Χαλάτσης, Π. & Χρηστάκης, Ν., Τασιοπούλου Τζ. & Κορίζη, Σ., Χατζούλη, Α. & Σπετσιώτου, Κ. (2005). Στρογγυλή Τράπεζα με τίτλο: «Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας» στο *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας «Η Ψυχολογία απέναντι στις προ(σ)κλήσεις του σήμερα»* (Ιωάννινα, 1-4 Δεκεμβρίου 2005).
- Τασιοπούλου, Τζ., & Κορίζη, Σ. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο «Ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις» στο *Συνέδριο «Το φύλο... αλλάζει! Έρευνα, θεωρία και πολιτική της έμφυλης πραγματικότητας στον 21^ο αιώνα»* (Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2-3 Ιουνίου 2005).
- Χρηστάκης, Ν., & Χαλάτσης, Π. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο: «Διαφυλική φιλία και φύλα» στο *Πανελλήνιο Συνέδριο «Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Προς μια κοινωνιολογία της σύγχρονης Ελλάδας»*

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

(αφιερωμένο στη μνήμη της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη) (Αθήνα, 9-11 Νοεμβρίου 2005).

Χρηστάκης, Ν. (2006). Ανακοίνωση με τίτλο: “De l’amitié intersexe comme nouvelle voie de l’intimité” στο Διεθνές Συνέδριο Κλινικής Κοινωνιολογίας με θέμα: “Le sociologue clinique face à santé et maladie, état normal et état pathologique dans la société” οργανωμένο από το Università degli Studi Suor Orsola Benincasa της Νάπολης (Νάπολη, Vietri sul Mare, 6-9 Ιουνίου 2006).

Χαλάτσης, Π. (2007). Εισήγηση με τίτλο «Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας». *Ημερίδα του ΕΚΠΑ για την παρουσίαση των προγραμμάτων στο Γενικό Μέτρο – Πυθαγόρας Ι, Φύλο – Πυθαγόρας Ι & ΙΙ* (Δεκέμβριος 2007).

Ντάβου, Μπ. (Οργανώτρια, συντονίστρια). Εισηγητές: Χαλάτσης, Π., Κορίζη, Σ., Χατζούλη, Α. «Σχέσεις και επικοινωνία των φύλων» στην *Ημερίδα του Ε.Π.Ι. Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας του ΕΚΠΑ* (Μάρτιος, 2008).

1.2

Η επίδραση του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στην αναπαράσταση και διαχείριση της σύγκρουσης στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μεταναστών και μειονοτικών ομάδων στη σύγχρονη Ελλάδα

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Αθηνά Χατζούλη – Μαρούδα, Αντώνης Αρμενάκης

Ερευνητική ομάδα: Μαρίνα Σινίκη, Σύσση Κορίζη, Λίλα Μάστορα,

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας. Κωδικός Έρευνας 8816.

Διάρκεια έργου: 2007-2010

Θεωρητικό πλαίσιο

Η μελέτη της σύγκρουσης στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων φαίνεται να αποτελεί βασική προτεραιότητα των ερευνητών που μελετούν τη συμπεριφορά του ανθρώπου. Όπως υποστηρίζεται, κανένα άλλο μεμονωμένο φαινόμενο δεν παίζει τόσο ευρύ και σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη εξέλιξη όσο η σύγκρουση. Πολλές και διαφορετικές λειτουργίες όπως η γνώση, η κοινωνική γνώση, τα συναισθήματα και οι κοινωνικές σχέσεις, διαμορφώνονται και «μεταμορφώνονται» από τη σύγκρουση. Κατά τον Giddens, η σύγκρουση μπορεί να αποτελεί μια ένδειξη αλλαγής στον πυρήνα της σχέσης ή ακόμη μια ισχυρή δύναμη στην εξελικτική της πορεία.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Οι διαπροσωπικές συγκρούσεις, οι οποίες σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές ορίζονται ως ένα από τα πιο σημαντικά θέματα στη μελέτη της διαπροσωπικής επικοινωνίας, αποτελούν ένα ιδιαίτερο πεδίο έκφρασης αλλά και μελέτης αυτών των αλλαγών. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, οι στενές σχέσεις είναι «ανοιχτά συστήματα» με τη δική τους δυναμική, τα οποία μπορούν να δεχτούν πληροφορίες, να αντιδράσουν προς αυτές, να υιοθετήσουν νέες μορφές συμπεριφοράς και αλλαγές ή να παραμείνουν προσηλωμένα σε μια θέση που αποτελεί παράδοση για τη συγκεκριμένη σχέση. Η λειτουργία των συστημάτων των σχέσεων αντιμετωπίζει σημαντικές δυσκολίες σε μια εποχή που οι σαφώς διαχωρισμένοι ρόλοι μεταξύ ανδρών και γυναικών έχουν καταρρεύσει, οι σταθερές διαλύονται, οι γυναίκες κατακτούν μέρα με τη μέρα την ισότητα, οι άνδρες βρίσκονται αντιμέτωποι με τη νέα «μορφή» των γυναικών και η ανάγκη αλλαγής είναι επιτακτική.

Στις περισσότερες μελέτες η σύγκρουση ορίζεται μέσα από τους διάφορους παράγοντες που αφορούν τις σχέσεις των ατόμων, τα αίτια, τα αποτελέσματα, τον τρόπο διαχείρισης, καθώς και τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές που τη συνοδεύουν. Όσον αφορά στα αίτια των συγκρούσεων, η βιβλιογραφία αναφέρεται σε μια πληθώρα αιτιών και παραγόντων, που όπως φαίνεται από τις διάφορες μελέτες, ενισχύουν την προδιάθεση για σύγκρουση, όπως:

1. Η προσωπικότητα των μελών και η ασυμβατότητα χαρακτήρων.
2. Οι διαφορετικοί τύποι αγάπης.
3. Οι διαφορετικοί τύποι των σχέσεων στο ζευγάρι (ο βαθμός δηλαδή που οι δύο σύντροφοι είναι δεσμευμένοι στη σχέση και ικανοποιημένοι από αυτήν).
4. Ο τρόπος αλληλεπίδρασης των ατόμων μέσα στα πλαίσια της σχέσης.
5. Οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες.
6. Η έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης.
7. Το κοινωνικό - οικονομικό επίπεδο των μελών μιας σχέσης, καθώς και η ύπαρξη ή όχι παιδιών.
8. Η διάρκεια ενός γάμου/μιας σχέσης και τέλος.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

9. Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, όπως φαίνεται να προσδιορίζονται από τις κοινωνικές αντιλήψεις και τα στερεότυπα.

Όσον αφορά στη διαχείριση των συγκρούσεων, ένα τυπικό μοντέλο είναι ο τύπος «απαίτηση – απόσυρση», ενώ ταυτόχρονα πολλοί διερεύνησαν τις διεργασίες *προσαρμογής* και *συμβιβασμού*. Αυτές αναφέρονται στη θέληση ενός ατόμου, όταν ο σύντροφος έχει μια «καταστροφική» συμπεριφορά, να παρεμποδίσει τις «εχθρικές» τάσεις του και να αντιδράσει με εποικοδομητικό και επικοινωνιακό τρόπο.

Σημαντικό στοιχείο, που καθορίζει τον τρόπο αντιμετώπισης των συγκρούσεων, είναι οι σκέψεις που έχει ο ένας σύντροφος για τον άλλον, οι οποίες με τη σειρά τους προσδιορίζονται από ένα άλλο, βαθύτερο υπόστρωμα, το οποίο ο Beck αποκαλεί «αυτόματες σκέψεις», δηλαδή φευγαλέες, υπόγειες αντιλήψεις για τον εαυτό μας και για τους ανθρώπους στη ζωή μας, που αντιπροσωπεύουν την ενδόμυχη συναισθηματική μας στάση. Όταν οι σκέψεις αυτές, που υποθάλλουν οργή και προσβολή, αυτοματοποιούνται και αυτοεπιβεβαιώνονται, γίνονται πανίσχυρες και καταστροφικές. Με τον τρόπο αυτόν, τίθεται ο/η σύντροφος σε μια προδιαγεγραμμένη, μειονεκτική κατάσταση, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αδιάκοπες κρίσεις και συναισθηματικές εντάσεις, ιδίως στην περίπτωση μεικτών γάμων, που τα κοινωνικά στερεότυπα είναι πολύ ισχυρά. Η ουσία ανάμεσα στα μηνύματα και τα «μεταμηνύματα» είναι, επίσης, σημαντική. Συχνά, πίσω από ένα παράπονο ή μια δήλωση κρύβονται ποικίλα άλλα μηνύματα, τα οποία είτε δε γίνονται αντιληπτά είτε γίνονται λανθασμένα αντιληπτά.

Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες δρουν και επηρεάζουν καταλυτικά τη δυαδική ομάδα και αποτελούν ένα από τα βασικότερα αίτια των συγκρούσεων. Χρησιμοποιείται ο όρος «κουλτούρα της σύγκρουσης» που καθρεφτίζει τις κοινωνικές νόρμες, τα έθιμα και τους θεσμούς, που σχετίζονται με τη σύγκρουση καθώς «παρέχεται» ένα κοινωνικό πλαίσιο για το πώς να εκλάβουν οι άνθρωποι τη σύγκρουση, ανάλογα με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Ομοίως, αναφέρεται ότι οι συγκρούσεις και η επίλυσή τους είναι πολιτιστικά φαινόμενα, πράγμα που αποδεικνύεται από την ύπαρξη πολλών, διαφορετικών πολι-

τισμών που εκλαμβάνουν και διαχειρίζονται διαφορετικά τη σύγκρουση, είτε με τη χρήση της βίας είτε με ειρηνικά μέσα. Σε κάθε κουλτούρα η κοινωνικοποίηση συνδέεται με τη δημιουργία προτύπων και τη μίμηση, την ενίσχυση/αμοιβή και την τιμωρία, τη γνώση και τη σκέψη. Συμπεριφορές και ιδέες για τη σύγκρουση και τη διαχείρισή της όπως και πρότυπα συμπεριφοράς, ξεκινούν πολύ νωρίς στη ζωή του κάθε ανθρώπου και τείνουν να συνεχίζονται και στην ενήλικη ζωή.

Ιδίως σε μια περίοδο έντονων, μεταναστευτικών κυμάτων, που οι μεικτοί γάμοι και οι σχέσεις γίνονται ολοένα και περισσότεροι ενώ διαφορετικές κοινωνικό-πολιτισμικές ομάδες αναμειγνύονται και συνυπάρχουν, παρουσιάζονται έντονες, συγκρουσιακές καταστάσεις στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις. Η επίλυση των συγκρούσεων, ως πολιτισμικό φαινόμενο, συνδέεται άμεσα και εξαρτάται από τις κοινωνικές νόρμες, τους θεσμούς και τα έθιμα. Διαφορετικές κουλτούρες αναπτύσσουν τους δικούς τους προσωπικούς επίσημους ή ανεπίσημους τρόπους διαχείρισης των συγκρούσεων. Το γεγονός αυτό καθίσταται ακόμα πιο σημαντικό όταν άνθρωποι από διαφορετικές εθνικότητες, θρησκείες, φυλές και κοινωνικά υπόβαθρα προσπαθούν να επιλύσουν τις μεταξύ τους συγκρούσεις.

Η αλλαγή περιβάλλοντος και χώρας είναι φυσιολογικό να προκαλεί δυσκολίες στη διαδικασία προσαρμογής αλλά και εκμάθησης των κανόνων του νέου πολιτισμού αφού πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία μεταξύ της παλιάς και της νέας κουλτούρας έτσι ώστε το άτομο να μη χάσει την ταυτότητά του. Ο Erik Erikson ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε την επώδυνη ψυχολογική διαδικασία της αλλαγής κουλτούρας αλλά και την αναζήτηση μιας σταθερής ταυτότητας ως ένα από τα βασικότερα προβλήματα πολλών ατόμων της σημερινής κοινωνίας. Η στάση των υπολοίπων απέναντι σε κάποιον που βρίσκεται στη διαδικασία της προσαρμογής αλλά και μετέπειτα, επηρεάζει, και μάλιστα κατά πολύ, τη διαδικασία αυτή. Η ξενοφοβία και η επικριτική στάση μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα το στιγματισμό των ατόμων αυτών και οι συνέπειες αυτού του στιγματισμού αναπόφευκτα προκαλούν προβλήματα και στις δύο πλευρές αντίστοιχα. Η μελέτη της διαχείρισης της σύγκρουσης από διαφορετικά πολιτιστικά περιβάλλοντα μπορεί να επαυξήσει το «ρεπερτόριο» των διαφορετικών

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ειδών της βίας και να ανακαλύψει καινούργιες, γενικές αρχές διαχείρισης της σύγκρουσης.

Ιδίως όταν πρόκειται για σύναψη σχέσεων με μετανάστες, όπου υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ του ΕΜΕΙΣ και ΑΥΤΟΙ, όπου το ΕΜΕΙΣ εκλαμβάνεται σαν συνώνυμο της ομάδας στην οποία ανήκουμε (εσω-ομάδα) και το ΑΥΤΟΙ ως συνώνυμο της έννοιας των «άλλων» από τους οποίους διαφοροποιούμαστε (εξω-ομάδες), οι συγκρούσεις είναι ισχυρές. Δεδομένου ότι και οι ομάδες ένταξης χαρακτηρίζονται από μια εσωτερική συνοχή, που ισχυροποιείται από μια εχθρική στάση απέναντι σε κάθε εξωτερικό στοιχείο, δημιουργείται ένα κλίμα καχυποψίας και ανασφάλειας προς το «ξένο» ενώ ο φόβος απώλειας της ταυτότητας και της συγχώνευσης γίνεται ακόμα πιο έντονος σε τέτοιου είδους δυαδικές σχέσεις. Η προσαρμογή σε αυτό το νέο μοντέλο ζωής προκαλεί σύγχυση και αμηχανία σε άντρες και γυναίκες που, περισσότερο από ποτέ, βρίσκονται αποπροσανατολισμένοι και μόνοι σε μια αναζήτηση ισορροπιών.

Γίνεται φανερό ότι στη σύγχρονη Ελλάδα, η συνύπαρξη του ΕΜΕΙΣ και ΑΥΤΟΙ σε μια ομάδα, καθώς και η σύναψη ερωτικών σχέσεων μεταναστών με Έλληνες, αποδεικνύεται μια πολύ δύσκολη υπόθεση με εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον.

Σύνοψη μεθόδου

Στόχος της έρευνας ήταν να μελετηθεί, μέσα από μια ποιοτική ανάλυση συνεντεύξεων, η σύγκρουση στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις στο ετερόφυλο, μεικτό ζευγάρι Μεταναστών – Ελλήνων. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που ετέθησαν αφορούσαν:

1. Τον τρόπο που βιώνεται και ορίζεται η σύγκρουση από τους άνδρες και τις γυναίκες διαφορετικών μεταξύ τους εθνικοτήτων.
2. Τα αίτια, τη συγκρουσιακή συμπεριφορά και τον τρόπο διαχείρισης της σύγκρουσης.
3. Το ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος στη σύγκρουση του ζευγαριού.
4. Τα συναισθήματα που αναδύονται και εκδηλώνονται μέσα στη σύγκρουση και στο τέλος αυτής.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Το πλαίσιο της έρευνας αφορούσε τη σύγχρονη Ελλάδα, η οποία παράλληλα με τον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, βιώνει σήμερα τις αλλαγές που επέφερε η βιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή, όπως η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας και η συνύπαρξη και σύναψη σχέσεων με μετανάστες, που επέδρασε καταλυτικά στις σχέσεις των ανθρώπων, στα σεξουαλικά πρότυπα και στα στερεότυπα που αφορούν τη συμπεριφορά και τους ρόλους των δύο φύλων. Πρότασή μας, αρχικά, ήταν να γίνει μια μελέτη σε ένα δείγμα 25 μεικτών ζευγαριών και βάσει των αποτελεσμάτων να συνεχιστεί η έρευνα σε πιο ευρεία κλίμακα, διότι πιστεύουμε ότι μελέτες αυτού του είδους μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα βαθύτερα αίτια, κοινωνικοοικονομικά ή ενδοπροσωπικά, που συντελούν στη διαμόρφωση των στενών διαπροσωπικών σχέσεων στη σύγχρονη εποχή.

Το γεγονός ότι το θέμα των συγκρούσεων στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις και το βίωμα αυτών είναι μια υπόθεση άκρως συναισθηματική και προσωπική, μας κατεύθυνε αυτόματα στη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας. Η μέθοδος που επιλέξαμε ήταν η ημι-δομημένη συνέντευξη βάθους. Η επαφή με τους ερωτώμενους, η προσωπική επικοινωνία πάνω σε θέματα ερωτικών σχέσεων, αντιπαραθέσεων και πολιτιστικών διαφορών, η έκθεση απόψεων και συναισθημάτων είναι τα βασικά αίτια επιλογής αυτής της μεθόδου, που μας επιτρέπει να συλλέξουμε στοιχεία για τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα στο περιβάλλον των σχέσεών τους.

Αρχικά, μετατρέψαμε τους σκοπούς της έρευνας σε επιμέρους ερωτήσεις και προσαρμόσαμε τον οδηγό συνέντευξης σε πρόσωπα που ίσως να μην κατέχουν καλά την ελληνική γλώσσα. Ο συγκεκριμένος τύπος συνέντευξης ορίζει μεν ένα γενικό πλαίσιο ερωτήσεων, βάση του οποίου θα κινηθεί η συζήτηση, αλλά ταυτόχρονα παρέχει αρκετή ελευθερία στους/στις συνεντευξιαζόμενους/νες να εκφραστούν. Τα ερευνητικά ερωτήματα κατηγοριοποιήθηκαν σε θεματικές όπως: ορισμός της σύγκρουσης / αίτια / αντιμετώπιση-διαχείριση της σύγκρουσης / συναισθήματα στη σύγκρουση. Για την καταγραφή των ερωτήσεων αλλά και την κατηγοριοποίηση τους βασιστήκαμε στην κλίμακα “MADS” (The Managing Affect

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

and Differences Scale)¹ που αφορά στη μέτρηση στάσεων στη διαχείριση των συγκρούσεων στα ζευγάρια. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν ατομικά σε χώρο επιλογής των ερωτηθέντων και μαγνητοφωνήθηκαν για την εξασφάλιση της εγκυρότητας.

Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί συνεντεύξεις με 8 ζευγάρια και απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η σχέση τους να έχει διάρκεια τουλάχιστον δύο χρόνων (είναι απαραίτητο τα ζευγάρια να χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα οικειότητας). Ο βασικός περιορισμός ήταν το ένα μέλος του κάθε ζευγαριού να είναι μετανάστης/στρια ενώ ο παράγοντας ηλικία και μορφωτικό επίπεδο δε μας απασχόλησε.

Κύρια ευρήματα

Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζουν μια εικόνα ομοιογένειας και ομοιότητας ανάμεσα στα ζευγάρια, στον τρόπο αντιμετώπισης της σύγκρουσης, που οφείλεται στον παράγοντα φύλου, κατ' αρχάς και στην πολιτισμική καταγωγή, δευτερευόντως.

1. Στο επίπεδο του ορισμού της σύγκρουσης και του τρόπου με τον οποίο βιώνεται, παρατηρούμε ότι οι γυναίκες στο σύνολό τους, ανεξαρτήτως πολιτισμικών διαφορών, αποδέχονται τη σύγκρουση ως κάτι απαραίτητο και εποικοδομητικό για τη σχέση και παραδέχτηκαν ότι εκείνες είναι συνήθως που ξεκινούν μια σύγκρουση. Από τη μεριά των γυναικών, η βασική εξήγηση του φαινομένου αυτού ήταν ο χαρακτήρας και η προσωπικότητα, ενώ από τη μεριά των ανδρών, και πιο συγκεκριμένα των μεταναστών ανδρών που σχετίζονται με Ελληνίδες, ο βασικός παράγοντας της συγκρουσιακής φύσης των συντρόφων τους ήταν η καταγωγή και ο πολιτισμικός ορισμός της σύγκρουσης
2. Οι Έλληνες σύντροφοι δήλωσαν (όπως και οι αλλοδαποί) ότι αποφεύγουν τις συγκρούσεις και ακολουθούν συνήθως το μοντέλο της απόσυρσης όταν η ένταση είναι μεγάλη και προτιμούν να συζητούν να λύνουν τα τυχόν ζητήματα με ηρεμία. Αν και δεν είναι ευπρόσδεκτη η σύγκρουση, κατανοούν τη σημασία της για την εξέλιξη της σχέσης

1 Charleanea-Arellano, M., & Markman, H.J. (1995). A self report measure assessing conflict management in couples. *Journal of Family Psychology*, 9(3), 319-334.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

και την καλύτερη γνωριμία με τη σύντροφό τους. Οι γυναίκες, από την άλλη, βιώνουν την απόσυρση ως έλλειψη ενδιαφέροντος, αν και στο σύνολό τους δήλωσαν ότι τις περισσότερες φορές υπερβάλλουν και ότι πολλές φορές αποδεικνύονται λάθος.

3. Τα αίτια των συγκρούσεων ορίστηκαν από τα ζευγάρια, σχεδόν στο σύνολό τους, ότι πηγάζουν από καθημερινά προβλήματα, κοινά σε κάθε πολιτισμικό περιβάλλον, που δημιουργούν περισσότερο προστριβές παρά ισχυρές συγκρούσεις. Ωστόσο, καθημερινές συνήθειες, που φαίνεται να διαφοροποιούνται από τη μια χώρα στην άλλη, φαίνεται να αποτελούν πηγή συγκρούσεων.
4. Όλα τα ζευγάρια αναφέρθηκαν στο θέμα της θρησκείας, το οποίο όμως ανέφεραν ότι δεν αποτελεί πρόβλημα, είτε επειδή ο/η σύντροφος ήταν ομόθρησκος/η είτε λόγω αποστασιοποίησης από τη θρησκεία τους.
5. Το περιβάλλον, οικογενειακό και φιλικό, στις περιπτώσεις που αντέδρασε αρνητικά προς τη σχέση δεν επηρέασε την απόφαση του ζευγαριού να συνεχίσει, και τα ζευγάρια που αντιμετώπισαν προβλήματα αποδοχής ανέφεραν την αλλαγή στη στάση των τρίτων όταν ήρθαν σε επαφή με τον/τη σύντροφο. Η επαφή και η γνωριμία είχαν ως αποτέλεσμα την επίλυση του προβλήματος και την τελική αποδοχή του «ξένου», του «διαφορετικού».
6. Το συναίσθημα που εντοπίζεται κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης είναι ο θυμός, ο οποίος ακολουθείται για ορισμένες από τις γυναίκες από ενοχές, ιδιαίτερα όταν ο σύντροφος διατηρεί μια ήρεμη στάση, κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης.
7. Η κουλτούρα και η καταγωγή χρησιμοποιήθηκαν από όλους τους συνημιζωζόμενους για να εξηγήσουν τρόπους συμπεριφοράς πάντα όμως λαμβάνοντας υπόψιν και την προσωπικότητα. Ένα ενδιαφέρον σημείο είναι ότι στα θέματα που αφορούν τον κοινωνικό περίγυρο υπήρχε μια τάση και ίσως μια ανάγκη αναφοράς στα θετικά ή/και στα κοινά στοιχεία των δύο πολιτισμικών ομάδων.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαφορετική πολιτισμική καταγωγή επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο ορίζουν τα άτομα τη σύγκρουση και τον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης της σύγκρουσης,

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

σε συνάρτηση πάντα με το χαρακτήρα του ατόμου. Το μικτό ζευγάρι Ελλήνων-μεταναστών αντιμετωπίζει, στο αρχικό στάδιο, προστριβές στο οικογενειακό περιβάλλον, οι οποίες όμως μειώνονται με το χρόνο και μέσα από τη στενή, διαπροσωπική σχέση και γνωριμία, ενώ παρατηρείται η ανάγκη για υπερτονισμό των κοινών στοιχείων ανάμεσα στις δύο κουλτούρες και ακόμη και εξιδανίκευση της καταγωγής του/της συντρόφου, σε σχέση με την ελληνική κουλτούρα.

Συντάκτρια κειμένου:

Λίλα Μάστορα

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Μαρούδα – Χατζούλη, Α., Σινίκη, Μ., Κορίζη, Σ., & Μάστορα, Λ. (2010).

Η επίδραση του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στην αναπαράσταση και διαχείριση της σύγκρουσης στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μεταναστών και μειονοτικών ομάδων στη σύγχρονη Ελλάδα. *Ερευνητική Έκθεση*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 8 σελίδες.

Μαρούδα-Χατζούλη, Α., & Σινίκη, Μ. (2006). Οι διαφυλικές συγκρούσεις στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις και η αντιμετώπισή τους από άνδρες και γυναίκες στην Ελλάδα. *Ψυχολογία*, 14, 134-154.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Κορίζη, Σ., Σινίκη, Μ., & Χατζούλη, Α. (2009). Ανακοίνωση με τίτλο: «Διαχείριση συγκρούσεων στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μικτών ετερόφυλων ζευγαριών μεταναστών/Ελλήνων» στο 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας «*Η συμβολή της ψυχολογικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία*» (Βόλος, 14-15 Μαΐου 2009).

1.3

Αναπαραστάσεις της φιλίας στην πραγματική και στη διαδικτυακή ζωή: Η περίπτωση του Facebook

---

Μεταπτυχιακή έρευνα: Μαρίνα Σαβράμη

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου

Ημερομηνία υποστήριξης: Ιούνιος 2008

Θεωρητικό πλαίσιο

Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων έχει προκαλέσει σημαντικές επιδράσεις, τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο σχέσεων και επικοινωνίας των ανθρώπων μεταξύ τους. Η εμφάνιση των διαφόρων ηλεκτρονικών μέσων τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα επέδρασαν σημαντικά στα παραδοσιακά μοντέλα της κοινωνικής επικοινωνίας. Η ανάπτυξη των νέων μέσων επικοινωνίας δημιούργησε νέες μορφές δράσης και αλληλόδρασης και, κατά συνέπεια, και νέα είδη κοινωνικών σχέσεων, μεταβάλλοντας έτσι, την παραδοσιακή δομή των σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων, αναπόφευκτα, και των φιλικών.

Οι επιδράσεις των νέων τεχνολογιών έχουν μελετηθεί εκτεταμένα. Τελευταία, το ενδιαφέρον των μελετητών στρέφεται περισσότερο στην εμφάνιση των λεγόμενων ιστοχώρων κοινωνικής δικτύωσης (social networks), οι οποίοι έχουν επιφέρει δύο σημαντικές μεταβολές στη γενική φιλοσοφία στην οποία στηρίχθηκε και εξελίχθηκε το διαδίκτυο, την αποκέντρωση της πληροφορίας και την ανωνυμία των χρηστών. Η πληροφορία, πλέον, συγκεντρώνεται σε βάσεις δεδομένων, στις οποίες υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση, ενώ οι χρήστες παραθέτουν τα πραγματικά τους

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

στοιχεία, γεγονός που επιτρέπει την άμεση ταυτοποίησή τους. Η νέα μορφή «κοινωνικής διάδρασης» επηρεάζει τόσο τη μορφή του παγκόσμιου ιστού και τους τρόπους πρόσβασης και διαχείρισης του περιεχομένου του, όσο και την επικοινωνία και τις ανθρώπινες σχέσεις. Οι επιδράσεις της στον άνθρωπο εντοπίζονται σε ενδοατομικό, διαπροσωπικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο.

Ιδιαίτερα έντονο προβληματισμό προκαλεί η εμφάνιση του κοινωνικού ιστοχώρου που ονομάζεται Facebook και που αποτελεί σήμερα, έναν από τους πιο πολυσύχναστους ιστότοπους με παραπάνω από 100 εκατομμύρια ενεργούς χρήστες. Ο προβληματισμός, σχετικά με το Facebook, που απασχόλησε την παρούσα μελέτη, αφορά στις ανθρώπινες σχέσεις και τους συσχετισμούς που δημιουργεί, ιδιαίτερα σε άτομα νεαρής ηλικίας, η αποκάλυπτη χρήση του όρου «φίλος» για οποιαδήποτε «επαφή» έχει κανείς στο Facebook. Τα ερωτήματα που προέκυψαν ήταν ποικίλα: Σε μια εποχή, στην οποία η χρήση του διαδικτύου αποτελεί καθημερινή πρακτική των παιδιών και των νέων και στην οποία η έλλειψη χρόνου ευνοεί τη διατήρηση των σχέσεων -και ειδικά των φιλικών- μέσα από το Διαδίκτυο, τι αλλάζει στις αναπαραστάσεις των ανθρώπων σχετικά με τις φιλικές τους σχέσεις; Σε ένα διαδικτυακό περιβάλλον όπου το «ρίσκο» της πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφής εξαφανίζεται απλά και μόνο με το πάτημα ενός κουμπιού, οι βασικές αισθήσεις απουσιάζουν και ο εαυτός που προβάλλεται είναι φιλτραρισμένος από εμάς τους ίδιους, τι είδους φιλικές σχέσεις μπορούν να αναπτυχθούν και να διατηρηθούν; Μπορούν τελικά, τα κοινωνικά δίκτυα, και ειδικά το Facebook, να οδηγήσουν στην ανάπτυξη και την ενίσχυση των φιλικών σχέσεων ή η διαρκής ενασχόληση με τους δικτυακούς «φίλους» οδηγεί στην απομάκρυνση από τους πραγματικούς φίλους, στην αδυναμία σύναψης νέων ουσιαστικών σχέσεων και τελικά στην απομόνωση;

Επίσης, ένα σημαντικό ζήτημα αφορά στο ίδιο το νόημα περί φιλίας. Ισχυριζόμενοι ότι η αναπαράσταση περί φιλίας αποτελεί μια κοινωνικοπολιτισμική κατασκευή και όχι μια οικουμενική έννοια, όπως υποστηρίζει η αναπτυξιακή ψυχολογία, πόσο μεταβάλλει η εμφάνιση των ιστοχώρων το νόημα της φιλίας; Τι σημαίνει «φιλία» και «φιλικές σχέσεις» στα νέα

αυτά περιβάλλοντα, όπου οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για να χαρακτηρίσουν κάθε είδους ανθρώπινη σχέση και ποιες επιπτώσεις μπορεί να έχει αυτό στην αντίληψη περί φιλίας;

Όλα αυτά τα ζητήματα εξετάστηκαν, μέσα από μια συγκριτική ανάλυση των αναπαραστάσεων περί φιλίας στην εντός και εκτός δικτύου κοινωνική πραγματικότητα.

Σύνοψη μεθόδου

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να εξεταστεί το πώς μεταβάλλονται οι αναπαραστάσεις της «φιλίας» στο Facebook, πώς δηλαδή οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη «φιλία» στον ιστοχώρο αυτό, σε σχέση με τις αναπαραστάσεις περί φιλίας στην εκτός δικτύου πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, εξετάστηκε πώς σε ένα διαδικτυακό περιβάλλον, όπου απουσιάζουν οι βασικοί παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων –η φυσική εγγύτητα, η οικειότητα, η εμπιστοσύνη, η έκφραση συναισθημάτων, η πραγματική και ολοκληρωτική αυτοαποκάλυψη– μπορούν να αναπτυχθούν και να διατηρηθούν οι φιλικές σχέσεις;

Κατάλληλη μέθοδος για την απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε παραπάνω κρίθηκε η *ποιοτική μέθοδος*, η οποία έδωσε τη δυνατότητα να αναζητηθεί το *νόημα της φιλίας και των φιλικών σχέσεων*, όπως αυτό δημιουργείται μέσα από τις δραστηριότητες των συμμετεχόντων στα κοινωνικά δίκτυα και συγκεκριμένα στο *Facebook*.

Ως κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο για την παρούσα έρευνα θεωρήθηκε η *συνέντευξη*. Ο λόγος των υποκειμένων έγινε το κέντρο της ερευνητικής διαδικασίας, επιτρέποντας μια πιο διεισδυτική προσέγγιση του συναισθήματος και της βιωμένης εμπειρίας που είχαν αποκομίσει οι συμμετέχοντες από τη χρήση του Facebook.

Το είδος της συνέντευξης που επιλέχθηκε ήταν η *ημιδομημένη ή ημικατευθυντική συνέντευξη*, η οποία επιτρέπει περισσότερο αυθορμητισμό από την πλευρά των συμμετεχόντων και κατά συνέπεια, ουσιαστικότερα συμπεράσματα για τον ερευνητή. Για το λόγο αυτό, σχεδιάστηκε ένας *οδηγός συνέντευξης*, ο οποίος δομήθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

τη συγκριτική εξέταση των αναπαραστάσεων της φιλίας στην εκτός και εντός δικτύου πραγματικότητα. Ένα πρώτο μέρος αφορούσε τις αναπαραστάσεις της φιλίας των συμμετεχόντων στην εκτός δικτύου πραγματικότητα και ένα δεύτερο μέρος στις αναπαραστάσεις της φιλίας στο Facebook. Οι ερωτήσεις δομήθηκαν γύρω από επτά άξονες, που ακολούθησαν το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης των φιλικών σχέσεων, ως εξής:

1. Η σημασία της φιλίας για το άτομο
2. Οι βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων
3. Οι βασικές αρχές που αφορούν στη φιλία
4. Τα (ποιοτικά) επίπεδα φιλικών σχέσεων
5. Οι διαφυλικές διαφορές στη φιλία
6. Η ετερόφυλη φιλία
7. Οι ψυχοκοινωνικές λειτουργίες που ικανοποιούν οι φιλικές σχέσεις

Απαραίτητο κριτήριο για την επιλογή των συμμετεχόντων ήταν να έχουν προσωπική σελίδα στο Facebook. Επίσης, λήφθηκαν υπόψη ορισμένα βασικά κριτήρια, τα οποία θα εξασφάλιζαν την, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη ομοιογένεια του δείγματος, αλλά και την εξαγωγή καλύτερων συμπερασμάτων. Ένα πρώτο κριτήριο ήταν η πανεπιστημιακή μόρφωση των συμμετεχόντων, στοιχείο που επηρεάζει το σχηματισμό κοινωνικών αναπαραστάσεων. Ακόμη, όλοι οι συμμετέχοντες που επιλέχθηκαν ζουν στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής.

Ως προς την ηλικία, οι συμμετέχοντες κυμαίνονται μεταξύ 22 και 33 ετών. Αν και το εύρος του συγκεκριμένου δείγματος δεν είναι ιδιαίτερα περιορισμένο, η συγκεκριμένη επιλογή έγινε για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι οι ηλικίες των συμμετεχόντων καλύπτουν τις δύο ηλικιακές ομάδες που σύμφωνα με την έρευνα του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου², παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ποσοστό χρηστών του Facebook (15-25, 71% και 26-36, 26,5%). Ο δεύτερος είναι ότι διευρύνοντας το εύρος του δείγματος, η έρευνα δε θα περιοριζόταν μόνο στην αναφορά σε σχολικές/παιδικές φιλίες, αλλά θα συμπεριελάμβανε και φιλίες που μπορεί να έχουν σχηματιστεί στο ακαδημαϊκό και επαγγελματικό πε-

2 Λιάκα Ζ. «Οι φίλοι μου μένουν στο Facebook». *Τα Νέα*, Παρασκευή 27/2/2009, σελ. 14-15.

ριβάλλον των συμμετεχόντων και που δομούνται σε τελείως διαφορετική βάση.

Από τους οκτώ συμμετέχοντες που έλαβαν μέρος, οι μισοί ήταν άντρες και οι μισές γυναίκες. Η επιλογή αυτή έγινε, ώστε να μπορούν να εντοπιστούν τυχόν διαφορές σχετικά με την ετερόφυλη φιλία που παρουσιάζονται στις φιλικές σχέσεις τόσο εντός όσο και εκτός δικτύου.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν τηλεφωνικής επικοινωνίας της ερευνήτριας με τους συμμετέχοντες. Διεξάχθηκαν, είτε στον προσωπικό χώρο των συμμετεχόντων, είτε στον εργασιακό τους χώρο, μετά το πέρας της εργασίας τους, ώστε να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν ομαλότερη διεξαγωγή της συνέντευξης. Τέλος, μαγνητοφωνήθηκαν, με τη σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων.

Η μέθοδος ανάλυσης που κρίθηκε καταλληλότερη για τη συγκεκριμένη έρευνα ήταν η *θεματική ανάλυση*. Για το σκοπό αυτό, οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και μελετήθηκαν ως προς το περιεχόμενό τους. Μετά από τη διεξοδική τους μελέτη, ακολούθησε η θεματική τους ανάλυση, δηλαδή αναζητήθηκαν τα σημεία εκείνα, κοινά ή αντικρουόμενα, τα οποία θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη φιλία οι άνθρωποι στην εντός και εκτός δικτύου κοινωνική πραγματικότητα. Η αναζήτηση αυτή έγινε βάσει των αξόνων που αναπτύχθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο και οι οποίοι επιλέχθηκαν και για την ανάλυση του απομαγνητοφωνημένου λόγου.

Κύρια ευρήματα

Τι είναι τελικά «φίλος» στο Facebook και πώς βιώνεται αυτή η «φιλία» στο συγκεκριμένο ιστοχώρο; Κατόπιν της εξέτασης του λόγου των συμμετεχόντων στην έρευνα, κατέστη φανερό ότι δε μπορούμε να μιλάμε για φιλία στο Facebook, ακόμα και αν αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο συγκεκριμένος ιστοχώρος. Στην ουσία, δεν πρόκειται για φιλία, αλλά για γνωριμία από το παρελθόν, από το σχολικό, πανεπιστημιακό ή επαγγελματικό χώρο. Το Facebook δεν ευνοεί την ουσιαστική και βαθύτερη επικοινωνία, που προσδιορίζει την ουσιαστική φιλία, αλλά αντιθέτως,

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

αποτελεί ένα απρόσωπο εργαλείο που ευνοεί μια πιο επιφανειακή επικοινωνία και τη διατήρηση της επαφής με άτομα που ζουν μακριά. Το γεγονός μάλιστα, ότι δεν υπάρχει «φιλία» στο Facebook, με την έννοια που αποδίδεται στον όρο στην εκτός δικτύου πραγματικότητα, συνάγεται και από το γεγονός ότι το Facebook δεν έχει βοηθήσει τους συμμετέχοντες στο σχηματισμό νέων φιλικών σχέσεων. Η έλλειψη συναισθήματος, η μη δυνατότητα να ανοιχτεί κανείς σε κάποιον άλλο, λόγω της δημόσιας έκθεσης των πεπραγμένων και ο απρόσωπος χαρακτήρας του ιστοχώρου, καθιστούν το Facebook ένα περιβάλλον ακατάλληλο για δημιουργία ουσιαστικών φιλικών σχέσεων.

Επομένως, ποιες είναι οι αναπαραστάσεις περί «φιλίας» στο Facebook; Το συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει αυτή η ερευνητική προσπάθεια, είναι ότι δε μπορούμε να μιλάμε για φιλία όταν αναφερόμαστε στα κοινωνικά δίκτυα και συγκεκριμένα, στην περίπτωση του Facebook. Οι αναπαραστάσεις της φιλίας στην καθημερινή μας πραγματικότητα διαφέρουν ουσιαστικά από τις αναπαραστάσεις της «φιλίας» στο Facebook. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα αναλύονται παρακάτω:

Στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο Facebook απουσιάζουν τα βασικά στοιχεία που ορίζουν τις φιλικές σχέσεις στην εκτός δικτύου πραγματικότητα. Το πρώτο βασικό στοιχείο είναι η απουσία ουσιαστικής επικοινωνίας. Η επικοινωνία που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του Facebook χαρακτηρίζεται από τους συμμετέχοντες ως «σχολιασμός», αλλά και ως «συμπληρωματική» της εκτός δικτύου επικοινωνίας.

Επίσης, οι σχέσεις αυτές, όπως προκύπτει από το λόγο των συμμετεχόντων, χαρακτηρίζονται από την έλλειψη *οικειότητας*, *εμπιστοσύνης*, *συναισθήματος*, *ψυχολογικής υποστήριξης* και *αμοιβαιότητας*, στοιχεία απαραίτητα για τις φιλικές σχέσεις εκτός δικτύου. Το Facebook, για τους συμμετέχοντες, αποτελεί ένα απρόσωπο περιβάλλον, όπου η έκφραση βαθύτερων συναισθημάτων καθίσταται αδύνατη, καθώς οτιδήποτε διατυπώνεται βρίσκεται δημόσια εκτεθειμένο. Επίσης, η αμφιβολία μεταξύ *προσώπου* ή *προσωπείου*, δηλαδή η αμφιβολία για την πραγματική ταυτότητα των χρηστών, δεν αφήνει περιθώρια για την ανάπτυξη της *οικειότητας* και της *εμπιστοσύνης*, στοιχεία απαραίτητα για να έρθουν δύο

άνθρωποι πιο κοντά και να μπορέσουν να αναπτύξουν μια ουσιαστική, φιλική σχέση.

Μια ακόμη αιτία προβληματισμού, σχετικά με τη χρήση του όρου «φιλία», σχετίζεται με το γεγονός ότι η πλειοψηφία των παραγόντων που θεωρούνται βασικοί για τη διαμόρφωση φιλικών σχέσεων είναι απόντες στο Facebook. Ο α-τοπικός χαρακτήρας των διαδικτυακών κοινοτήτων δεν επιτρέπει τη *φυσική εγγύτητα*, η οποία, κατά γενική ομολογία των συμμετεχόντων, είναι απαραίτητο στοιχείο για τη διατήρηση μιας φιλικής σχέσης. Ακόμα και αν μια φίλια είναι δυνατόν να διατηρηθεί εξ αποστάσεως, αυτό προϋποθέτει ότι η φυσική συμπαρουσία των δύο ατόμων θα έχει προϋπάρξει της απομάκρυνσης και ότι θα υπάρχει η προσδοκία της επιστροφής. Το Facebook, όπως και οποιαδήποτε άλλη διαδικτυακή κοινότητα, σε καμία περίπτωση δε μπορεί, για τους συμμετέχοντες, να αντικαταστήσει την *πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφή*, την οποία παραδέχονται ότι θεωρούν ως αναγκαία για τις σχέσεις τους. Αυτό που μπορεί να κάνει είναι να *υποκαταστήσει* ως μέσο επικοινωνίας τη φυσική απουσία του άλλου και αυτό είναι ίσως μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες του, ιδιαίτερα αν ληφθούν υπόψη οι γρήγοροι ρυθμοί του σύγχρονου τρόπου ζωής.

Ένα σημαντικό, επίσης, στοιχείο που εμποδίζει το σχηματισμό ουσιαστικών φιλικών σχέσεων στο Facebook είναι η απουσία ή η αμφισβήτηση της *αληθινής αυτο-αποκάλυψης*. Η δυνατότητα «φιλτραρίσματος» των στοιχείων της προσωπικότητας του ατόμου από το ίδιο το άτομο δημιουργεί συναισθήματα αμφιβολίας και έλλειψης εμπιστοσύνης και λειτουργεί ανασταλτικά στο σχηματισμό φιλικών σχέσεων στο πλαίσιο του Facebook.

Τέλος, όσον αφορά στους παράγοντες διαμόρφωσης φιλικών σχέσεων, ένα ακόμα στοιχείο που αναιρεί το χαρακτηρισμό των σχέσεων αυτών ως φιλικών είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα της αλληλεπίδρασης, αν προηγουμένως τα άτομα δεν έχουν γίνει «φίλοι». Αυτό σημαίνει ότι ο *χαρακτηρισμός «φίλος» δίνεται, προτού ακόμα τα άτομα να έχουν μπορέσει να αλληλεπιδράσουν*. Επομένως, οι καταστασιακοί παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση φιλικών σχέσεων στην εκτός δικτύου

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

πραγματικότητα, δεν έχουν τη δυνατότητα να επιδράσουν στο σχηματισμό μιας φιλικής σχέσης στο πλαίσιο του Facebook, αλλά λειτουργούν μόνο στην περίπτωση που η σχέση αυτή προϋπήρχε εκτός δικτύου.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει, ως προς το χαρακτηρισμό των σχέσεων στο Facebook ως «φιλικών», σχετίζεται με τις βασικές αρχές της φιλίας. Οι συμμετέχοντες παραδέχονται ότι στις φιλικές τους σχέσεις εκτός δικτύου τα στοιχεία της *ομοιότητας*, της *συμπληρωματικότητας* και της *ανταποδοτικότητας* είναι απαραίτητα, έστω και αν ο κάθε ένας τα αξιολογεί και τα ιεραρχεί διαφορετικά. Στο Facebook, μόνο η αρχή της ομοιότητας φαίνεται να αποτελεί στοιχείο που μπορεί να ωθήσει στην ανάπτυξη μιας φιλικής σχέσης, όπως η συμμετοχή σε κοινές ομάδες ενδιαφερόντων, το κοινό σχολικό, ακαδημαϊκό ή εργασιακό περιβάλλον, η ύπαρξη κοινών φίλων κ.λπ. Το στοιχείο της συμπληρωματικότητας, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, δεν υφίσταται καθόλου, καθώς οι σχέσεις δεν έχουν το βάθος που απαιτείται για να νιώσουν δύο άτομα ότι συμπληρώνει το ένα το άλλο. Τέλος, και η ανταποδοτικότητα υπάρχει, αλλά σε αρκετά επιφανειακό επίπεδο και σε καμία περίπτωση δε μπορεί να συγκριθεί με την ανταπόδοση, όπως την αντιλαμβάνονται οι συμμετέχοντες στις εκτός δικτύου φιλικές τους σχέσεις.

Από τη στιγμή, λοιπόν, που στο Facebook δεν υφίσταται η έννοια της φιλίας, όπως την αντιλαμβανόμαστε στην εκτός δικτύου πραγματικότητα, οι ψυχο-κοινωνικές λειτουργίες που ικανοποιεί το Facebook θα πρέπει να διαφέρουν από τις ψυχο-κοινωνικές λειτουργίες που ικανοποιούν οι φιλικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, οι σχέσεις που δημιουργούνται στο Facebook δε βοηθούν το άτομο να διαμορφώσει μια θετική αντίληψη για τον εαυτό του και να αποκτήσει κοινωνική ταυτότητα, μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τους άλλους. Αντιθέτως, δίνει τη δυνατότητα στους χρήστες να πειραματίζονται με την ταυτότητά τους και να προχωρούν σε μια επιλεκτική αποκάλυψη πληροφοριών, γεγονός που ενισχύει όχι μόνο μια λάθος αντίληψη για τον εαυτό, αλλά και το ναρκισσισμό τους. Επίσης, ενώ στην εκτός δικτύου πραγματικότητα οι φίλοι αποτελούν *μοντέλα κοινωνικής σύγκρισης*, που μπορεί να βοηθήσουν το άτομο να κατανοήσει και να αξιολογήσει καλύτερα τον εαυτό του, στο Facebook η δυνατότητα

του ατόμου να έχει πρόσβαση στο προφίλ ενός μεγάλου αριθμού χρηστών δημιουργεί *περισσότερο σύγχυση παρά μέτρο αξιολόγησης*.

Τέλος, μέσα στον ιστότοπο αυτό, δημιουργείται και αναπτύσσεται μια *ψευδαίσθηση κοινωνικότητας*. Όλοι οι συμμετέχοντες μίλησαν για περιπτώσεις ατόμων, που δημιουργούν μια ψευδή εικόνα κοινωνικότητας, ενώ παραδέχτηκαν τη σύνδεση της κοινωνικότητας των ατόμων με τον αριθμό των «φίλων» τους στο Facebook.

Συνεπώς, μετά από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το Facebook δεν είναι ένα περιβάλλον που προσφέρεται για την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων, με την έννοια που έως τώρα τους αποδίδαμε στην εκτός διαδικτύου ζωή. Είναι ένα περιβάλλον το οποίο μπορεί να προσφέρει μόνο μια αναπλήρωση της *αίσθησης της κοινότητας*, η οποία τείνει να εξαφανιστεί στην ανωνυμία των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, μέσα από την αναγνώριση της ύπαρξης των ατόμων και την κοινωνική ανταλλαγή. Με τον ίδιο τρόπο που πραγματοποιούνταν ορισμένες δραστηριότητες στις παραδοσιακές φυσικές κοινότητες, όπως οι επισκέψεις, το «κουτσομπολιό» και οι συζητήσεις με τα άτομα του κοινωνικού περίγυρου, με ανάλογο τρόπο γίνονται και οι αντίστοιχες δραστηριότητες στο Facebook, μια σύγχρονη διαδικτυακή κοινότητα. Η μόνη διαφορά, που μπορεί να εντοπιστεί μεταξύ των δύο μορφών κοινοτήτων, της παραδοσιακής μορφής της κοινότητας και της διαδικτυακής, είναι η απουσία των κοινωνικών περιορισμών και των ταμπού που οριοθετούν, σε κάποιο βαθμό, τις ανθρώπινες σχέσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ευκολότερη εκδήλωση της ετερόφυλης «φιλίας» στο Facebook, σε σχέση με την εκτός δικτύου πραγματικότητα.

Ο κίνδυνος, ωστόσο, έγκειται στο κατά πόσο τελικά είναι ευκολότερο να είναι κανείς εικονικά παρών, κάνοντας απλά ένα κλικ στο πληκτρολόγιο του, από το να είναι φυσικά παρών, γεγονός που μπορεί να δημιουργήσει μια τεράστια απόσταση μεταξύ πραγματικότητας και «διαδικτυακής πραγματικότητας». Και μια τέτοια συνθήκη θα προκαλούσε ανησυχία και προβληματισμό για τις επιπτώσεις που θα επέφερε σε οποιαδήποτε μορφή ανθρώπινης σχέσης, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και των φιλικών. Τουλάχιστον προς το παρόν, όσον αφορά στη φιλία, η εμφάνιση των δι-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

αδίκτυακών κοινοτήτων φαίνεται να μην έχει επιδράσει όσο της αποδίδεται στις ανθρώπινες σχέσεις. Οι δικτυακές κοινότητες φαίνεται να λειτουργούν περισσότερο ως εικονικές «κεντρικές πλατείες», όπου γνωστοί και άγνωστοι ανταλλάσσουν σημάδια κοινωνικής αναγνώρισης, παρά ως προσωπικοί χώροι που επιτρέπουν στις οικείες διαπροσωπικές σχέσεις να ευδοκιμούν και να εξελίσσονται.

Συντάκτρια κειμένου:

Μαρίνα Σαβράμη

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Davou, B., & Savrami, M. (2009). Ανακοίνωση με τίτλο “From real life to network friendships: The FaceBook Case”. Στο συμπόσιο *Socio-Psychology of the Web* στο Διεθνές Συνέδριο Web Science Conference 2009: Society Online (Αθήνα, 18-20 Μαρτίου 2009).

1.4

Η περίπτωση της ετερόφυλης φιλικής σχέσης: Βιώματα και αναπαραστάσεις ετερόφυλων φιλικών дуάδων για τη σχέση τους

Διδακτορική έρευνα: Μαρία Σφέτσα

Επόπτης: Νικόλας Χρηστάκης

Ημερομηνία υποστήριξης: Δεκέμβριος 2014

Θεωρητικό πλαίσιο

Το παρόν ερευνητικό εγχείρημα εστιάζει στη μελέτη του φαινομένου της ετερόφυλης φιλικής σχέσης. Η εν λόγω επιλογή έγκειται στο αναπτυσσόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον για μία κοινωνική σχέση, η οποία προκαλεί ενδιαφέρον σε θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων στη σύγχρονη εποχή. Σήμερα, η φιλία μεταξύ αντρών και γυναικών είναι μία πραγματικότητα, η οποία, ωστόσο, αντιμετωπίζεται με δυσπιστία, όταν η κοινωνία τείνει να διακρίνει μια υπόγεια σεξουαλική σχέση, αλλά και όταν οι ίδιοι οι παρτενέρ πρέπει να «διαχειρίζονται» με διάφορους τρόπους το ζήτημα της σεξουαλικής έλξης και της συναισθηματικής εμπλοκής.

Προκειμένου να διερευνηθούν οι ιδιαιτερότητες της ετερόφυλης φιλίας, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται σε ετερόφυλα φιλικά ζευγάρια, διασταυρώνοντας στοιχεία που συλλέγονται από τα δύο μέλη κάθε φιλικής дуάδας, συνδυάζοντας διαφορετικά μεταξύ τους μεθοδολογικά εργαλεία (διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων εις βάθος – ερωτηματολόγια). Ακόμη, διερευνάται ο τρόπος διαμεσολάβησης από το φύλο της εμπειρίας της ετερόφυλης φιλίας καθώς και η διαμόρφωση των αντιστοίχων αναπα-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ραστάσεων σε σχέση με αυτή. Δίνεται έμφαση στον τρόπο με τον οποίο τα πρόσωπα αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση και επικοινωνία, ενώ μελετάται ο τρόπος με τον οποίο τα επικοινωνιακά πρότυπα που έχουν διαμορφωθεί ως προς τις ετερόφυλες σχέσεις γενικώς –κυρίως ως προς τις ερωτικές σχέσεις και τις σχέσεις στο ζευγάρι– επικαιροποιούνται και εξελίσσονται στο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλίας.

Η θεωρητική θεμελίωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής πραγματώνεται μέσα από την επίκληση πρόσφατων σχετικά βιβλιογραφικών πηγών, δεδομένου ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ετερόφυλη φιλική σχέση άρχισε να αναπτύσσεται μόλις τις τελευταίες δεκαετίες. Κάποιοι θεωρητικοί επισημαίνουν χαρακτηριστικά ότι οι ετερόφυλες φιλικές σχέσεις μέχρι και το 1986 *«θεωρούνται ενταγμένες εντός της κατηγορίας των σχέσεων ρομαντικής φύσεως»*, ενώ άλλοι διαπιστώνουν το ενδιαφέρον για αυτού του είδους τη σχέση περιστασιακά, εκκινώντας από το 1974 και επισημαίνουν τη διαδοχική έκπληξη των επιστημόνων στο συγκεκριμένο τομέα της μελέτης της φιλικής σχέσης, όταν αντιλαμβάνονται την αυξανόμενη ανάπτυξη φιλικών σχέσεων ανάμεσα σε άτομα του αντίθετου φύλου. Σταδιακά, μία σειρά επιστημόνων αρχίζει να εστιάζει αποκλειστικά στο «φαινόμενο» της ετερόφυλης φιλικής σχέσης, διαπιστώνοντας τις επιμέρους συνιστώσες που τη συνθέτουν και αναλύοντας την επίδραση τους στη φύση της σχέσης μέσα από τη χρησιμοποίηση ποσοτικών και ποιοτικών εργαλείων.

Η θεωρητική ενασχόληση με αυτό το είδος της ετερόφυλης σχέσης λαμβάνει υπόψη την ιδιαίτερη δυναμική του εστιάζοντας, όχι μόνο στα αλληλεπιδρώντα έμφυλα χαρακτηριστικά, αλλά και στην ένταξη τους σε ένα πλαίσιο, το οποίο αρνείται τον «παραδοσιακό» ερωτικό προσδιορισμό του ζευγαριού. Οι επιστήμονες, πράγματι, αποπειρώνται να διερευνήσουν τις ιδιαιτερότητες αυτής της σχέσης, εξετάζοντας τον τρόπο, με τον οποίο αυτή βιώνεται εκ των έσω αλλά και παρουσιάζεται προς τα έξω. Παράλληλα, για να πραγματοποιήσουν την ανάλυση τους, εστιάζουν σε συγκεκριμένες παραμέτρους που αξιολογούν ως καθοριστικές για την υπόσταση της ετερόφυλης φιλικής σχέσης. Η ετερόφυλη φιλική σχέση περιγράφεται χαρακτηριστικά ως *μία μη ρομαντική, μη οικογενειακή, προσωπική σχέ-*

ση ανάμεσα σε έναν άνδρα και μία γυναίκα. Η σχέση είναι μη ρομαντική, υπό την έννοια ότι είναι εκουσίως αποσυνδεδεμένη από πρακτικές ερωτροπίας από τα εμπλεκόμενα μέλη. Μη ρομαντική, δε σημαίνει παρόλα αυτά, ότι η σεξουαλικότητα και το πάθος απουσιάζουν από τη σχέση. Οι παράγοντες που σχετίζονται με τη συνύπαρξη, στο εν λόγω πλαίσιο ατόμων του αντίθετου φύλου, όπως είναι η σεξουαλικότητα, είναι παρόντες, ενεργοί και επιδέχονται διερεύνησης. Οι θεωρητικοί τις χαρακτηρίζουν ως προκλήσεις και περιγράφουν τέσσερις από αυτές, όταν αναφέρονται στην ενδεχόμενη ύπαρξη συναισθηματικού δεσμού, στη διαχείριση της σεξουαλικότητας, στα θέματα ανισότητας και δύναμης ανάμεσα στα δύο φύλα, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο προβάλλεται η σχέση προς τον κοινωνικό περίγυρο.

Ορισμένοι ερευνητές πραγματεύονται αυτές τις τέσσερις «προκλήσεις» μέσα από δειγματοληπτική έρευνα, ώστε να προκύψει η σύνδεση των παραπάνω παραμέτρων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερωτώμενου μέσω ερωτηματολογίου δείγματος (όπως φύλο, ηλικία, προσωπική κατάσταση). Κάποιοι άλλοι επιλέγουν μία συγκεκριμένη πτυχή της ετερόφυλης φιλικής σχέσης, την έλξη, για να παρουσιάσουν μέσω ποιοτικής έρευνας τέσσερις δυνατές διαστάσεις της: την υποκειμενική φυσική/σεξουαλική, την αντικειμενική φυσική/σεξουαλική, τη ρομαντική και τη φιλική. Μέσα από τη διερεύνηση του ερωτικού-σεξουαλικού στοιχείου, εντοπίζονται σχήματα διαχείρισης του, αλλά παράλληλα εισάγονται νέα πεδία έρευνας στην ετερόφυλη φιλική σχέση με τη μελέτη των αντλούμενων προσωπικών ωφελειών μέσα από τη σύναψη τέτοιου είδους σχέσης. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η προοπτική ενδυναμωμένης αλληλοκατανόησης μεταξύ των δύο φύλων, καθώς και η δυνατότητα *«αυτό-εμπλουτισμού με τα στοιχεία του αντιθέτου»*. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα, στο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλικής σχέσης, βιώνουν την πρωτόγνωρη εμπειρία να έρχονται σε επαφή και να ταυτίζονται με κάποια χαρακτηριστικά του αντίθετου φύλου, χωρίς να νιώθουν ότι απειλείται η έμφυλη ταυτότητα τους.

Σε ένα εμπλουτισμένο θεωρητικό πλαίσιο, μελετώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχουν διαπιστωθεί στη σύναψη ομόφυλων φιλικών σχέσεων επιτρέποντας έτσι τη δυνατότητα συγκρίσεων με την περίπτωση

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

των ετερόφυλων. Εύλογα, προκύπτουν ερεθίσματα για μία εκτενέστερη διερεύνηση των αναζητήσεων των ατόμων σε ετερόφυλες φιλικές σχέσεις, αναδεικνύοντας ένα σύνολο από βιωματικές απολαβές που ενδεχομένως, δεν είναι δυνατό να διεκδικηθούν στο πλαίσιο μίας ομόφυλης φιλικής σχέσης. Παράλληλα, υφίσταται σαφές θεωρητικό ενδιαφέρον για τη συγκριτική αξιολόγηση των ετερόφυλων φιλικών σχέσεων με των αντίστοιχων ερωτικών-σεξουαλικών, όταν σε αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση εντοπίζονται κάποια από τα βασικά στοιχεία διακύβευσης για την ίδια την ύπαρξη της ετερόφυλης φιλίας. Τα όρια της σχέσης δεν είναι σαφή και ευδιάκριτα, με αποτέλεσμα να προκύπτουν εννοιολογικά από τη θεωρία νέες υβριδικές κατηγορίες σχέσεων όπως αυτή των “flovers”, αποδεικνύοντας ότι υφίσταται ένα ιδιαίτερα περίπλοκο πλαίσιο ετερόφυλων σχέσεων, στο οποίο θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη διάφοροι παράγοντες για να προσδιοριστεί η επικρατούσα φύση της σχέσης. Χρήσιμα, ως προς την παράμετρο αυτή, μπορεί να φανούν τα σενάρια σεξουαλικότητας που υφίστανται σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και περιλαμβάνουν ένα σύνολο από συνήθειες πρακτικές και πρότυπα, παρέχοντας έναν «οδηγό» για την κοινωνικά επικρατούσα σεξουαλική συμπεριφορά.

Ιδιαίτερη εστίαση γίνεται από τη θεωρία σε κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα που φέρουν τα άτομα στο πλαίσιο της σχέσης, ακριβώς λόγω της έμφυλης ταυτότητας τους. Οι άνδρες, συγκεκριμένα, θεωρείται ότι έχουν ανεπτυγμένη μία σεξουαλική «οπτική» του κόσμου τείνοντας να παρερμηνεύουν κάποιες εκδηλώσεις των γυναικών φίλων τους, ως ερωτικά κάλέσματα. Οι γυναίκες, από την πλευρά τους, βιώνουν μία ανάγκη να γνωρίζουν με σαφήνεια τη φύση του σχεσιακού πλαισίου που τους συνδέει με τους άνδρες. Επομένως, στο πλαίσιο της φιλικής συνάντησης ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, φαίνεται ότι αλληλεπιδρούν δύο διαφορετικές «παραδόσεις» πρακτικών της φιλίας, αναλόγως με τις συνήθειες και τις ανάγκες του κάθε φύλου.

Δεδομένου ότι τίθεται ένα ζήτημα προσδιορισμού της σχέσης, το οποίο και εμφανίζεται ακόμα πιο έντονα, όταν η σχέση πρέπει να «δηλωθεί» προς τα έξω, αναδεικνύεται ως εξαιρετικά σημαντικός ερευνητικά, ο παράγοντας της αναπαράστασης, της περιγραφής αυτού του είδους της σχέ-

σης από τα ίδια τα υποκείμενα, αλλά και από το κοινωνικό περιβάλλον τους. Αυτός ο τρόπος προσδιορισμού και αξιολόγησης από τον κοινωνικό περίγυρο, είναι που αναγνωρίζεται από την βιβλιογραφία ως η τέταρτη πρόκληση που οφείλει να αντιμετωπίσει το ετερόφυλο φιλικό ζευγάρι. Σε σχετική έρευνα για την ετερόφυλη φιλία, οι συμμετέχοντες αναφέρονται σε «ένα είδος συλλογικού ή κοινωνικού βλέμματος που παρατηρεί τη φιλία τους με άτομα του αντίθετου φύλου και υποψιάζεται ότι αυτή “κρύβει” κάτι άλλο». Η κοινωνία, έχοντας διαμορφωμένες προσδοκίες για τις σχεσιακές δυνατότητες ανάμεσα στα δύο φύλα, διαπερνά κριτικά και με επιφυλακτικότητα τις προβαλλόμενες, φιλικές σχέσεις, υποβάλλοντας σε κάποιες περιπτώσεις την επιθυμία στα άτομα να «απολογηθούν» για αυτές ή να τις προασπίζουν.

Σύνοψη μεθόδου

Προκειμένου να προσεγγιστούν οι στόχοι που θέτει το ερευνητικό ζητούμενο, χρησιμοποιούνται συγκεκριμένες μέθοδοι από το χώρο των κοινωνικών ερευνών. Για το σύνολο του ερευνητικού εγχειρήματος θα αξιοποιηθεί από κοινού ένας συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών εργαλείων, ώστε να σχηματισθεί μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του υπό εξέταση φαινομένου. Η βασική μεθοδολογική επιλογή της παρούσας έρευνας είναι ότι θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την ετερόφυλη φιλική *δυάδα*. Και αυτό, γιατί αξιολογούμε ότι, με την ερευνητική μελέτη της *δυάδας*, θα διαφανεί ευκρινέστερα η επίδραση των έμφυλων χαρακτηριστικών στη φύση της σχέσης. Το δείγμα των συμμετεχόντων περιλαμβάνει άτομα ηλικίας από 25 έως 55 ετών. Στην παρούσα φάση, η έρευνα (που βρίσκεται εν εξελίξει) έχει ποιοτικό προσανατολισμό και περιλαμβάνει συνεντεύξεις σε βάθος, με τις οποίες επιδιώκεται να μελετηθούν περαιτέρω κάποια κομβικά ζητήματα στην ετερόφυλη φιλική σχέση, όπως είναι η διαχείριση της σεξουαλικότητας και των συναισθημάτων. Παράλληλα, ενθαρρύνονται οι ερωτώμενοι να μιλήσουν πιο ανοιχτά για τη σχέση τους, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να διαμορφωθούν *αφηγήσεις* για τη φύση και την εξέλιξη της εκάστοτε σχέσης, από το κάθε μέλος της.

Η επιλεγόμενη μέθοδος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την πρόθε-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ση εξέτασης συγκεκριμένων ερευνητικών υποθέσεων, οι οποίες μπορούν να καταταμηθούν σε τρεις κατηγορίες προς διερεύνηση: το ενδοατομικό επίπεδο, το διατομικό και το κοινωνικό. Εκτίθενται κατωτέρω:

Ενδοατομικό επίπεδο:

1. Πώς είναι ενταγμένη αξιολογικά στη ζωή του ατόμου η ετερόφυλη φιλική σχέση; Πόσους ετερόφυλους φίλους έχουν και πώς χαρακτηρίζουν ποιοτικά την ένταση του δεσμού τους; (π.χ. είναι απλοί φίλοι, στενοί φίλοι, καλύτεροι φίλοι;)
2. Για ποιους λόγους (εάν είναι συνειδητοί) επιλέγουν μία ετερόφυλη φιλική σχέση; Ποια είναι τα κριτήρια επιλογής του ετερόφυλου φίλου; Ποια ήταν τα κριτήρια επιλογής του συγκεκριμένου ετερόφυλου φίλου; (στο πλαίσιο της συγκεκριμένης σχέσης)
3. Ποια είναι τα κριτήρια επιλογής στην ομόφυλη φιλική σχέση; Ποια είναι η διαμόρφωση του γενικότερου φιλικού σχεσιακού τους πλαισίου (πόσοι ομόφυλοι, πόσοι ετερόφυλοι και ποια η ποιοτική διαβάθμιση των σχέσεων);
4. Ποια είναι τα οφέλη που εκτιμούν ότι αποκομίζουν από τις ετερόφυλες φιλικές σχέσεις και ειδικά από τη συγκεκριμένη; Πώς τα αξιολογούν σε σχέση με τα αντίστοιχα μιας ομόφυλης σχέσης;
5. Ποιες είναι οι δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν στο πλαίσιο της ετερόφυλης σχέσης τους; Πώς αξιολογούνται συγκριτικά με τις δυσχέρειες στις ομόφυλες;
6. Πώς αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους επικοινωνία με τον ετερόφυλο φίλο; Διαπιστώνουν επιδράσεις, βάσει αυτής, στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν εν γένει με το άλλο φύλο;

Διατομικό επίπεδο

1. Ποιες είναι οι δραστηριότητες που επιτελούνται από κοινού με τους ετερόφυλους φίλους και δη από το συγκεκριμένο; Τι συνηθίζεται σε αυτόν τομέα στις ομόφυλες φιλικές σχέσεις;
2. Τι συζητήσεις πραγματοποιούνται και για ποιους τομείς; Τι συνηθίζεται σε αυτόν τομέα στις ομόφυλες φιλικές σχέσεις;

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

3. Πόσος χρόνος αναλώνεται εν γένει στην ετερόφυλη φιλική σχέση; Η δαπάνη του ελεύθερου χρόνου γίνεται συνήθως σε δυαδικό επίπεδο ή συλλογικό (υπάρχουν άλλοι ομόφυλοι ή ετερόφυλοι φίλοι, υφίσταται κάποιο είδος «παρέας;»);
4. Πώς αξιολογούν τη μεταξύ τους επικοινωνία; Υπάρχουν κάποιες ιδιαίτερες σημαίνουσες, λεκτικές ή μη λεκτικές πρακτικές που τη χαρακτηρίζουν;
5. Ποια είναι η εξελικτική πορεία της σχέσεως; (Πώς ξεκίνησε, σε τι πλαίσιο; Πώς συνεχίστηκε; Ενδυναμώθηκε, απειλήθηκε, παρέμεινε σταθερή; Ποιες άλλες σχέσεις έχουν διακοπεί και για ποιο λόγο);
6. Ποια είναι η θέση του σεξουαλικού παράγοντα στη σχέση και πώς τον αντιλαμβάνονται/διαχειρίζονται; (Εκφράζεται ή αποκρύπτεται; Νοείται ως απειλή, κρίνεται ως εμπλουτιστικό στοιχείο; Εντάσσεται η σεξουαλική πρακτική για μια φορά μόνο, περιστασιακά ή συστηματικά; Έχει αλλοιώσει τη φύση της σχέσης);
7. Τι είδους συναισθήματα αναπτύσσονται, στο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλικής σχέσης, πώς εκδηλώνονται και πώς πιστεύουν ότι μπορεί να την επηρεάζουν;
8. Υπάρχει ανεπτυγμένη η αίσθηση της οικειότητας και πώς εκδηλώνεται λεκτικά και μη λεκτικά;
9. Πώς αντιμετωπίζουν τα διαφυλικά χαρακτηριστικά που αντιλαμβάνονται να εντάσσονται στην ετερόφυλη σχέση εν γένει (διαφορετικές προτιμήσεις, αντοχές, επιλογές);
10. Πώς αξιολογούν τις ισορροπίες εξουσίας/ισοτιμίας μέσα στη σχέση, σε συνάρτηση με την παραδοσιακή «διαμάχη των φύλων»;

Κοινωνικό επίπεδο

1. Πώς ορίζεται, περιγράφεται και παρουσιάζεται η ετερόφυλη φιλική σχέση στον κοινωνικό περίγυρο;
2. Διαπιστώνεται ή όχι μία ανάγκη-διάθεση επεξήγησης της σχέσης στον κοινωνικό περίγυρο; Χρησιμοποιούνται κάποιες επικοινωνιακές «στρατηγικές» για την παρουσίαση αυτή;
3. Πώς αντιδρά και πώς αντιμετωπίζει ο κοινωνικός περίγυρος τη συγκεκριμένη σχέση;

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

κριμένη σχέση; (με συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση στις «ενδιαφερόμενες» υπό-ομάδες: ερωτικού σύντροφου, σύζυγοι, οικογένεια, εργασιακοί παράγοντες, λοιποί φίλοι)

4. Πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιοι τις επικρατούσες νόρμες και τα κοινωνικά και επικοινωνιακά πρότυπα σε σχέση με τη φύση τέτοιων σχέσεων; Πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιοι τις σχέσεις ισοτιμίας μεταξύ των δύο φύλων, σε σχέση με την παρούσα αξιολογική τοποθέτησή τους στο τρέχον κοινωνικό περιβάλλον; Κρίνουν ότι επηρεάζεται από αυτό η σχέση τους;

Τα δεδομένα, που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις, προσθέτουν πολύτιμο πληροφοριακό υλικό, το οποίο επιτρέπει αφ' ενός τη σύγκριση των αναπαραστάσεων του κάθε παρτενέρ στα πλαίσια της εκάστοτε διάδας (και την ταύτιση, σύμπτωση ή την απόκλιση αυτών ως προς τις ίδιες παραμέτρους βίωσης της σχέσης), αφετέρου, μέσα από την ανάλυση περιεχομένου, προκύπτουν διακριτές νοηματικές κατηγορίες, οι οποίες επιτρέπουν τη διαμόρφωση μίας σχετικής μοντελοποίησης ως προς τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την ετερόφυλη φιλία. Οι εν λόγω νοηματικές ενότητες, που αντλούνται από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων, δύναται να αποτελέσουν τη βάση για τη συνέχιση της έρευνας με περισσότερο ποσοτικό προσανατολισμό. Συγκεκριμένα, θα αποτελέσουν το απαραίτητο δομικό υλικό για τη σύνταξη ερωτηματολογίων προς συμπλήρωση, σε ένα ευρύτερο δείγμα ετερόφυλων φιλικών διάδων, βάσει των οποίων θα επιχειρηθεί να διαφωτιστεί το γενικότερο πλαίσιο της ετερόφυλης φιλικής σχέσης. Ύστερα από τη συλλογή των δεδομένων, θα ακολουθήσει η ανάλυσή τους: το υλικό που προέρχεται από τις συνεντεύξεις αξιοποιείται μέσω της χρήσης μεθόδων λεγόμενου «ποιοτικού» τύπου, ενώ το υλικό που θα προέλθει από τα ερωτηματολόγια θα αξιοποιηθεί μέσω της χρήσης της στατιστικής. Η ακριβής χρονική διάρθρωση της παρούσας διατριβής, θα προσδιοριστεί από τον σχεδιασμό, την εξέλιξη της ερευνητικής πορείας και την δυνατότητα εξαγωγής και υποστήριξης των συμπερασμάτων.

Τελικός σκοπός μας είναι η διατύπωση συμπερασμάτων, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο το φύλο επιδρά στην εμπειρία και τον προσδιορισμό του εν λόγω σχεσιακού πλαισίου. Θα προσπαθήσουμε να καταλάβου-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

με πώς οι άντρες και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τη φύση της σχέσης αυτής, πώς θεωρούν ότι τη βιώνει και την αντιλαμβάνεται ο ετερόφυλος παρτενέρ, καθώς και ποια θεωρούν ότι είναι τα οφέλη και οι δυσχέρειές της. Θα συστηματοποιήσουμε, επίσης, τις συγκρίσεις που τα πρόσωπα πραγματοποιούν σε σχέση με τα ομόφυλα μοντέλα φιλίας ή τις ερωτικές ετερόφυλες σχέσεις. Η πεποίθησή μας είναι ότι, με τις ανωτέρω ερευνητικές επιλογές, θα δοθεί μία όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη εικόνα για ένα ενδιαφέρον, όσο και αμφιλεγόμενο κομμάτι, στον τομέα της διαπροσωπικής επικοινωνίας και των οικείων διαπροσωπικών σχέσεων.

Συντάκτρια κειμένου:

Μαρία Σφέτσα

1.5

Σύγκρουση, συλλογικό τραύμα και η ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ

Διδακτορική έρευνα: Λίλα Μάστορα

Επόπτρια: Αθηνά Μαρούδα-Χατζούλη

Χρηματοδότηση: «Ηράκλειτος II–Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας του ΕΚΠΑ»

Ημερομηνία υποστήριξης: Φεβρουάριος 2015

Θεωρητικό Πλαίσιο

Η περιοχή της Μέσης Ανατολής έχει χαρακτηριστεί από τις συνεχείς συγκρούσεις. Η ιδιαιτερότητα της περιοχής, η σημασία της για διαφορετικές θρησκείες και λαούς αλλά και η στρατηγική τοποθεσία αποτέλεσαν κάποιους από τους λόγους σύγκρουσης και διεκδίκησής της.

Μόνο από το 1948 έχουν πραγματοποιηθεί συγκρούσεις μεταξύ των Εβραίων και των Αράβων, των Αράβων και των Άγγλων αποίκων, των Παλαιστινίων με τους Ιορδανούς και τους Αιγύπτιους και τέλος των Παλαιστινίων με τους Ισραηλινούς. Για να οδηγηθούν στη σημερινή σύγκρουση Παλαιστινίων-Ισραηλινών, οι δύο λαοί πέρασαν από διαδικασίες κατασκευής της ταυτότητάς τους και βασιζόμενοι σε μεγάλο βαθμό στις ίδιες τις συγκρούσεις οι Εβραίοι έγιναν Ισραηλινοί και οι Άραβες, Παλαιστίνιοι.

Ο εθνικισμός που αναπτύχθηκε και από τις δύο πλευρές και η βιαιότητα στις συγκρούσεις βασίστηκαν σε συναισθήματα οργής και μίσους και στη θυματοποίηση των ίδιων. Στόχος των Ισραηλινών είναι να μην επανα-

ληφθεί το Ολοκαύτωμα και στόχος των Παλαιστινίων να ανακτήσουν τα εδάφη τους και την ελευθερία τους, με κάθε τίμημα. Και οι δύο πλευρές πιστεύουν ότι έχουν αδικηθεί και υπήρξαν θύματα βιαιότητας.

Η πίστη ότι κάποιος έχει αδικηθεί, προδοθεί και κακοποιηθεί από άλλους, βρίσκεται στη βάση του μίσους και καταρρίπτει ηθικούς φραγμούς, οδηγώντας σε σκληρή εκμετάλλευση και αποκτήνωση του «άλλου». Έτσι, το θύμα μπορεί να μετατραπεί σε θύτη, χωρίς να υπάρχουν ηθικές συνέπειες για σκληρές και βίαιες συμπεριφορές, αφού το θύμα/θύτης δικαιολογεί απόλυτα τις πράξεις του με βάση το άδικο που έχει γίνει εις βάρος του στο παρελθόν και την απανθρωποποίηση του «άλλου».

Η περίπτωση αυτή μπορεί να γενικευτεί και να εφαρμοστεί σε ολόκληρες κοινωνίες που υπήρξαν θύματα βίαιης συμπεριφοράς. Το ομαδικό μίσος, όπως και το ατομικό, βασίζεται σε οδυνηρά γεγονότα και συνοδεύεται από παραμορφώσεις της μνήμης. Οι ομάδες παρουσιάζουν το φαινόμενο του «επιλεγμένου τραύματος», μέσω του οποίου ιστορικές αδικίες του παρελθόντος παίρνουν μεγάλες διαστάσεις και σημασία μεγαλύτερη από την αρχική. Αυτή η μνήμη χρησιμοποιείται για να εκλογικεύσει μια αίσθηση θυματοποίησης και την επακόλουθη θυματοποίηση άλλων ομάδων, στις οποίες προβάλλεται η αναπαράσταση του θύματος της αρχικής ομάδας.

Αυτή η πίστη στην αδικία που έχουν υποστεί και οι δύο κοινωνίες, σε συνδυασμό με την αδυναμία επαφής (ακόμη και φυσικής επαφής) και επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη των δύο πλευρών, έχει ως αποτέλεσμα την απόρριψη των ανθρώπινων στοιχείων της άλλης πλευράς.

Η κατασκευή της εικόνας της άλλης πλευράς, που λειτουργεί παράλληλα ως το σημείο αυτοπροσδιορισμού, έχει οδηγήσει στην ύπαρξη δύο εικονικών ταυτοτήτων χωρίς πραγματική υπόσταση. Σ' αυτό πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν και τα μέσα ενημέρωσης που τείνουν να παρουσιάζουν γεγονότα ασύνδετα μεταξύ τους, χρησιμοποιούν γενικεύσεις και χαρακτηρισμούς που επηρεάζουν την οπτική σχετικά με τα γεγονότα. Η μεγάλη σημασία των μέσων ενημέρωσης έγκειται στο γεγονός ότι είναι σχεδόν η μοναδική πηγή άντλησης πληροφοριών σχετικά με την άλλη πλευρά. Ακόμη, η τάση των μέσων ενημέρωσης να απορρίπτουν τις ανθρώπινες πτυχές των μελών της αντίπαλης ομάδας και να τους παρουσιά-

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ζουν ως αιμοσταγείς δολοφόνους, τρομοκράτες κ.ο.κ έχει ως αποτέλεσμα την απαξίωση της ίδιας ζωής, οδηγεί σε βιαιότητα και δικαιολογεί εγκληματικές ενέργειες.

Η απανθρωποποίηση του «άλλου» είναι το τελικό έναυσμα για να εκδηλωθεί η βία. Επιτρέπει σε ανθρώπους με καταπιεσμένη οργή και με καταστροφικές τάσεις να εκφράσουν τα συναισθήματά τους σ' εκείνους που η κοινωνία τους ή οι αρχές εκτιμούν ως λιγότερο ανθρώπους από τους εαυτούς τους, όπως γυναίκες, παιδιά, Εβραίους, Μουσουλμάνους, Μαύρους, γεροντότερους ή φτωχούς.

Αλλά και οι ηγεσίες των δύο πλευρών χρησιμοποιούν τα μέσα ενημέρωσης για να προβάλλουν τα πιστεύω τους και να υποστηρίξουν τις πρακτικές τους. Η κυριαρχία του Ισραήλ στα διεθνή μέσα ενημέρωσης και κυρίως στα αμερικανικά έχει δώσει τη δυνατότητα να διαμορφώσουν το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται από τα μέσα όταν καλύπτεται το θέμα και με αυτό τον τρόπο να δικαιολογήσουν τις ενέργειες τους.

Ακολουθώντας την τακτική των αποικιοκρατικών δυνάμεων που παρήγαγαν μια ορολογία, με την οποία περιέγραφαν τις κατακτημένες περιοχές ως «ακατοίκητες», «παρθένες περιοχές», «αχαρτογράφητες», «αδάμαστες» και «κενές», παρά την παρουσία ιθαγενούς πληθυσμού, το Ισραήλ έχει επιβάλλει ένα συγκεκριμένο σύνολο όρων που χαρακτηρίζουν τους Παλαιστίνιους ως τρομοκράτες που απειλούν την ασφάλεια του κράτους του Ισραήλ, μειώνουν την ηθική σημασία των ενεργειών τους και δικαιολογούν τη βιαιότητα.

Το τέλος αυτής της βιαιότητας και η λύση όλων των προβλημάτων θα έρθει όταν τελειώσει η κατοχή. Μέχρι τότε, οι κανόνες, οι νόμοι και τα ανθρώπινα δικαιώματα αναστέλλονται όποτε θεωρείται απαραίτητο για να αντιμετωπιστεί μια κατάσταση.

Βασικές πτυχές του ομαδικού μίσους είναι ότι, πρώτον, η συλλογική συνείδηση της ομάδας απομακρύνει τους κανόνες που ίσχυαν και τους αντικαθιστά με τις δικές της ηθικές αξίες. Δεύτερον, ο ρόλος του ηγέτη στην ομάδα είναι πολύ σημαντικός και τρίτον, η ταυτότητα του κάθε μέλους χάνεται μπροστά στη δύναμη της ομάδας.

Η κάθε πλευρά βρίσκει τον εαυτό της μέσα από την αντίθεσή της με την

άλλη. Εδώ και εξήντα χρόνια διαμάχης υπάρχει ο «Άλλος», ο εχθρός που προσφέρει στην ομάδα συνοχή και ένα αντιθετικό κριτήριο αυτοπροσδιορισμού. Ο αρνητικός αυτοπροσδιορισμός και οι χρόνιες συγκρούσεις επηρεάζουν την κοινωνία συνολικά που συναντά δυσκολία να προσδιοριστεί έξω από τη σύγκρουση.

Συλλογικό Τραύμα και η έννοια της Ομάδας

Η χρόνια σύγκρουση και η βία έχουν προκαλέσει συλλογικό τραύμα που με τη σειρά του καθορίζει τον χαρακτήρα της κοινωνίας. Το τραύμα μπορεί να προκληθεί από άμεση άσκηση βίας (σωματικής ή ψυχολογικής) στο άτομο και σε ένα σύνολο ατόμων ή μπορεί να λειτουργεί ως μέρος της συλλογικής μνήμης και μεταφοράς του τραύματος από ομάδα σε ομάδα και από γενιά σε γενιά, καθώς έχει συνέπειες όχι μόνο στο άτομο και στον ψυχισμό του αλλά και σε ομάδες και πολιτισμικά σχήματα.

Στην περίπτωση της Παλαιστίνης, οι τραυματικές εμπειρίες που μεταφέρονται οριζόντια σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και κάθετα στις γενιές που ακολουθούν, αποτελούν ένα από τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας των Παλαιστινίων και συνδέονται άρρηκτα με τον αγώνα για απελευθέρωση. Η προσκόλληση στις αρνητικές μνήμες και εμπειρίες είναι η βάση της κατασκευής της ταυτότητας σε σχέση με τον εχθρό και δίνει νόημα στην απώλεια είτε υλική είτε ανθρωπινή. Η μεταφορά τους στις επόμενες γενιές είναι απαραίτητη για τη συνέχιση του αγώνα και δικαιολογεί την απαίτηση ολοκληρωτικής υποταγής στο σύνολο της κοινωνίας και του εθνικού στόχου.

Υπό την έννοια του έθνους, η Παλαιστινιακή κοινωνία αποτελεί μια ομαδική οντότητα που μοιράζεται εμπειρίες και συναισθήματα και αναπτύσσεται σαν μια ξεχωριστή οντότητα από τα άτομα που την αποτελούν. Η συμμετοχή σ' αυτήν την ευρεία ομάδα του έθνους είναι αυτόματη με τη γέννηση του ατόμου, που στη συνέχεια μαθαίνει μέσα από την οικογένεια και την κουλτούρα τον σωστό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς σε σχέση με το έθνος και τον απελευθερωτικό αγώνα. Στη συγκεκριμένη ομάδα, η ατομικότητα έρχεται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με το κοινό καλό.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η ομάδα, γενικά, απαιτεί από το άτομο να εγκαταλείψει τη μοναδικότητά του για την ομάδα, δηλαδή να μην εκφράζει την ατομικότητά του στην ομάδα και ως αντάλλαγμα του προσφέρεται μια ομαδική ταυτότητα. Στην περίπτωση της γενικής ομάδας του έθνους και της εθνικιστικής ιδεολογίας, ο βαθμός παραίτησης από την ατομικότητα και της ταύτισης με την ομάδα και τους στόχους της ομάδας μπορεί να επηρεάσει πολλούς τομείς της προσωπικής ζωής του ατόμου σε επίπεδο λήψης αποφάσεων αλλά και τρόπου ζωής.

Πέρα από το γενικό πλαίσιο του έθνους, διαμορφώνονται διάφορες ομάδες που είτε άμεσα είτε έμμεσα επηρεάζονται από την κατοχή. Βασική υπόθεση εργασίας της προτεινόμενης έρευνας είναι ότι ο βαθμός του χρόνιου πόνου που έχει προκληθεί από την κατοχή και τις δυνάμεις κατοχής επηρεάζει αναλογικά τον τρόπο με τον οποίο το άτομο συνδέεται με την ομάδα.

Για να διερευνηθεί η συγκεκριμένη υπόθεση πρέπει να γίνει ανάλυση της ομάδας υπό τις κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή και αυτό θεωρείται απαραίτητο, καθώς το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει το άτομο επηρεάζει και τον τρόπο με τον οποίο συνάπτει σχέσεις και υφίσταται στα πλαίσια της ομάδας. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία το άτομο εσωτερικεύει συλλογικές μνήμες και πιστεύω και μαθαίνει ουσιαστικά τους κώδικες επικοινωνίας σε κοινωνικό επίπεδο και τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς και αντιμετώπισης των πραγμάτων.

Στην περίπτωση της Παλαιστίνης, ο κοινωνικός περίγυρος μεταδίδει στο άτομο το τραύμα και τις μνήμες ενός παρελθόντος γεμάτου πόνο και προσδιορίζει την πηγή προέλευσης του πόνου σε συγκεκριμένο εξωτερικό εχθρό, ο οποίος γίνεται και αντικείμενο μίσους. Το άτομο μαθαίνει να αισθάνεται και να συμπεριφέρεται όπως η ομάδα που λαμβάνει τεράστια σημασία απέναντι στον εξωτερικό εχθρό.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση της Παλαιστινιακής κοινωνίας, θα υποστηρίξουμε ότι η κουλτούρα και οι κοινωνικοί κανόνες ενθαρρύνουν την ανάπτυξη πολύ ισχυρών δεσμών ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας αλλά και κοινωνικών ομάδων, εις βάρος της ατομικότητας, καθώς η κουλτού-

ρα και οι κοινωνικοί κανόνες μπορούν να επηρεάσουν την ικανότητα του ατόμου να σχετισθεί και να δημιουργήσει δεσμούς.

Η ανάγκη για ισχυρούς δεσμούς και η προσκόλληση στους κοινωνικούς κανόνες και στα έθιμα είναι πιθανά απόρροια της έλλειψης του αισθήματος της ασφάλειας λόγω της κατοχής και της συλλογικής μνήμης της απώλειας. Οι δεσμοί που δημιουργούνται έρχονται να καλύψουν το κενό και να δημιουργήσουν μια αίσθηση σταθερότητας και ασφάλειας, στο επίπεδο της καθημερινής ζωής, αλλά και νόημα μέσα σε μια σκληρή και μακροχρόνια σύγκρουση.

Ειδικά, στην περίπτωση που το άτομο έχει βιώσει βία και διωγμό και η βασική εμπιστοσύνη έχει διαταραχθεί, μόνο μέσα από τη δημιουργία σταθερών δεσμών μπορεί να αντιμετωπίσει τα βιώματα του παρελθόντος. Οι Παλαιστίνιοι πρόσφυγες στη Δυτική Όχθη, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους το 1948 και το 1967, αναμένεται να δημιουργούν πιο ισχυρούς δεσμούς μέσα σε ομάδες και να τηρούν κανόνες, που βοηθούν στην κατασκευή μιας σταθερής και υπό έλεγχο καθημερινότητας, σε σχέση με Παλαιστίνιους που δεν έχουν ανάλογα βιώματα.

Στόχος αυτής της διδακτορικής έρευνας είναι να διερευνήσει, αφενός τη δημιουργία και ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας, υπό συνθήκες εθνικής σύγκρουσης και συλλογικού τραύματος και αφετέρου, τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων, τις συγκρούσεις και τον τρόπο με τον οποίο επιλύονται. Οι βασικές υποθέσεις της έρευνας είναι ότι:

1. Ο βαθμός ταύτισης του ατόμου με την ομάδα συνδέεται με το βαθμό του χρόνιου πόνου, τον οποίο έχει βιώσει (προσωπικά ή μέσα από αφηγήσεις) το άτομο.
2. Οι έντονα τραυματικές εμπειρίες και ο χρόνιος πόνος οδηγούν στη διαμόρφωση ατόμων που τείνουν να προσκολλώνται στην ομάδα και στο συντηρητισμό.
3. Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ομάδες έχουν ως βάση τη διαφοροποίηση στο βαθμό του χρόνιου πόνου και ουσιαστικά, το βαθμό ταύτισης με τον εθνικό στόχο.

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σύνοψη Μεθόδου

Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός περιλαμβάνει τόσο ερωτηματολόγια, όσο συνεντεύξεις και αφηγήσεις. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, πραγματοποιήθηκε σε πρώτο επίπεδο πιλοτική έρευνα σε ομάδες Παλαιστινίων που ζουν και σπουδάζουν στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήσαμε 20 εις βάθος ημιδομημένες συνεντεύξεις, σχετικά με τις ομάδες που δημιουργούν και στις οποίες συμμετέχουν ενεργά οι Παλαιστίνιοι φοιτητές, κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα, το ρόλο των ομάδων αυτών σε πρακτικό και συναισθηματικό επίπεδο αλλά και την επίδραση των ομάδων αυτών στη συγκρότηση της ταυτότητας των μελών της.

Τα συμπεράσματα από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της πιλοτικής έρευνας θα χρησιμοποιηθούν για την προετοιμασία της κεντρικής έρευνας, που θα πραγματοποιηθεί στο Ισραήλ και την Παλαιστίνη. Συγκεκριμένα, θα διενεργηθεί επιτόπια έρευνα σε ομάδες φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Birzeit στη Ramallah (Δυτική Όχθη) και στο Πανεπιστήμιο Hebrew (Ιεροσόλυμα). Αρχικά, θα πραγματοποιηθούν ημιδομημένες συνεντεύξεις, που θα συντείνουν στη βελτίωση των ερωτηματολογίων και την προσαρμογή τους στις ιδιαίτερες συνθήκες των δύο κοινωνιών αλλά και στην οργάνωση των συνεντεύξεων.

Στη συνέχεια, θα διανεμηθεί ερωτηματολόγιο στις ομάδες ενδιαφέροντος που θα συμβάλει στην απόκτηση έγκυρων ποσοτικών πληροφοριών, σχετικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν τη συγκρότηση της ταυτότητας του ατόμου, τις ομάδες στις οποίες ανήκουν, το ρόλο τους μέσα στις ομάδες και την επιρροή της ομάδας στην προσωπική τους ζωή. Παράλληλα, θα διενεργηθούν συνεντεύξεις με σκοπό την ανάδειξη πτυχών που δεν καλύπτονται από το ερωτηματολόγιο. Συγκεκριμένα, θα γίνει εκτενής αναφορά στο τραύμα και το χρόνιο πόνο σε σχέση με τις ομάδες στις οποίες επιλέγει να ενταχθεί το άτομο και το βαθμό στον οποίο ταυτίζεται με την ομάδα, συναισθηματικά. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στις συντηρητικές και φονταμελιστικές ομάδες με το χρόνιο πόνο και το συλλογικό τραύμα. Υποστηρικτικά των συνεντεύξεων θα μαγνητοφωνηθούν αφηγήσεις των συμμετεχόντων, σχετικά με τη σύγκρουση από όπου θα

αντληθούν πληροφορίες, σχετικά με το συλλογικό τραύμα και τη συλλογική μνήμη. Οι αφηγήσεις, σε συνδυασμό με τις συνεντεύξεις και το ερωτηματολόγιο, θα συνθέσουν την εικόνα των ομάδων, αναδεικνύοντας τους επιμέρους παράγοντες, που συμβάλλουν στη σύσταση και στον τρόπο λειτουργίας τους.

Παράλληλα με τη διεξαγωγή της έρευνας, θα πραγματοποιηθεί σεμινάριο με θέμα τη Διαχείριση Συγκρούσεων, σε συνεργασία με την οργάνωση Future Generation Hands Association, που εδρεύει στην πόλη Nablus στη Δυτική Όχθη και πραγματεύεται ζητήματα διαχείρισης συγκρούσεων σε ομάδες νέων της Παλαιστίνης αλλά και συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες Παλαιστίνιων και Ισραηλινών.

Τα αποτελέσματα της κεντρικής έρευνας θα απαντήσουν στις βασικές υποθέσεις εργασίας, της παρούσας μελέτης και θα χρησιμοποιηθούν στο τρίτο στάδιο της έρευνας που περιλαμβάνει το σχεδιασμό μοντέλων και τρόπων διαμεσολάβησης σε ενδο-ομαδικές και δι-ομαδικές συγκρούσεις. Η αποτελεσματικότητα των μοντέλων θα εξεταστεί μέσω της εφαρμογής τους σε ομάδες φοιτητών. Συγκεκριμένα, σε πρώτο επίπεδο, θα συσταθούν ομάδες Παλαιστίνιων και Ισραηλινών φοιτητών που θα εργαστούν ξεχωριστά σε θέματα συγκρούσεων και με βάση τα μοντέλα που θα έχουμε σχεδιάσει. Σε δεύτερο επίπεδο, και στο βαθμό που θα είναι επιτρεπτό από τις πολιτικές συνθήκες, οι ομάδες των Παλαιστίνιων και των Ισραηλινών, θα συναντηθούν σε ουδέτερο έδαφος όπου και θα πραγματοποιηθούν βιωματικά σεμινάρια.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Τα ανεπίλυτα προβλήματα ανάμεσα στους Παλαιστίνιους και τους Ισραηλινούς και οι συνεχείς συγκρούσεις επηρεάζουν όλες τις πτυχές των δύο κοινωνιών δημιουργώντας συναισθήματα ανασφάλειας, μίσους και καχυποψίας που αποτελούν, με τη σειρά τους, εμπόδιο στην επίλυση της σύγκρουσης. Οι έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν, είναι μονομερείς και περιορίζονται στην ανάλυση του αντίκτυπου των τραυματικών εμπειριών στην ψυχολογία του ατόμου.

Η συγκεκριμένη έρευνα στοχεύει στην ανάλυση της ομάδας, μέσα στην

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

οποία δραστηριοποιείται το άτομο και περιλαμβάνει ομάδες και από τις δύο πλευρές (Παλαιστίνιους και Ισραηλινούς). Αναλύοντας την ομάδα, τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το άτομο μέσα στην ομάδα αλλά και τις διομαδικές σχέσεις στον πανεπιστημιακό χώρο, αναμένεται να δοθούν απαντήσεις σε ζητήματα φανατισμού, ταύτισης αλλά και σε ζητήματα διαμεσολάβησης και διαχείρισης συγκρούσεων.

Πιο συγκεκριμένα, αναμένεται:

Να εντοπιστεί σύνδεση ανάμεσα στο βαθμό του χρόνιου πόνου, τον οποίο έχει βιώσει το άτομο (προσωπικά ή μέσα από αφηγήσεις), με το βαθμό ταύτισης του με την ομάδα.

Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ομάδες να έχουν ως βάση τη διαφοροποίηση στο βαθμό του χρόνιου πόνου και ουσιαστικά, το βαθμό ταύτισης με τον εθνικό στόχο.

Ο διαφορετικός βαθμός ταύτισης με την ομάδα (όπως διαμορφώνεται μέσα από τον χρόνιο πόνο και το πολιτισμικό/συλλογικό τραύμα) να επηρεάζει τις ενδο-ομαδικές και διο-ομαδικές σχέσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι, η μεν Ισραηλινή κοινωνία βασιζέται σε ένα δυτικό πρότυπο κοινωνίας, που ορίζεται με βάση το άτομο, ενώ η Παλαιστινιακή οργανώνεται γύρω από την ομάδα και την οικογένεια, τα αποτελέσματα αναμένεται να παρουσιάζουν διαφορές στο βαθμό ταύτισης των ατόμων με την ομάδα αλλά και στις διομαδικές σχέσεις.

Λόγω της ιδιαιτερότητας της περιοχής και του συγκρουσιακού της χαρακτήρα, θεωρούμε ότι, η διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος είναι ιδιαίτερης σημασίας και κρισιμότητας καθώς θα προσφέρει εις βάθος ανάλυση των ομάδων και πιθανούς τρόπους εναλλακτικής διαχείρισης της συγκεκριμένης μακροχρόνιας σύγκρουσης. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, τα συμπεράσματα της έρευνας θα συμβάλουν και στην αποτελεσματικότερη διερεύνηση των διομαδικών σχέσεων και των συγκρούσεων στην Ελλάδα.

Συντάκτρια κειμένου:

Λίλα Μάστορα

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- Μάστορα, Λ., & Μαρούδα-Χατζούλη, Α. (2010). Ανακοίνωση με τίτλο: “The representations of the “Israeli raid on Gaza aid convoy” event in the Greek media and their impact on young Palestinian students living in Greece”. Στο Διεθνές συνέδριο με θέμα “*Europe and the media, New developments in social theory and research*”, που οργανώθηκε από το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Ευρωπαϊκή Κοινωνιολογική Ένωση (Αθήνα, 29-30/10/2010).
- Μάστορα, Λ., & Μαρούδα-Χατζούλη, Α. (2010). Ανακοίνωση με τίτλο: “The formation of minority groups and networks in the case of Palestinian students living in Greece. The effects of collective trauma, suffering and belongingness” στο Παγκόσμιο Συνέδριο με τίτλο: “*Multiculturalism, Conflict and Belonging*”, που οργανώθηκε από το Inter-Disciplinary.Net, A Global Network for Dynamic Research and Publishing (Οξφόρδη, 23-26/09/2010).

2.

**Τα παιδιά και οι έφηβοι
στον ψηφιακό κόσμο**

2.1

Μετατροπές στις σχέσεις και την επικοινωνία των μαθητών στο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης

Διδακτορική έρευνα: Τσαμπίκα Καράκιζα

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου

Ημερομηνία υποστήριξης: Σεπτέμβριος 2005

Θεωρητικό πλαίσιο

Το πλαίσιο της σχολικής τάξης είναι καθοριστικό για το πώς και ποιες σχέσεις θα διαμορφωθούν εντός της. Έτσι, όταν κάποια μεταβολή συμβεί στο πλαίσιο, τότε σχέσεις και αλληλεπιδράσεις επαναπροσδιορίζονται. Στην παρούσα εργασία ερευνήσαμε τι αλλαγές προκαλεί μια τέτοια μεταβολή: η είσοδος του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην τάξη. Πώς βιώνονται αυτές από μαθητές και δασκάλους, πώς επηρεάζονται οι σχέσεις τους, και ειδικά η παιδαγωγική σχέση, πώς διαμορφώνεται το νέο μαθησιακό περιβάλλον, το νέο πλαίσιο.

Η παιδαγωγική σχέση, η σχέση δασκάλου-μαθητή, ιεραρχική και ασύμμετρη, αποτελεί βασικό συστατικό του πλαισίου της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σκοπός της είναι η μάθηση, την οποία θεωρούμε ως μια ολοκληρωμένη ανθρώπινη εμπειρία, με πολλές πλευρές, που θεμελιώνεται στις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις με σημαντικούς άλλους και καθορίζεται από τα συναισθήματα και τις σκέψεις που αναδύονται μέσα από την αλληλεπίδραση δασκάλου-μαθητή. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, διακρίνουμε τέσσερις βασικές συναρθρούμενες συνιστώσες, στις οποίες

αναπτύσσεται η παιδαγωγική σχέση: τη γνωστική, την κοινωνική, τη συγκινησιακή και την άδηλη, φαντασιακή συνιστώσα.

Στη συμβατική τάξη, μέσω της γνωστικής συνιστώσας, διακινείται γνώση για το διδακτικό αντικείμενο, δασκαλοκεντρικά και μονόπλευρα. Η μη λεκτική συμπεριφορά του δασκάλου, είναι υποστηρικτική. Μέσω της κοινωνικής, επικοινωνούνται στάσεις, συμπεριφορές, κοινωνικά στερεότυπα, προβάλλονται και αναπαράγονται οι κοινωνικές εξουσιαστικές σχέσεις, διακινούνται κοινωνικοί μύθοι και άδηλοι κανόνες, με αφετηρία κυρίως την προσωπική θεωρία του δασκάλου. Μεγάλο μέρος του μηνύματος υποστηρίζεται μη λεκτικά. Οι μαθητές αντιδρούν και με μη λεκτικούς τρόπους, και μέσω της εμφάνισης, προβάλλουν αντίθετα πρότυπα και στάσεις, μεταφέροντας τη σύγκρουση των ιδεών στο πεδίο των συμβόλων.

Μέσω της συγκινησιακής και της άδηλης συνιστώσας της παιδαγωγικής σχέσης, διακινούνται συναισθήματα, συνειδητά ή ασυνειδήτα, που γίνονται ορατά μέσω των συνεπειών τους. Η συναισθηματική πλευρά της επικοινωνίας ανάμεσα στο μαθητή και το δάσκαλο επηρεάζει το ενδιαφέρον του μαθητή για το μάθημα και το διδακτικό αντικείμενο και διοχετεύεται κυρίως σε μη λεκτικά κανάλια.

Η μη λεκτική συμπεριφορά του έφηβου μαθητή μέσα στην τάξη είναι δείκτης του πόσο έχει εσωτερικευθεί ο ρόλος του μαθητή. Μεγάλο μέρος της σχετίζεται με τις διαδικασίες αναγνώρισης και οικειοποίησης του σώματος και επιστρέφει στον εαυτό. Το πρόσωπο και το βλέμμα του μαθητή, η εγκαθίδρυση ή μη οπτικής επαφής με το δάσκαλο, η φωνή, η στάση του σώματος είναι δείκτης της στάσης του απέναντι στο μάθημα και τον δάσκαλο. Η διάταξη των θρανίων, η θέση του και η απόσταση από τον δάσκαλο επηρεάζουν τον ρόλο του στη διδασκαλία καθώς και τη σχέση του με τους μαθητές.

Η κουλτούρα του εκπαιδευτικού, η φιλοσοφική και ιδεολογική του τοποθέτηση, οι στάσεις και οι απόψεις του για την εκπαίδευση, το διδακτικό αντικείμενο και το επάγγελμά του, τις ανάγκες και τα δικαιώματα των μαθητών, επηρεάζουν τη μη λεκτική του συμπεριφορά και αυτή επηρεάζει αποφασιστικά την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας και τη μάθηση.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Οι τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ) μπαίνουν στη σχολική τάξη στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η ανάπτυξη της δικτυακής τεχνολογίας και των δικτύων, και τα βασικά χαρακτηριστικά των ΤΠΕ (αμφίδρομα, ατομικά, φιλικά, εικονοποιημένα, αποκεντρωμένα), επηρεάζουν δυνητικά το πώς οι τεχνολογίες αυτές θα χρησιμοποιηθούν στο σχολείο. Αλλά το ποια αποτελέσματα θα υπάρξουν τελικά εξαρτάται και από τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τη χρήση των ΤΠΕ στο σχολείο, από το τι θα κάνει το κράτος ως προς τη διαμόρφωση του τεχνικού, θεσμικού, οικονομικού, επιμορφωτικού πλαισίου στην Εκπαίδευση, από το τι θα κάνουν οι εκπαιδευτικοί και -κυρίως- από το πώς εφαρμόζονται: μέσα σε ποιο παιδαγωγικό και θεσμικό πλαίσιο, κάτω από ποιες παιδαγωγικές θεωρίες, διδακτικές προσεγγίσεις, αναλυτικά προγράμματα και θεσμικές ρυθμίσεις, ώστε να επιτελέσουν το στόχο της γνωστικής ανάπτυξης των μαθητών.

Ο υπολογιστής μέσα στη σχολική τάξη επηρεάζει κάθε πλευρά της παιδαγωγικής σχέσης: γνωστική, κοινωνική, συναισθηματική - επικοινωνιακή και άδηλη. Η μελέτη της μη λεκτικής συμπεριφοράς των μαθητών και των δασκάλων τους μέσα στο εμπλουτισμένο τεχνολογικά περιβάλλον μπορεί να δώσει πλούσιο υλικό για τις μεταβολές των ρόλων, των σχέσεων και της παιδαγωγικής σχέσης και να αποτελέσει ένα εργαλείο καταγραφής και ερμηνείας των μεταβολών, καθώς και διαμόρφωσης του παιδαγωγικού πλαισίου, εντός του οποίου οι μεταβολές αυτές μπορούν να αποβούν δημιουργικές για εκπαιδευόμενους και εκπαιδευτές, αλλά και για το εκπαιδευτικό σύστημα συνολικά.

Το ερώτημα της μετατροπής της παιδαγωγικής σχέσης στο εκπαιδευτικό περιβάλλον των ΤΠΕ έχει ήδη προσεγγισθεί με ποικίλους μεθοδολογικούς (κυρίως ποσοτικούς) τρόπους και από πολλές οπτικές γωνίες (ως προς τις μαθησιακές επιδράσεις, ως προς την αλλαγή του ρόλου του δασκάλου, ως προς τις νέες συνεργατικές εποικοδομιστικές μεθόδους, ως προς τα αναλυτικά προγράμματα κ.λπ.). Εμείς το προσεγγίσαμε μέσω της μελέτης της μη λεκτικής συμπεριφοράς και επικοινωνίας των συμμετεχόντων.

Σύνοψη μεθόδου

Χρησιμοποιήσαμε μια μέθοδο συστηματικής παρατήρησης με σκοπό να καταγραφούν όσο γίνεται περισσότερα στοιχεία για το συγκεκριμένο κάθε φορά υποκείμενο. Η φυσική παρουσία του ερευνητή στο χώρο της δραστηριότητας τον καθιστά ακούσιο ή εκούσιο συμμετόχο στη μεταβολή του επικοινωνιακού πλέγματος. Το δείγμα αποτέλεσαν τρία σχολεία, Ενιαία Λύκεια, μεσαίας δυναμικότητας (για τα δεδομένα της Β΄βάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα), που βρίσκονται σε αστικές - ημιαστικές περιοχές. Προσανατολιστήκαμε στην Α΄ τάξη, σε έξι συνολικά τμήματα, και συνεργαστήκαμε με έξι εκπαιδευτικούς. Από το σύνολο των μαθητών κάθε τμήματος επιλέχθηκαν έξι μαθητές για συστηματική παρατήρηση με κριτήριο το φύλο (τρία αγόρια και τρία κορίτσια από κάθε τμήμα) και τη σχολική επίδοση.

Η διαδικασία της έρευνας περιελάμβανε:

- α) Την προερευνητική ανιχνευτική φάση, με στόχο να «οικοδομήσει» το πλαίσιο (διαμόρφωση προγράμματος, λογισμικά, υποδομές, εντοπισμός εκπαιδευτικών) που θα περιέκλειε τη δραστηριότητα των συμμετεχόντων.
- β) Την πραγματοποίηση της έρευνας. Οι διδασκαλίες πραγματοποιήθηκαν στην παραδοσιακή σχολική αίθουσα του κάθε τμήματος, για 7 ή 8 διδακτικές ώρες για κάθε μάθημα. Μετά από αυτές, το μάθημα συνεχιζόταν για άλλες τόσες ώρες στη δικτυωμένη τάξη³ από τον ίδιο εκπαιδευτικό, σε συνέχεια της ίδιας ενότητας, στο ίδιο τμήμα, με τη

³ Ο όρος «δικτυωμένη τάξη» (networked classroom) αναφέρεται ως η τάξη ενός κανονικού σχολείου, που είναι συνδεδεμένη μέσω δικτύου ηλεκτρονικών υπολογιστών με άλλες τάξεις άλλων σχολείων και με άλλους εξωσχολικούς χώρους. Δικτυωμένη τάξη ήταν, σύμφωνα τουλάχιστον με τις προδιαγραφές της δημιουργίας του, το εργαστήριο πληροφορικής των Λυκείων που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «Οδύσσεια» και το έργο «Μνηστήρες». Ωστόσο βρισκόταν, όπως θα δούμε, σε άλλο όροφο από την παραδοσιακή τάξη, και στα τρία σχολεία, ήταν αρκετά μεγαλύτερου εμβαδού, και περιελάμβανε 17 (μαζί με τον server) ηλεκτρονικούς υπολογιστές σε σχήμα Π, σε μόνιμη σύνδεση με το διαδίκτυο. Παρόλο δηλαδή, που δεν υπακούει ακριβώς τον ορισμό, εν τούτοις η διαδικτύωσή της και η δυνατότητα χρήσης για διδασκαλία πολλαπλών εκπαιδευτικών αντικειμένων με τη βοήθεια και του σχολικού δικτύου και του διαδικτύου γενικότερα, μας «επέτρεψε» την χρήση του όρου.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

βοήθεια του εκπαιδευτικού λογισμικού. Από κοινού με τους συμμετέχοντες κατασκευάστηκαν σχέδια μαθημάτων για την κάθε διδακτική ώρα και κάθε διδακτικό αντικείμενο. Μετά την ολοκλήρωση των διδασκαλιών σε κάθε σχολείο, πραγματοποιήθηκαν οι ημιδομημένες σε βάθος συνεντεύξεις των εκπαιδευτικών και συνεντεύξεις των μαθητών, ατομικές, ημιδομημένες και ομαδικές ανά τάξη.

- γ) Την τρίτη φάση, όπου, στηριζόμενοι στην τακτική της χρονικής τριγωνοποίησης, επιστρέψαμε στο ίδιο δείγμα καθηγητών μετά από δύο περίπου χρόνια, αναζητώντας τις αλλαγές που στο μεταξύ προέκυψαν.

Κύρια ευρήματα

1. Η μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού διαθέτει ένα «πυρηνικό» τμήμα, σταθερό, παγιωμένο, επαναλαμβανόμενο, ανεξάρτητο από το ακροατήριο και τη χρονική στιγμή, μέσω του οποίου ο δάσκαλος εγγράφει στο σώμα του την αναπαράσταση για το ρόλο του, ως συνάντηση της αναπαράστασης του επαγγέλματος και αυτής του εαυτού του. Το κομμάτι αυτό συνδέεται με το ύφος του δασκάλου και οδηγεί τους μαθητές στην κατηγοριοποίηση των εκπαιδευτικών. Συνολικά η μη λεκτική συμπεριφορά του δασκάλου διαμορφώνεται όχι μόνο με τη συμβολή του πάγιου τμήματός της, αλλά και με τη συμβολή και άλλων παραγόντων, μη πάγιων, όπως είναι τα χαρακτηριστικά του πλαισίου όπου εκδηλώνεται (εδώ παραδοσιακό ή δικτυωμένο), καθώς και τα χαρακτηριστικά του αποδέκτη της (εδώ του μαθητή), όπως το φύλο, η ηλικία, η επίδοση, η καταγωγή κ.λπ..

2. Η είσοδος των υπολογιστών στο μαθησιακό περιβάλλον συνιστά ισχυρό παράγοντα αλλαγής του εκπαιδευτικού πλαισίου. Η αλλαγή αυτή συμπαρασύρει τις παραδοσιακές διδακτικές μεθόδους και τους κοινωνικούς κανόνες της τάξης και εγκαθιδρύει νέες διαδικασίες και πρακτικές, προκαλώντας εκ των πραγμάτων και την αναδιάταξη της παιδαγωγικής σχέσης ως προς όλες της τις πλευρές: γνωστική, κοινωνική, συναισθηματική και άδηλη. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού προδιαγράφεται διαφορετικά στο νέο περιβάλλον, ώστε να μπορεί να υπηρετήσει τα αποκεντρωτικά,

συνεργατικά, οικοδομιστικά του χαρακτηριστικά. Δημιουργείται έτσι, ένας ισχυρός λόγος για να μεταβληθούν, εκτός από τα ρευστά, και τα πάγια μη λεκτικά χαρακτηριστικά του δασκάλου. Ωστόσο αυτό αποδεικνύεται μια διαδικασία καθόλου απλή ή σύντομη. Έτσι η πάγια μη λεκτική συμπεριφορά των δασκάλων στο νέο περιβάλλον εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να υποστηρίζει έναν τύπο συμπεριφοράς, παραπλήσιο με αυτόν της παραδοσιακής. Συνολικά όμως τα εξωλεκτικά σήματα των εκπαιδευτικών:

α) Αναδεικνύουν την οχύρωση και τις αντιστάσεις τους απέναντι σε κάθε ενδεχόμενο αλλαγή, που είναι δυνατόν να διαταράξει τη σχολική ρουτίνα, παρά τις όχι υποτιμητέες, θετικές λεκτικές τους στάσεις απέναντι στις καινοτομίες.

β) Φαερώνουν συναισθήματα άγχους, φόβου, απειλής και ανασφάλειας από την ακύρωση του πιο «εξουσιαστικού» (γνωστικού και κοινωνικού) τμήματος του ρόλου τους.

γ) Υποστηρίζουν με κάθε τρόπο την «προσωπική τους θεωρία», έτσι όπως διαμορφώθηκε από την εμπειρία τους περισσότερο και λιγότερο από τη θεωρία ή την ανάγκη της εξέλιξης και του εκσυγχρονισμού.

δ) Δικαιώνουν στην πράξη την κατηγοριοποίηση, στην οποία τους υπέβαλαν οι μαθητές τους και η οποία προκύπτει κυρίως με κριτήριο το διασχισιακό, κοινωνικό-συναισθηματικό κι όχι το γνωστικό κομμάτι της εκπαιδευτικής πράξης, άρα με μεγάλη συμμετοχή της μη λεκτικής συμπεριφοράς.

Η επιμόρφωση επανέφερε το θέμα της εκ του μηδενός εισαγωγής των ΤΠΕ στο σχολείο και το ξαναέκλεισε αφού, αν και βασισμένο πάνω στην αναγκαιότητα, δεν είχε κίνητρο ουσίας. Δε διέθετε προοπτική ούτε εφαρμογής ούτε και άμεσης σύνδεσης με την «υποχρεωτική καθημερινότητα» του σχολείου.

3. Οι μαθητές εκφράζουν τα μηνύματά τους με ποικίλους, μη λεκτικούς τρόπους, πολλοί από τους οποίους, όταν συνδυαστούν, γίνονται φορείς και νέων σημασιών και νοημάτων, ανάλογα με τη συγκεκριμένη επικοινωνιακή στιγμή. Εκεί διοχετεύουν κυρίως τις συναισθηματικές τους φορτίσεις, τα αιτήματά τους για βοήθεια, αναγνώριση, εγκαθίδρυση σχέσης αλλά και κομμάτια των ρόλων που οι ίδιοι, η ομάδα και η «κατάσταση»,

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

τους ανέθεσε. Διοχετεύουν πράγματα που δε μπορούν να ειπωθούν, λόγω της θέσης τους, της σχέσης τους και του ίδιου του σχολικού πλαισίου. Οι αλλαγές της μη λεκτικής συμπεριφοράς των μαθητών παρουσιάζουν τις εξής διαφοροποιήσεις:

α) *Ως προς το φύλο:* Στο παραδοσιακό μαθησιακό περιβάλλον η μη λεκτική συμπεριφορά των κοριτσιών παραπέμπει στα χαρακτηριστικά του γυναικείου στερεότυπου, μέσω των «ώριμων» εκφράσεων προσαρμογής και υποταγής στο δάσκαλο και το θεσμό. Τα αγόρια, με περισσότερο «παιδικά» εξωλεκτικά χαρακτηριστικά, εκφράζουν, μέσω των μη λεκτικών καναλιών, τη δυσφορία και την αντίδρασή τους στο σχολικό καταναγκασμό.

Στο δικτυωμένο περιβάλλον οι διαφοροποιήσεις λόγω του φύλου αμβλύνονται. Οι πραγματιστικές συνθήκες ακυρώνουν (λόγω της διάταξης του χώρου) βασικά, εξωλεκτικά κανάλια όπως η οπτική επαφή και προκαλούν αμηχανία. Ωστόσο ευνοούν την ανάδειξη χειραφετιστικών μη λεκτικών συμπεριφορών από τα κορίτσια καθώς και συμπεριφορών ένταξης, αποδοχής και οικειότητας από τα αγόρια. Τα κορίτσια ενσωματώνουν και πάλι τα χαρακτηριστικά του γυναικείου ρόλου: προσαρμοστικότητα, υπακοή, οργανωτικότητα. Δεν ενοχλούν, δε σπαταλούν το χρόνο, πειθαρχούν, ακολουθούν τις οδηγίες, ζητούν βοήθεια. Δεν εξερευνούν και δεν παίζουν, δεν υπερβαίνουν τα όρια που τέθηκαν εξ αρχής, δεν κάνουν άσκοπες ενέργειες, αλλά ακριβώς «ό,τι χρειάζεται». Τα αγόρια ανησυχούν, αντιλαμβάνονται το νέο περιβάλλον ως γέφυρα με την πραγματική ζωή, ζητούν να το καταλύσουν και να το υπερβούν. Δεν υποτάσσονται στις καινούργιες νόρμες, κι αν δε μπορούν να κάνουν αλλιώς, τότε το απο-επισημοποιούν, το απο-θεσμοποιούν και παίζουν.

Τα κορίτσια μέσα στις ομάδες φαίνονται πιο απαιτητικά, πιο διεκδικητικά ως προς το μερίδιο του έργου αλλά και ως προς την ορθότητα της άποψης που εκφράζουν. Συγκρούονται αλλά καταλήγουν. Τα αγόρια δείχνουν πιο υποχωρητικά, εκτός ίσως από αυτά με τις υψηλές επιδόσεις. Αναδύονται ίσως δειλά νέοι τύποι ανδρών και γυναικών, της μετά-τη χειραφέτηση εποχής.

β) *Ως προς την επίδοση:* Και στην παραδοσιακή αλλά και στη δικτυ-

ωμένη τάξη υπάρχει διαφοροποίηση στη μη λεκτική συμπεριφορά των μαθητών, ανάλογα με την επίδοσή τους. Στην πρώτη περίπτωση, η διαφοροποίηση αυτή έχει να κάνει με το ρόλο του δασκάλου, με τις προσδοκίες του από τους μαθητές και με το πώς αυτές εσωτερικεύονται, κυρίως από εκείνους των υψηλών και των χαμηλών επιδόσεων, με το πώς γίνονται δομικά στοιχεία των δικών τους ρόλων και αποδίδονται ξανά με τη μορφή μη λεκτικών μηνυμάτων, συντηρώντας την «παράδοση». Οι μέτριοι μαθητές, αρπάζοντας την ευκαιρία της ευρύτητας του ρόλου τους, εμπλουτίζουν τη μη λεκτική τους συμπεριφορά, περισσότερο φυσικοί, πραγματικοί, μέσα στις διακυμάνσεις αυτού ακριβώς του ρόλου.

Στη δικτυωμένη τάξη, η είσοδος του υπολογιστή δεν εξομαλύνει τις διαφοροποιήσεις. Οι μαθητές προσεγγίζουν τον νέο επικοινωνιακό πόλο επιθετικά για να τον κατακτήσουν μέσα από την ένωσή τους, ή αμυντικά, αναγνωριστικά, με φόβο, κρατώντας τους ρόλους τους, περισσότερο όσο η επίδοση είναι μεγάλη και λιγότερο όσο η επίδοση είναι χαμηλή. Στη δικτυωμένη τάξη ο μαθητής των υψηλών επιδόσεων αγνοεί τον καθηγητή, το ενδιαφέρον του μονοπωλεί ο καινούργιος τροφοδότης. Η αλλαγή του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος δεν είναι αρκετά ενθαρρυντική γι' αυτόν. Το στερεότυπο του καλού μαθητή που εμπεριέχει και την ιδέα της πειθαρχίας, της σοβαρότητας, της «φρόνησης», βρίσκεται στον πυρήνα της αναπαράστασής του για τον εαυτό και καθορίζει αποφασιστικά τη συμπεριφορά του.

Τις νόρμες δεν ακολουθεί ο μαθητής της μέτριας επίδοσης, ο οποίος αποστασιοποιείται, κρατά τις αποστάσεις από τον νέο εταίρο, είναι επιφυλακτικός αλλά και δεκτικός στη χρήση του εργαλείου, μπορεί να τον κάνει μέρος της καθημερινότητάς του κι όχι να γίνει ο ίδιος μέρος της μηχανής. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται την αλλαγή του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος σαν μια διαχειρίσιμη μεταβολή, που μπορεί ευκολότερα να τον συνδέσει με αυτό που ο ίδιος αντιπροσωπεύει: την ποικιλία της πραγματικής ζωής.

Ο μαθητής της χαμηλής επίδοσης αποφορτίζεται από ένα «βαρύ» μάλλον φορτίο, τμήμα του ρόλου του, σε σχέση με την παραδοσιακή τάξη, κοινωνικοποιείται και στα μηνύματα αναζήτησης βοήθειας και επαφής λαμβάνει απόκριση. Γι' αυτόν, το νέο περιβάλλον λειτούργησε μάλλον θετικά.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

4. Ως προς τις μετατροπές στην παιδαγωγική σχέση, παρατηρήθηκαν τα εξής:

α) *Για τη γνωστική συνιστώσα:* Οι μαθητές στο νέο περιβάλλον απολαμβάνουν τις «ευκολίες» και τις παροχές του και αισθάνονται ικανοποίηση από την απαλλαγή από παραδοσιακές επιβαρύνσεις (το σχολικό βιβλίο, τη διαδικασία της εξέτασης, την παθητική σιωπηλή παρακολούθηση). Είναι γνώστες και οικείοι της χρήσης των ΤΠΕ, λειτουργούν αποτελεσματικά, συνεργάζονται, διατυπώνουν απαιτήσεις (π.χ. λογισμικό) και συγκλίνουν ως προς τις επιδόσεις μέσω της αναβάθμισης των «αδύνατων» στο νέο περιβάλλον. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται το νέο περιβάλλον ως συνέχεια, όχι του σχολικού, αλλά του πραγματικού «έξω κόσμου».

Στο πεδίο των γνωστικών συναλλαγών οι δάσκαλοι αγωνιούν για την τεχνολογική τους ανεπάρκεια, που αναφέρεται πρωτίστως στους τρόπους διαχείρισης, ανίχνευσης, εύρεσης, οικοδόμησης της γνώσης. Παρ' όλο που βιώνουν άγχος, εξαιτίας της κατάργησης της γνωστικής τους αυθεντίας και διακατεχόμενοι από τη λογική των παραδοσιακών στερεοτύπων της συμβατικής τάξης, κυρίως ως προς την αντιμετώπιση των μαθητών ανάλογα με την επίδοση, εμπλέκονται στο εγχείρημα, τοποθετούνται κριτικά και προκρίνουν την αναγκαιότητα μιας συνοδευτικής παιδαγωγικής και «τεχνολογικής» επένδυσης.

β) *Για την κοινωνική συνιστώσα:* Ο κοινωνικός ρόλος του δασκάλου στη δικτυωμένη τάξη αλλάζει. Από τη μια, υποχρεώνεται με την κοινωνική του συμπεριφορά να υποστηρίξει τις αρχές της συνεργατικότητας, της διερευνητικής μάθησης, της κριτικής, της συνδιαχείρισης κλπ. και από την άλλη, μια τέτοια υποστήριξη και εφαρμογή, του ακυρώνει το βασικό μέρος της παραδοσιακής ελεγκτικής του εξουσίας. Αυτή η αντίφαση «λύνεται» κυρίως στην κατεύθυνση της αντίστασης για την απώλεια του ελέγχου και αναδύει φόβους, άγχη και ανασφάλειες που γίνονται αντιληπτά από τους μαθητές και αναστέλλουν τη διακίνηση των πιο αποκεντρωτικών, συνεργατικών, κοινωνικών μηνυμάτων.

Η θεσμοθέτηση των ομάδων δεν εισπράττεται πάντοτε ως θετική εξέλιξη από τους μαθητές, οι οποίοι τις αντιλαμβάνονται και ως πεδίο κοινωνικής δοκιμασίας όπου μπαίνουν εκ των πραγμάτων, και την οποία στην

πορεία θα μάθουν να διαχειρίζονται. Ωστόσο, συνολικά οι μαθητές ενσωματώνουν τα κοινωνικά μηνύματα του νέου περιβάλλοντος (συνεργατικότητα, ομαδικότητα, αλληλεγγύη, αυτόνομη ανάπτυξη, κριτική κλπ.) ευκολότερα και γρηγορότερα από τους καθηγητές τους.

γ) *Για τη συναισθηματική συνιστώσα:* Στο δικτυωμένο περιβάλλον υπάρχει έντονη συναισθηματική ανταλλαγή. Τα εξωλεκτικά τους μηνύματα ανέδιδαν, ανεξάρτητα με όσα ειπώθηκαν, μια σταθερή στάση προσέγγισης και επικοινωνίας με τους μαθητές, στην οποία οι τελευταίοι δεν αντιδρούσαν πάντα. Οι δάσκαλοι αιτούσαν ίσως άμβλυση της διαφοράς, αποκατάσταση του τεχνολογικού χάσματος και της απολεσθείσας αναγνώρισης εκ μέρους των μαθητών τους. Οι μαθητές έχουν συναισθήματα χαράς και απόλαυσης από την αξιοποίηση του νέου μέσου και τη χαλάρωση των κανόνων. Ωστόσο ο κατακερματισμός του σώματος της τάξης σε υπο-ομάδες, η κατάργηση της τάξης ως «όλου» καθώς και η απουσία οπτικής επαφής εντοπίζονται από τους μαθητές ως ιδιαιτέρως σημαντικά.

δ) *Για την επικοινωνία:* Υπάρχει αναδιάταξη του διαμορφούμενου στην τάξη επικοινωνιακού πλέγματος. Στην παραδοσιακή τάξη, με τη μετωπική διάταξη, το πλέγμα είναι δασκαλοκεντρικό και κωνικό. Στη δικτυωμένη τάξη, η επικοινωνία μεταφέρεται σε τοπικές επικοινωνιακές νησίδες. Η κοινότητα της τάξης μετατρέπεται σε σύνολα από ατομικότητες (ή ομάδες) που δεν συναλλάσσονται. Ο κατακερματισμός του σώματος της τάξης επισημαίνεται από τους μαθητές ως το μέγιστο πρόβλημα στη δικτυωμένη τάξη.

Συμπερασματικά, η μετάβαση από την παραδοσιακή στη δικτυωμένη τάξη δεν μειώνει ούτε αυξάνει την επικοινωνιακή δραστηριότητα, αλλά τη διαφοροποιεί. Της προσδίδει έναν πιο τοπικό χαρακτήρα που εδώ προσδιορίζεται ανάμεσα στο ζεύγος των μαθητών και τον υπολογιστή. Ταυτόχρονα, η τοπικότητα αυτή εγκαθιστά σχέσεις συναλλαγής όχι με τους χωρικά εγγύτερους, αλλά με τους χρονικά συμπίπτοντες στη χρήση του σύγχρονου επικοινωνιακού δρόμου, του διαδικτύου. Δημιουργούνται έτσι νέες επικοινωνιακές νησίδες, με διαστάσεις εν δυνάμει οικουμενικές.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Η παρουσία των ΤΠΕ στη σχολική τάξη είναι γράμμα κενό, αν δε συνοδεύεται από μια ευρύτερη παιδαγωγική θεώρηση σε μια άλλη από τη σημερινή συγκεντρωτική, ανταγωνιστική κατεύθυνση, η οποία (παιδαγωγική θεώρηση) θα στηρίζεται θεσμικά, ώστε να μην ακυρώνει αλλά να αξιοποιεί τα εγγενή χαρακτηριστικά των ΤΠΕ προς όφελος μιας ενεργητικής, ολιστικής ανάπτυξης όλων των μετεχόντων στην εκπαιδευτική πράξη. Ωστόσο όσο κι αν οι αίθουσες αντικατασταθούν με δίκτυα, οι δάσκαλοι με εικονικές προσωπικότητες, τα βιβλία με την ψηφιακή εκδοχή τους, ο τρόπος που οι άνθρωποι μαθαίνουν, θα εξαρτάται και από εκείνα τα μοναδικά για τον καθένα πράγματα που ανταλλάσσονται με το δάσκαλο σ' αυτήν την ψυχική και υπαρξιακή συνάντηση της τάξης με τις δυναμικές ισορροπίες και το διαρκές διακύβευμα.

*Συντάκτρια κειμένου:
Τσαμπίκα Καράκιζα*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Καράκιζα, Τ. (2010). *Κοιτάζοντας την οθόνη, αγγίζοντας τα πλήκτρα: Μετατροπές της παιδαγωγικής σχέσης στο δικτυωμένο περιβάλλον*. Εκδόσεις Παπαζήσης.

Καράκιζα, Τ. (2005). Μετατροπές στις σχέσεις και την επικοινωνία των μαθητών στο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης. *Διδακτορική Διατριβή*, Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ντάβου, Μπ., & Καράκιζα, Τ. (2003). Το νέο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης και η αναδιάρθρωση της παιδαγωγικής σχέσης. Στο Ρ. Παναγιωτοπούλου (Επιμ.). *Ψηφιακή Πρόκληση: ΜΜΕ και Δημοκρατία*. Εκδόσεις Gutenberg, 553-560.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Καράκιζα, Τ. (2000). Εισήγηση με τίτλο «Μελέτη της μη λεκτικής συμπεριφοράς των μαθητών στο παραδοσιακό και το δικτυωμένο εκπαιδευτικό περιβάλλον του Ενιαίου Λυκείου» στην 3η Διημερίδα Πληροφο-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

ρικής της Ελληνικής Εταιρείας Επιστημόνων και Πληροφορικής, ΠΙ, ΚΕΕ, ΙΤΥ με θέμα «*Η Πληροφορική στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*» (Αθήνα, 4-5 Φεβρουαρίου 2000).

Καράκιζα, Τ., & Ντάβου, Μπ. (2000). Εισήγηση με τίτλο «*Ο πληροφορικός αναλφαβητισμός και η αναδιάταξη της σχέσης καθηγητή – μαθητή*», στο Πανελλήνιο Συνέδριο του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Πληροφορικής Β΄θμιας Εκπαίδευσης με θέμα «*Πληροφορική και Εκπαίδευση*» (Θεσσαλονίκη, 11-12 Νοεμβρίου 2000).

Ντάβου, Μπ., & Καράκιζα, Τ. (2001). Εισήγηση με τίτλο «*Αλληλεπίδραση και σχέσεις μεταξύ μαθητών στη δικτυωμένη και μη, σχολική τάξη*», στο 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (Αλεξανδρούπολη, 24-27 Μαΐου 2001).

2.2

Επιμόρφωση εκπαιδευτικών στην εφαρμογή προγράμματος αγωγής και εκπαίδευσης στα ΜΜΕ⁴ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Επιστημονική υπεύθυνη: Μπετίνα Ντάβου

Ερευνήτρια: Βασιλική Νίκα

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας. Κωδικός Έρευνας 70/4/4132 (Ιούλιος 2005)

Θεωρητικό πλαίσιο

Το σχολείο –για αιώνες χώρος ανάπτυξης του προφορικού και του γραπτού λόγου κυρίως, λιγότερο του εικονικού και σίγουρα όχι του πολυμεσικού– παρακολουθεί την αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας και την εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας⁵ με σχετική αμηχανία. Για πολλά χρόνια, οι παιδαγωγοί οδηγήθηκαν σε εκπαιδευτικές παρεμβάσεις, που είχαν καθαρά προστατευτικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να κατηγορούν τα μέσα για κατάργηση των συνόρων της παιδικής και ενήλικης ζωής, για το θάνατο της παιδικής ηλικίας και άλλα.

Το ζήτημα των επιδράσεων των μέσων, όπως παρουσιάζεται από τις θεωρίες της Επικοινωνίας, το είδος των επιδράσεων, όπως αυτές ταξινο-

---

4 Ο όρος «Αγωγή και Εκπαίδευση στα ΜΜΕ» ή «Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ» τείνει να καθιερωθεί στα ελληνικά τα τελευταία χρόνια αντικαθιστώντας τον παλιότερο «Οπτικοακουστικό Αλφαριθμητισμό» και συμπεριλαμβάνοντας ό,τι στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία συναντούμε ως “media literacy” ή “media education”. Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης του εν λόγω προγράμματος είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος «οπτικοακουστικός αλφαριθμητισμός».

5 Οι όροι «μέσα μαζικής επικοινωνίας», ή «ΜΜΕ» ή απλώς «Μέσα» χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και για καθαρά πρακτικούς λόγους.

μούνται από την Ψυχολογία (ως προς το χρόνο επίδρασης) και η συχνά παθητική στάση των επιστημών της Αγωγής απέναντι στα μέσα γενικότερα, μας οδήγησαν στην εκπόνηση του ερευνητικού προγράμματος, που παρουσιάζουμε παρακάτω και το οποίο συμπεριελάμβανε την εφαρμογή ενός διαφορετικού τύπου επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών Α΄θμιας Εκπαίδευσης. Ο στόχος της επιμόρφωσης ήταν να προσφέρει στους εκπαιδευτικούς τη θεωρητική βάση αλλά κυρίως την πρακτική άσκηση, ώστε με τη σειρά τους να βοηθήσουν τους μαθητές τους τόσο στην αποκωδικοποίηση και ερμηνεία των χιλιάδων πολυμορφικών και πολυσημικών μηνυμάτων, στα οποία εκτίθενται καθημερινά όσο και στους τρόπους αντίστασης, που θα μπορούσαν να προβάλλουν τα ίδια τα παιδιά απέναντι στις όποιες επιδράσεις.

Τα ΜΜΕ (ιδιαίτερα οι εφημερίδες, η τηλεόραση, το διαδίκτυο αλλά και το ραδιόφωνο) κατέχουν μια αξιόλογη θέση στις σύγχρονες κοινωνίες. Η άποψη αυτή, παρόλο που παλιότερα έγινε αφορμή συζητήσεων και διαφωνιών, σήμερα είναι ευρέως αποδεκτή. Η σημασία των ΜΜΕ φαίνεται ότι σχετίζεται με το ό,τι αποτελούν σύμφωνα με τον Μακ Κουέιλ:

1. *Πηγή εξουσίας*, δηλαδή ένα εν δυνάμει μέσο άσκησης επιρροής, ελέγχου και πηγή νεωτερισμού στο πλαίσιο της κοινωνίας.
2. *Πεδίο* όπου βλέπουν το φως της δημοσιότητας πολλά θέματα που απασχολούν τη δημόσια ζωή, τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο.
3. *Κύρια πηγή* από την οποία ορίζεται και απεικονίζεται η κοινωνική πραγματικότητα.
4. *Βασική δίοδος*, τόσο για φήμη και κοινωνική αναγνώριση, όσο και για ενεργό παρουσία στη δημόσια ζωή.
5. *Πηγή* από την οποία εκρέει ένα σύστημα που οριοθετεί και νοηματοδοτεί τη δημόσια ζωή, καθώς προσδιορίζει το τι είναι φυσιολογικό μέσα σε μια κοινωνία, τόσο στο επίπεδο της εμπειρίας, όσο και στο επίπεδο της αξιολόγησης.

Για ποικίλους κοινωνικο - οικονομικούς λόγους η εξάπλωση και η επίδραση των Μέσων στις δυτικές κοινωνίες ακολούθησε ρυθμούς πολύ ταχύτερους από την ετοιμότητα του ανθρώπου να τα ενσωματώσει και να τα αξιοποιήσει θετικά στην καθημερινότητά του και παρήγαγε μια ανα-

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

γκαιότητα: την εκπαίδευση στην κριτική χρήση και την αξιοποίηση των Μέσων και των μηνυμάτων τους.

Η εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας αποτελεί ένα πολυεπιστημονικό πεδίο και έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφοροι ορισμοί, οι οποίοι τείνουν να διαμορφωθούν στον τελευταίο ορισμό του David Buchingham⁶, ότι εκπαίδευση στα μέσα μαζικής επικοινωνίας είναι η ικανότητα της πρόσβασης, κατανόησης και δημιουργίας μορφών επικοινωνίας εντός μιας ποικιλίας πλαισίων.

Η *πρόσβαση* περιλαμβάνει τις δεξιότητες και τις ικανότητες που χρειάζονται για να ανακαλύψει κανείς τα περιεχόμενα των μέσων επικοινωνίας, χρησιμοποιώντας τις διαθέσιμες τεχνολογίες και το αντίστοιχο λογισμικό.

Η *κατανόηση* περιλαμβάνει την ικανότητα αποκωδικοποίησης ή ερμηνείας των περιεχομένων των μέσων, για παράδειγμα μέσω της γνώσης των τυπικών και των γενικών τους κανόνων, των χαρακτηριστικών του σχεδιασμού τους και των ρητορικών τους επινοημάτων. Περιλαμβάνει επίσης, κάποια γνώση των διαδικασιών παραγωγής και των μορφών ιδιοκτησίας και θεσμικού ελέγχου, καθώς και την ικανότητα της κριτικής των μέσων επικοινωνίας, παραδείγματος χάριν ως προς την ακρίβεια και την αξιοπιστία των αναπαραστάσεων του πραγματικού κόσμου που προβάλλουν.

Η *δημιουργία* περιλαμβάνει την ικανότητα της χρήσης των μέσων επικοινωνίας για την κατασκευή και την επικοινωνία μηνυμάτων είτε για λόγους προσωπικής έκφρασης ή και για λόγους επιρροής και αλληλεπίδρασης με τους άλλους.

Επιχειρώντας μια σύνθεση των αρχών, όπως έχουν οριστεί σε διάφορα μέρη του κόσμου, μπορούμε να ορίσουμε λεπτομερώς τέσσερις αρχές-κλειδιά για την εκπαίδευση στα ΜΜΕ :

(α) *Τη μελέτη της παραγωγής των ΜΜΕ*: Η μελέτη και η ανάλυση του είδους των τεχνολογιών, οι οποίες χρησιμοποιούνται για την παραγωγή και τη διάθεση του περιεχομένου των ΜΜΕ και του είδους των αλλαγών, τις οποίες επιφέρουν στο προϊόν, των χαρακτηριστικών εκείνου ή εκείνων,

⁶ Ειδικό Αφιέρωμα «Αγωγή και Εκπαίδευση στα Μέσα Επικοινωνίας». *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 2007, Τεύχος 6.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

οι οποίοι κατασκευάζουν τα κείμενα των ΜΜΕ, τον τρόπο και το αντικείμενο της συλλογικής εργασίας, την αναγνώριση της ιδιοκτησίας των εταιριών που πουλούν και αγοράζουν τα ΜΜΕ και του τρόπου εξεύρεσης των χρημάτων. Ακόμη, τον τρόπο με τον οποίο πετυχαίνουν οι εταιρίες να πουλούν τα ίδια προϊόντα σε διαφορετικού είδους ΜΜΕ, το ποιος ελέγχει την παραγωγή και τη διανομή τους, το νομικό πλαίσιο στο οποίο υπάρχουν και την αποτελεσματικότητά του, τη δυνατότητα ή μη του κειμένου να φτάσει στο συγκεκριμένο κοινό και σε ποιο βαθμό το κοινό αυτό έχει δυνατότητα επιλογής και ελέγχου σε αυτό, τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων στους οποίους τα ΜΜΕ δίνουν χώρο για να εκφράσουν την άποψή τους, ποιοι αποκλείονται και γιατί.

(β) *Τη μελέτη της γλώσσας των ΜΜΕ:* Η χρήση της γλώσσας από τα ΜΜΕ προκειμένου να επικοινωνήσουν τις ιδέες τους, ο τρόπος με τον οποίο η γλώσσα αυτή γίνεται οικεία και γνωστή στο ευρύτερο κοινό καθώς και η καθιέρωση των «γραμματικών κανόνων» των ΜΜΕ και τα αποτελέσματα της παραβίασής τους, τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι συμβάσεις και οι κώδικες λειτουργούν στα διαφορετικού τύπου κείμενα των ΜΜΕ (π.χ. στο δελτίο ειδήσεων ή σε μια ταινία τρόμου), καθώς και στα αποτελέσματα της επιλογής συγκεκριμένων τύπων γλώσσας ή συγκεκριμένης γωνίας λήψης. Επίσης, τον τρόπο επικοινωνίας ενός συγκεκριμένου σημαινόμενου μέσω ενός συνδυασμού ή μιας αλληλουχίας εικόνων, ήχου και λόγου καθώς και το βαθμό επέμβασης της τεχνολογίας στα σημαινόμενα που δημιουργούνται.

(γ) *Τη μελέτη των αναπαραστάσεων:* Τον τρόπο με τον οποίο ένα κείμενο φαίνεται ρεαλιστικό και το λόγο για τον οποίο κάποια κείμενα φαίνονται περισσότερο ρεαλιστικά από τα άλλα, τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα αναφέρουν ότι λένε την αλήθεια για τον κόσμο και με ποιες τεχνικές προσπαθούν να φαίνονται αυθεντικά. Ακόμη, τι εντάσσεται και τι παραλείπεται από τον κόσμο των ΜΜΕ και σε ποιον δίνεται ευκαιρία να μιλήσει ή όχι. Επίσης, μελετάται η υποστήριξη από τα ΜΜΕ μιας άλλης οπτικής για τον κόσμο, η μετάδοση ηθικών ή πολιτιστικών αξιών και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα οι τσιγγάνοι, οι μετανάστες, οι έγχρωμοι ή οι γυ-

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

ναΐκες. Αναλύονται ακόμη, οι λόγοι για τους οποίους τα ΜΜΕ δέχονται μερικές αναπαραστάσεις ως αληθινές και αρνούνται άλλες ως ψεύτικες και οι επιδράσεις των αναπαραστάσεων αυτών για συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού ή συγκεκριμένα θέματα.

(δ) *Τη μελέτη του κοινού*: Τον τρόπο με τον οποίο τα ΜΜΕ θέτουν ως στόχο ένα συγκεκριμένο κοινό, απευθύνονται σε αυτό και κάνουν εκτιμήσεις γι' αυτό. Επίσης, μελετώνται οι τρόποι με τους οποίους τα μηνύματα φθάνουν στο συγκεκριμένο κοινό καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτό μαθαίνει τις προτάσεις των ΜΜΕ, η χρησιμοποίησή τους στην καθημερινή ζωή και οι συνήθειες τρόποι χρήσης και ευχαρίστησης, ερμηνείας και νοηματοδότησης, επιλογής συγκρίνοντας παράλληλα και τη σχέση με την κοινωνική τάξη, την ηλικία, την εθνική καταγωγή και τη συμπεριφορά του συγκεκριμένου κοινού.

Η εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας περιλαμβάνει δύο ευρείες στρατηγικές μέσω των οποίων το άτομο κατακτά όχι απλώς την πρόσβαση και χρήση των μέσων, αλλά αναπτύσσει δυνατότητες κριτικής κατανόησης των περιεχομένων τους: την κριτική ανάλυση (των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών προεκτάσεων των μέσων) και τη δημιουργική παραγωγή.

Εφόσον η εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας αφορά την κριτική ανάλυση των συμβόλων (όλων των συμβόλων), τότε ίσως δεν αποτελεί ένα εξειδικευμένο αντικείμενο, αλλά μια στάση απέναντι στη μάθηση, η οποία θα έπρεπε να διατρέχει ολόκληρο το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι αποτελεί ένα κίνημα, το οποίο αφορά τη γνώση, στη σημερινή υποτιθέμενη «κοινωνία της γνώσης», που έχει στόχο την επιστροφή στην κριτική ανάλυση των μηνυμάτων, γενικώς, και σε εμπνευσμένους τρόπους μετατροπής της σημερινής πληθώρας της πληροφορίας σε γνώση.

Σύνοψη μεθόδου

Το ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε στο Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού απετέλεσε έρευνα-παρέμβαση. Βασικός στόχος ήταν η αξιολόγηση της αλλαγής στις γνώσεις και στις στάσεις των

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

εκπαιδευτικών ύστερα από επιμορφωτική παρέμβαση, που είχε σκοπό την πρακτική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους (in-service training) για την εφαρμογή προγραμμάτων Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ, μέσα στη σχολική τάξη.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας-παρέμβασης ήταν:

1. Να γνωρίσουν τις διάφορες θεωρίες της μάθησης και των ΜΜΕ.
2. Να γνωρίσουν τα διάφορα προϊόντα των ΜΜΕ και τις τεχνικές τις οποίες χρησιμοποιούν τα μέσα.
3. Να αποσυναρμολογήσουν και να επανασυναρμολογήσουν τους κώδικες και τα μηνύματα.
4. Να εξασκηθούν στην παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες ενός προγράμματος αλφαριθμητισμού στα ΜΜΕ.
5. Να δημιουργήσουν μια «τράπεζα» πληροφοριακού και διδακτικού υλικού, το οποίο θα μπορούν να το χρησιμοποιούν στην τάξη.
6. Να προωθήσουν τους σκοπούς ενός προγράμματος Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ στο σχολείο τους.

Στο πρόγραμμα συμμετείχαν δέκα μόνιμοι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι υπηρετούσαν σε Δημοτικά Σχολεία του Νομού Αττικής και είχαν προϋπηρεσία τουλάχιστον τριών ετών. Η ποιοτική χροιά του προγράμματος υπαγόρευε έναν μικρό αριθμό συμμετεχόντων, τόσο για την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης όσο και για την εις βάθος αξιολόγηση των μετατροπών στη στάση και τις γνώσεις που επήλθαν εξαιτίας της παρέμβασης.

Για τους στόχους της παρέμβασης δόθηκε εκπαιδευτικό υλικό (έντυπο και οπτικοακουστικό), το οποίο δημιουργήθηκε για τους στόχους του προγράμματος και με βάση τις πιο πρόσφατες διδακτικές προσεγγίσεις, ενώ στο πλαίσιο του προγράμματος έγινε παραγωγή και αξιολόγηση και νέου υλικού, το οποίο δημιουργήθηκε από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς.

Το πρόγραμμα περιελάμβανε την αξιολόγηση των στάσεων των εκπαιδευτικών στην αρχή και στο τέλος της επιμορφωτικής παρέμβασης. Η αξιολόγηση των στάσεων έγινε με ποιοτική προσέγγιση και συγκεκριμένα με την τεχνική των ομάδων εστίασης.

Οι ομάδες εστίασης αναφέρονται σε ομαδικές συνεντεύξεις κατά τις οποίες τα δεδομένα συλλέγονται μέσω της αλληλεπίδρασης της ομάδας

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

αναφορικά με ένα θέμα (στη συγκεκριμένη περίπτωση τη σημασία των ΜΜΕ, τους τρόπους και τις δυνατότητες εκπαίδευσης των μαθητών στην κριτική αξιοποίησή τους). Όταν οι ομάδες εστίασης χρησιμοποιούνται ως μεθοδολογικό εργαλείο, ο ερευνητικός σκοπός είναι να εντοπιστούν τα κοινά νοήματα που δημιουργούν οι συμμετέχοντες, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και οι τάσεις και οι ροπές που αναδύονται από την κοινωνική αλληλεπίδραση. Βασικό ενδιαφέρον, στο παρόν ερευνητικό πρόγραμμα ήταν η αξιολόγηση της επιτυχίας του προγράμματος επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, καθώς και οι στάσεις που αναπτύσσονται απέναντι στα μέσα και στο περιεχόμενό τους όταν οι εκπαιδευόμενοι, (τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές τους) αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, κατά τη διάρκεια της εξέλιξης ενός προγράμματος Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ.

Διεξήχθη μια ομάδα εστίασης στην αρχή της παρέμβασης και μία στο τέλος, διάρκειας περίπου δύο ωρών η κάθε μία. Η παρέμβαση διήρκεσε συνολικά 42 ώρες, οι οποίες κατανεμήθηκαν ισόποσα σε δεκατέσσερις εβδομαδιαίες συναντήσεις κατά τη διάρκεια του χειμερινού εξαμήνου του 2004-2005 και πραγματοποιήθηκαν στους χώρους του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Επικοινωνιακού Σχεδιασμού.

Κύρια ευρήματα

Τόσο η παρατήρηση των εκπαιδευτικών καθώς το πρόγραμμα επιμόρφωσης ήταν εν εξελίξει, δηλαδή η παρατήρηση του τρόπου που αλληλεπιδρούσαν και συμμετείχαν στις δραστηριότητες, το ενδιαφέρον και η ζωντάνια με την οποία συμμετείχαν, όσο και το υλικό που προέκυψε από τις ομάδες εστίασης πριν και μετά την παρέμβαση, επισημαίνουν και επιβεβαιώνουν μια σειρά από ζητήματα σχετικά με τα προγράμματα Εκπαίδευσης στα ΜΜΕ τα οποία αναφέρονται και στη διεθνή βιβλιογραφία. Τα συμπεράσματα αυτά μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Το να θεωρούμε ότι όλοι εκπαιδευτικοί έχουν μια ενιαία (και συνήθως αρνητική) στάση απέναντι στα μέσα είναι εσφαλμένο. Οι εκπαιδευτικοί (όπως όλοι οι πολίτες) παρουσιάζουν μια ποικιλομορφία στάσεων, που ακόμη και στην αρνητική της διάσταση, περιλαμβάνει διαφορετικές αιτίες. Επίσης, εκδηλώνουν διαφορετικά κίνητρα ενασχόλησης

με το θέμα αυτό. Αυτό σημαίνει, ότι ένα πρόγραμμα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών θα πρέπει να λάβει υπόψη εξαρχής και να ενσωματώσει τις διαφορετικές στάσεις και κίνητρα που εκδηλώνονται. Οι διερευνητικές συζητήσεις, με τη μορφή ομάδων εστίασης, στην αρχή ενός προγράμματος, δίνουν αφενός στους εκπαιδευόμενους τη δυνατότητα να μοιραστούν μεταξύ τους ιδέες και ανησυχίες περί της δράσης των μέσων και να αναπτύξουν κοινό στόχο και συνοχή, και αφετέρου στον εκπαιδευτή την ευκαιρία να ενημερωθεί για τις προσδοκίες των εκπαιδευομένων και να προσαρμόσει το πρόγραμμα και τις μεθόδους του, αναλόγως.

2. Όταν οι εκπαιδευόμενοι (είτε πρόκειται για εκπαιδευτικούς, είτε για μαθητές όταν το πρόγραμμα εφαρμόζεται στην τάξη) έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν το δικό τους υλικό με την καθοδήγηση του εκπαιδευτή, η εξοικείωση που αναπτύσσεται με το περιεχόμενο των μέσων και τις μεθόδους και τις τεχνικές κατασκευής τους, απομυθοποιεί τα μέσα ως «παντοδύναμα», απαλύνει τους φόβους απέναντι στην τεχνολογία και εντέλει καθιστά τα μέσα ένα ελεγχόμενο «εργαλείο» το οποίο τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές μπορούν να ενσωματώσουν στη ζωή τους και να αξιοποιήσουν προς όφελός τους.
3. Η εργασία σε μικρές ομάδες (έως περίπου 10 ατόμων) αποδεικνύεται για άλλη μια φορά εξαιρετικά αποτελεσματική, πρώτον γιατί βοηθά την αλληλεπίδραση και την ανάπτυξη συνοχής της ομάδας ώστε ο ένας να ωφελείται από τον άλλον και δεύτερον γιατί δίνει τη δυνατότητα σε όλα τα μέλη της να συμμετάσχουν δημιουργικά. Στην προκειμένη περίπτωση, λόγω περιορισμένων πόρων, ολόκληρο το πρόγραμμα διεξήχθη με μια μικρή ομάδα. Ωστόσο, όταν πρόκειται για περισσότερους συμμετέχοντες ή για μια ολόκληρη σχολική τάξη, τα ευρήματα από τις διεθνείς έρευνες δείχνουν ότι τα προγράμματα αυτά είναι αποτελεσματικά όταν οι μαθητές χωρίζονται και δουλεύουν σε μικρές ομάδες. Αυτό επιβεβαιώθηκε και στο δικό μας πρόγραμμα τόσο κατά την εφαρμογή του όσο και μέσω της αξιολόγησής του από τους εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

4. Τέλος, το μικρό αυτό πρόγραμμα δείχνει, για άλλη μια φορά, ότι οι εκπαιδευτικοί παρουσιάζουν υψηλό κίνητρο και διάθεση να επιμορφωθούν σε τρέχοντα ζητήματα, τα οποία αξιοποιούν στο ύψιστο όταν τους δίνεται η δυνατότητα να συμμετάσχουν σε προγράμματα, όχι μαζικά και γραφειοκρατικά, αλλά μικρότερης εμβέλειας και ευέλικτα ώστε να αναγνωρίζονται οι προσωπικές ανάγκες και δυνατότητες του καθενός. Όλοι οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν σε αυτό το πρόγραμμα-παρέμβαση ήταν ανελλιπώς παρόντες σε όλη τη διάρκεια του προγράμματος και μας αποχαιρέτισαν με δυσκολία, με την ευχή να τους «ξανακαλέσουμε» για να μας πουν τις εμπειρίες τους από την εφαρμογή του προγράμματος στη δική τους σχολική τάξη, και με την επιθυμία να οργανώσουμε ένα ακόμη σεμινάριο πιο εξελιγμένο που θα τους δώσει ακόμη περισσότερες ιδέες και γνώσεις.

Συντάκτρια κειμένου:

Βασιλική Νίκα

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

- Ντάβου, Μπ., & Νίκα, Β. (2005). *Επιμόρφωση εκπαιδευτικών στην εφαρμογή προγράμματος οπτικο-ακουστικού αλφαριθμητισμού στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*. Ερευνητική έκθεση, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 23 σελίδες.
- Νίκα, Β., & Ντάβου, Μπ. (2008). Εφαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος επιμόρφωσης δασκάλων στον αλφαριθμητισμό στα μέσα επικοινωνίας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 152, 82-95.
- Davou B., & Nika V, (2007). Diseño de un programa de educacion en medios en la escuela primaria griega. *Comunicar*, 28, 75-82.

2.3

Ψυχολογικές επενδύσεις των μέσων επικοινωνίας και η εμπλοκή τους στις σχέσεις και την επικοινωνία στο πλαίσιο της οικογένειας

Διδακτορική έρευνα: Κατερίνα Σπετσιώτου

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου

Ημερομηνία υποστήριξης: Οκτώβριος 2013

Θεωρητικό πλαίσιο

Στο πλαίσιο της θεωρίας των χρήσεων και ικανοποιήσεων, η χρήση των μέσων από τα παιδιά –ειδικότερα η χρήση της τηλεόρασης αλλά και άλλων, πιο σύγχρονων μέσων, όπως το διαδίκτυο, το κινητό τηλέφωνο, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια κ.λπ., τα οποία καταλαμβάνουν σημαντικό χρόνο της καθημερινότητας των παιδιών και των εφήβων– αποδίδεται σε αιτίες που αφορούν το «γέμισμα» του άδειου χρόνου, την αναπλήρωση της μοναξιάς, τη δημιουργία υποκατάστατων επικοινωνίας, την παροχή ερεθισμάτων κοινωνικής συναναστροφής, την απόδραση από την καθημερινότητα, στοιχεία, δηλαδή, συναισθηματικής υφής. Τα παιδιά, συνεπώς, θεωρούνται ενεργοί χρήστες των μέσων, και οι επιλογές τους επηρεάζονται, τόσο από τις ατομικές και νοητικές τους ικανότητες, όσο και από τη σχέση τους με σημαντικούς άλλους, όπως οι γονείς.

Τα βασικά κίνητρα χρήσης των μέσων από τα παιδιά που αναφέρονται στη βιβλιογραφία είναι τα εξής:

1. *Συνήθεια:* Η συνήθεια ή η τελετουργία μπορεί να αποτελέσει κινητήρια δύναμη για τις καθημερινές δραστηριότητες ρουτίνας και πολλές από αυτές τις μετατρέπει σε αυτοματοποιημένες αντιδράσεις, οι οποίες

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

δεν απαιτούν ιδιαίτερη νοητική ενέργεια. Πολλά παιδιά αναφέρουν ότι οι τελετουργικές καθημερινές συνήθειές τους συνδέονται με τη χρήση μέσων, κυρίως την τηλεθέαση.

2. *Το κίνητρο του «πασατέμπου»:* Πολύ συχνά, ένα κίνητρο χρήσης των μέσων είναι αυτό του «πασατέμπου», δηλαδή το πέρασμα της ώρας και το γέμισμα του άδειου χρόνου που συνδέεται και με την ανακούφιση της ανίας. Για το παιδικό και εφηβικό κοινό, η τηλεόραση αποτελεί την κυρίαρχη απάντηση σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, σε ό,τι αφορά το γέμισμα του άδειου χρόνου.
3. *Χαλάρωση:* Η χρήση των μέσων θεωρείται, επίσης, χρόνος ξεκούρασης και χαλάρωσης. Το παιδικό κοινό, κυρίως τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά, αναφέρει, ότι η τηλεόραση χρησιμεύει για χαλάρωση. Ένα ερώτημα που ανακύπτει είναι σε ποιο βαθμό η χαλάρωση έρχεται σε αντίθεση με τη διέγερση (βλ. παρακάτω) ή είναι δύο πράγματα που χρειάζεται το παιδί σε διαφορετικές φάσεις.
4. *Συντροφιά:* Αφορά, συνήθως, τη χρήση της τηλεόρασης, καθώς αυτή αποτελεί περισσότερο από άλλα, ένα μέσο στο οποίο κάποιοι στρέφονται σαν να ήταν φίλος, βασίζονται στη συντροφιά που τους παρέχει και σχετίζονται αισθήματα και αναμνήσεις με αυτή. Για τα παιδιά, λειτουργεί ως αναπλήρωση της μοναξιάς και παρέχει υποκατάστατο συντροφικότητας. Το κίνητρο της συντροφιάς, στα νεότερα μέσα π.χ. στο διαδίκτυο, αφορά διαστάσεις όπως η σύνδεση και η φιλία.
5. *Διέγερση:* Η διέγερση –κίνητρο, το οποίο συνδέεται συχνά με αυτό της ψυχαγωγίας– αφορά τις εικόνες, κυρίως εικόνες σε μεγάλες, τελευταίας τεχνολογίας οθόνες, αλλά και νεότερα μέσα, όπως οι συσκευές mp3, και μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερες συναισθηματικές αντιδράσεις. Για τα παιδιά το κίνητρο αυτό αφορά την τηλεθέαση με σκοπό τη διέγερση με διάφορους τρόπους («με συναρπάζει», «με κάνει χαρούμενο», «με συγκινεί»).
6. *Ψυχαγωγία:* Η ψυχαγωγία είναι ένα είδος παιχνιδιού γιατί μοιράζεται με αυτό πολλά σημαντικά χαρακτηριστικά: κινητοποιείται εσωτερικά, είναι πολύ θελκτική, μεταβάλλει την αντίληψη της πραγματικότητας και επαναλαμβάνεται συχνά. Η τηλεόραση αποτελεί βασική πηγή ψυ-

χαγωγίας για όλους, ακόμα και για τα παιδιά χωρίς να την έχει υποκαταστήσει κάποιο νεότερο μέσο, όπως το διαδίκτυο, καθώς η σχέση μεταξύ των μέσων αυτών, σε ό,τι αφορά την ψυχαγωγία, είναι ανταγωνιστική.

7. *Απόδραση*: Το συγκεκριμένο κίνητρο, αφορά κυρίως την τηλεόραση, που συχνά αποτελεί μια ευκαιρία διαφυγής από την πραγματικότητα, αλλά και νεότερα μέσα, π.χ. διαδίκτυο, συσκευές mp3 κ.λπ., καθώς οι χρήστες εκείνη τη στιγμή επιθυμούν να ξεφύγουν από το κοινωνικό τους πλαίσιο. Τα παιδιά, επίσης, χρησιμοποιούν την τηλεόραση για να ξεχνούν, ως μέσο αντιπερισπασμού και απόδρασης από την καθημερινότητα.
8. *Αναζήτηση πληροφοριών*: Για τα παιδιά, η κατηγορία αυτή αφορά τόσο την πληροφόρηση όσο και τη μάθηση και έχει δύο διαστάσεις. Η πρώτη είναι η επιθυμία για σκόπιμη γνώση, που θα συμπληρώσει το υλικό του σχολείου. Τόσο η τηλεόραση, με διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα, όσο και τα νεότερα μέσα (π.χ. εκπαιδευτικό υλικό για τον υπολογιστή) επιτελούν έναν εκπαιδευτικό ρόλο, και μάλιστα, συχνά, με πιο ευχάριστο τρόπο απ' ό,τι το σχολείο, επενδύοντας σε αυτό που ονομάζεται edutainment (από τους αγγλικούς όρους education και entertainment, δηλαδή ένα συνδυασμό εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας). Επίσης, το διαδίκτυο χρησιμεύει ως πηγή πληροφόρησης των παιδιών για διάφορα θέματα. Η δεύτερη διάσταση αφορά τη γνώση γύρω από τον εαυτό, δηλαδή μια μορφή κοινωνικής μάθησης που βασίζεται στη επιθυμία για περιεχόμενο που θα βοηθήσει το παιδί στην κοινωνική του αλληλόδραση με τους άλλους.
9. *Κοινωνική αλληλεπίδραση*: Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα μέσα για να ικανοποιήσουν διαπροσωπικές ανάγκες και τη διαπροσωπική επικοινωνία για να ικανοποιήσουν ανάγκες που σχετίζονται με τα μέσα. Η κοινωνική αλληλεπίδραση είναι συχνή κατά τη διάρκεια της τηλεθέασης και η ικανοποίηση από την παρακολούθηση ενός προγράμματος προέρχεται και από τη δυνατότητα να μιλήσεις για αυτό. Η συζήτηση για την τηλεόραση ανήκει στη σφαίρα της κοινωνικής μας ζωής, βοηθώντας να δημιουργείται ένας ακόμα στενότερος δεσμός με το ίδιο το

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

μέσο. Και τα νέα μέσα, όμως, λειτουργούν ως ψυχολογικό αντιστάθμισμα, μέσω της αναζήτησης αναγνώρισης και διατήρησης σχέσεων και εξυπηρετούν το στόχο της κοινωνικοποίησης και της εμπλοκής σε επικοινωνία (π.χ. το διαδίκτυο είναι τόσο διαπροσωπικό όσο και μαζικό μέσο).

Τα παραπάνω κίνητρα έχουν στον πυρήνα τους μια συγκινησιακή πτυχή, συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σε περιπτώσεις συναισθηματικής έλλειψης εντείνονται και δρουν αναπληρωτικά. Για παράδειγμα, όταν η ποιότητα της σχέσης με τους σημαντικούς άλλους (π.χ. γονείς) δεν είναι επαρκώς καλή, είναι πιθανό το παιδί να αναζητά να καλύψει το κενό που δημιουργείται με τη χρήση των μέσων. Παρακάτω, παρουσιάζονται συνοπτικά οι παράμετροι που συγκροτούν την ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού και αναζητείται η συνάφεια της ποιότητας της σχέσης με τη χρήση των μέσων, που είναι και ο ερευνητικός στόχος αυτής της διατριβής.

Τρεις βασικές παράμετροι συγκροτούν την ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού, οι οποίες σχετίζονται μεταξύ άλλων και με τη χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας.

1. Η *στάση* του γονέα, η οποία συνδέεται με τη συμπεριφορά του και αντικατοπτρίζει το συναισθηματικό «τόνο» και την ποιότητα της σχέσης, που μπορεί να είναι στοργική και υποστηρικτική ή να διέπεται από εχθρικότητα και αδιαφορία. Οι θεωρητικοί του συναισθηματικού δεσμού έχουν υπογραμμίσει τη σημασία της ανταπόκρισης και της ευαισθησίας στη διαμόρφωση ενός ισχυρού δεσμού και μιας ασφαλούς βάσης, η οποία βοηθά το παιδί να εξερευνήσει το περιβάλλον του και να δημιουργήσει μια συνεκτική βάση για αυτορύθμιση. Ορισμένοι ερευνητές διαχωρίζουν τη συμπεριφορά του γονιού ως προς τις θετικές ή αρνητικές της επιδράσεις στο παιδί. Ως θετικές συμπεριφορές (λεκτικές και μη λεκτικές) καταγράφονται η έκφραση της αγάπης και του ενδιαφέροντος, ο συναισθηματικός αυθορμητισμός (η συναισθηματική ελευθερία στην οικογένεια και η άνεση με την οποία τα μέλη της εκφράζουν τα συναισθήματά τους) και η υποστηρικτικότητα (παρουσία διευκολυντικών συμπεριφορών, υπομονή, ικανότητα να ακούν

και ενθάρρυνση). Οι αρνητικές συμπεριφορές περιλαμβάνουν, σε λεκτικό επίπεδο, καυγάδες, πειράγματα, προσβολές, σαρκασμούς και χαρακτηρισμούς, ενώ στις μη λεκτικές συγκαταλέγονται οι αρνητικές εκφράσεις του προσώπου και τα κλάματα. Αρνητικό είναι, γενικότερα, το άγχος και η ένταση στο οικογενειακό περιβάλλον και η εχθρικήτητα. Η συχνότητα του θυμού και της εχθρικήτητας, δηλαδή της σύγκρουσης, αποτελεί κύριο στοιχείο της συμπεριφοράς και της σχέσης και στρεσογόνο παράγοντα

2. Η *εμπλοκή*, η οποία συνδέεται με τη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού που υποστηρίζει ότι η θετική εμπλοκή του γονιού ισχυροποιεί το δεσμό και την αίσθηση ασφάλειας και προσωπικής αξίας. Αφορά το χρόνο τον οποίο δαπανούν οι γονείς σε κοινές δραστηριότητες με το παιδί, το βαθμό στον οποίο εμπλέκονται στους διάφορους τομείς-κλειδιά της ζωής του και το πόσο παρών είναι ο γονιός στην καθημερινότητα: πριν και μετά το σχολείο, στο δείπνο και πριν το παιδί κοιμηθεί.
3. Η *πειθαρχία* και ο *έλεγχος*, που περιλαμβάνουν την καταλληλότητα των οικογενειακών κανόνων και τη συνέπεια στην εφαρμογή τους. Τα ευδιάκριτα όρια, τα οποία θέτουν οι γονείς στο παιδί, ενώ, παράλληλα, σέβονται την αυτονομία του, συνδέονται με καλύτερη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη. Θετικά για τη σχέση θεωρούνται χαρακτηριστικά όπως η ευαισθησία του γονιού και η ενσυναίσθηση σε αντιδιαστολή με τους μη αποκριτικούς, μη ευαίσθητους γονείς, καθώς επίσης και η συνέπειά του στη διαχείριση της κακής συμπεριφοράς, η στοργή που εκφράζει, η υπερπροστατευτικότητα ή το άγχος του. Ως προς τους τύπους γονεϊκότητας, και μολονότι οι όροι ποικίλουν, οι ερευνητές συνήθως μιλούν για περιορισμό ή υποχωρητικότητα, στοργή ή εχθρικήτητα, ήρεμη αποστασιοποίηση ή αγχώδη συναισθηματική εμπλοκή. Ορισμένοι ερευνητές αναφέρονται στο ύφος άσκησης του γονεϊκού ρόλου, με τυποποιήσεις που ποικίλουν αλλά, γενικώς, εντάσσονται στους άξονες αυστηρότητας-υποχωρητικότητας, στοργής-αδιαφορίας, διαθεσιμότητας-απουσίας, ελέγχου, ανταπόκρισης και επικοινωνίας.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Στο πλαίσιο της θεωρίας των Χρήσεων και Ικανοποιήσεων αναφέρεται ότι οι άνθρωποι παρακολουθούν τηλεόραση μαζί για λόγους που αφορούν τη μεταξύ τους σχέση. Η κοινή θέαση μπορεί να διευκολύνει την επικοινωνία, να μειώνει τη σύγκρουση κ.λπ.. Αν και ο μεγαλύτερος όγκος της έρευνας σε αυτό το πεδίο αναφέρεται στην τηλεόραση και το ρόλο της στο πλαίσιο της οικογένειας, παρόμοιες ανάγκες και κίνητρα εξυπηρετούν όλα τα μέσα που βρίσκονται στο χώρο του σπιτιού. Βέβαια, η τηλεόραση εξακολουθεί, ίσως, να αποτελεί το κυρίαρχο μέσο, με την έννοια ότι καταλαμβάνει μεγάλο ποσοστό του χρόνου χρήσης των μέσων και συνδυάζεται με τη χρήση άλλων μέσων, όπως των ηλεκτρονικών παιχνιδιών, του βίντεο ή του dvd αλλά και με την ακρόαση μουσικής.

Η χρήση των μέσων από την οικογένεια μπορεί να ομαδοποιηθεί σε υποκατηγορίες, οι οποίες σχετίζονται με τις παραμέτρους της σχέσης γονιού-παιδιού ως εξής:

Στάση

Ο συναισθηματικός δεσμός μητέρας-βρέφους, στη σημερινή εποχή, θεμελιώνεται με διαφορετικού τύπου διαμεσολαβήσεις από ό,τι στο παρελθόν, αφού τα μέσα επικοινωνίας εμπλέκονται καθημερινά στη ζωή της οικογένειας και στις σχέσεις των μελών της. Η χρήση τους επιβεβαιώνει, διατηρεί ή διαταράσσει τη συναισθηματική σχέση του γονιού με το παιδί. Για παράδειγμα, η αποφυγή της συζήτησης εξακολουθεί να αποτελεί μια από τις λειτουργίες της τηλεόρασης, καθώς η θέαση των προγραμμάτων και η προσοχή που απαιτεί, δίνει τη δυνατότητα στο χρήστη να απομονωθεί και τον απαλλάσσει από κοινωνικές πιέσεις για συνεχή συμμετοχή σε δυσάρεστες συζητήσεις, άρα οριοθετεί τον προσωπικό χώρο του ατόμου. Παρόλο, όμως, που οι γονείς και τα παιδιά τείνουν να μιλούν λιγότερο κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης τηλεοπτικών προγραμμάτων, υπάρχει, πολύ συχνά, μη λεκτική επικοινωνία (τα μέλη βρίσκονται κοντά, αγγίζονται, αγκαλιάζονται κ.λπ.). Η τηλεόραση, λοιπόν, διευκολύνει ή παρεμποδίζει το διάλογο αλλά οπωσδήποτε αποτελεί, έως ένα βαθμό, μια κοινή εμπειρία που ενώνει την οικογένεια, η οποία γελά, αγωνιά, ενδιαφέρεται από κοινού με αφορμή κάποιο τηλεοπτικό πρόγραμμα και ταυτόχρονα

εκφράζει την εγγύτητα μέσω της επαφής των σωμάτων π.χ. αγκάλιασμα του παιδιού κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης.

Τα μέσα –από τη νηπιακή ηλικία και μετά– αποτελούν και μια από τις αιτίες σύγκρουσης στην οικογένεια. Η σύγκρουση αφορά, κυρίως, το χρόνο χρήσης, δηλαδή το χρόνο παρακολούθησης τηλεόρασης, πλοήγησης στο διαδίκτυο, υπερβολικής χρήσης του κινητού τηλεφώνου κ.λπ.. Συχνά, η σύγκρουση αναφέρεται στο περιεχόμενο της χρήσης, δηλαδή στην επιλογή του τηλεοπτικού προγράμματος ή στο υλικό που προέρχεται από το διαδίκτυο. Από την άλλη πλευρά, τα μέλη της οικογένειας, ίσως, επιλέγουν να συγκρουστούν για την τηλεόραση παρά για σημαντικότερα ζητήματα ή αντίστροφα, η συμφωνία σε σχέση με τα μέσα λειτουργεί ως «συγκολλητική ύλη» για τα μέλη, που είναι δύσκολο να αποδεχτούν την ιδέα των διαφορετικών απόψεων και κρίσεων και να τις διαχειριστούν.

Εμπλοκή

Είναι γεγονός ότι η έλευση της τηλεόρασης μετέβαλε την καθημερινή και εβδομαδιαία ρουτίνα της οικογένειας και τα τελετουργικά της (π.χ. την ώρα του φαγητού ή του ύπνου, που συνδέθηκαν στενά με τη θέαση τηλεοπτικών προγραμμάτων κ.λπ.). Η εικόνα, όμως, του –μεσοποιημένου πλέον– σπιτικού, έχει υποστεί αρκετά μεγάλη αλλαγή τις τελευταίες δεκαετίες με την εισαγωγή νέων και πιο εξελιγμένων ηλεκτρονικών μέσων, που διαμορφώνουν ένα περιβάλλον «επιλογής», το οποίο βασίζεται περισσότερο στις επιθυμίες του ατόμου και όχι της οικογένειας ως μονάδας. Η συμβολική σημασία του καθιστικού ως κεντρικού, για την οικογένεια, χώρου έχει μεταβληθεί με τη δραματική αλλαγή του οικιακού χώρου, καθώς οι γονείς και τα παιδιά φαίνεται ότι καταλαμβάνουν διαφορετικούς χώρους και χρόνους και η εξατομίκευση των τεχνολογιών (πολλαπλοί δέκτες, προσωπικές συσκευές για την ακρόαση μουσικής/ραδιοφώνου, ηλεκτρονικά παιχνίδια) συμβάλλει στον κατακερματισμό του σπιτικού. Αν η τηλεόραση έφερνε την οικογένεια κοντά, ως άλλη εστία, οι σύγχρονες οικιακές τεχνολογίες επιτρέπουν τη διασπορά των μελών της οικογένειας, είτε σε διαφορετικά δωμάτια, είτε στο ίδιο δωμάτιο αλλά απασχολημένα σε διαφορετικές δραστηριότητες. Τα παιδιά χρησιμοποιούν τα μέσα, κυ-

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

ρίως τον υπολογιστή, για να απομονωθούν μέσα στο πλαίσιο του σπιτιού και να διεκδικήσουν αυτονομία και ανεξαρτησία από τους γονείς.

Ο γονιός, συχνά, είναι παρών όταν το παιδί χρησιμοποιεί κάποιο μέσο ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, ενθαρρύνει το παιδί να παρακολουθήσει εκπαιδευτικά ή παιδικά προγράμματα στην τηλεόραση κυρίως όταν δε μπορεί να περάσει ποιοτικό χρόνο μαζί του (αυτό που, κατά το παρελθόν, αναφερόταν ως τηλεόραση σε ρόλο baby sitter), π.χ. κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας του γεύματος. Είναι γεγονός, ότι η τηλεόραση χρησιμεύει ως συντροφιά του παιδιού όταν αυτό είναι μόνο του στο σπίτι ή ως ήχος που συνοδεύει της καθημερινές δραστηριότητες στο χώρο του σπιτιού και επιστρατεύεται από τους γονείς όταν υπάρχει δυσκολία, π.χ. ως υπόσχεση όταν η μητέρα θέλει να πείσει το μικρό παιδί να αποσυρθεί για το μεσημεριανό του ύπνο ή ως διέξοδος σε περιόδους ασθένειας του παιδιού, για να αποφύγει ο γονιός ένα μέρος της συνεχούς φροντίδας του. Από την άλλη πλευρά, αν υπάρχει υπερβολική χρήση των μέσων από την πλευρά του γονιού, αυτή, ίσως, καταλήγει στην παραμέληση των συναισθηματικών και των φυσικών αναγκών του παιδιού και σχετίζεται αναπόφευκτα με την ποιότητα της σχέσης.

Πειθαρχία

Είναι σύνηθες οι γονείς να πιστεύουν ότι ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζονται τα μέσα, και κυρίως την τηλεόραση, ορίζει και την ποιότητά τους ως γονέων αλλά και το πόσο καλά λειτουργεί η οικογένεια. Αισθάνονται υπεύθυνοι για την εμπλοκή των παιδιών τους με τα μέσα και προσπαθούν να θέσουν όρια στο περιεχόμενο αλλά και στο χρόνο χρήσης των μέσων. Οι οικογενειακοί κανόνες αντικατοπτρίζουν τις προθέσεις των γονιών, την ανησυχία τους για τις αξίες που προβάλλουν τα μιντιακά προϊόντα, την ελπίδα τους ότι η προσεκτική «αστυνόμηση», από την πλευρά τους, θα έχει θετικά αποτελέσματα στη ζωή των παιδιών, αλλά όχι πάντα τις πράξεις τους καθώς οι πρακτικές της οικογένειας στην καθημερινότητα δεν είναι τόσο εύκολο να διαμορφωθούν σύμφωνα με αυτούς τους κανόνες.

Οι δυσκολίες στην άσκηση του ελέγχου και στην επιβολή της πειθαρχίας αφορούν τόσο το περιεχόμενο των μέσων -καθώς π.χ. ακόμα και στις

ζώνες τηλεθέασης, που θεωρούνται οικογενειακές, προβάλλονται προγράμματα με σεξουαλικό περιεχόμενο- όσο και την πληθώρα των μέσων στο σπιτικό, που μεταβάλλουν την κεντρικότητα της τηλεόρασης και ατομικοποιούν τη χρήση των νέων τεχνολογιών, άρα μεταβάλλουν και τα μέσα που έχει στη διάθεσή του ο γονιός για να ασκήσει έλεγχο. Για παράδειγμα, όταν υπάρχει τηλεόραση στο παιδικό δωμάτιο, είναι λιγότερο πιθανό να υπάρχουν κανόνες για τη χρήση του μέσου και τα παιδιά είναι πιο πιθανό να παρακολουθήσουν προγράμματα που δε θα ενέκριναν οι γονείς. Επίσης, πρακτικές, που στο παρελθόν αποτελούσαν τρόπους επιβολής πειθαρχίας από την πλευρά των γονιών, όπως το να στείλουν το παιδί στο δωμάτιό του άρα να του στερήσουν την αλληλεπίδραση και την ψυχαγωγία (συνήθως την παρακολούθηση τηλεόρασης) πλέον δεν έχουν ισχύ, καθώς πολλά παιδικά δωμάτια είναι πλέον εξοπλισμένα με τηλεόραση, ραδιόφωνο και CD-player αλλά και υπολογιστή με πρόσβαση στο ίντερνετ, όπως και κινητό τηλέφωνο, στις μεγαλύτερες ηλικίες, δηλαδή ψυχαγωγία, πληροφόρηση και κοινωνική αλληλεπίδραση σε αφθονία. Παρατηρούμε μια διαφοροποίηση στο είδος του ελέγχου που ασκούν οι γονείς, ανάλογα με το μέσο. Σε προηγούμενες δεκαετίες, οι γονείς παρουσιάζονταν παρεμβατικοί ως προς το περιεχόμενο των προγραμμάτων της τηλεόρασης χωρίς να έχουν πάντοτε συναίσθηση του ψυχολογικού «θορύβου» που προκαλούσε στην καθημερινότητά τους, ούτε και αρκετό έλεγχο, σε σχέση με το συνολικό χρόνο χρήσης της από τα παιδιά, ενώ ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στο χρόνο χρήσης του διαδικτύου και των βιντεοπαιχνιδιών. Διαφαίνεται, δε, και μια αμφιθυμία σε σχέση με τη χρήση των μέσων –και κυρίως της τηλεόρασης– καθώς, από τη μία πλευρά, τους προσφέρει ελεύθερο χρόνο και ασφάλεια (είναι προτιμότερη από το να είναι το παιδί στο δρόμο μακριά από κάθε επιτήρηση) ενώ, από την άλλη πλευρά, αισθάνονται την ανάγκη και, ενδεχομένως, την πίεση να θέσουν κανόνες. Τώρα, παρατηρείται μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς το περιεχόμενο του διαδικτύου -αν και η ελάχιστη παρεμβατικότητα είναι, σύμφωνα με θεωρητικούς, αυτή που έχει ευεργετικά αποτελέσματα, καθώς τα παιδιά επιχειρούν να δημιουργήσουν το δικό τους κοινωνικό ηλεκτρονικό κόσμο, κερδίζοντας αυτοεκτίμηση και το αίσθημα της κοινότητας

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

αλλά και της επάρκειας. Παρ' όλα αυτά, οι γονείς παρουσιάζονται εμφανώς ανήσυχοι για τους εν δυνάμει κινδύνους, στους οποίους εκτίθενται τα παιδιά κατά τη χρήση του, δεν είναι αδιάφοροι αλλά θέτουν ενεργά περιορισμούς και κανόνες και περίπου το 1/3 χρησιμοποιούν φίλτρα για να ελέγχουν το περιεχόμενο των ιστοσελίδων που επισκέπτονται τα παιδιά τους. Πολλοί γονείς περιορίζουν τις ιστοσελίδες στις οποίες μπορούν να έχουν πρόσβαση τα παιδιά, το χρόνο παραμονής τους στο διαδίκτυο και απαιτούν το παιδί να ζητά την άδεια του ενήλικα πριν το χρησιμοποιήσει. Επίσης, η απαγόρευση του υπολογιστή στο παιδικό δωμάτιο και η εγκατάστασή του σε έναν κοινόχρηστο χώρο του σπιτιού, διευκολύνει το γονεϊκό έλεγχο του μέσου. Ο έλεγχος του χρόνου αφορά, πλέον, περισσότερο το κινητό τηλέφωνο, την τεχνολογία του οποίου και οι δύο πλευρές χρησιμοποιούν για να διαχειριστούν τη σταδιακά αυξανόμενη ανεξαρτησία του παιδιού. Το κινητό τηλέφωνο απαιτεί να τεθούν όρια και κανόνες που αφορούν το κόστος ή τις ώρες της χρήσης του, αν και φαίνεται ότι υπάρχουν κενά στο γονεϊκό έλεγχο απέναντι στη λαχτάρα του παιδιού, κυρίως του εφήβου, για ανεξαρτησία.

Ερευνητικά ερωτήματα και σύνοψη μεθόδου

Έχοντας εξετάσει τις παραμέτρους που συγκροτούν την ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού, καθώς και τις παραμέτρους και τα κίνητρα της χρήσης των μέσων από την οικογένεια και τα παιδιά, παρατηρούμε μια άμεση σύνδεση μεταξύ της συνολικής ποιότητας της σχέσης γονιού-παιδιού και της χρήσης των μέσων στο σπιτικό. Η συνολική *στάση* του γονιού απέναντι στο παιδί, με τις αρνητικές και θετικές της πλευρές, συνδέεται με τα νέα επικοινωνιακά σχήματα και τη διαμεσολάβηση των μέσων που χρησιμοποιούνται στην οικογένεια. Ο κοινός χρόνος και οι κοινές δραστηριότητες του γονιού με το παιδί, πολλές από τις οποίες περιλαμβάνουν τη χρήση μέσων, άμεσα ή στο υπόβαθρο, σχετίζονται με τη διάσταση παραμέτρου σημαντικής για την ποιότητα της σχέσης. Η διάσταση της *πειθαρχίας* και του *ελέγχου*, επιβολής και τήρησης κανόνων, είναι αυτή που κατεξοχήν, ίσως, συνδέεται με τα μέσα και την εντός και εκτός του σπιτιού χρήση τους.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν στην ερευνητική υπόθεση ότι η χρήση των μέσων, «παλαιών» και «νέων» στο σπιτικό διαπλέκεται στενά με τις παραμέτρους που ορίζουν την ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται τα εξής:

- α) Αναφορικά με την παράμετρο της «στάσης» του γονιού, διερευνάται η υπόθεση ότι τα μέσα χρησιμοποιούνται ως εργαλεία που αναπληρώνουν το συναισθηματικό κενό που δημιουργεί η αρνητική στάση, η σύγκρουση ή οι αρνητικές συμπεριφορές του γονιού (π.χ. θυμός, εχθρικότητα).
- β) Για την παράμετρο της «εμπλοκής» διερευνάται η πιθανότητα να λειτουργούν τα μέσα ως «εργαλεία» συνοχής της σχέσης (π.χ. παρέχοντας τη δυνατότητα μιας κοινής δραστηριότητας) ή για να καλυφθεί πιθανή (ψυχική ή και φυσική) απουσία του γονιού.
- γ) Αναφορικά με την «πειθαρχία και τον έλεγχο», τα μέσα διερευνώνται ως αντικείμενο γύρω από το οποίο τίθενται υπό διαπραγμάτευση γενικότερα ζητήματα πειθαρχίας και ελέγχου στην οικογένεια ή και ως αντικείμενο, η χρήση του οποίου αντανακλά ελλείμματα σε αυτήν την παράμετρο της ποιότητας της σχέσης.

Η διερεύνηση των παραπάνω ερευνητικών ερωτημάτων βρίσκεται υπό εξέλιξη με τη χρήση (α) σταθμισμένης κλίμακας αξιολόγησης της ποιότητας της σχέσης γονιού-παιδιού και (β) ερωτηματολογίων χρήσης των μέσων σε γονείς και τα παιδιά τους. Στην έρευνα συμμετέχουν μαθητές Δ', Ε' και Στ' Δημοτικού, σχολείων της ευρύτερης περιοχής Αττικής και οι γονείς τους.

*Συντάκτρια κειμένου:
Κατερίνα Σπετσιώτου*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Σπετσιώτου, Κ. (2007). Το παιδί στην εποχή της εικόνας: Σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο Αλεξάκου, Μ. & Σπετσιώτου, Κ. (Επιμ.). Πρακτικά Ημερίδας «*Το παιδί στην εποχή της εικόνας: Τηλεόραση και κινηματογράφος*». Εκδόσεις Masterprint.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Σπετσιώτου, Κ. (2010). Η χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο Αλεξάκου, Μ., & Σπετσιώτου, Κ. (Επιμ.). Πρακτικά Ημερίδας «Χτίζοντας γέφυρες επικοινωνίας στην οικογένεια». Εκδόσεις Ωρίων.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2009). Εισήγηση με τίτλο «Η ποιότητα της σχέσης γονιού παιδιού και η χρήση των μέσων» στο 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας με θέμα «*Η συμβολή της Ψυχολογικής Έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία*» (Βόλος, 14-17 Μαΐου, 2009).

Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2009). Εισήγηση με τίτλο «Τα μέσα ως διαμεσολαβητές της σχέσης γονέα-παιδιού», στο 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Παγκόσμιας Οργάνωσης Προσχολικής Αγωγής με θέμα «*Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*» (Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου, 2009).

2.4

Η σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο και το ζήτημα του εθισμού

Διδακτορική έρευνα: Ανθή Σιδηροπούλου

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου

Χρηματοδότηση: «ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ II – Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας του Ε.Κ.Π.Α.»

Ημερομηνία υποστήριξης: Σεπτέμβριος 2014

Θεωρητικό πλαίσιο

Η διαπλοκή των μέσων επικοινωνίας με την καθημερινότητα των ανθρώπων δημιούργησε νέα σημεία αναφοράς και μετέβαλε σημαντικά τη συμπεριφορά και τη διαχείριση της μοναχικότητας, των σχέσεων και της αλληλεπίδρασης με την κοινωνική πραγματικότητα. Οι μεταβολές αυτές συνυπάρχουν μέσα σε ένα πλαίσιο «ευελιξίας» τόσο των σχέσεων, της παραγωγής και της εργασίας όσο και της διαμόρφωσης της ταυτότητας και της ένταξης σε κοινωνικές ομάδες και κοινότητες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μεταβολής, ένα από τα σημαντικά πεδία προβληματισμού που αναδύεται αφορά στις επιδράσεις των μέσων επικοινωνίας στα παιδιά και στους εφήβους. Σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά, οι σημερινοί νέοι γεννιούνται μέσα σε ένα τεχνολογικά καταρτισμένο περιβάλλον και κοινωνικοποιούνται διαμορφώνοντας διαμεσολαβημένες σχέσεις, ήδη από την γέννηση τους, καθιστώντας τα τεχνολογικά μέσα προεκτάσεις του σώματος και διαμεσολαβητές της βιωμένης εμπειρίας. Αναμφισβήτητα, λοιπόν, η ύπαρξη των μέσων

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

στην καθημερινότητα των παιδιών μεταβάλλει θεαματικά τις δραστηριότητες τους και επηρεάζει την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη. Ο βαθμός της συγκεκριμένης επίδρασης και οι μεταβολές της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης των παιδιών και των εφήβων στην ελληνική πραγματικότητα είναι το επίκεντρο του προβληματισμού της συγκεκριμένης έρευνας.

Η ακαδημαϊκή κοινότητα διχάζεται τόσο αναφορικά με τον ορισμό της παθολογικής ή μη χρήσης του διαδικτύου και των νέων τεχνολογιών, όσο και ως προς την κατηγοριοποίηση της συμπεριφοράς αυτής, είτε ως «εθιστικής» είτε ως «εξαρτητικής». Ο Suler, ένας από τους πρώτους ψυχολόγους, που ασχολήθηκε με τη δικτυωμένη (online) ανθρώπινη εμπειρία, περιγράφει τη διαδικτυακή εμπειρία των χρηστών ως την είσοδο σε έναν ψυχολογικό χώρο μεταβατικής εμπειρίας, μεταξύ του νου και της προσωπικότητας. Αυτός ο χώρος, σε ιδανικές συνθήκες, λειτουργεί σαν ένα εργαλείο καλύτερης κατανόησης του εαυτού και εξερεύνησης της ταυτότητας, μέσω της αλληλεπίδρασης με τις ταυτότητες των «άλλων». Επίσης, ο χώρος αυτός δίνει και τη δυνατότητα στο άτομο να εκφράσει τις φαντασιώσεις, τα άγχη και τις επιθυμίες του. Αναφέρεται, παράλληλα, σε μια μικρή ομάδα ατόμων, οι οποίοι όντας ήδη ευάλωτοι, υποκύπτουν στις αποπληήσεις του διαδικτύου και οι οποίοι χρειάζονται υποστήριξη από επαγγελματίες υγείας.

Άλλοι ερευνητές περιγράφουν τον εθισμό στο διαδίκτυο ως την καταναγκαστική συμπεριφορά που σχετίζεται με διαδικτυακές δραστηριότητες και επηρεάζει τη φυσιολογική ζωή του ατόμου, προκαλώντας σοβαρό άγχος στην οικογένεια, τον στενό κοινωνικό κύκλο αλλά και το επαγγελματικό περιβάλλον. Ο εθισμός στο διαδίκτυο, ο οποίος ορίζεται και ως «διαδικτυακή εξάρτηση» ή «διαδικτυακή παθολογία», κυριαρχεί ολοκληρωτικά στη ζωή ενός ατόμου καθιστώντας τον κυβερνοχώρο προτεραιότητα, έναντι στην οικογένεια, τους φίλους και την εργασία. Η παθολογική κατάσταση, σε ότι αφορά το διαδίκτυο, μπορεί να οριστεί ως διαδικτυακός εθισμός καθώς προκαλεί παθητική στάση και απομάκρυνση από την πραγματικότητα και περιλαμβάνει ένα από τα βασικά κριτήρια της έννοιας του εθισμού, *την ανοχή (tolerance)*, καθώς το άτομο χρειάζεται όλο

και μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ή όλο και πιο πολύ διεγερτικό υλικό για να αντλήσει ικανοποίηση. Παράλληλα, όμως η εθιστική συμπεριφορά στο διαδίκτυο χαρακτηρίζεται και από συμπτώματα του συνδρόμου απόσυρσης αλλά και από αρνητικές συνέπειες που βιώνει το άτομο από την κατάχρηση του διαδικτύου.

Από την άλλη πλευρά, άλλοι μελετητές θεωρούν πως ο εθισμός στο διαδίκτυο δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένα κοινωνικό κατασκευάσμα των ΜΜΕ, το οποίο ορισμένοι ψυχολόγοι και ψυχίατροι βιάστηκαν να μετατρέψουν σε «παθολογική» κατάσταση. Πάντως, ο «διαδικτυακός εθισμός» δεν έχει συμπεριληφθεί ακόμα στο Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Ασθενειών (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM).

Η συμπτωματολογία της παθολογικής χρήσης του διαδικτύου περιλαμβάνει τη αίσθηση ευφορίας, την αδυναμία διακοπής και την αύξηση του χρόνου ενασχόλησης με τη δραστηριότητα, παραμέλησης της οικογένειας και του κοινωνικού κύκλου, αισθήματα κενού, μελαγχολίας και εκνευρισμού όταν το άτομο αδυνατεί να χρησιμοποιήσει τον υπολογιστή του ή το διαδίκτυο, χρήση ψεύδους και δικαιολογιών για να καλύψει τη δραστηριότητα του, προβλήματα τόσο στο σχολικό περιβάλλον όσο και στο εργασιακό, και τέλος, σωματικά συμπτώματα (π.χ. ακούσιες κινήσεις που ισοδυναμούν με απαραίτητες κινήσεις σχετικές με τη χρήση του υπολογιστή). Από πολλούς ερευνητές υποστηρίζεται ότι τα άτομα που χαρακτηρίζονται ως «εξαρτημένοι» από το διαδίκτυο και τους υπολογιστές βιώνουν, κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσης τους από το αντικείμενο του εθισμού τους, συμπτώματα παρόμοια με αυτά που αναπτύσσουν οι τοξικομανείς και οι αλκοολικοί, όπως παράνοια, βαριάς μορφής άγχους κ.α..

Ο Griffiths περιγράφει δυο τύπους «εθισμών»: (α) τον εθισμό στην παιχνιδομηχανή και (β) τον εθισμό στην διαφυγή. Στην πρώτη περίπτωση, η εθιστική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από την επιθυμία του παίκτη για εξερεύνηση των ικανοτήτων του και κοινωνική αναγνώριση, ενώ μέσω της δραστηριότητάς του αντλεί διεγερτικά συναισθήματα. Στη δεύτερη περίπτωση, το διαδίκτυο λειτουργεί σαν «ηλεκτρονικός φίλος», ως ένα

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

αντίδοτο στην κοινωνική απομόνωση και θλίψη και ως διαφυγή από τα προβλήματα της καθημερινότητας.

Αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ο «εθισμός» στο διαδίκτυο είναι ένας εθισμός που προσανατολίζεται στη συμπεριφορά. Τα άτομα, τα οποία εμπλέκονται στην παθολογική σχέση, εθίζονται σε αυτό που κάνουν και στα συναισθήματα που βιώνουν όταν το κάνουν. Οι υπολογιστές αποτελούν το όχημα για το «γέμισμα» των ελλείψεων της ζωής ενός ατόμου, όπως οικογενειακά προβλήματα ή προβλήματα σχέσεων, οικονομικά ή άλλα προβλήματα στο σχολείο και στην εργασία κ.α.. Αν θα θέλαμε να αποδομήσουμε τον εθισμό σε υποκατηγορίες, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε παθολογικές συμπεριφορές που αφορούν στις εξής δραστηριότητες: κυβερνοσεξ, κυβερνοσχέσεις, διαδικτυακός καταναγκασμός, διαδικτυακός τζόγος, πληροφοριακή υπερφόρτωση με καταναγκαστικό σερφάρισμα ή διαδικτυακές αναζητήσεις και εθισμό σε διαδραστικά παιχνίδια.

Οι διεθνείς έρευνες, δείχνουν ότι από την ηλικία των 12 ετών, η χρήση του διαδικτύου, από κοινού με την παρακολούθηση τηλεόρασης και την τηλεφωνική συνομιλία, αποτελούν τυπική συμπεριφορά για το 87% των εφήβων. Στη χώρα μας, τα ποσοτικά στοιχεία, ειδικά για τους νεαρότερους εφήβους είναι ελλιπή. Μια πρόσφατη ποσοτική έρευνα του Ινστιτούτου Οπτικοακουστικών Μέσων δείχνει ότι το 40% των μαθητών/τριών της Ελλάδος έχουν δική τους πρόσβαση στο διαδίκτυο, το 23% αποκτούν πρόσβαση μέσω του σχολείου και ένα 13% μέσω των γονιών τους.

Σύμφωνα με την έρευνα του Ινστιτούτου, το διαδίκτυο θεωρείται το πιο δημοφιλές μέσο μετά την αδιαμφισβήτητη πρωτιά της τηλεόρασης. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης έρευνας διερευνάται και το ζήτημα της παθολογικής χρήσης του διαδικτύου, σε μια προσπάθεια να χαράξει το προφίλ του παθολογικού χρήστη. Τα άτομα που ανήκουν στις ομάδες «υψηλού κινδύνου» θεωρούν το διαδίκτυο ως τη σημαντικότερη δραστηριότητα στη ζωή τους, ξεχνούν βασικά πράγματα κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης αυτής και εγκαταλείπουν άλλες δραστηριότητες για να αφιερώσουν ακόμα περισσότερο χρόνο στο διαδίκτυο. Παράλληλα, υιοθετούν ριψοκίνδυνες συμπεριφορές (όπως την αποστολή ή δημοσίευση προσωπικών

δεδομένων) και συγχέουν τα όρια της εικονικής πραγματικότητας από την πραγματικά βιωμένη πραγματικότητα.

Από πλευράς της «παθολογικής ενασχόλησης», τα στοιχεία της Μονάδας Εφηβικής Υγείας του Νοσοκομείου Παιδων «Αγλαΐα Κυριακού» δείχνουν ότι έχουν εισαχθεί 35 παιδιά και έφηβοι με διάγνωση κατάχρησης στη σχέση τους με το διαδίκτυο. Επίσης, από έρευνα της Μονάδας σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 897 εφήβων, ένα ποσοστό 12,8% παρουσίαζαν ψυχοκοινωνικού τύπου προβλήματα σχετιζόμενα με τη χρήση του διαδικτύου (παραμέληση της προσωπικής υγιεινής ή των σχολικών υποχρεώσεων κ.α.), ενώ 1% των εφήβων που συμμετείχαν παρουσίαζαν συμπτώματα υπερβολικής χρήσης (με βάση το ερωτηματολόγιο της Young που χρησιμοποιήθηκε).

Από τα παραπάνω δεδομένα, τα οποία προέρχονται από την ελληνική πραγματικότητα, παρατηρούμε ότι, παρόλο που η χώρα μας αναπτύσσεται τεχνολογικά με βραδείς, συγκριτικά με άλλες χώρες, ρυθμούς, είναι ανησυχητικά τα ποσοστά των εφήβων που αναπτύσσουν προβληματική χρήση με τις νέες τεχνολογίες. Στα πλαίσια αυτής της ερευνητικής διατριβής προσπαθούμε να διασαφηνίσουμε τις αιτίες δημιουργίας αυτής της προβληματικής σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο, τις ψυχοκοινωνικές ανάγκες που καλύπτουν οι νέες τεχνολογίες στην ζωή των εφήβων, τις επιδράσεις που μπορεί να επιφέρει η ικανοποίηση των παραπάνω αναγκών με την εμπλοκή των τεχνολογικών μέσων και τι αντίκτυπο έχει η μεταβολή στον τρόπο συγκρότησης των σχέσεων και στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας στην κρίσιμη ηλικιακή φάση της εφηβείας.

Στη χώρα μας, τα στοιχεία σχετικά με την απλή αλλά και με ό,τι ονομάζεται «παθολογική» χρήση του διαδικτύου, καθώς και με τις ψυχοκοινωνικές ανάγκες που καλείται να καλύψει αυτή η χρήση, είναι προς το παρόν ελλιπή, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια σύγχυση, τόσο στην ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και στην κοινή γνώμη.

Καθώς οι νέες τεχνολογίες εξελίσσονται ραγδαία, σε σχέση και με την ανθρώπινη ικανότητα να τις επεξεργάζεται κριτικά, η διασαφήνιση κάποιων βασικών ζητημάτων, όπως του ορισμού και της οριοθέτησης της

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

παθολογικής χρήσης, της διαγνωστικής κατηγοριοποίησης και διαφοροποίησης από άλλες μορφές παθολογικής συμπεριφοράς αλλά και της αναγνώρισης του ποσοστού των εφήβων που ανήκουν στην κατηγορία του «υψηλού» κινδύνου είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Τέλος, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να δοθούν κατευθυντήριες γραμμές στους γονείς και εκπαιδευτικούς για το πώς να αντιμετωπίζουν τη σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο (και τις νέες τεχνολογίες) και να ξεφύγουν από τη δυσπιστία, τη σύγχυση και δαιμονοποίηση, με τις οποίες αντιμετωπίζουν το διαδίκτυο. Στην Ελλάδα έχουμε το χαμηλότερο επίπεδο πρόσβασης στο διαδίκτυο, αν και έχει αυξηθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη, και σε κάποιο βαθμό αυτό οφείλεται στην άγνοια και την προσπάθεια αποφυγής ενός εργαλείου (σίγουρα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και το υψηλό κόστος των ευρυζωνικών συνδέσεων), το οποίο θα μπορούσε να διευκολύνει την καθημερινότητα μας εάν χρησιμοποιηθεί κριτικά και προσεκτικά.

Σύνοψη μεθόδου

Στην έρευνά μας συνδυάζουμε την ποσοτική και ποιοτική μεθόδου, κάτι που μας επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων εις εύρος και βάθος. Δηλαδή, όχι μόνο συμπερασμάτων γενικεύσιμων, αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου από τους εφήβους, αλλά και συμπερασμάτων που σχετίζονται ειδικά με την «κατάχρηση». Η έρευνα θα δώσει στοιχεία για το τι ακριβώς κάνουν οι έφηβοι με το διαδίκτυο, με ποιον τρόπο έχει ενσωματωθεί στην καθημερινότητά τους, ποιες βαθύτερες ψυχο-κοινωνικές ανάγκες ικανοποιεί, ποιες δραστηριότητες ή σχέσεις συμπληρώνει ή/και αντικαθιστά, και θα διερευνήσει, επίσης, τις βαθύτερες αιτίες της στενής συνάφειας που αναπτύσσουν οι έφηβοι με το διαδίκτυο.

Ο στόχος είναι να διερευνηθεί η εμπειρία των ίδιων των εφήβων με το διαδίκτυο μέσα από το δικό τους λόγο, όπως αυτός αρθρώνεται σε μια συνέντευξη βάθους. Βεβαίως, η αφήγηση του βιώματος στο πλαίσιο μιας ερευνητικής συνέντευξης φιλτράρεται από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τα πράγματα, αλλά ταυτοχρόνως, η αφήγηση συγκροτεί και τις ερμηνείες. Τα στοιχεία που μας δίνει μια ερευνητική συνέντευξη βάθους δεν είναι το ίδιο το βίωμα του υποκειμένου, αλλά η αναπαράστα-

σή του για αυτό, δηλαδή, ένα σύνθετο σύστημα εμπειριών, απόψεων και συναισθημάτων μέσω των οποίων οι συμμετέχοντες, δηλαδή, οι έφηβοι της πρώτης ηλικιακής περιόδου της εφηβείας (12-15 ετών), σήμερα στην Ελλάδα, κατανοούν τη σχέση τους με το διαδίκτυο και το εντάσσουν ανάμεσα στις υπόλοιπες σχέσεις και δραστηριότητες της καθημερινότητάς τους.

Οι συμμετέχοντες επιλέγονται με συνδυασμό δύο μεθόδων: της «πολλαπλής μεταβλητότητας» και της «χιονοστιβάδας» και ο αριθμός θα καθοριστεί από την επίτευξη του πληροφοριακού κορεσμού, όταν δηλαδή, οι κύριες θεματικές ενότητες και τα ζητήματα που ανακύπτουν από την ανάλυση των συνεντεύξεων θα αρχίσουν να επαναλαμβάνονται μεταξύ των συμμετεχόντων.

Η ποιοτική έρευνα διευκολύνει την εξαγωγή εκείνων των ψυχομετρικών χαρακτηριστικών που επιτρέπουν την πιο αντιπροσωπευτική και αποτελεσματική συγκρότηση ενός ερωτηματολογίου κλειστού τύπου, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί στη δεύτερη φάση της ερευνητικής διαδικασίας. Μέσα από τη διαδικασία ελπίζουμε ότι θα προκύψουν τα σημεία κλειδιά, τα οποία αφορούν την παθολογική χρήση των ΜΜΕ από τους Έλληνες εφήβους και τα οποία μας δίνουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Αναμένουμε ότι τα αποτελέσματα της έρευνας θα συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας συνεκτικής εικόνας των παραμέτρων που υπογραμμίζουν την εμπλοκή των εφήβων με το διαδίκτυο και θα αναδείξουν, μεταξύ άλλων, σημαντικά θέματα όπως:

1. Ο ψυχολογικός χώρος που καταλαμβάνει η ενασχόληση αυτή στην καθημερινή ζωή του εφήβου.
2. Η συναισθηματική και ψυχοκοινωνική επένδυση του μέσου και η σημασία του για την εφηβική ανάπτυξη.
3. Διαφορές μεταξύ «υγιούς» χρήσης και κατάχρησης (με υποδείξεις και για το θέμα του εθισμού).

Τα ευρήματα αυτά μπορούν να έχουν εφαρμογές σε τομείς όπως:

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

- α) Συμβουλευτική των γονέων αναφορικά με τη χρήση του μέσου από τα παιδιά τους.
- β) Συμβουλευτική και προστασία των εφήβων από την υπέρμετρη εμπλοκή με το διαδίκτυο.

*Συντάκτρια κειμένου:
Ανθή Σιδηροπούλου*

2.5

Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες

Επιστημονική υπεύθυνη: Μπετίνα Ντάβου

Ερευνήτρια: Ανθή Σιδηροπούλου

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας. Κωδικός Έρευνας 70/4/4132 (Οκτώβριος 2010)

Θεωρητικό πλαίσιο

Με το διαδίκτυο, η ορατότητα του κόσμου και οι ευκαιρίες που προσφέρονται είναι πλέον δυνητικά απέραντες. Το διαδίκτυο επεκτείνει τις δυνατότητες των ανθρώπων να συνάψουν εικονικές σχέσεις οικειότητας κάθε είδους, φιλικές, ερωτικές, ακόμη και παιδαγωγικές. Οι σχέσεις αυτές όμως έχουν εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις σχέσεις που αναπτύσσονται με πραγματικούς άλλους σε πραγματικό χωρο-χρονικό πλαίσιο. Αυτή η «διαφορετικότητα» φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ελκυστική για τους εφήβους, γιατί τους προσφέρει ανακούφιση από την κοπιαστική και αδέξια διαχείριση του ραγδαία μεταβαλλόμενου εφηβικού σώματος και των πρωτόγνωρων διεγέρσεών του στον πραγματικό χώρο και χρόνο, μέσω της καταφυγής σε ένα «κυβερνο-σώμα», το οποίο ο έφηβος επιλέγει να κατασκευάζει και να παρουσιάζει κατά βούληση σε χώρους εικονικούς. Συχνά το διαδίκτυο παρομοιάζεται με ένα εργαστήριο ταυτοτήτων, σαν ένας μεταβατικός χώρος όπου το άτομο μπορεί να πειραματιστεί με τον εαυτό του, να τον αποδομήσει και να τον αναδομήσει μέσω μιας στοχαστικής και συχνά «θεραπευτικής» διαδικασίας.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Αντίθετα με την άμεση διαπροσωπική αλληλεπίδραση, όπου το επίμονο βλέμμα φέρνει αμηχανία ή εκλαμβάνεται ως πρόσκληση ή πρόκληση που απαιτεί την ανταπόκριση, η τεχνολογικώς διαμεσολαβημένη επικοινωνία επιτρέπει την προσεκτική παρατήρηση του προσώπου, του σώματος και των κινήσεων του άλλου φύλου, υποθάλλοντας έτσι μια εύκολη και άκοπη ψευδο-οικειότητα. Αυτό βοηθά τον έφηβο να ξεφύγει από τις δυσκολίες του πειραματισμού με πραγματικές σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα τον βοηθά να πειραματιστεί σχετικώς ακίνδυνα, με τη δική του ταυτότητα μέσα από ρευστές διαδικτυακές ψευδο-ταυτότητες, που είναι πιο ασφαλείς απέναντι στις προκλήσεις.

Η ολοένα και αυξανόμενη χρήση του κυβερνοχώρου δείχνει ότι το διαδίκτυο απαντά στις ανάγκες επικοινωνίας των εφήβων, γιατί τους επιτρέπει να περνούν μεγάλο μέρος της ημέρας τους συνομιλώντας με γνωστούς και άγνωστους συνομηλικούς. Αλλά αυτή η διαδικτυακή λάμψη οδηγεί ορισμένους εφήβους –συνήθως αυτούς που έχουν δύσκολες σχέσεις στην πραγματική ζωή– να αναπτύξουν επικίνδυνες συνάψεις με άγνωστους ανθρώπους ή να υποστούν διαδικτυακή κακοποίηση.

Το διαδίκτυο εξελίσσεται σε μια ολοένα και πιο πολυπληθή, εικονική, παγκόσμια περαντζάδα, αντικαθιστώντας όλο και περισσότερο την παραδοσιακή «βόλτα» στην πλατεία. Οι τόποι κοινωνικής δικτύωσης, όπως π.χ. το Facebook, αντικαθιστούν τη χαμένη αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινότητα και προσφέρουν τα αναγκαία κοινωνικά «χάδια» και σημάδια αναγνώρισης της ύπαρξης, που επεσήμανε ο Berne, ως λειτουργικά συστατικά της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης. Αυτό έδειξε και η έρευνα με τίτλο «Αναπαραστάσεις της φιλίας στη διαδικτυακή και πραγματική ζωή: Η περίπτωση του Facebook», που περιγράφηκε προηγουμένως σε αυτόν τον τόμο.

Έφηβοι και νέοι, έχοντας αφήσει το φυσικό τους σώμα πίσω, στον πραγματικό χώρο, υπερβαίνουν τα όρια και τους περιορισμούς τους (συμπεριλαμβανομένου και του βιολογικού τους φύλου) και πειραματίζονται με διαφορετικές ταυτότητες και προσωπικότητες, ενώ ταυτόχρονα παραμένουν παγιδευμένοι σε εικονικές σχέσεις, που είναι ασφαλείς ακριβώς επειδή είναι ελεγχόμενες. Εάν κάποτε συναντηθούν στον πραγματικό χω-

ρο-χρόνο, δηλαδή ζωντανά, με τον φίλο που απόκτησαν στο διαδίκτυο, συνήθως απογοητεύονται, ακριβώς επειδή η πραγματικότητα σχεδόν πάντοτε ματαιώνει τη φαντασίωση. Έτσι, για να βρει ο χρήστης ανακούφιση, επιστρέφει τις περισσότερες φορές στην ασφάλεια του εικονικού, περνώντας όλο και πιο πολλές ώρες μπροστά στην οθόνη του.

Αυτές οι «συνομιλίες της απουσίας» ανακουφίζουν από τις δυσκολίες της πραγματικής ζωής, αλλά είναι πιθανό να τροποποιούν καθοριστικά τον ψυχισμό. Η ηλεκτρονικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία στους εφήβους έχει συνδεθεί με αυξημένη κατάθλιψη, μοναξιά και αποξένωση, όπως μας δείχνει και η έρευνα του Kraut και των συνεργατών του. Η συνάφεια αυτή δεν έχει κατεύθυνση, εφόσον οι σχέσεις αιτιότητας δεν είναι δυνατόν να εντοπισθούν. Η έλλειψη, όμως, της κατεύθυνσης δεν αποδυναμώνει την εγκυρότητα ενός αναδυόμενου «νέου εφηβικού προφίλ»: όλο και περισσότεροι έφηβοι σήμερα νιώθουν θλιμμένοι, μόνοι και αποξενωμένοι και τείνουν να απορροφώνται σε διαδικτυακές περιπλανήσεις και συνάφειες.

Τα ερευνητικά ευρήματα για τη φύση και τη διάρκεια των προσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται μέσω της ηλεκτρονικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας είναι, για την ώρα, αντιφατικά. Ορισμένα ευρήματα δείχνουν ότι οι ηλεκτρονικά διαμεσολαβημένες σχέσεις αναπτύσσονται ακολουθώντας παρόμοια βήματα με τις πραγματικές: μετατρέπονται από απρόσωπες σε προσωπικές μέσω της αύξησης της αλληλεξάρτησης των ατόμων μεταξύ τους, του εύρους και του βάθους της αλληλεπίδρασης, της διαπροσωπικής προβλεψιμότητας και κατανόησης, της μετακίνησης προς ένα πιο προσωπικό τρόπο επικοινωνίας που οδηγεί στη δέσμευση και στη σύγκλιση των κοινωνικών δικτύων των συμμετεχόντων. Αρκετές φορές, οι σχέσεις αυτές μεταναστεύουν στον πραγματικό χωροχρόνο, αλλά η τύχη και η εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο δεν έχει ακόμη διερευνηθεί επαρκώς.

Στη διάρκεια της εφηβείας οι διαδικτυακές συνενυρέσεις φαίνεται να λειτουργούν παράλληλα και συμπληρωματικά με τις πραγματικές. Εξαιτίας της ύπαρξης των ψηφιακών κοινοτήτων ο έφηβος δεν είναι πλέον υποχρεωμένος να επιλέξει την ομάδα των συνομηλίκων που θα ενταχθεί ή το άτομο με το οποίο θα σχετισθεί ερωτικά από τις τοπικά διαθέσιμες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες.

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Το γεγονός πάντως ότι οι έφηβοι εξακολουθούν να υπάρχουν σε πραγματικές ομάδες συνομηλίκων (τουλάχιστον μέσα στο χώρο του σχολείου) υπαγορεύει το να εξετάσουμε αυτές τις δύο διαφορετικού τύπου δραστηριότητες –την «ψηφιακή» και την «πραγματική»– σε συνδυασμό μεταξύ τους. Είναι πιθανό να αλληλεπιδρούν και να δρουν συμπληρωματικά, επηρεάζοντας η μία την άλλη, έως ότου καταλήξουν σαν συγκοινωνούντα δοχεία σε μία ομοιοστατική κατάσταση, η οποία ίσως να έχει μετατρέψει τους τρόπους του επικοινωνείν και του σχετίζεσθαι των σημερινών εφήβων.

Οι διεθνείς έρευνες δείχνουν, ότι από την ηλικία των 12 ετών, η χρήση του διαδικτύου, από κοινού με την παρακολούθηση τηλεόρασης και την τηλεφωνική συνομιλία αποτελούν τυπική συμπεριφορά για το 87% των εφήβων. Στη χώρα μας, τα ποσοτικά στοιχεία, ειδικά για τους νεαρότερους εφήβους είναι ελλιπή. Σύμφωνα με το Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας το 90% των ατόμων ηλικίας 16-20 ετών χρησιμοποιεί το διαδίκτυο, ενώ το 66% του παραπάνω ποσοστού ασχολείται με διαδικτυακές δραστηριότητες καθημερινά.

Σύνοψη μεθόδου

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις βαθύτερες αιτίες της στενής συνάφειας που αναπτύσσουν οι έφηβοι με το διαδίκτυο, μέσα από το δικό τους λόγο, όπως αυτός αρθρώνεται σε μια συνέντευξη βάθους. Βεβαίως, η αφήγηση του βιώματος στο πλαίσιο μιας ερευνητικής συνέντευξης φιλτράρεται από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τα πράγματα, αλλά ταυτοχρόνως, η αφήγηση συγκροτεί και τις ερμηνείες. Τα στοιχεία που μας δίνει μια ερευνητική συνέντευξη βάθους δεν είναι το ίδιο το βίωμα του εφήβου, αλλά η αναπαράστασή του γι' αυτό, δηλαδή, ότι ο ίδιος ο έφηβος νομίζει πως βιώνει. Πρόκειται για ένα σύνθετο σύστημα εμπειριών, απόψεων και συναισθημάτων μέσω των οποίων οι συμμετέχοντες, δηλαδή οι έφηβοι της πρώτης ηλικιακής περιόδου της εφηβείας (12-15 ετών), σήμερα στην Ελλάδα, κατανοούν τη σχέση τους με το διαδίκτυο και το εντάσσουν ανάμεσα στις υπόλοιπες σχέσεις και δραστηριότητες της καθημερινότητάς τους. Επιλέξαμε τη μικρότερη ηλικιακή κατηγορία εφήβων (12-15 ετών), αφού, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τη

διεθνή βιβλιογραφία, σε αυτήν την ηλικιακή περίοδο χτίζονται τα θεμέλια της εμπλοκής με το διαδίκτυο.

Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» έως την επίτευξη ενός στοιχειώδους «πληροφοριακού κορεσμού». Στην έρευνα συμμετείχαν δεκαπέντε έφηβοι της πρώτης ηλικιακής περιόδου (12-15 ετών), οι οποίοι περιέγραψαν την εμπειρία τους μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, ελαστικών ως προς τη διάσταση της κατεύθυνσης από πλευράς του ερευνητή, που περιλάμβαναν συνδυασμό από απευθείας, έμμεσες και προβλητικές ερωτήσεις. Ως βοηθητικό υλικό, χρησιμοποιήθηκε φωτογραφική μηχανή μιας χρήσεως, που δόθηκε στον έφηβο την εβδομάδα που προηγήθηκε της συνέντευξης, για να φωτογραφήσει στη διάρκεια μιας εβδομάδας σκηνές της καθημερινότητάς του, γύρω από τις οποίες θα διεξαγόταν η συνέντευξη. Ο οδηγός συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε περιλάμβανε τους εξής άξονες: Χρονική αναλογία ενασχόλησης με διαδικτυακές δραστηριότητες, δραστηριότητες με την οικογένεια, το σχολείο ή τον στενό κοινωνικό κύκλο, είδος ενασχόλησης και σχέσεις που δημιουργούνται στο διαδίκτυο, ευχαρίστηση και εμπλοκή σε διαδικτυακές και μη δραστηριότητες, πρακτικές ανακούφισης από την κόπωση, την απογοήτευση κλπ, διατήρηση της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο, ενασχόληση με θέματα του διαδικτύου σε μη διαδικτυακό χωρο-χρόνο, σχέση με γονείς και συμμαθητές, ενδιαφέρον για το σχολείο και τα μαθήματα, συναισθήματα που βιώνονται κατά τις διαδικτυακές και μη διαδικτυακές δραστηριότητες, απόψεις για τα Μέσα.

Κύρια ευρήματα

1. Η σχολική ζωή και τα μαθήματα είναι το σταθερό επίκεντρο των δραστηριοτήτων των παιδιών. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι οι έφηβοι νιώθουν πως δεν έχουν αρκετό χρόνο για κοινές δραστηριότητες με τους γονείς και τα αδέρφια τους, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητάς τους καταλαμβάνεται από μαθησιακές ή οργανωμένες ψυχαγωγικές «υποχρεώσεις». Η αναφορά στην οικογένεια δεν προέκυψε αυθόρμητα στο λόγο των παιδιών, όταν μιλούσαν για την

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

καθημερινότητά τους και όταν ερωτήθηκαν ευθέως, οι απαντήσεις των παιδιών ήταν αποκαλυπτικές ως προς το είδος των δραστηριοτήτων, που στις περισσότερες περιπτώσεις, αφορά οικογενειακές «υποχρεώσεις» περισσότερο παρά κοινές δραστηριότητες. Ωστόσο, παρότι ο εβδομαδιαίτος χρόνος πλημμυρίζει από μαθήματα και δεν αφήνει περιθώρια κοινής δραστηριότητας με την οικογένεια, πάντοτε υπάρχει ένα παράθυρο, απ' όπου στη ζωή των παιδιών τρυπώνει, ακόμη και στις κουραστικές καθημερινές, η τηλεόραση και ο υπολογιστής. Οι δραστηριότητες με φίλους περιορίζονται κυρίως τα σαββατοκύριακα, εκτός εάν πρόκειται για φίλους από το σχολικό περιβάλλον, το φροντιστήριο ή άλλες καθημερινές ασχολίες.

2. Η ψυχολογική ανάγκη του εφήβου των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών να απομονώνεται και να επιλέγει ο ίδιος το αν και πότε θα σχετιστεί με τους ενηλικίους του περιβάλλοντός του, εξηγείται αναπτυξιακά ως αναζήτηση εξατομίκευσης και δόμησης μιας προσωπικής ταυτότητας. Ωστόσο, οι ευνοϊκότερες υλικές συνθήκες της σύγχρονης οικογένειας φαίνεται να παγιώνουν και να θεσμοθετούν κατά κάποιο τρόπο την ανάγκη του εφήβου για ιδιωτικότητα και απομόνωση, παραχωρώντας του έναν εντελώς δικό του, πλήρως εξοπλισμένο χώρο, που του δίνει τη δυνατότητα αυτόνομης πρόσβασης σε διάφορα τεχνολογικά μέσα. Κάθε μέλος της οικογένειας, μόνο του, στον εντελώς ιδιωτικό του χώρο, αναπτύσσει αξίες και πρακτικές (δηλαδή, ό,τι ορίζει την κουλτούρα) σε απευθείας αλληλεπίδραση όχι με τους «δικούς του» ανθρώπους, αλλά με άλλους που βρίσκονται αλλού και με τη διαμεσολάβηση των τεχνολογικών μέσων. Όσοι από τους εφήβους της έρευνάς μας δεν διέθεταν δικό τους υπνοδωμάτιο, δήλωναν «πρόβλημα». Όσοι είχαν το δικό τους υπνοδωμάτιο, δήλωναν πως συχνά επιλέγουν να περάσουν κάποιες ώρες της ημέρας τους εκεί, ακόμα και όταν ασχολούνται με δραστηριότητες πέρα από το διάβασμα. Τα υπνοδωμάτια των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, είτε τα μοιράζονταν με αδέρφια είτε όχι, ήταν εφοδιασμένα με τεχνολογικά μέσα, κυρίως με τηλεόραση και υπολογιστή συνδεδεμένο στο διαδίκτυο (και σε μια περίπτωση και με PlayStation). Να σημειωθεί, επίσης, ότι πέρα από τις «μεγάλες»

συσκευές που μπορεί να υπάρχουν στα δωμάτια τους, οι έφηβοι είναι επιπλέον εξοπλισμένοι με κινητά τηλέφωνα, mp3s ή i-pods. Αυτές οι συσκευές τους δίνουν τη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση σε μουσική, διαδικτυακή σύνδεση, ακόμα και τηλεόραση, οπουδήποτε κι αν βρίσκονται.

3. Για τους εφήβους ο υπολογιστής ΕΙΝΑΙ το διαδίκτυο. Με ελάχιστο χρόνο τις καθημερινές για οτιδήποτε άλλο εκτός από μαθήματα, φροντιστήρια, «ιδιαίτερα» και οργανωμένες δραστηριότητες στον περιχαρακωμένο ιδιωτικό τους χώρο, με «δυο ακουστικά στ' αυτιά» (όπως χαρακτηριστικά είπε μία από τις συμμετέχουσες), οι έφηβοι καλύπτουν την ανάγκη τους για «χαλαρή» (δηλαδή όχι ιδιαίτερος απαιτητική) ανθρώπινη επαφή, μέσα απ' το διαδίκτυο. Αρκετοί από τους εφήβους που συμμετείχαν στην έρευνα είναι εγγεγραμμένοι σε κάποιο πρόγραμμα κοινωνικής δικτύωσης ή άμεσης επικοινωνίας, οι περισσότεροι όμως, στις λίστες επικοινωνίας τους περιλαμβάνουν συμμαθητές, συγγενείς και φιλικά πρόσωπα και όχι αγνώστους. Ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που έχουν συμπεριλάβει αγνώστους στη λίστα τους, οι έφηβοι που ερωτήθηκαν υποστηρίζουν ότι, η επικοινωνία με αυτούς είναι από τυπική έως και ανύπαρκτη. Τα παιδιά έχουν επίγνωση ότι η διαδικτυακή επικοινωνία έχει χαμηλότερο κόστος από την τηλεφωνική, περισσότερη «ελευθερία», και τους δίνει μεγαλύτερο έλεγχο να μιλήσουν «όσο θέλουν», αλλά παράλληλα, θεωρούν ότι σε αυτή τη μορφή επικοινωνίας απουσιάζουν βασικά χαρακτηριστικά, λεκτικά και μη, που την καθιστούν λιγότερο ικανοποιητική.
4. Η ανάλυση του υλικού μας επιβεβαίωσε ότι τα νέα μέσα και οι νέες μορφές τεχνολογικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας έχουν ενσωματωθεί με έναν σχεδόν φυσικό τρόπο στην καθημερινότητα των εφήβων, ο οποίος τα καθιστά σχεδόν αυτονόητα εξαρτήματα της ζωής τους. Αυτή, όμως, η «νέα διαδικτυακή» εφηβική συνθήκη δεν μοιάζει να αντικαθιστά αλλά μάλλον να συμπληρώνει τη συρρικνωμένη στο χώρο και το χρόνο διαπροσωπική τους ζωή. Αρκετοί από τους εφήβους της έρευνάς μας καλλιεργούν ενδιαφέροντα πέρα και έξω από το διαδίκτυο και το σχολείο και ο τρόπος με τον οποίο μιλούν οι

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

έφηβοι γι' αυτά τα ενδιαφέροντα, εκφράζει βαθιές ικανοποιήσεις. Και παρά τις δικτυακές τους επαφές στην «κουλτούρα του υπνωδωματίου τους», οι μικροί τουλάχιστον έφηβοι της έρευνάς μας εξακολουθούν να αναζητούν την ανακούφιση από δυσκολίες στα πλαίσια πραγματικών σχέσεων μέσα στο σπιτικό. Οι φιλικές σχέσεις αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα της ψυχοκοινωνικής υγείας των εφήβων. Η ύπαρξη φίλων και η επικοινωνία με αυτούς, ειδικά κατά τη διάρκεια της εφηβείας, καλύπτει σημαντικές ανάγκες, όπως η ανάγκη για συναισθηματική κάλυψη και κοινωνική ένταξη. Οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας περνούν αρκετό χρόνο με τους φίλους και τους συμμαθητές τους εκτός σχολείου.

5. Η τάση απώλειας της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο, καθώς και η ενασχόληση με το μέσο, ακόμη και όταν ο χρήστης δεν είναι «συνδεδεμένος», αποτελούν βασικά κριτήρια ανίχνευσης μιας πιθανής παθολογίας σε σχέση με τους υπολογιστές. Οι συνεντεύξεις των συμμετεχόντων σε αυτήν την έρευνα δεν έδωσαν τέτοιου τύπου ενδείξεις. Οι περισσότεροι έφηβοι έδειξαν να ισορροπούν τον χρόνο τους ανάμεσα στις πραγματικές και στις «διαδικτυακές» συναναστροφές και δραστηριότητες και να αποστασιοποιούνται με ευκολία από τον υπολογιστή τους. Στις περιπτώσεις που υπήρξε βραχύχρονη εμπλοκή και οι έφηβοι δήλωσαν πως αμέλησαν τις υποχρεώσεις τους και «ξεχάστηκαν» μπροστά στην οθόνη τους, άμεσες διορθωτικές κινήσεις από πλευράς των γονιών επανέφεραν την ισορροπία. Στις παραπάνω περιπτώσεις, η πτώση της επίδοσης και η συνακόλουθη εμπλοκή των γονέων υπήρξαν καταλυτικές για τη συνειδητοποίηση της κατάστασης ή τουλάχιστον για την επαναφορά του ελέγχου σε σχέση με αυτές τις δραστηριότητες. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι οι έφηβοι αυτοί, σε άλλο σημείο της συνέντευξης, εξέφρασαν χαμηλή σχολική ικανοποίηση, κάτι που παραπέμπει στη συνάφεια (χωρίς όμως αιτιολογική κατεύθυνση) μειωμένης σχολικής επίδοσης και κατάχρησης των μέσων, που έχει παρατηρηθεί σε αρκετές διεθνείς έρευνες. Από την ανία και την αίσθηση «αδικίας» του σχολείου, η

καταφυγή σε μια διαδικτυακή δραστηριότητα είναι συχνά ανακουφιστική.

6. Όπως ο υπολογιστής ΕΙΝΑΙ το διαδίκτυο, για τους νεαρούς εφήβους της έρευνάς μας τα μέσα ΕΙΝΑΙ ο υπολογιστής. Η τηλεόραση δεν έχει πολλά να τους προσφέρει και τα περισσότερα προγράμματα δεν τους είναι ενδιαφέροντα. Στα θετικά του διαδικτύου συμπεριλαμβάνεται η ευκολία πρόσβασης και η πληθώρα πληροφοριών, χαρακτηριστικά τα οποία το καθιστούν πιο έγκυρη και αποτελεσματική πηγή πληροφόρησης, αλλά τα παιδιά γνωρίζουν καλά τον ευρύ λόγο περί των «κινδύνων» του διαδικτύου. Το γεγονός, βεβαίως, ότι τον αναπαράγουν, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόδειξη πως τηρούν τις απαραίτητες προφυλάξεις. Οι έφηβοι θεωρούν ότι μπορούν να προστατεύσουν τον εαυτό τους τόσο από τους «κινδύνους» του διαδικτύου όσο και από τους «κινδύνους» της τηλεόρασης. Πιστεύουν ότι έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και ξέρουν τι πληροφορίες μπορούν να αποκαλύπτουν, κατά τη διάρκεια της διαδικτυακής τους συμμετοχής σε σελίδες κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης, θεωρούν ότι γνωρίζουν τα τηλεοπτικά προγράμματα, τα οποία δεν είναι ενδεδειγμένα για την ηλικία τους. Εξάλλου, σε αυτή την ηλικία, ο γονικός έλεγχος είναι ακόμη αρκετά ισχυρός.
7. Τέλος, η ανάλυση των συνεντεύξεων έδειξε επίσης ότι από την αφήγηση της καθημερινότητας των παιδιών απουσίαζαν θεαματικά δύο συνθήκες: (α) ένας πραγματικός ελεύθερος χρόνος που να επιτρέπει την ονειροπόληση, την περισυλλογή ή τη χαλαρή παιγνιώδη δραστηριότητα, δηλαδή διεργασίες που οξύνουν την αποκεντρωμένη σκέψη, τη δημιουργικότητα, τη φαντασία και την αυτογνωσία, και (β) η κοινή «ποιοτική» δραστηριότητα με τους γονείς, υπό την έννοια μιας κοινής αθλητικής δραστηριότητας ή ψυχαγωγίας (όπως π.χ. ο κινηματογράφος ή το θέατρο). Οι συναναστροφές με τους γονείς περιορίζονται σε επισκέψεις σε συγγενείς και οικογενειακές βόλτες στην αγορά.

Συντάκτρια κειμένου:

Ανθή Σιδηροπούλου

2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΟΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΟΣΜΟ

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Ντάβου, Μπ., & Σιδηροπούλου, Α. (2010). *Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες. Ερευνητική Έκθεση*. Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 54 σελίδες.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Ντάβου, Μπ., & Σιδηροπούλου, Α. (2011). «Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες». 13^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας «Από τις ατομικές διαφορές στην διαφορετικότητα» (Αθήνα, 25-29 Μαΐου 2011).

3.
Επικοινωνία της υγείας

3.1

Ευρωπαϊκή διερεύνηση συμπεριφοράς υγείας: Δεδομένα από τον φοιτητικό πληθυσμό των Αθηνών

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Μπετίνα Ντάβου, Αντώνης Αρμενάκης

Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132 (Ιούνιος 2001)

Συνεργασία: St. George's Hospital Medical School, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου

Θεωρητικό πλαίσιο

Με απώτερο στόχο την επικοινωνία της υγείας στο φοιτητικό πληθυσμό βάσει μιας πολυεπίπεδης προσέγγισης, όπως παρουσιάζεται ενδεικτικά στον Πίνακα 1, η έρευνα αυτή είχε σκοπό τη μελέτη των ήδη υπάρχουσών στάσεων και συμπεριφορών του αθηναϊκού φοιτητικού πληθυσμού αναφορικά με θέματα υγείας και υγιεινής συμπεριφοράς και τη συγκριτική τους τοποθέτηση ανάμεσα στους φοιτητές άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Η έρευνα αποτέλεσε μέρος διεθνούς ερευνητικού προγράμματος, το οποίο συντονίστηκε από τους καθηγητές Andrew Steptoe, Jane Wardle και Annette Allgoewer του St. George's Hospital Medical School, του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Μεταξύ των στόχων ήταν να συγκριθούν τα αποτελέσματα, με εκείνα προηγούμενου διακρατικού προγράμματος, το οποίο πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1989-1992 και είχε θέμα «Ομόφωνη Δράση για την Κατάρρευση της Ανθρώπινης Προσαρμογής: Ποσοτικοποίηση Παραμέτρων»⁷.

⁷ Concerted Action on Breakdown in Human Adaptation: Quantification of Parameters.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Πολυεπίπεδη Επικοινωνία Υγείας	Εθνικό – περιφερειακό επίπεδο	Κοινοτικό – τοπικό επίπεδο	Οικογενειακό επίπεδο	Ατομικό επίπεδο
Πρόγραμμα Υγείας (π.χ. χρήση ζώνης ασφαλείας)	Ευαισθητοποίηση μέσω των μέσων επικοινωνίας	Τοπικός τύπος, διαλέξεις, συζητήσεις, εκδηλώσεις, φυλλάδια	Επίσκεψη σε οικογένειες υψηλού κινδύνου, σχετική αλληλογραφία	Εξατομικευμένα προγράμματα για άτομα υψηλού κινδύνου, σε συνδυασμό με συμβουλευτική εργασία

Πίνακας 1. Πολυεπίπεδη προσέγγιση επικοινωνίας της υγείας.

Πηγή: Worrall, N. (1995). “Μακριά απ’ το Νοσοκομείο!”: Ο σχεδιασμός, η εκπόνηση και η αξιολόγηση προγραμμάτων πρόληψης. Στο Γρ. Ποταμιάνος (Επιμ.) *Δοκίμια στην ψυχολογία της υγείας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από την έρευνα στην Ελλάδα αφορούν το φοιτητικό πληθυσμό των Αθηνών, και είναι αξιοποιήσιμα, τόσο από τις υπηρεσίες υγείας των Πανεπιστημίων της Αθήνας, όσο και στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής για τη δημόσια υγεία. Η έρευνα κατέγραψε στάσεις, πεποιθήσεις, συμπεριφορές και ανάγκες, βάσει των οποίων μπορούν να διαμορφωθούν προγράμματα πρόληψης και καλλιέργειας στάσεων και υγιεινής συμπεριφοράς. Επιπλέον, έδωσε στοιχεία για τις πηγές ενημέρωσης σε θέματα υγείας που χρησιμοποιούν οι φοιτητές και για το ρόλο που έχουν τα ΜΜΕ ως φορείς μετάδοσης των απαραίτητων πληροφοριών και της διαμόρφωσης υγιεινών στάσεων και συμπεριφοράς.

Σύνοψη μεθόδου

Στην έρευνα συμμετείχαν 400 φοιτητές και 400 φοιτήτριες (συνολικό μέγεθος δείγματος = 800 άτομα), ηλικίας 18-25 ετών που φοιτούσαν στα Πανεπιστήμια της ευρύτερης περιοχής Αθηνών. Από το δείγμα εξαιρέθη-

---

Τα διακρατικά αποτελέσματα της έρευνας αυτής δημοσιεύτηκαν σε σειρά άρθρων σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Τα δεδομένα από τον ελληνικό πληθυσμό παρουσιάζονται στο Wardle, J., Steptoe, A., Bellisle, F., Davou, B., Reschke, K., Lappalainen, R., & Fredrikson, M. (1997). Health dietary practices among european students. *Health Psychology*, 16 (5), 443-450.

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

καν φοιτητές τμημάτων συναφών με τη μελέτη της υγείας και της ασθένειας, όπως π.χ. της ιατρικής ή του νοσηλευτικού, επειδή θεωρήθηκε ότι διέθεταν εξειδικευμένες γνώσεις που θα επηρέαζαν ενδεχομένως τις απαντήσεις τους.

Τα στοιχεία συλλέχθηκαν με κλειστό ερωτηματολόγιο, του οποίου οι θεματικές ενότητες ακολούθησαν τις υπό διερεύνηση παραμέτρους, ως εξής:

1. Γενικές πληροφορίες.
2. Καπνιστικές στάσεις και συμπεριφορά.
3. Διατροφικές συνήθειες και συμπεριφορά.
4. Συνήθειες ως προς τον ύπνο.
5. Χρήση οιοπνεύματος.
6. Άσκηση και φυσική δραστηριότητα.
7. Γενικές συνήθειες υγιεινής και πρόληψης ατυχημάτων (στάσεις και συμπεριφορά).
8. Γνώσεις για την πρόληψη του καρκίνου των γεννητικών οργάνων.
9. Ευχαρίστηση από τη ζωή.
10. Οικογενειακό υπόβαθρο.
11. Γενικές γνώσεις για τις πιο διαδεδομένες ασθένειες.
12. Σημείο ελέγχου της υγείας.
13. Συναισθηματική κατάσταση και ψυχική υγεία.
14. Πηγές ενημέρωσης για θέματα υγείας.
15. Προσλαμβανόμενη επάρκεια των ΜΜΕ στην κάλυψη θεμάτων υγείας.
16. Καταλληλότητα των ΜΜΕ ως φορέων ενημέρωσης σε θέματα υγείας.

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από φοιτητές του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΕΜΜΕ) στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος, το Μάιο του 2000.

Κύρια ευρήματα

Από τα ευρήματα της έρευνας προέκυψαν έξι γενικές κατηγορίες συμπερασμάτων:

1. Επίδραση του φύλου

Το φύλο διαφοροποίησε το δείγμα με στατιστική σημαντικότητα σε πολλές από τις παραμέτρους που εξετάστηκαν, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένα αισθητά διαφορετικό «προφίλ» μεταξύ φοιτητών και φοιτητριών ως προς τα θέματα που αφορούν την υγεία.

Οι γυναίκες παρουσιάζονται πιο προσεκτικές όσον αφορά θέματα προστασίας της υγείας ή πρόληψης ατυχημάτων, έχουν πιο θετικές στάσεις ως προς τα μέτρα υγείας που πρέπει να λαμβάνονται, περισσότερες γνώσεις και καλύτερες πρακτικές υγιεινής συμπεριφοράς. Παρά το γεγονός ότι οι άνδρες ασκούνται περισσότερο από τις γυναίκες, όταν οι γυναίκες δηλώνουν ότι ασκούνται, επιδίδονται στη δραστηριότητα αυτή πιο συστηματικά, δηλαδή με μεγαλύτερη μέση συχνότητα, πράγμα που ίσως εκφράζει μεγαλύτερη αφοσίωση και μεθοδική ενασχόληση με τη διατήρησης της καλής υγείας.

Οι γυναίκες, επίσης, ενημερώνονται γενικώς για θέματα υγείας από όλες τις πηγές, διαπροσωπικές ή μεσοποιημένες, περισσότερο από ότι οι άνδρες, και εμφανίζουν προτίμηση πρωτίστως στην ενημέρωση, σε επίπεδο διαπροσωπικό, δηλαδή, κυρίως από την οικογένεια, τους φίλους, και δευτερευόντως από τα ΜΜΕ και κυρίως από τα περιοδικά και την τηλεόραση. Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες παρουσιάζονται πιο προσεκτικές και πιο μεθοδικές όσον αφορά την υγιεινή συμπεριφορά.

2. Κάπνισμα και κατανάλωση αλκοόλ

Περισσότεροι από τους μισούς φοιτητές δήλωσαν πως δεν καπνίζουν και μόνον 8,9% δήλωσαν ότι καταναλώνουν συστηματικά αλκοόλ.

Το εύρημα ως προς την κατανάλωση αλκοόλ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν συγκριθεί με το μεγαλύτερο ποσοστό που δείχνουν έρευνες σε δείγματα μικρότερης ηλικίας και κυρίως εφήβων. Αν ερμηνευθεί

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

διαχρονικά (δηλαδή, όχι ως συγχρονική σύγκριση), η πτωτική αυτή τάση στην κατανάλωση οινοπνεύματος, από την εφηβεία στη νεαρή ενήλικη ζωή, θα μπορούσε να σημαίνει πως η αυξημένη χρήση που παρουσιάζεται στην εφηβεία έχει ίσως την παροδικότητα του πειραματισμού, που χαρακτηρίζει την εφηβεία σε όλα τα ζητήματα, αλλά εν τέλει ελέγχεται, με αποτέλεσμα να εξασθενεί καθώς το άτομο ωριμάζει. Αυτό, βεβαίως, είναι απλώς μια υπόθεση, που μένει να ελεγχθεί από περαιτέρω έρευνα, κυρίως διαχρονική, και οπωσδήποτε, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι έρευνες σε εφήβους αφορούν γενικούς πληθυσμούς και δεν είναι απολύτως συγκρίσιμες με την ειδική κατηγορία, όσων κατόπιν καταφέρνουν να εισαχθούν στο Πανεπιστήμιο. Είναι πιθανό, η πτωτική τάση να αφορά μόνον αυτήν την ειδική κατηγορία και να σχετίζεται με όλες τις ψυχο-κοινωνικές παραμέτρους που την καθορίζουν.

3. Ασύμπτωτη σχέση μεταξύ στάσεων, γνώσεων και συμπεριφοράς

Παρά το γεγονός ότι οι στάσεις των φοιτητών απέναντι στα μέτρα που πρέπει να λαμβάνονται για τη διατήρηση της καλής υγείας ήταν θετικές, οι συνήθειες τους ήταν μέτριες, με τις γυναίκες να δηλώνουν σε γενικές γραμμές κάπως πιο υγιεινές συνήθειες από τους άνδρες. Όπως και οι στάσεις και παρά τη μέτρια συμπεριφορά ως προς τα θέματα υγείας, οι γνώσεις που κατέχει το συνολικό δείγμα είναι αρκετά υψηλές, ενώ περισσότερες γνώσεις δείχνουν να έχουν οι γυναίκες.

Το εύρημα αυτό συμπίπτει με προηγούμενες έρευνες αλλά και με τη θεωρία, που επισημαίνει ότι οι στάσεις και οι γνώσεις δεν καθορίζουν πάντοτε τη συμπεριφορά. Πολύ συχνά, οι στάσεις είναι ανακόλουθες με τη συμπεριφορά και δεν την υποδηλώνουν απευθείας, ενώ για τη μετατροπή της συμπεριφοράς, χρειάζονται συστηματικά και πολυποίκιλα μέτρα, πέρα και πάνω από την απλή παροχή γνώσεων, τα οποία διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας στόχου. Ο κλάδος της αγωγής υγείας έχει να προσφέρει πολλά στοιχεία και ευρήματα για τις σύνθετες παραμέτρους, που καθορίζουν τη συμπεριφορά

στο ζήτημα αυτό, καθώς και για τους τρόπους που πρέπει να μεθοδευτεί η αγωγή υγείας, για να είναι αποτελεσματική.

4. Σημείο ελέγχου, αίσθηση ελέγχου και ριψοκίνδυνη συμπεριφορά

Η αίσθηση ελέγχου επί της ζωής που εξέφρασαν οι φοιτητές του δείγματος παρουσιάστηκε γενικώς υψηλή, με τους άνδρες να εμφανίζουν υψηλότερη αίσθηση ελέγχου από τις γυναίκες. Αν το εύρημα αυτό συνδυαστεί με το γεγονός ότι οι άνδρες δηλώνουν πιο ανθυγιεινές συνήθειες και ασθενέστερες στάσεις ως προς τα μέτρα διατήρησης της καλής υγείας απ' ότι οι γυναίκες, θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί στην υπόθεση ότι η υψηλή αίσθηση ελέγχου επί της ζωής οδηγεί σε (ή ίσως και προκύπτει από) πιο ριψοκίνδυνη ή και αμελή συμπεριφορά, καθώς και σε μια ψευδαίσθηση παντοδυναμίας ότι εφόσον το άτομο ελέγχει τη ζωή του, ελέγχει ταυτοχρόνως και την ασθένεια ή πιθανά ατυχήματα. Επιπλέον, οι οικονομικές δυσκολίες μειώνουν την αίσθηση που έχει ο άνθρωπος ότι ελέγχει τη ζωή του, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον.

Το σημείο ελέγχου της υγείας, επίσης, διαφοροποιείται από την οικονομική κατάσταση που δηλώνουν οι φοιτητές. Όσοι δεν είναι ευκατάστατοι (καθόλου ή όχι πολύ) παρουσιάζουν κυρίως εξωτερικό σημείο ελέγχου, ενώ οι αρκετά ή πολύ ευκατάστατοι τείνουν προς το εσωτερικό σημείο ελέγχου. Όπως και με την αίσθηση ελέγχου της ζωής, προφανώς οι οικονομικές δυσκολίες δημιουργούν μια γενικότερη αίσθηση, που περιλαμβάνει και τη διατήρηση της υγείας. Ότι, δηλαδή, για την συνολικότερη κατάσταση του ατόμου ευθύνονται εξωτερικοί παράγοντες τους οποίους δε μπορεί να ελέγξει, ίσως και η ίδια η έλλειψη χρημάτων.

5. Ψυχική διάθεση, ικανοποίηση από τη ζωή και υγιεινή συμπεριφορά

Η συναισθηματική κατάσταση και η ψυχική υγεία είναι παράγοντες σημαντικοί, που σχετίζονται με την καθημερινή υγιεινή πρακτική, τις στάσεις ως προς τα μέτρα για τη διατήρηση της υγείας, την αίσθηση ελέγχου της ζωής, τις γνώσεις για θέματα υγείας, καθώς και το σημείο ελέγχου της

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

υγείας. Το εύρημα αυτό ήταν ακόλουθο με το κλασικό παθολογικό προφίλ. Η «πεσμένη» συναισθηματική κατάσταση ή η καταθλιπτική διάθεση σχετίζονται με την αδυναμία του ατόμου να φροντίσει τον εαυτό του, με αδιαφορία για την υγεία του, με αβοηθησία και απάθεια, καθώς και με την αίσθηση ότι τα πράγματα δεν εξαρτώνται από αυτό (εξωτερικό σημείο ελέγχου). Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι παρά τη, γενικώς καλή συναισθηματική κατάσταση και ψυχική υγεία που παρουσίασαν οι Έλληνες φοιτητές, ένα όχι αμελητέο, για τη συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία, ποσοστό (22,3%) (και για το στερεότυπο της «ανεμελιάς» που τη χαρακτηρίζει), παρουσιάζεται από ουδέτερο έως πολύ αρνητικό ως προς την τρέχουσα ικανοποίηση από τη ζωή του.

Μια σειρά από παραμέτρους βρέθηκε να σχετίζεται με στατιστική σημαντικότητα με την ικανοποίηση από τη ζωή και να διαφοροποιεί κυρίως τους δυσαρεστημένους. Οι «δυσαρεστημένοι», από τη ζωή τους, φοιτητές δεν έχουν ιδιαίτερος θετική στάση ως προς τα μέτρα που χρειάζεται να λαμβάνονται για τη διατήρηση της καλής υγείας, έχουν χαμηλότερη αίσθηση ελέγχου της ζωής τους, λιγότερες γνώσεις για θέματα υγείας και πρόληψης της ασθένειας, εξωτερικό, κυρίως, σημείο ελέγχου της υγείας και πιο ευάλωτη συναισθηματική κατάσταση και ψυχική υγεία. Επίσης, όπως θα ήταν αναμενόμενο, η ικανοποίηση από τη ζωή σχετίζεται με την κατάσταση υγείας και με την οικονομική κατάσταση. Όσοι και όσες θεωρούν ότι οι οικογένειές τους είναι οικονομικά ευκατάστατες δηλώνουν καλύτερη κατάσταση υγείας, ενώ οι ευκατάστατοι, δηλώνουν και περισσότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους.

6. Χρήση και προσλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα των ΜΜΕ σε θέματα υγείας

Η σημαντικότερη πηγή ενημέρωσης για θέματα υγείας είναι για τους φοιτητές η οικογένεια, ενώ σχεδόν εξίσου σημαντικοί είναι και οι γιατροί. Αμέσως μετά, ακολουθούν η τηλεόραση και οι φίλοι. Ελάχιστα αξιοποιούνται τα κέντρα υγείας ή τα υπόλοιπα εκτός της τηλεόρασης ΜΜΕ (με εξαίρεση τις εφημερίδες που έρχονται αμέσως μετά την τηλεόραση ως μεσοποιημένες πηγές ενημέρωσης).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Ως προς την *καταλληλότητα* των ΜΜΕ για την κάλυψη θεμάτων υγείας και την ενημέρωση του κοινού, οι φοιτητές αξιολογούν ως πρώτη την τηλεόραση και μετά τις εφημερίδες, τα περιοδικά και το ραδιόφωνο. Αντιστοίχως τα ιεραρχούν, όταν τα αξιολογούν ως προς την επάρκεια με την οποία καλύπτουν τα μέσα αυτά, διάφορα θέματα που αφορούν την υγεία. Ωστόσο, στη βαθμολογική κλίμακα από 1 έως 10 και παρά την ιεράρχηση που σημειώνεται ως προς την καταλληλότητα και την επάρκεια κάθε μέσου, όλα τα ΜΜΕ αξιολογούνται σε γενικές γραμμές ως *μέτρια*, αφού ο βαθμός, που αποδίδεται στο καθένα δεν αποκλίνει σημαντικά από το μέσο σημείο της κλίμακας.

Αυτό σημαίνει ότι, κατά την κρίση του δείγματος της έρευνας, τα ΜΜΕ πολύ απέχουν από το να ενημερώνουν, επαρκώς, το κοινό τους σε θέματα υγείας. Και πραγματικά, 83,5% των φοιτητών θα επιθυμούσε τα ΜΜΕ να παρέχουν περισσότερη ενημέρωση για θέματα υγείας.

Ίσως θα άξιζε τον κόπο το αίτημα αυτό να εισακουσθεί, αφού όπως φαίνεται και στον Πίνακα που παρουσιάστηκε πιο πάνω, τα ΜΜΕ είναι εξαιρετικά σημαντικά στο ζήτημα της πρόληψης και των πολιτικών μέτρων που λαμβάνονται για την υγεία. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι τα ΜΜΕ έχουν σημαντική επίδραση στις στάσεις και τη συμπεριφορά του κοινού, πράγμα που διαπιστώθηκε και σε αυτήν την έρευνα, αφού βρέθηκε ότι ο συνολικός βαθμός ενημέρωσης για θέματα υγείας (από όλες τις πηγές, διαπροσωπικές και διαμεσολαβημένες) είχε θετική συνάφεια με τις καθημερινές υγιεινές πρακτικές, τις στάσεις ως προς τα μέτρα υγείας και το σημείο ελέγχου της υγείας.

Γενικό Συμπέρασμα

Όσον αφορά το συγκεκριμένο δείγμα τα ευρήματα παραπέμπουν σε δύο διαφορετικές στρατηγικές πρόληψης. Μια ειδικού τύπου, δημόσια πολιτική υγείας, που να αφορά τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία και τις ιδιαίτερες συνθήκες ζωής που τη χαρακτηρίζουν, και μια γενικότερη δημόσια πολιτική ενημέρωσης που να αξιοποιεί περισσότερο τα ΜΜΕ.

Από την έρευνα έγινε φανερό ότι παρά το, σχετικώς, καλό επίπεδο γνώσεων και στάσεων των συμμετεχόντων, όσον αφορά τα θέματα διατή-

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ρησης και προφύλαξης της υγείας, οι Έλληνες φοιτητές πολύ απέχουν από το να έχουν ενσωματώσει τις στάσεις και τις γνώσεις αυτές στην καθημερινή τους υγιεινή πρακτική. Αντίθετα, άλλοι παράγοντες παρουσιάζονται καθοριστικοί για την υγιεινή συμπεριφορά, όπως η αίσθηση ελέγχου επί της ζωής, το σημείο ελέγχου, η ικανοποίηση από τη ζωή, η άνεση που προσδίδει μια σχετικώς «ασφαλής» οικονομική κατάσταση και η ψυχική διάθεση. Παράγοντες, δηλαδή, οι οποίοι έχουν περισσότερο συναισθηματική και κοινωνική βάση, και οι οποίοι ενδεχομένως καθορίζουν τις υγιεινές πρακτικές της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας, πιο πολύ από ότι οι στάσεις και οι γνώσεις (που έχουν πιο «αμιγή» γνωστική διάσταση).

Αυτό ίσως σημαίνει, ότι για να ενσωματωθεί στη συμπεριφορά οποιαδήποτε προτροπή προέρχεται από μια δημόσια πολιτική υγείας, είναι απαραίτητη η συνολικότερη αναβάθμιση των κοινωνικών και συναισθηματικών συνθηκών που αφορούν το δείγμα. Μια αναβάθμιση, δηλαδή, της γενικότερης ποιότητας της φοιτητικής τους ζωής, η οποία να τους προσφέρει μεγαλύτερη ικανοποίηση, καλύτερη αίσθηση ελέγχου και ασφάλεια, παραδείγματος χάριν, με ειδικά φοιτητικά κέντρα περίθαλψης και ενημέρωσης για ζητήματα υγείας που τους αφορούν, στο πλαίσιο όμως της πανεπιστημιακής κοινότητας, όπως γίνεται σε πολλές χώρες του εξωτερικού.

Όσον αφορά τη γενικότερη πολιτική περί αναβάθμισης της δημόσιας υγείας και τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν από την πολιτεία, τα ευρήματα αυτής της έρευνας έδειξαν ότι τα ΜΜΕ ήταν, μέχρι στιγμής, ελάχιστα αξιοποιημένα και πολύ απείχαν από το να συμβάλλουν αποτελεσματικά στο ζήτημα. Ήταν μάλλον παράδοξο το εύρημα πως στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή, οι φοιτητές βασίζονταν ακόμη κυρίως στις προσωπικές τους σχέσεις, για να ενημερωθούν για θέματα σχετικά με την υγεία τους που τους απασχολούν, και να μην αξιοποιούν τα μέσα για ένα τόσο σημαντικό ζήτημα που επιδρά στην καθημερινή τους ζωή και στην ποιότητά της.

Συντάκτρια κειμένου:

Μπετίνα Ντάβου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2001). *Ευρωπαϊκή διερεύνηση συμπεριφοράς υγείας: Δεδομένα από τον φοιτητικό πληθυσμό των Αθηνών. Ερευνητική έκθεση*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, ΕΚΠΑ, 40 σελίδες.

Step toe, A., Wardle, J., Fuller, R., Davidsdottir, S., Davou, D., & Justo, J. (2002). Seatbelt use, attitudes, and changes in legislation: An international study. *American Journal of Preventing Medicine*, 2002, 23(4), 254-259.

3.2

Η δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων και η διαχείριση του άγχους: Παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επίδοση

Επιστημονική υπεύθυνη: Αθηνά Χατζούλη

Ερευνητική ομάδα: Ελένη Κυριάκου, Σύσση Κορίζη, Βασιλική Μπατρακούλη, Δήμητρα Παπαδήμα, Έλλη Παπαδημητρίου, Δημήτρης Παπαχατζόπουλος

Χρηματοδότηση: Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. Πράξη Δ, «Υποστηρικτικές Δράσεις», Έργο «Δημιουργία Δικτύων Αγωγής Υγείας Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στις Περιφέρειες Θεσσαλίας και Βορείου Αιγαίου»

Συνεργασία: Ινστιτούτο Ψυχοκοινωνικής Ανάπτυξης (Ι.Ψ.Α.) της Λάρισας και Συμβουλευτικός Σταθμός Νέων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Λάρισας

Διάρκεια έργου: 3/2006 – 12/2006

Θεωρητικό πλαίσιο

Η υλοποίηση προγραμμάτων στα σχολεία, στο πλαίσιο της Αγωγής Υγείας συντελεί στην πρόληψη και προαγωγή της ψυχικής υγείας μέσα από τη δημιουργία Δικτύων Συνεργασίας της σχολικής κοινότητας με την οικογένεια και την ευρύτερη κοινωνία. Είναι ευρέως αποδεκτό, ότι, όταν τα προβλήματα μεταξύ των παιδιών και των ενηλίκων λύνονται με διαμεσολαβητές τους ίδιους, προλαμβάνονται εκτροπές στη συμπεριφορά των παιδιών πριν ή μόλις εμφανιστούν. Η επίλυση των συγκρούσεων στις σχέσεις με τα παιδιά δε βασίζεται σε παιδαγωγικούς αυτοσχεδιασμούς. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται μία συνεχή κι αδιάκοπη επιμόρφωση στους νεότερους

προβληματισμούς της Ψυχολογίας και Παιδαγωγικής. Με αυτόν τον τρόπο, ο ίδιος διευκολύνεται στο διαπαιδαγωγικό – καθοδηγητικό του ρόλο, οι σχέσεις του με τους μαθητές λειτουργούν σε ένα καλύτερο πλαίσιο και το παιδί κερδίζει πολλά τόσο στο γνωστικό όσο και στο συναισθηματικό τομέα. Την τελευταία δεκαετία, έχει παρατηρηθεί, ακόμη και σε χώρες με οργανωμένες «Σχολικές Ψυχολογικές Υπηρεσίες» πως η αποτελεσματική αντιμετώπιση προβλημάτων συμπεριφοράς των παιδιών δεν συνεπάγεται αύξηση των Ψυχολογικών Υπηρεσιών, αλλά διαμόρφωση των ήδη υπαρχουσών συνθηκών στο φυσικό περιβάλλον του παιδιού. Η αναγνώριση της σπουδαιότητας των προσώπων που ζουν ή μεγαλώνουν ένα παιδί και η διαπίστωση της αξίας του φυσικού περιβάλλοντος, όπου συντελείται η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, οδήγησε τα τελευταία χρόνια όχι μόνο σε μια αλματώδη αύξηση της σχετικής βιβλιογραφίας αλλά και στην αναζήτηση τρόπων διάδοσης της αναγκαίας ψυχολογικής γνώσης.

Οι σχέσεις που δημιουργούνται στο οικογενειακό, κοινωνικό, εργασιακό και φιλικό περιβάλλον χαρακτηρίζονται διαπροσωπικές. Η μελέτη των διαπροσωπικών σχέσεων τόσο από την πλευρά της ψυχολογίας, όσο και από την πλευρά της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας καταδεικνύει ότι η ανάγκη να σχετιζόμαστε με τους άλλους είναι το ίδιο θεμελιώδες, όπως κάθε βιολογική ανάγκη, και εξίσου απαραίτητη για την επιβίωση. Το άτομο αναπτύσσει την αίσθηση του εαυτού, με βάση το πώς αντιλαμβάνεται ότι αξιολογείται η συμπεριφορά του από τους σημαντικούς άλλους.

Οι σχολικές μονάδες είναι ένας χώρος, στον οποίο αναπτύσσονται διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ μαθητών, καθηγητών και γονέων. Οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις στο σχολείο ευνοούν όχι μόνο την προσωπική εξέλιξη των μαθητών, αλλά συμβάλουν επίσης στη μεγαλύτερη πειθαρχία, το καλύτερο συναισθηματικό κλίμα και την αποτελεσματικότερη διδασκαλία και μάθηση στην τάξη. Επίσης, οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις συντελούν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων για αποτελεσματική επικοινωνία και επίλυση προβλημάτων μέσα στη σχολική τάξη. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να αφουγκράζεται συνεχώς τις ανάγκες της ομάδας – τάξης, στοχεύοντας στη δημιουργία κλίματος συνεργασίας και επικοινωνίας.

Είναι γεγονός, ότι η καλή επικοινωνία μέσα στα σχολεία μπορεί να επιφέ-

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ρει σημαντικές αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ καθηγητών, μαθητών και γονέων. Ένα σχολείο που «ακούει» μπορεί στ' αλήθεια να χαράξει καινούργια πορεία ζωής για τους εμπλεκόμενους σε κάθε διαδικασία αλλαγών. Βέβαια, η καλή και αποτελεσματική επικοινωνία στο χώρο του σχολείου προϋποθέτει τόσο την επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση εκπαιδευτικών, μαθητών και γονέων σε συγκεκριμένες επικοινωνιακές δεξιότητες, όσο και την αυξανόμενη συνειδητοποίηση των μεταβολών, που υφίσταται το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς και ο ρόλος του εκπαιδευτικού, του γονέα και του μαθητή.

Έρευνες έχουν δείξει ότι η εκδήλωση άγχους σε μαθητές αποτελεί σημαντικό παράγοντα σχολικής αποτυχίας. Μια σχολική αποτυχία είναι πιθανό να έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες για την ψυχική και σωματική υγεία του ατόμου, ενώ η χαμηλή σχολική επίδοση φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την προσωπική και αργότερα, με την επαγγελματική ανάπτυξη του ατόμου. Επιπλέον έρευνες έχουν δείξει ότι παιδιά με διαταραχή άγχους είναι πολύ πιθανό να οδηγηθούν σε εγκατάλειψη του σχολείου, σε σχέση με αυτά που δεν παρουσιάζουν καμία διαταραχή. Γίνεται κατανοητό ότι το άγχος δεν είναι «προνόμιο» των ενηλίκων, διότι παιδιά και έφηβος καθώς αναπτύσσονται συναντούν γεγονότα, κινδύνους πραγματικούς ή φανταστικούς, που τους προκαλούν αναστάτωση, ενόχληση, ανησυχία, στεναχώρια, άγχος, που πρέπει με κάποιο τρόπο να αντιμετωπίσουν.

Όσον αφορά στα αίτια που προκαλούν το άγχος, τα περιβαλλοντικά γεγονότα, οι γνωστικές και συναισθηματικές διεργασίες και αντιδράσεις σε αυτά, σε αλληλεπίδραση με τις συμπεριφορές των γονέων, έχουν ενοχοποιηθεί για την πρόκληση των διαταραχών άγχους στα παιδιά. Επίσης, οι πρώιμες εμπειρίες έντονου άγχους χωρίς δυνατότητα ελέγχου τους, μπορεί να επιδράσουν στην ανάπτυξη της αγχώδους ιδιοσυγκρασίας. Από την άλλη, είναι ευρέως αποδεκτό ότι το άγχος αφορά και τις ασυνείδητες πτυχές του ψυχισμού και συνδέεται με τα στοιχεία της οργάνωσης της προσωπικότητας του ατόμου. Στην παιδική/εφηβική ηλικία, το άγχος και η αντιμετώπισή του καλύπτονται θεωρητικά από μοντέλα, τα οποία προέρχονται από τη σχετική μελέτη στον ενήλικο πληθυσμό, αφού δεν έχει ακόμη προταθεί κάποια θεωρητική προσέγγιση για το άγχος που να αναφέρεται αποκλειστικά στο αναπτυσσόμενο άτομο.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Τα σχολεία είναι χώροι που μπορεί να προξενούν υψηλό άγχος, τόσο σ' αυτούς που εργάζονται εκεί –τους εκπαιδευτικούς– όσο και σε αυτούς που εκπαιδεύονται – τους μαθητές.

Σύμφωνα με διάφορες έρευνες, η διδασκαλία θεωρείται ένα πολύ υψηλού άγχους επάγγελμα, σε σύγκριση με άλλα επαγγέλματα, οδηγώντας πολύ συχνά τους εκπαιδευτικούς σε επαγγελματική εξουθένωση. Αυτό οφείλεται σε παράγοντες όπως:

- α) οι συνεχείς αλλαγές στα εκπαιδευτικά συστήματα (κυρίως τα τελευταία χρόνια),
- β) η ασάφεια του ρόλου των εκπαιδευτικών,
- γ) οι διαπροσωπικές συγκρούσεις με συναδέλφους και μαθητές,
- δ) τα προβλήματα που προκύπτουν από τη συμπεριφορά των μαθητών,
- ε) οι δύσκολες εργασιακές, επαγγελματικές και οργανωτικές συνθήκες (φόρτος εργασίας, ωράρια, περιορισμένες προοπτικές εξέλιξης, το κλίμα και η κουλτούρα των εκπαιδευτικών οργανισμών, η έλλειψη απαραίτητων εποπτικών μέσων για την επαρκή προετοιμασία τους, η μη συμμετοχή τους στις διαδικασίες λήψης απόφασης σε θέματα που αναφέρονται στο έργο τους),
- στ) η έλλειψη αναγνωρισιμότητας της εργασίας τους σε συνδυασμό με τις αρνητικές στάσεις της κοινωνίας προς αυτούς,
- η) η χαμηλή επίδοσή τους και κατά συνέπεια το χαμηλό αίσθημα ικανοποίησης,
- θ) τα προβλήματα υγείας του προσωπικού,
- ι) η δυσκολία διασύνδεσης σπιτιού και εργασίας.

Το άγχος των *μαθητών* συχνά σχετίζεται με τη σχολική τους επίδοση, την πειθαρχία που τους επιβάλλεται, τις κακές σχέσεις με τους συνομηλίκους/συμμαθητές τους, την πίεση από τους γονείς και τους καθηγητές για επίδοση, τις υψηλές προσδοκίες των γονιών τους, τις συχνές αλλαγές σχολείων, τα οικογενειακά προβλήματα (συγκρούσεις, ασθένειες, απώλειες, χαμηλό μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο), τα προσωπικά τους προβλήματα που έχουν να κάνουν με την αντίληψη για τον εαυτό τους, τις υποχρεώσεις τους, το μέλλον τους, τον ελεύθερο χρόνο τους, την ψυχοσεξουαλική τους ανάπτυξη, κ.α.

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Σύνοψη μεθόδου

Ο κύριος στόχος του προγράμματος αφορούσε στη *Δημιουργία Δικτύου Επικοινωνίας* και συνεργασίας των εμπλεκόμενων σχολείων τόσο με τους γονείς όσο και με την ευρύτερη κοινότητα, μέσα από την εκπαίδευση, την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση μαθητών, εκπαιδευτικών και γονέων σε θέματα όπως είναι οι διαπροσωπικές σχέσεις, η επικοινωνία, η διαχείριση συγκρούσεων και η διαχείριση του άγχους.

Το πρόγραμμα αφορούσε στην παρέμβαση σε επτά (7) σχολικές μονάδες Τεχνολογικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων από τις Περιφέρειες Θεσσαλίας & Βορείου Αιγαίου. Οι μαθητές, που συμμετείχαν συνολικά στο Πρόγραμμα, ήταν ογδόντα πέντε. Η συνολική πορεία των δράσεων του Ανάδοχου Φορέα σε συνεργασία με τους Συμπράττοντες Φορείς ήταν η εξής:

1. Εκπαίδευση βιωματικού τύπου των υπευθύνων αγωγής υγείας Β/θμιας Εκπαίδευσης και εκπαιδευτικών Β/θμιας Εκπαίδευσης των Διευθύνσεων Β/θμιας Εκπαίδευσης της Περιφέρειας Θεσσαλίας και Β. Αιγαίου στις θεματικές ενότητες:
  - α) Επικοινωνία,
  - β) Διαχείριση συγκρούσεων,
  - γ) Τεχνικές διαχείρισης άγχους.
2. Δημιουργία ομάδων μαθητών από τους εκπαιδευτικούς των εμπλεκόμενων σχολείων με στόχο την εκπαίδευση τους στις θεματικές του προγράμματος.
3. Ενημέρωση – Παρέμβαση των Συλλόγων Καθηγητών των εμπλεκόμενων σχολείων της Περιφέρειας Θεσσαλίας & Β. Αιγαίου από επιστημονικούς συνεργάτες του Ανάδοχου Φορέα.
4. Ενημέρωση – Παρέμβαση των Συλλόγων Γονέων & Κηδεμόνων των εμπλεκόμενων σχολείων της Περιφέρειας Θεσσαλίας & Β. Αιγαίου από τους επιστημονικούς συνεργάτες του Ανάδοχου Φορέα.
5. Οργάνωση ημερίδων παρουσίασης των αποτελεσμάτων του Προγράμματος σε κάθε Νομό της Περιφέρειας Β. Αιγαίου και μία στη Λάρισα για όλα τα εμπλεκόμενα σχολεία της Περιφέρειας Θεσσαλίας.
6. Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού.

Σε όλη τη διάρκεια του Προγράμματος, το Ινστιτούτο Ψυχοκοινωνικής Ανάπτυξης (Ι.Ψ.Α.) σε στενή συνεργασία με τους επιστημονικούς συνεργάτες των Συμπραττόντων Φορέων, παρείχε επιστημονική στήριξη, εκπαίδευση και εποπτεία στους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς, εξασφαλίζοντας και διευκολύνοντας ταυτόχρονα την επικοινωνία μεταξύ των μελών του Δικτύου.

Κύρια ευρήματα

Οι συμμετέχοντες Υπεύθυνοι Εκπαιδευτικοί των Γραφείων της Αγωγής Υγείας αποτέλεσαν τον κρίκο για την επικοινωνία του Ανάδοχου Φορέα (Ι.Ψ.Α.) με τις σχολικές μονάδες. Ανέλαβαν τη στήριξη των εκπαιδευτικών στην υλοποίηση του προγράμματος με τους μαθητές, τη διοργάνωση της ενημέρωσης αλλά και των παρεμβάσεων στους συλλόγους των εκπαιδευτικών και των γονέων. Επίσης, διευκόλυναν τη διοργάνωση της τελικής ημερίδας.

Η συνεχής επαφή με τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς καθώς και οι επισκέψεις στις σχολικές μονάδες ανέδειξαν την ανάγκη για ενημέρωση, ευαισθητοποίηση, ανταλλαγή απόψεων, επικοινωνία και συνεργασία. Έντονο ήταν το αίτημα εκπαιδευτικών και γονέων για βοήθεια από ειδικούς, π.χ. σχολικούς ψυχολόγους, στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά – μαθητές.

Πιο συγκεκριμένα, από τις συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν με τους συλλόγους των καθηγητών προέκυψε η ανάγκη για ενημέρωση σε θέματα που αφορούν:

- α) τη σχέση εκπαιδευτικού-μαθητή,
- β) τη σχέση εκπαιδευτικού-γονέα,
- γ) τη σχέση εκπαιδευτικών μεταξύ τους,

Από τις συναντήσεις και τις συζητήσεις με τους γονείς προέκυψε έντονα:

- α) η ανάγκη για ενημέρωση σε θέματα που αφορούν στη σχέση με τα παιδιά τους,
- β) η ανάγκη ανταλλαγής απόψεων με ειδικούς,
- γ) η ανάγκη για επικοινωνία με άλλους γονείς,
- δ) η ανάγκη για επαφή με τους εκπαιδευτικούς.

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Μέσα από το πρόγραμμα, οι μαθητές δούλεψαν σε ομάδες, μοιράστηκαν τις ανησυχίες τους για τις διαπροσωπικές τους σχέσεις, μίλησαν για τα συναισθήματα θυμού που τους προκαλούν οι συγκρούσεις μέσα στο σχολείο, συζήτησαν τρόπους για τη διαχείριση του άγχους τους και εκπαιδεύτηκαν σε χρήσιμες, για τον καθένα, δεξιότητες μελέτης.

Είναι σαφές, ότι στη πορεία υλοποίησης του πιλοτικού αυτού προγράμματος προέκυψαν δυσκολίες όπως: (α) η καθορισμένη χρονική περίοδος διεξαγωγής του προγράμματος (το πρόγραμμα αναπτύχθηκε στη διάρκεια δύο συνεχόμενων σχολικών ετών Μάρτιος-Δεκέμβριος 2006), που εμπόδισε τη μετακίνηση των μαθητών και των εκπαιδευτικών από το Β. Αιγαίο και τη συνάντησή τους με τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς της Θεσσαλίας, (β) οι αποσπάσεις των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, (γ) οι καταλήψεις των μαθητών, (δ) οι απεργίες των καθηγητών, ε)η περιορισμένη συμμετοχή του συλλόγου καθηγητών (σε κάποια σχολεία), και στ) η περιορισμένη συμμετοχή των γονέων, γενικά.

Με το κλείσιμο του προγράμματος, το Ι.Ψ.Α. ανέλαβε την παραγωγή του τελικού προϊόντος του Δικτύου με τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού, χρήσιμο για την κατανόηση της θεματικής όσο και της φιλοσοφίας του προγράμματος, συνολικά. Πιο συγκεκριμένα, το υλικό αυτό αποτελεί ένα μέσο προκειμένου να διευκολύνει τον εκπαιδευτικό στην κατανόηση των αναγκών των μαθητών για αποτελεσματική επικοινωνία στις διαπροσωπικές τους σχέσεις και για καλύτερη διαχείριση του άγχους τους. Η εφαρμογή του εκπαιδευτικού υλικού βασίζεται στο κλίμα εμπιστοσύνης, που καλείται ο εκπαιδευτικός να δημιουργήσει, ώστε κάθε μέλος της ομάδας να νιώσει άνετα να εκφράσει σκέψεις, συναισθήματα, να αναγνωρίσει και να επεξεργαστεί θέματα που αφορούν στη σχέση με τον εαυτό του και με τους άλλους.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού υλικού ο εκπαιδευτικός χρήζει υποστήριξης και εποπτείας από ένα φορέα με εμπειρία στη λειτουργία της δυναμικής της ομάδας και γενικότερα σε προγράμματα βιωματικής εκπαίδευσης στο χώρο του σχολείου.

Συμπερασματικά, μέσα στο πλαίσιο του προγράμματος, καταφέραμε να δημιουργήσουμε μια ανοιχτή γραμμή «δυναμικής» επικοινωνίας ανά-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

μεσα σε μαθητές, καθηγητές και γονείς. Στις ομαδικές συναντήσεις, όλοι αυτοί που αποτελούν τη σχολική κοινότητα παρατήρησαν ότι είχαν κοινούς προβληματισμούς, αγωνίες και οράματα για το μέλλον του σχολείου, αντιλαμβανόμενοι πόσο απαραίτητο θα ήταν να συνεχίσουν τη Δικτύωση και τη Συνεργασία που ξεκίνησε μεταξύ τους.

*Συντάκτρια κειμένου:
Αθηνά Χατζούλη*

Περισσότερα στοιχεία για το πρόγραμμα:

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας (2006). *Η Δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων & η διαχείριση του άγχους: Παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επίδοση*. Ινστιτούτο Ψυχοκοινωνικής Ανάπτυξης, Λάρισα, 110 σελίδες.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Batrakouli., B. Marouda-Chatjoulic, A., & Koziva, P. (2008). Ανακοίνωση με τίτλο: "A different look at school relationships: A pilot intervention program in secondary school students with integration difficulties", στο 38^ο Ευρωπαϊκό συνέδριο Γνωστικής Συμπεριφορικής Ψυχοθεραπείας (Ελσίνκι 10-13 Σεπτεμβρίου 2008).

Χατζούλη, Α. Μπατρακούλη, Β., & Κόζυβα, Π. (2008). Συμμετοχή σε στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «Το στρες στην εφηβεία: σχολείο, οικογένεια, σχέσεις», στην Εκδήλωση της Κινητής Μονάδας Ψυχικής Υγείας Τρικάλων: «Χτίζοντας Γέφυρες», (Τρίκαλα, Μάιος, 2008).

Χατζούλη Α, Μπατρακούλη, Β., & Παπαδήμα Δ. (2007). Εργαστήριο με τίτλο: «Αισθάνονται άγχος τα παιδιά; Η διαχείριση του άγχους στα παιδιά και την οικογένεια» στο 19^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής Ψυχικής Υγείας (Καρδίτσα, Οκτώβριος 2007).

4.
Επιδράσεις της συγκίνησης

4.1

Η επίδραση της συγκίνησης στη λήψη ατομικών αποφάσεων: Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων

Διδακτορική έρευνα: Σπύρος Τρύφωνας

Επόπτρια: Μπετίνα Ντάβου

Ημερομηνία υποστήριξης: Απρίλιος 2008

Θεωρητικό πλαίσιο

Η εργασία αυτή επιχειρήσε να συνεισφέρει στην κατανόηση του τρόπου, με τον οποίο ο άνθρωπος λαμβάνει αποφάσεις στη σύγχρονη κοινωνία της πληροφορίας. Η ιδιαιτερότητα -και σε μεγάλο βαθμό, η συνεισφορά της διατριβής αυτής- αφορά το πλαίσιο, μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα, η οποία ενώ σχεδιάστηκε ως πειραματική δεν διεξήχθη, όπως συνηθίζεται, μέσα σε ένα εργαστηριακό περιβάλλον αλλά στο ίδιο το πεδίο των επιχειρήσεων. Το πείραμα σχεδιάστηκε και εκπονήθηκε με σκοπό την κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στη συγκίνηση και τη λήψη αποφάσεων. Πολλές επαφές, συναντήσεις και συνεννοήσεις απαιτήθηκαν προκειμένου να μπορέσουμε τελικά να «εισβάλλουμε» ως ερευνητές σε τριάντα τρεις επιχειρήσεις και να εφαρμόσουμε μια αρκούντως παρεμβατική, για το περιβάλλον των οργανισμών αυτών, μέθοδο, σε συνεννόηση με προϊσταμένους των τμημάτων αυτών των επιχειρήσεων. Τα ευρήματά μας, λοιπόν, αποκτούν ξεχωριστή σημασία, ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι ήμασταν σε θέση να παρατηρήσουμε και να καταγράψουμε μια σειρά αλληλεπιδράσεων εκτός εργαστηρίου, μέσα στο πραγματικό περιβάλλον των συμμετεχόντων.

Ασφαλώς, η παραπάνω επιλογή δεν ήταν τυχαία. Αντίθετα, αποτυπώνει μια πολύ βασική πεποίθηση, η οποία καθοδήγησε την εργασία αυτή: Η λήψη αποφάσεων και η επίδραση της συγκίνησης σε αυτές, αλλά και σε ολόκληρο το εύρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς δε θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ποτέ ανεξάρτητα από τις περιρρέουσες συνθήκες. Ο ρόλος της επικοινωνίας είναι, στο σημείο αυτό, κρίσιμος. Στη σύγχρονη κοινωνία οι αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονται χωρίς την άμεση ή έμμεση επίδραση κάποιας μορφής επικοινωνίας (διαμεσολαβημένης ή μη) είναι ελάχιστες.

Η διατριβή υποστηρίζει ότι ο ρόλος της συγκίνησης είναι καθοριστικός σε ό,τι αφορά τη λήψη αποφάσεων και συνεπώς, τα ερωτήματα που μοιραία προκύπτουν αφορούν το βαθμό κατά τον οποίο οι άνθρωποι επηρεάζονται από τα συναισθήματά τους για να λάβουν αποφάσεις, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτά εμπλέκονται στην ίδια τη διαδικασία λήψης απόφασης. Ακόμη, άξιο διερεύνησης θεωρήσαμε το ενδεχόμενο διαφορετικά συναισθήματα να επιδρούν με αντίστοιχα διαφορετικό τρόπο στη λήψη αποφάσεων.

Οι ερευνητικές προσπάθειες, σχετικά με τη λήψη αποφάσεων, μπορούν να ενταχθούν σε δύο ευρείες κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τις ερευνητικές προσπάθειες ψυχολόγων, οι οποίοι επηρεάστηκαν από την οικονομική θεωρία και τον τρόπο με τον οποίο οι οικονομολόγοι επιχειρήσαν να καθοδηγήσουν τη λήψη αποφάσεων. Μια δεύτερη ομάδα ερευνητών, επηρεασμένη από θεωρίες της αντίληψης διατύπωσε μια θεωρία κατ' αναλογία προς αυτές. Ο κλάδος αυτός επικεντρώθηκε στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι συνδυάζουν πολλαπλές και ίσως αντιφατικές μεταξύ τους πληροφορίες προκειμένου να φτάσουν μέσω της κατανόησης μιας κατάστασης, σε μια κρίση (*judgment*).

Ο όρος *ωφέλεια* (*utility*) είναι θεμελιώδης για την οικονομική θεωρία. Οι von Neumann και Morgenstern, σε σειρά δημοσιεύσεων, κατέδειξαν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί η ωφέλεια να μετρηθεί. Η θεωρία τους, γνωστή ως η θεωρία της «προσδοκώμενης ωφέλειας», ήταν κανονιστική περιέγραφε, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι οφείλουν να λαμβάνουν αποφάσεις και όχι το πώς αυτό συμβαίνει στην πραγματικό-

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

τητα. Η προσέγγιση αυτή πυροδότησε μια μεγάλη θεωρητική συζήτηση, καθώς υπήρξαν θεωρητικοί οι οποίοι υποστήριξαν ότι η θεωρία της προσδοκώμενης ωφέλειας και τα αξιώματα στα οποία αυτή βασίζεται είναι τόσο περιοριστικά, ώστε να είναι ανέφικτο να ικανοποιηθούν από τους λήπτες αποφάσεων. Ο Simon, για παράδειγμα, καθιέρωσε τον όρο *Περιορισμένος Ορθολογισμός* (Bounded Rationality), θέλοντας να καταδείξει ότι οι απαιτήσεις της θεωρίας απέναντι στα άτομα που καλούνται να λάβουν μια απόφαση υπερβαίνει τα όρια των «γνωστικών συστημάτων» τους, των νοητικών τους, δηλαδή, δυνατοτήτων. Οι άνθρωποι δεν είναι δυνατόν να είναι απόλυτα ορθολογικοί, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε απεριόριστες γνωστικές δυνατότητες, αλλά κατορθώνουν απλά να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος λαμβάνοντας αποφάσεις με τις περιορισμένες (πραγματικές) τους γνωστικές δυνατότητες.

Η ψυχολογία έστρεψε την προσοχή της στη μελέτη της διαμόρφωσης των ανθρώπινων κρίσεων (judgments), στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Σημαντική εδώ είναι η συνεισφορά του Hammond. Η θεωρία του *γνωστικού συνεχούς* (cognitive continuum theory) που διατύπωσε, προβαίνει στην ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στις γνωστικές διεργασίες και στα περιβάλλοντα στα οποία δραστηριοποιούνται τα υποκείμενα (task environments). Η συλλογιστική έγκειται στο ότι οι διαφορετικές μορφές γνωστικής επεξεργασίας μπορούν να τοποθετηθούν πάνω σε ένα συνεχές ανάμεσα στη *διαίσθηση και την ανάλυση*. Το σημαντικό σημείο έγκειται στο ότι τα στοιχεία, που κατά τον Hammond χαρακτηρίζουν τη διαίσθηση (χαμηλός γνωστικός έλεγχος και επίγνωση, γρήγορη ταχύτητα επεξεργασίας), αποτελούν επίσης και χαρακτηριστικά της συγκίνησης, σύμφωνα με τους μελετητές της.

Οι ισχυρές επιρροές που δέχτηκε ο κλάδος, που ασχολήθηκε με τη μελέτη της λήψης αποφάσεων από τις επιστήμες των οικονομικών και της στατιστικής, είχαν ως αποτέλεσμα να είναι εξαιρετικά περιορισμένη η επαφή των θεωρητικών του με τις εξελίξεις στους υπόλοιπους τομείς της ψυχολογίας. Έτσι, δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή σε εξελίξεις, οι οποίες είχαν άμεση σχέση με τη λήψη αποφάσεων και θα μπορούσαν να συμβάλουν ώστε να ξεπεραστούν τα αδιέξοδα στα οποία είχε περιέλθει η μελέτη

σχετικά με αυτήν. Η σημαντικότερη από αυτές τις εξελίξεις ήταν η νέα ώθηση που έλαβε η μελέτη για το ρόλο της συγκίνησης στην ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά, στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Ο Zajonc ήταν εκείνος, ο οποίος έστρεψε την προσοχή στον πρωτεύοντα ρόλο της συγκίνησης και στην επίδραση που μπορεί να έχει η ασυνείδητη, κυρίως, πτυχή της στην ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά. Ο Zajonc υποστήριξε ότι πολλές αποφάσεις λαμβάνονται σε ελάχιστο χρόνο και με αμιγώς συγκινησιακά κριτήρια, χωρίς τη διαμεσολάβηση κάποιας ανώτερης, αναλυτικής νοητικής αξιολόγησης, απλώς επειδή είναι ανεξήγητα ελκυστικές. Αμφισβήτησε την αντιμετώπιση των συναισθημάτων, ως μια άλλη μορφή γνωστικής λειτουργίας και πρότεινε ότι τα φαινόμενα της συγκίνησης πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μια ξεχωριστή ανθρώπινη λειτουργία.

Σύνοψη μεθόδου

Τα αδιέξοδα στα οποία περιήλθε η μελέτη για τη λήψη αποφάσεων, βασιζόμενη σε αποτελέσματα ερευνών, που προέκυψαν μέσα σε συνθήκες εργαστηρίου, μας οδήγησαν στην αναζήτηση μιας μεθόδου έρευνας, η οποία θα λάμβανε χώρα μέσα στο φυσικό περιβάλλον των υποκειμένων. Με αυτή τη συλλογιστική, οδηγηθήκαμε στην επιλογή των επιχειρήσεων ως πλαισίου πραγματοποίησης της έρευνάς μας. Η μέθοδος που επιλέξαμε αποτελείτο από συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών τεχνικών ως εξής:

- α) τη διεξαγωγή πειράματος μέσα σε επιχειρήσεις και την επακόλουθη στατιστική ανάλυση για τον εντοπισμό των επιδράσεων συγκεκριμένων ανεξάρτητων εξαρτημένων μεταβλητών και
- β) την ποιοτική διερεύνηση των ευρημάτων, με σκοπό να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες βίωσαν την πειραματική διαδικασία, αλλά κυρίως για να φωτίσουμε τους λόγους για τους οποίους προέβησαν σε συγκεκριμένες επιλογές κάτω από συγκεκριμένη «καλλιέργεια συναισθηματικής προδιάθεσης».

Επιλέξαμε την «καλλιέργεια συναισθηματικής προδιάθεσης», ως μια μέθοδο έγκυρη και δοκιμασμένη πειραματικά. Βασική μας επιδίωξη ήταν

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

να χρησιμοποιήσουμε *στοιχεία του περιβάλλοντος των συμμετεχόντων*, τα οποία μάλιστα θα ήταν *άμεσα συνδεδεμένα με το προς επίλυση πρόβλημα*.

Για την επιλογή των συμμετεχόντων χρειάστηκε να έρθουμε σε συνεννόηση με προϊστάμενους τμημάτων σε κάθε έναν από τους 33 οργανισμούς. Οι προϊστάμενοι λάμβαναν αναλυτικές οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να «χειρισθούν» συναισθηματικά τους υφισταμένους τους, για τον τρόπο με τον οποίο θα τους ζητούσαν να λάβουν μια απόφαση και, τέλος, για τον τρόπο με τον οποίο θα κατέγραφαν κάποιες ακόμη πολύτιμες πληροφορίες. Οι υφιστάμενοί τους κατανεμήθηκαν με τυχαίο τρόπο σε τρεις ομάδες.

Η πρώτη ομάδα χρησιμοποιήθηκε ως ομάδα ελέγχου: σε αυτούς τους συμμετέχοντες δεν καλλιεργήθηκε κανενός είδους συναισθηματική προδιάθεση. Στη δεύτερη ομάδα καλλιεργήθηκε θετική συναισθηματική προδιάθεση, ενώ στην τρίτη ομάδα συμμετεχόντων καλλιεργήθηκε αρνητική συναισθηματική προδιάθεση.

Στη συνέχεια, ο προϊστάμενος έπρεπε να ζητήσει σε ξεχωριστές συναντήσεις τους υφισταμένους του. Κατόπιν και ανάλογα με την πειραματική συνθήκη:

- α) στην καλλιέργεια θετικών συναισθημάτων, ο προϊστάμενος προσποιείτο ότι μόλις είχε δεχτεί κάποια εξαιρετικά ευχάριστη είδηση σχετικά με την απόδοση του τμήματός του,
- β) στην καλλιέργεια αρνητικών συναισθημάτων, ο προϊστάμενος προσποιείτο ότι μόλις δέχτηκε κάποια δυσάρεστη είδηση σχετικά με την απόδοση του τμήματός του,
- γ) στη συνθήκη ελέγχου, ο προϊστάμενος δεν προσπαθούσε να καλλιεργήσει κανενός είδους συναισθηματική προδιάθεση προς τους συμμετέχοντες.

Κατόπιν, ο προϊστάμενος παρουσίαζε ένα πρόβλημα και ζητούσε από τους υφισταμένους του να λάβουν μια απόφαση. Πιο συγκεκριμένα, τους ενημέρωνε ότι ο φόρτος εργασίας του τμήματός του επρόκειτο σύντομα να αυξηθεί και τους ζητούσε να αποφασίσουν αν, κατά την γνώμη τους, θα έπρεπε ο επιπλέον φόρτος να καταμεριστεί στο ήδη υπάρχον προσωπικό

(Απόφαση Α) ή αν θα έπρεπε να προχωρήσουν στην πρόσληψη ενός νέου υπαλλήλου (Απόφαση Β).

Με βάση τα παραπάνω, καταγράψαμε τον τρόπο με τον οποίο η καλλιέργεια συναισθηματικής προδιάθεσης επιδρούσε στις εξής παραμέτρους: στην ίδια την *απόφαση*, που έλαβαν οι συμμετέχοντες, στο *χρόνο* που χρειάστηκε για να λάβουν την απόφασή τους, ενώ παράλληλα, καταγράφηκε το *φύλο* των συμμετεχόντων (που στη βιβλιογραφία φαίνεται να διαφοροποιεί τη βίωση και έκφραση των συναισθημάτων). Τέλος, επιχειρήσαμε να διαχωρίσουμε περαιτέρω τις πειραματικές ομάδες με κριτήριο τα συγκεκριμένα συναισθήματα, τα οποία ένοιωσαν κατά τη διάρκεια της πειραματικής διαδικασίας.

Η ποιοτική διερεύνηση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων σε δύο επίπεδα:

- α) με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με όσους συμμετείχαν στην πειραματική διαδικασία,
- β) με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με τους προϊσταμένους των τμημάτων, οι οποίοι μας βοήθησαν να πραγματοποιήσουμε το πείραμα.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα Ιουνίου 2006 (διεξαγωγή πειράματος στον πρώτο οργανισμό) – Ιανουαρίου 2007 (διεξαγωγή πειράματος στον τελευταίο οργανισμό). Συνολικά συμμετείχαν 33 οργανισμοί, 191 άτομα (107 άνδρες και 84 γυναίκες) και 46 προϊστάμενοι τμημάτων.

Κύρια ευρήματα

Α. Από την πειραματική διερεύνηση

1. Ο χρόνος που χρειάζονται οι συμμετέχοντες προκειμένου να λάβουν μια απόφαση διαφοροποιείται όταν έχει καλλιεργηθεί συναισθηματική προδιάθεση. Αυτό αφορά κυρίως την περίπτωση της ομάδας που υπέστη την καλλιέργεια θετικής συναισθηματικής προδιάθεσης. Στην περίπτωση αυτή, οι συμμετέχοντες χρειάστηκαν σημαντικά αυξημένο χρόνο προκειμένου να λάβουν την απόφασή τους.
2. Το είδος της απόφασης επίσης διαφοροποιείται ανάλογα με το αν έχει καλλιεργηθεί ή όχι συναισθηματική προδιάθεση. Έτσι, ενώ η ομάδα

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

ελέγχου επιλέγει ξεκάθαρα την Απόφαση Α (Καταμερισμό Εργασίας) τόσο η ομάδα της θετικής όσο και αυτή της αρνητικής συναισθηματικής προδιάθεσης δείχνουν διαφοροποιημένη συμπεριφορά, μοιράζοντας τις προτιμήσεις τους ανάμεσα στις δύο επιλογές.

3. Μια πρόσθετη ομάδα αναλύσεων αφορούσε την επίδραση του φύλου των συμμετεχόντων στις εξαρτημένες μεταβλητές. Σε ό,τι αφορά το είδος απόφασης, οι γυναίκες, όταν δεν επιδρούν άλλοι παράγοντες, επιλέγουν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, την απόφαση Α (καταμερισμό εργασίας). Στις πειραματικές συνθήκες, ωστόσο, η αρνητική συναισθηματική προδιάθεση κατορθώνει να ανατρέψει αυτήν την ισχυρή τάση, κατευθύνοντας τις περισσότερες από αυτές προς την απόφαση Β (πρόσληψη νέου συναδέλφου). Αντίθετα, στην περίπτωση των ανδρών, η ίδια (όχι τόσο έντονη πάντως) προτίμηση προς την απόφαση Α διαφοροποιείται και οι συμμετέχοντες στρέφονται προς την απόφαση Β όταν έχει καλλιεργηθεί θετική συναισθηματική προδιάθεση. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι άνδρες «αντιστέκονται» και δε διαφοροποιούν τις αντιδράσεις τους στην αρνητική συνθήκη, ενώ οι γυναίκες «αποσταθεροποιούνται» και μεταβάλλουν τη συμπεριφορά τους.
4. Η ανάλυση, η οποία διενεργήθηκε με κριτήριο τα συναισθήματα που δήλωσαν ότι ένιωσαν οι συμμετέχοντες, βασίστηκε σε μικρά υποσύνολα του δείγματος, κατέστησε, ωστόσο, εφικτή την αποκάλυψη ορισμένων αξιοσημείωτων τάσεων. Σε ό,τι αφορά το χρόνο λήψης απόφασης, τα ευρήματα έδειξαν ότι όταν οι συμμετέχοντες δήλωναν πως ένιωθαν λύπη, ο χρόνος λήψης απόφασης ήταν στατιστικά σημαντικά μικρότερος από ότι όταν ένιωθαν άλλα συναισθήματα. Σε ό,τι αφορά το είδος απόφασης που ελήφθη, οι πιο ενδιαφέρουσες τάσεις αφορούν τις διαφορές, που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στα δύο φύλα. Ενώ το συναίσθημα που διαφοροποιεί με στατιστική σημαντικότητα την απόφαση των ανδρών από την απόφαση της ομάδας ελέγχου είναι *θετικό (χαρά)*, αυτό που διαφοροποιεί στατιστικώς σημαντικά την απόφαση των γυναικών είναι *αρνητικό (φόβος ή/και η λύπη)*.

B. Από την ποιοτική διερεύνηση

Τα ποσοτικά ευρήματα διερευνήθηκαν περαιτέρω, μέσω της ποιοτικής ανάλυσης των συνεντεύξεων των συμμετεχόντων, ώστε να καταστεί δυνατή η ερμηνεία των αιτίων που συνδέονται με τις διαφοροποιήσεις που παρατηρήσαμε.

Η ομάδα στην οποία είχε καλλιεργηθεί *θετική συναισθηματική προδιάθεση* παρουσίασε τις ακόλουθες τάσεις:

- α) θετική στάση απέναντι στους συνανθρώπους,
- β) απροθυμία απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη αλλαγή,
- γ) παρακίνηση από το γεγονός ότι οι προσπάθειες τους «αναγνωρίζονται» από τον οργανισμό ή τη διοίκησή του,
- δ) περισσότερη ευελιξία στον τρόπο με τον οποίο προσέγγισαν το πρόβλημα,
- ε) εκτενέστερες και καλύτερα δομημένες απαντήσεις στην τεκμηρίωση της απόφασής τους.

Η ομάδα συμμετεχόντων, στους οποίους καλλιεργήθηκε *αρνητική συναισθηματική προδιάθεση*, παρουσίασε τις ακόλουθες τάσεις:

- α) κίνητρο για την ανάληψη δράσης προς επανόρθωση του προβλήματος,
- β) σύντομες και κοφτές απαντήσεις για την τεκμηρίωση της απόφασης
- γ) σχετική στερεοτυπία και ομοιογένεια στις απαντήσεις, που αποτελεί ένδειξη περιορισμένης δημιουργικής σκέψης,
- δ) διατύπωση των απαντήσεων με αυστηρό και απόλυτο τρόπο.

Γ. Συνθετική ερμηνεία ποσοτικών και ποιοτικών ευρημάτων

Συνδυάζοντας τα ποσοτικά και τα ποιοτικά ευρήματα προκύπτει ότι τα θετικά συναισθήματα επιδρούν με τρόπο ευεργετικό στην ανθρώπινη επικοινωνία και σκέψη, καθώς σε αυτήν την περίπτωση οι άνθρωποι γίνονται περισσότερο ευέλικτοι, κατανοούν καλύτερα την κατάσταση μέσα στην οποία βρίσκονται και μπορούν να εκφραστούν με καλύτερο τρόπο. Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά τα αρνητικά συναισθήματα, διαπιστώσαμε δύο κυρίαρχες τάσεις. Η πρώτη αφορά στους συμμετέχοντες, οι οποίοι

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

απογοητεύονται και παίρνουν την απόφασή τους χωρίς να καταβάλλουν ιδιαίτερη προσπάθεια να κατανοήσουν περαιτέρω ή να βελτιώσουν την κατάσταση, ενώ η δεύτερη αφορά εκείνους, στους οποίους η καλλιέργεια αρνητικής συναισθηματικής προδιάθεσης λειτουργεί ως κίνητρο για την επίλυση του προβλήματος.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις προσδίδουν στα συναισθήματα έναν ιδιαίτερα ξεχωριστό ρόλο στη λήψη αποφάσεων, εφόσον δείχνουν ότι τα συναισθήματα βοηθούν τόσο στο να αποτιμούμε τις καταστάσεις, οι οποίες εξελίσσονται γύρω μας, όσο και στο να επιλέγουμε το είδος δράσης το οποίο θα υιοθετήσουμε, προκειμένου να ανταποκριθούμε με επιτυχία απέναντι σε αυτές.

Όσον αφορά την επίδραση των συναισθημάτων στο είδος απόφασης, η συνδυαστική ερμηνεία των ποσοτικών και ποιοτικών ευρημάτων δείχνει ότι οι συμμετέχοντες, στους οποίους είχε καλλιεργηθεί θετική συναισθηματική προδιάθεση, αισθάνονται μάλλον πιο ασφαλείς και πιο αισιόδοξοι για τη μελλοντική πορεία των ίδιων και της ομάδας τους, με αποτέλεσμα να επιλέγουν την «Απόφαση Β» χωρίς να φοβούνται ότι μια ενδεχόμενη πρόσληψη θα μπορούσε να έχει αρνητικές επιπτώσεις για τους ίδιους. Αντίθετα, η καλλιέργεια αρνητικής συναισθηματικής προδιάθεσης έχει, για μια μερίδα συμμετεχόντων, ως αποτέλεσμα την αποφυγή: λαμβάνουν την απόφαση χωρίς να μπορούν να αναπτύξουν τα επιχειρήματά τους και χωρίς να προσπαθήσουν να κατανοήσουν καλύτερα την κατάσταση. Ωστόσο, για μια άλλη μερίδα συμμετεχόντων λειτουργεί ως κίνητρο επανόρθωσης της δυσμενούς συνθήκης και αναζήτησης τρόπων βελτίωσης της κατάστασης.

Σε συμφωνία με τις έρευνες που έχουν δείξει ότι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζουμε τα συναισθήματά μας είναι κοινωνικά καθορισμένος, βασίζεται σε στερεότυπα και εξαρτάται από το συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιούμαστε, τα δικά μας ευρήματα έδειξαν επίσης, διαφοροποιήσεις λόγω φύλου. Οι γυναίκες αποφασίζουν την πρόσληψη νέου συναδέλφου υπό την επίδραση αρνητικής συναισθηματικής προδιάθεσης – μια ένδειξη ίσως ότι νιώθουν πως δεν θα τα «βγάλουν πέρα» με απλό καταμερισμό–, ενώ οι άντρες προτείνουν την πρόσληψη νέου συναδέλ-

φου υπό την επίδραση της θετικής συναισθηματικής προδιάθεσης –που θα μπορούσε να είναι ένδειξη ότι νιώθουν αναγνώριση από πλευράς της διοίκησης πως οι κόποι που έχουν καταβάλει «αξίζουν για δυο».

Ως βασικά συμπεράσματα των όσων ήμασταν σε θέση να διαπιστώσουμε, θα καταγράψουμε τα εξής:

- α) η συγκίνηση επηρεάζει τις αποφάσεις που λαμβάνουμε,
- β) η συγκίνηση επηρεάζει την επικοινωνία, τη συμπεριφορά και εν τέλει τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις,
- γ) σε ό,τι αφορά το πεδίο των επιχειρήσεων, τα συναισθήματα μπορούν να επηρεάσουν τη λειτουργία ενός οργανισμού, βοηθώντας στη θέσπιση των προτεραιοτήτων, στη σωστή ιεράρχηση των ζητημάτων, τα οποία βρίσκονται στην «ημερήσια διάταξη», αλλά και στην κατανόηση, από την πλευρά του προσωπικού, των θεμάτων, τα οποία είναι σημαντικά προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι τους.

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να αναδείξει την ποικιλόμορφη δράση της συγκίνησης που απουσίαζε από τα επικρατούντα μοντέλα, μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον ανθρώπινης δραστηριότητας, αυτό μιας επιχείρησης. Να αναδείξει δηλαδή, μια πολυπλοκότητα, η οποία θέτει πολύ περισσότερα ερωτήματα από όσα απαντά, όμως καθιστά απολύτως σαφές το εξής: *Κανένα μοντέλο λήψης αποφάσεων δε θα είναι επαρκές αν δε συμπεριλάβει τη δράση της συγκίνησης στο πλαίσιο της βιωμένης καθημερινότητας του ανθρώπου.*

*Συντάκτης κειμένου:
Σπύρος Τρύφωνας*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Τρύφωνας, Σ. (2008). *Η επίδραση της συγκίνησης στη λήψη ατομικών αποφάσεων: Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων. Διδακτορική Διατριβή*, Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Ντάβου, Μπ., & Τρύφωνας, Σ. (2008). Ανακοίνωση με τίτλο «Συναισθήματα και λήψη αποφάσεων – Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων» στο 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Κλάδου Γνωστικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας με θέμα «*Γνωστική Ψυχολογία: Από το Εργαστήριο στην Κοινωνία*» (Θεσσαλονίκη, 6-9 Νοεμβρίου 2008).

4.2

Γνωστικές επιδράσεις της συναισθηματικής ατζέντας των τηλεοπτικών ειδήσεων⁸

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Μπετίνα Ντάβου, Αντώνης Αρμενάκης
Ερευνητική ομάδα: Άννα Βασιλάκη, Ελένη Καραγιώργη, Δώρα Λίμουρα, Αγγελική Παπαϊακώβου, Μαριάννα Πουτακίδου, Στέλλα Τσαγκαράκη
Εσωτερικό ερευνητικό πρόγραμμα χωρίς χρηματοδότηση
Διάρκεια έργου: 2006 - 2007

Θεωρητικό πλαίσιο

Μέχρι, περίπου, τα τέλη της δεκαετίας του '80 η ψυχολογική έρευνα των επιδράσεων της ατζέντας των μέσων επικεντρώθηκε στους τρόπους με τους οποίους τα χαρακτηριστικά του μηνύματος (της είδησης) επηρεάζουν τη σκέψη και την κοινωνική συμπεριφορά. Η συναισθηματική ζωή των ανθρώπων ήταν, έως τότε, μάλλον αδιάφορη στους ερευνητές, μολοντί τα συναισθήματα όχι μόνον αποτελούν θεμελιώδη λειτουργία της ψυχικής και κοινωνικής ζωής, αλλά επίσης, η χειραγώγησή τους (παραδείγματος χάριν, η καλλιέργεια του φόβου ή της ανασφάλειας) έχει συχνά, στην ιστορία του ανθρώπου, αποτελέσει σημαντικό εργαλείο στα χέρια της εξουσίας, καθώς και το βασικό έδαφος στο οποίο ριζώνει η προπαγάνδα. Καθώς, το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη συγκίνηση ως θεμελιώδη ψυχική λειτουργία επανέκαμψε στις αρχές της δεκαετίας του '90,

⁸ Η συλλογή των δεδομένων αυτής της έρευνας έγινε από τους προπτυχιακούς φοιτητές του μαθήματος «Γνωστικοί και Συναισθηματικοί Παράγοντες της Επικοινωνίας», Μαρία Ζουγανέλη, Καλλιόπη Καλλιγιώργα, Γιάννης Καλύβας, Ζωή Κάτση, Ερατώ Κονδύλη-Σαρίκα, Μαριάννα Κουλεντιανού, Ιωάννα Κούσια-Καψάλη, Σοφία Νικάκη, Μαρία Παππά, Στέφανος Πρόκος, Ελένη Σινάνη και Μαρίνα Σκοπελίτου.

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

έγινε σταδιακά εμφανές και στην επιστήμη της επικοινωνίας ότι τα συναισθήματα -που πολύ συχνά ορίζουν τις προτεραιότητές μας- επηρεάζονται από τις εκάστοτε κοινωνικό-ιστορικές συνθήκες, στις οποίες σήμερα τα μέσα συμβάλλουν καθοριστικά, παρέχοντάς μας μια σταθερή «δόση» συγκινησιακής διέγερσης, την οποία μάλιστα βιώνουμε από απόσταση και σε ένα σχετικώς ασφαλές πλαίσιο.

Από τη δεκαετία του '90 κι ύστερα, πολλές πειραματικές μελέτες ανέδειξαν τις λεπτές αλλά σημαντικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ της συναισθηματικής χροιάς και της γνωστικής επεξεργασίας των τηλεοπτικών ειδήσεων. Οι έρευνες αυτές επιβεβαίωσαν ότι η γνωστική επεξεργασία μιας είδησης εξαρτάται όχι μόνον από το πληροφοριακό της περιεχόμενο, αλλά και από το συναίσθημα που προκαλεί. Οι περισσότερες έρευνες εστίασαν στη μελέτη αρνητικών συναισθημάτων, αφού αυτά επικρατούν στην ατζέντα των μέσων και, σήμερα, η ψυχολογική βιβλιογραφία είναι πλέον αρκετά εκτεταμένη όσον αφορά τις επιδράσεις των συναισθημάτων σε διάφορες γνωστικές διεργασίες, όπως π.χ. η ανάκληση της είδησης, η ενεργοποίηση της μνήμης εργασίας, η ένταση της προσοχής, η επίλυση προβλημάτων κλπ.

Πολλές από τις έρευνες αυτές είναι πειραματικές και επιβεβαιώνουν ότι:

- α) η παρακολούθηση του τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων εγείρει στο θεατή μεγάλη ποικιλία συναισθημάτων (κυρίως αρνητικών),
- β) ο τρόπος, με τον οποίο επεξεργαζόμαστε γνωστικά την είδηση, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το συναίσθημα που μας προκαλεί,
- γ) μεγάλο μέρος αυτής της νοητικής και συγκινησιακής δραστηριότητας γίνεται εξαιρετικά γρήγορα, μέσα σε περίπου 200 χιλιοστά του δευτερολέπτου, πριν ακόμη αποκτήσουμε την επίγνωση του συναισθήματος και ερμηνεύσουμε τη σημασία του, γίνεται δηλαδή, σε επίπεδο μη συνειδητό.

Η συναισθηματική χροιά των εικόνων και των ήχων που συνοδεύουν τις τηλεοπτικές ειδήσεις ελκύει την προσοχή μας σε συγκεκριμένα μέρη του πληροφοριακού περιεχομένου της είδησης, τα συγκινησιακά πιο «δυνατά». Οι ειδικές λεπτομέρειες της είδησης «χάνονται», εξασθενούν ή συγχέονται και όταν ο τηλεθεατής ερωτάται τι θυμάται, ξεκινά από μερικές,

γενικές αξιολογήσεις, πάντοτε συγκινησιακά χρωματισμένες βάσει του κύριου συναισθήματος που του προκάλεσε η είδηση, αναζητώντας έπειτα στη μνήμη του όσες λεπτομέρειες είναι συμβατές με το συναίσθημα αυτό. Εάν αυτές τις λεπτομέρειες δεν τις εντοπίσει στη μνήμη του, τις εικάζει ή τις συνάγει βάσει της συνολικής συναισθηματικής εντύπωσης που δημιούργησε και από τις λεπτομέρειες που κατάφερε να συγκρατήσει εξαιτίας αυτής της εντύπωσης. Το αποτέλεσμα είναι μια εξαιρετικά ελλιπής και έντονα συναισθηματικά χρωματισμένη ανακατασκευή της αφήγησης. Έτσι, η σκηνοθεσία μιας είδησης μπορεί εύκολα να χρησιμοποιήσει τη συγκίνηση, σε βάρος της ακρίβειας της πληροφόρησης.

Ειδικά για τις ειδήσεις, που έχουν αρνητικό συναισθηματικό περιεχόμενο, οι παραμορφώσεις και οι ελλείψεις που παρουσιάζονται κατά τη μνημονική τους καταγραφή είναι αντιστρόφως ανάλογες με το μορφωτικό επίπεδο του τηλεθεατή. Μολονότι όλοι οι άνθρωποι συγκινούνται και παρακολουθούν με την ίδια προσοχή τις ειδήσεις αρνητικού περιεχομένου, οι πιο μορφωμένοι συγκρατούν με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια τις λεπτομέρειες. Οι υπόλοιποι απομένουν στο συναισθηματικό κλίμα που καλλιέργησε η είδηση, με μια αίσθηση ασάφειας και σύγχυσης ως προς τις πληροφορίες που την απαρτίζουν. Η επίδραση της συγκίνησης είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τους γνωστικούς πόρους του ατόμου, και αυτό εξηγεί γιατί οι λιγότερο μορφωμένοι πληθυσμοί είναι περισσότερο ευάλωτοι στους συναισθηματικούς χειρισμούς της δραματοποίησης των ειδήσεων.

Οι εικόνες αρνητικού περιεχομένου εντείνουν την προσοχή του θεατή και αυξάνουν τις λεπτομέρειες της είδησης που συγκρατεί, αλλά αυξάνουν επίσης και το γνωστικό φόρτο, με αποτέλεσμα να εξασθενεί η μνημονική συγκράτηση των ειδήσεων που προηγήθηκαν. Επιπλέον, οι αρνητικές εικόνες μεγιστοποιούν την όποια δυσάρεστη επιρροή της είδησης και αφήνουν το θεατή σε αρνητική διάθεση. Από τη σύγκριση τριών αρνητικών συναισθημάτων -του θυμού, του φόβου και της αηδίας- προκύπτει ότι ενώ όλες οδηγούν στη μνημονική εξασθένιση των ειδήσεων που προηγήθηκαν, ο θυμός και ο φόβος συμβάλλουν στην καλύτερη μνημονική συγκράτηση των ειδήσεων που ακολουθούν στο δελτίο (μας θέτουν, δηλαδή, σε

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

γνωστική εγρήγορση), ενώ η αηδία μας αποτρέπει («κλείνει» τις νοητικές οδούς στις ειδήσεις που ακολουθούν). Από τα τρία αυτά συναισθήματα, ο θυμός είναι αυτός που κινητοποιεί το θεατή να συγκρατήσει καλύτερα τις λεπτομέρειες της είδησης που παρακολούθησε.

Στην έρευνα μελετήθηκαν και συγκρίθηκαν μεταξύ τους τα δελτία ειδήσεων δύο καναλιών της ελληνικής τηλεόρασης, ως προς τη συναισθηματική τους χροιά.

Σύνοψη μεθόδου

Μελετήθηκαν 31 βραδινά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων που παρουσιάστηκαν από τη NET και το MEGA, το διάστημα από 9 Νοεμβρίου έως 9 Δεκεμβρίου 2007 (σύνολο 62 δελτία). Τα δελτία αυτά περιείχαν συνολικά 842 ειδήσεις (471 της NET και 371 του MEGA) ποικίλης θεματολογίας. Οι ειδήσεις κατατάχθηκαν ως προς την *ημέρα* της παρουσίασής τους, τη *σειρά* τους στο δελτίο, το *θέμα* που παρουσίασαν, τη *χρονική τους διάρκεια* και το *συναίσθημα* που προκάλεσαν στο θεατή.

Κάθε τηλεοπτικό δελτίο μαγνητοσκοπήθηκε από ζευγάρια θεατών-κριτών. Κάθε κριτής παρακολούθησε το μαγνητοσκοπημένο δελτίο μόνος του και κατέγραψε τις πέντε παραπάνω παραμέτρους (ημέρα, σειρά, θέμα, χρονική διάρκεια, συναίσθημα). Για την απόδοση του συναισθήματος, οι κριτές βασίστηκαν στη διάκριση του Ekman περί έξι οικουμενικών, βασικών συγκινήσεων: *φόβος*, *θυμός*, *λύπη*, *χαρά*, *αηδία*, *έκπληξη*. Έπειτα, οι δύο κριτές συνέκριναν τις κατηγοριοποιήσεις τους και υπολόγισαν το βαθμό συμφωνίας τους κατά Holsti (H), ώστε να εξασφαλιστεί η αξιοπιστία της απόδοσης των συναισθηματικών χαρακτηρισμών (να ελεγχθεί, δηλαδή, η υποκειμενικότητα). Η ανάλυση των δεδομένων βασίστηκε σε τηλεοπτικά δελτία, με βαθμό συμφωνίας H μεγαλύτερο ή ίσο του 70%. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι κριτές που εργάστηκαν με τα δελτία της NET πέτυχαν στατιστικά μικρότερο βαθμό συμφωνίας μεταξύ τους.

Κύρια ευρήματα

Η επιμέρους ανάλυση των αποτελεσμάτων έχει παρουσιαστεί στη δημοσίευση που προέκυψε από την έρευνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός

ότι για τα δελτία της NET επιτεύχθηκε μικρότερη συμφωνία μεταξύ των κριτών από ότι για τα δελτία του MEGA, κάτι που, ενδεχομένως, αποτελεί ένδειξη ότι το κρατικό κανάλι αποπειράται να κρατήσει ένα συναισθηματικά λιγότερο φορτισμένο, δηλαδή πιο ουδέτερο και ψυχρό (και συνεπώς περισσότερο «πληροφοριακό») προφίλ. Σκηνοθετεί, δηλαδή, τις ειδήσεις του με μικρότερη δραματοποίηση, αφήνοντας έτσι περισσότερο ψυχικό χώρο στο θεατή να προβάλλει τα δικά του υποκειμενικά συναισθήματα στην είδηση. Από την άλλη πλευρά, το MEGA, δραματοποιώντας σε μεγαλύτερο βαθμό τις ειδήσεις που παρουσιάζει, τείνει να «επιβάλλει» συγκεκριμένες και πιο έντονα συναισθηματικές αποχρώσεις στις πληροφορίες που μεταδίδει, οι οποίες προκαλούν περισσότερο ομοιογενή συναισθήματα στους θεατές του.

Επειδή η NET παρουσιάζει περισσότερες ειδήσεις από το MEGA (471 και 371, αντιστοίχως) προφανώς προκαλεί και μεγαλύτερη μεταβλητότητα στο συναίσθημα του θεατή, αλλά ενδεχομένως με μικρότερη ένταση (αφού ο βαθμός συμφωνίας μεταξύ των κριτών είναι μικρότερος). Η ψυχολογική σημασία αυτού του ευρήματος χρειάζεται να διερευνηθεί περαιτέρω με ποιοτικές μεθόδους. Ωστόσο, ενώ η NET παρουσιάζει με μεγαλύτερη συχνότητα «θετικές» ειδήσεις, η τελική, συνολική διάρκεια των θετικών συναισθημάτων δε διαφέρει από αυτή του MEGA, πράγμα που σημαίνει ότι ίσως η NET φροντίζει απλώς να «απαλύνει» ενδιάμεσα, τα διάφορα αρνητικά συναισθήματα που προκαλεί.

Ενδιαφέρον παρουσίασε και η «ιεράρχηση» της συναισθηματικής θεματολογίας των ειδήσεων από κάθε κανάλι και ιδιαίτερα το συναίσθημα της αηδίας που φάνηκε να προκαλούν οι πρώτες, στην ατζέντα, ειδήσεις της NET. Όπως φάνηκε από την «ποιοτική» διερεύνηση των ευρημάτων (δηλαδή, από τον τρόπο με τον οποίο εξηγούν το συναίσθημα αυτό οι θεατές-κριτές), η αηδία προκαλείται, στην περίπτωση αυτή, από την πολύ συχνή επανάληψη της προβολής των ίδιων προσώπων και θεμάτων, κάτι που δημιουργεί αισθήματα κορεσμού και αποστροφής, πολύ στενά συνδεδεμένα με το συναίσθημα της αηδίας.

Έτσι, μολονότι η NET φαίνεται να ενδιαφέρεται να διατηρήσει διευρυμένη την αντίληψη και την προσοχή του θεατή, παρουσιάζοντας ειδήσεις

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

που προκαλούν ένα σταθερό ποσοστό «θετικών» συναισθημάτων, με το να προκαλεί αηδία στις πρώτες θέσεις του δελτίου, τείνει εντέλει να οδηγήσει σε «κλείσιμο» των γνωστικών διόδων του τηλεθεατή, αποστρέφοντάς τον από την προσοχή των ειδήσεων που ακολουθούν.

Από την άλλη πλευρά, το MEGA, ξεκινώντας, συνήθως, με ειδήσεις που προκαλούν θυμό κινητοποιεί το θεατή να συγκρατήσει καλύτερα τις λεπτομέρειες των πληροφοριών που μεταδίδονται.

Τα ευρήματα της έρευνας αυτής μπορούν να συνδυαστούν και να ερμηνευτούν με ποικίλους τρόπους, τόσο αναφορικά με την πρόθεση και τις πολιτικές των καναλιών, όσο και αναφορικά με τις ποικίλες επιδράσεις της συναισθηματικής χροιάς των ειδήσεων στη γνωστική επεξεργασία στην οποία τις υποβάλλει ο θεατής και στην τελική τους μνημονική συγκράτηση. Παραδείγματος χάριν, εάν υποθεθεί ότι στο τέλος των ειδήσεων, ο θεατής απομένει με το συναίσθημα που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια των ειδήσεων, τότε προκύπτει ότι όποιος παρακολούθησε τη NET απομένει, ίσως, με μια γεύση *αηδίας* (και με μικρή μνημονική συγκράτηση των πληροφοριών που μεταδόθηκαν), ενώ όποιος παρακολούθησε MEGA, απομένει με μια γεύση *θυμού* για τα όσα είδε κι άκουσε, άλλα με καλύτερη ενδεχομένως μνημονική συγκράτηση των πληροφοριών. Αυτές οι ενδείξεις μένει, βεβαίως, να διερευνηθούν περαιτέρω στη βάση και άλλων παραμέτρων, οι οποίες στην έρευνα αυτή είτε διατηρήθηκαν σταθερές (π.χ. όλοι οι κριτές ήταν φοιτητές και συνεπώς είχαν παρόμοιο μορφωτικό επίπεδο και ηλικία), είτε δεν ελέγχθηκαν (όπως π.χ. το φύλο και οι πολιτικές πεποιθήσεις του θεατή-κριτή).

Στην πράξη, η ανάδευση συναισθημάτων από τις τηλεοπτικές ειδήσεις μπορεί να έχει διάφορες κοινωνικές και ψυχολογικές, άμεσες και μακροπρόθεσμες προεκτάσεις. Παραδείγματος χάριν, αναγνωρίζοντας τις διάφορες «πιέσεις» που ασκούνται στα μέσα επικοινωνίας, θα μπορούμε να υποθεθεί ότι με την κατάλληλη δραματοποίηση (δηλαδή, τη συναισθηματική πλαισίωση) συγκεκριμένων μερών μιας είδησης ή και ολόκληρων ειδήσεων, καθώς και με την κατάλληλη εναλλαγή συναισθημάτων, ο παραγωγός ενός δελτίου ειδήσεων, που είναι υποχρεωμένος (για διάφορους λόγους) να αποτρέψει την προσοχή του κοινού από ένα συμβάν, το οποίο

ωστόσο (για άλλους λόγους) δε μπορεί να αποσιωπήσει, έχει τη δυνατότητα να «παίξει» με το κοινό του με διάφορους τρόπους: Μπορεί να καλλιεργήσει *θυμό* γύρω από την είδηση που θέλει να «επικρατήσει» στη μνήμη του κοινού μετά το δελτίο. Να ατονήσει τη μνημονική συγκράτηση μιας είδησης παρουσιάζοντας αμέσως μετά από αυτήν μια νέα είδηση που αυξάνει το γνωστικό φόρτο εξαιτίας του *θυμού* και του *φόβου* που προκαλεί. Να αποτρέψει το ενδιαφέρον από μια είδηση (την οποία ωστόσο οφείλει να παρουσιάσει) προκαλώντας *αηδία* με την προηγούμενή της. Ή ακόμη και να πλαισιώσει την κυρίως είδηση (που οφείλει να παρουσιάσει) με τόσο αηδιαστικές εικόνες ώστε οι σημαντικές της λεπτομέρειες να «διαφύγουν» της προσοχής του θεατή. Έτσι, με την κατάλληλη εναλλαγή φόβου, θυμού και αηδίας, μπορεί το κοινό να κατευθυνθεί στην επικέντρωση σε ορισμένες πληροφορίες και στην παράβλεψη άλλων, και αυτό θα είναι αποτελεσματικότερο με τους λιγότερο μορφωμένους θεατές.

Μια τέτοιου τύπου συναισθηματική ατζέντα έχει και ένα επιπλέον επακόλουθο, το οποίο επίσης υποστηρίζεται πειραματικά. Επειδή, συνήθως, ο τηλεθεατής (σε πραγματικές και όχι πειραματικές συνθήκες) είναι ήδη αρκετά κουρασμένος για να καταβάλλει τον επιπλέον γνωστικό φόρτο που απαιτούν οι αρνητικές ειδήσεις, ένα εξίσου πιθανό αποτέλεσμα είναι ή να αλλάξει κανάλι αμέσως μόλις αρχίσει να κουράζεται ή να υπομείνει παθητικά τη σύγχυση, συγκρατώντας μόνον την πιο συγκινητική εικόνα που παρουσιάστηκε στο δελτίο. Οι μακροπρόθεσμες κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις των ευρημάτων αυτών μένει να διερευνηθούν συστηματικότερα από τα αντίστοιχα επιστημονικά πεδία.

Συντάκτρια κειμένου:

Μπετίνα Ντάβου

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Βασιλάκη, Α., Καραγιώργη, Ε., Λίμουρα, Δ., Παπαϊακώβου, Α., Πουτακίδου, Μ., & Τσαγκαράκη, Σ. (2010). Γνωστικές επιδράσεις της συναισθηματικής ατζέντας των τηλεοπτικών ειδήσεων. *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 10, 117-125.

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

Βασιλάκη, Α., Καραγιώργη, Ε., Λίμουρα, Δ., Παπαϊακώβου, Α., Πουτακίδου, Μ., & Τσαγκαράκη, Σ. (2008). Εισήγηση με τίτλο «Η συναισθηματική ατζέντα των τηλεοπτικών ειδήσεων» στην *6^η Διημερίδα Φοιτητών Πανεπιστημιακών Τμημάτων Επικοινωνίας, Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ*, της Γ.Γ. Επικοινωνίας και Γ.Γ. Ενημέρωσης (Αθήνα, Μάιος 2008).

Ντάβου, Μπ. (2008). Εισήγηση με τίτλο «Επιδράσεις του συγκινησιακού φορτίου των τηλεοπτικών ειδήσεων στη γνωστική τους επεξεργασία» στο 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γνωστικής Ψυχολογίας του Κλάδου Γνωστικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας με θέμα «*Γνωστική Ψυχολογία: Από το εργαστήριο στην κοινότητα*» (Θεσσαλονίκη, 6-9 Νοεμβρίου 2008).

**5.
Κοινωνικά ζητήματα**

5.1

Πολιτική δυσαρέσκεια, ΜΜΕ και επίκτητη αίσθηση αδυναμίας: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας

Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Μπετίνα Ντάβου, Αντώνης Αρμενάκης
Χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Καποδίστριας, Ειδικός Λογαριασμός Κον-
δυλίων Έρευνας, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132 (Μάρτιος 2000)

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα ζητήματα ισχύος, ηγεσίας και ελέγχου στις διαπροσωπικές σχέσεις της σημερινής κοινωνίας, διερευνώνται συστηματικά από τους επιστημονικούς τομείς της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Το θέμα της ισχύος ιδιαίτερα, δηλαδή, της ικανότητας να επιδρά και να μεταβάλει κανείς τις πράξεις των άλλων είναι ένα ζήτημα εγγενές στην ανθρώπινη ύπαρξη. Η διαπραγμάτευση του ελέγχου των γονέων είναι ένα από τα κύρια ζητήματα στη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, ενώ τα «παιχνίδια ελέγχου και ισχύος» ενέχονται σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις: από αυτές του ζευγαριού και της οικογένειας ή του δασκάλου-μαθητή έως τις σχέσεις διευθυντή-εργαζόμενου, πολίτη-κράτους κ.ο.κ.

Η ανάγκη *ισχύος* και *ελέγχου* είναι πρωταρχική ανθρώπινη ανάγκη, γιατί μόνο με την αίσθηση ότι ελέγχει το περιβάλλον του, μπορεί ο άνθρωπος να αισθανθεί ασφαλής μέσα σε έναν αβέβαιο και αντίξοο κόσμο και να έχει το κίνητρο να ενεργήσει και να δράσει. Ευρύτατες μελέτες περί αυτού πραγματοποιήθηκαν από τον Seligman και τους συνεργάτες⁹

---

⁹ Seligman M.E.P. (1975). Helplessness: On depression, development and death. London: W.H. Freeman.

του, στις ΗΠΑ, αρχικά με ζώα και έπειτα με ανθρώπους. Η ομάδα του Seligman παρατήρησε ότι όταν οι ζωντανοί οργανισμοί αποτυγχάνουν συστηματικά να ελέγξουν τι τους συμβαίνει, εξελίσσονται σταδιακά, σε παθητικοί και δυσπροσάρμοστοι και παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβίωσης.

Στους ανθρώπους, η «*επίκτητη αίσθηση αδυναμίας*» (ή «*μαθημένη αβοηθησία*») (learned helplessness), όπως ονόμασε αυτήν την κατάσταση η ομάδα του Seligman, ερευνήθηκε στις αντιδράσεις τους κάτω από πειραματικές συνθήκες, που ελέγχονταν από τον ερευνητή αλλά ήταν ανεξέλεγκτες για τα «υποκείμενα». Έτσι, ακόμη και όταν τους επιτρεπόταν να δράσουν για να αναστείλουν τους δυσμενείς παράγοντες, αυτοί είτε παρέμεναν αδρανείς είτε δρούσαν αδέξια, ενώ βίωναν ταυτόχρονα συστηματικές μεταπτώσεις του συναισθήματος.

Η αβοηθησία ορίστηκε ως μια κατάσταση αδράνειας και πίστης στην προσωπική ανικανότητα, που αναπτύσσεται στον άνθρωπο όταν βιώνει αρνητικές καταστάσεις, από τις οποίες δε μπορεί να αποδράσει. Η παθητικότητα που δημιουργείται συνδέεται με καταθλιπτική διάθεση, γενικεύεται και σταθεροποιείται, έτσι ώστε να εμποδίζει, στο μέλλον, τη δράση για την αναστολή δυσμενών συνθηκών, ακόμη και όταν αυτό είναι εφικτό.

Συνεχή βιώματα αβοηθησίας προκαλούν γενίκευση της αίσθησης απώλειας του ελέγχου. Ο άνθρωπος παραιτείται από οποιαδήποτε προσπάθεια να επιδράσει στο περιβάλλον του, ανατρέχει στο πεπρωμένο και δημιουργεί εξαρτήσεις από εξωτερικές περιστάσεις και ανθρώπους. Ακόμη και παρατηρώντας απλώς αβοήθητους ανθρώπους μπορεί κανείς να αισθανθεί ο ίδιος αβοήθητος. Επιπλέον, στη σύγχρονη κοινωνία, η αβοηθησία διευκολύνεται από την πλανώμενη απειλή μεγάλων καταστροφών από κινδύνους που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο τον άνθρωπο, αλλά ξεφεύγουν από τον έλεγχό του (όπως π.χ. η ρύπανση και η καταστροφή του περιβάλλοντος ή μια πυρηνική καταστροφή).

Από κοινωνιολογικής σκοπιάς, η παραίτηση στις «δυνάμεις» του πεπρωμένου, που παρατηρείται στις έρευνες της αβοηθησίας, αποδίδεται από τον Giddens στο ίδιο το *διακινδυνευτικό προφίλ* της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, στα πλαίσια της οποίας οι κίνδυνοι μικρής πιθανότητας

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

αλλά μεγάλων επιπτώσεων, όπως είναι π.χ. μια πυρηνική καταστροφή, πλάθουν μία νέα αίσθηση του μοιραίου (*fortuna*), η οποία είναι συγγενής περισσότερο με την προ-νεωτερική οπτική της αναμενόμενης «θεϊκής» παρέμβασης και όχι τόσο με τις απλές, καθημερινές μικροπρολήψεις.

Η συμβίωση με κινδύνους υψηλής έντασης, απειλητικούς για τη ζωή εκατομμυρίων και για ολόκληρη την ανθρωπότητα, οι οποίοι δεν ελέγχονται όχι μόνο από μεμονωμένα άτομα αλλά και από μεγάλους οργανισμούς, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτείας, αποτελεί απειλή της *οντολογικής ασφάλειας* του ανθρώπου. Η απειλή της οντολογικής ασφάλειας δεν είναι μια ατομική «παθολογία» αβοηθησίας, αλλά μια αποσταθεροποίηση της ατομικής ύπαρξης με κοινωνικές προεκτάσεις και επιδράσεις, η οποία προκύπτει από τις διάχυτες και συχνά ακαθόριστες απειλές που ενυπάρχουν στην απλή καθημερινότητα.

Κατά τον Giddens, τέσσερις είναι οι πιθανές προσαρμοστικές αντιδράσεις που έχει στη διάθεσή του ο άνθρωπος:

- α) Την *πραγματιστική αποδοχή*, που βασίζεται στην άποψη ότι τα περισσότερα από όσα συμβαίνουν στον κόσμο δεν ελέγχονται, αλλά ο άνθρωπος πρέπει να επιβιώσει συγκεντρώνοντας την ελπίδα και το ενδιαφέρον του σε βραχυπρόθεσμους προγραμματισμούς και οφέλη.
- β) Τη *συγκρατημένη αισιοδοξία* που διατηρεί αρκετές από τις τάσεις του Διαφωτισμού. Είτε τη διαρκή πίστη στο «θείο» λόγο, παρά τους τρέχοντες κινδύνους, είτε την πεποίθηση ότι η ορθολογική σκέψη και η επιστήμη παρέχουν την απαιτούμενη ασφάλεια στην κοινωνία.
- γ) Τον *κυνικό πεσιμισμό*, που σε αντιδιαστολή με την πραγματιστική αποδοχή ενέχει μια απευθείας εμπλοκή με την ανησυχία, που προέρχεται από τους κινδύνους, της οποίας η αναίρεση αναζητείται στην επίτευξη της ευχαρίστησης στο εδώ και τώρα.
- δ) Τη *ριζοσπαστική εμπλοκή*, που αποτελεί μοχλό του κοινωνικού κινήματος. Αφορά την τάση προς αγωνιστική δράση απέναντι στις πηγές των κινδύνων, η οποία βασίζεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να κινητοποιηθούν για τον περιορισμό ή την υπέρβασή τους.

Αν η αδράνεια, η κατάθλιψη και η απελπισία, και κατά συνέπεια η έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή, μπορούν να γίνουν κατανοητά, όσον

αφορά τους ηλικιωμένους, ως αποτελέσματα μιας αβοηθησίας, η οποία, πέρα από τις κοινωνικές επιρροές, θεμελιώνεται και σε πιο αντικειμενικές, οργανικές αδυναμίες που προκύπτουν από τη γενικότερη πτώση των λειτουργιών του οργανισμού, όταν αντίστοιχα φαινόμενα παρουσιάζονται σε νεότερες ηλικίες, ανησυχούν και προβληματίζουν. Από τους νέους θα περίμενε κανείς, σύμφωνα και με τα χαρακτηριστικά του ηλικιακού σταδίου, διάθεση για δράση και αντίσταση, προσπάθεια επιρροής στο περιβάλλον και καθορισμού των συνθηκών της ζωής, και πάνω από όλα προσπάθεια αλλαγής.

Η νεότητα συμβολίζει τη δράση, την αλλαγή και την ανανέωση και ανατρέπει την ασκητική νοοτροπία της παραγωγικότητας. Προς τα πού όμως κατευθύνεται η εφηβική και η νεανική ενέργεια και δραστηριοποίηση, αν υποθέσουμε ότι ακόμη υπάρχει στις σημερινές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες; Πάντως όχι προς τα «κοινά», όπως συνέβαινε πριν δύο μόλις δεκαετίες. Όπως φάνηκε από σχετική έρευνα¹⁰, μια σειρά από στοιχεία αναδεικνύουν μια έντονη υποκειμενική αίσθηση αδυναμίας των φοιτητών, τουλάχιστον σε σχέση με τα πολιτικά δρώμενα. Αλλά τα πολιτικά δρώμενα δεν είναι παρά «τα κοινά». Αυτά που καθορίζουν την καθημερινότητα των φοιτητών, στους εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς χώρους και την εργασία, που καθορίζουν τις όποιες επιλογές τους στη ζωή και τη διάθεση και την ικανότητά τους να διαμορφώσουν το μέλλον. Είναι, άραγε, η αδυναμία και η απάθεια που εκδηλώνουν σήμερα οι νέοι μια έκφραση αβοηθησίας που προκύπτει από την απειλή της οντολογικής ασφάλειας;

Μελετώντας τα ευρήματα της ανωτέρω αυτής έρευνας, διερωτάται κανείς αν η υποκειμενική αίσθηση αδυναμίας που εκδηλώνεται αφορά ειδικώς τα σύγχρονα πολιτικά και κομματικά συστήματα που ανακατατάσσονται, ή αν πρόκειται για μια γενικότερη στάση ζωής, που καλλιεργείται στους σημερινούς νέους. Πρόκειται άραγε, σύμφωνα με την ερμηνεία που αποδίδουν στα ευρήματά τους οι ερευνητές, για *κυνισμό και αποξένωση*

10 Δεμερτζής, Ν., & Αρμενάκης, Α. (1998). «Πολιτική δυσaréσκεια και Μ.Μ.Ε.: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας». Ερευνητική Έκθεση (Κωδικός Έρευνας 70/4/3050), Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

που αφορά ειδικώς την πολιτική και τα ΜΜΕ ή μήπως για μια γενικότερη αίσθηση πως ό,τι και αν πράξουν δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιβάλλον τους (γενικευμένη αδυναμία), ό,τι κι αν επιλέξουν δεν έχει προσωπικό νόημα γι' αυτούς (γενικευμένη απομόνωση); *Και σε ποιο βαθμό συμβάλουν στη δημιουργία αδύναμων, αδρανών και άρα αβοήθητων και οντολογικά ανασφαλών ανθρώπων τα μέσα μαζικής ενημέρωσης;*

Ο άνθρωπος δε χρειάζεται να βιώσει απευθείας ανεξέλεγκτα γεγονότα για να αισθανθεί ο ίδιος αβοήθητος. Αρκεί να υπάρξει συστηματικά μάρτυρας της επίδρασης τέτοιων γεγονότων σε άλλους. Με την παγκοσμιοποίηση των μέσων ενημέρωσης, όλο και περισσότεροι άνθρωποι εκτίθενται στους κινδύνους, τις καταστροφές και την αβοηθησία άλλων ανθρώπων, σε βαθμό και συχνότητα πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή, ιδιαιτέρως όταν ο κίνδυνος είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό των ειδήσεων.

Στην περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας, φαίνεται να συνυπάρχουν, ως προς την πολιτική, δύο τουλάχιστον παράγοντες, πολιτική αδυναμία και απάθεια, πράγμα που θέτει ένα βασικό ερώτημα: *Σε ποιο βαθμό απέχει αυτή η πολιτική στάση από μια γενικευμένη αβοηθησία και σε ποιο βαθμό ο κυνισμός και η αποξένωση εκφράζουν αβοηθησία; Σε ποιο βαθμό, δηλαδή, η ειδική και προνομιούχος αυτή ομάδα των σημερινών νέων που αισθάνεται δυσπιστία, αηδία, οργή και ανία, που νιώθει πως δε μπορεί να επηρεάσει (πολιτική ανικανότητα), πως τα αιτήματά της δεν ακούγονται και που κρίνει ως αναξιόπιστα τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, δεν έχει γενικεύσει αυτά τα συναισθήματα σε μια συνολική αίσθηση αβοηθησίας που αφορά τη ζωή γενικότερα, απέναντι στην οποία επιστρατεύει τον κυνικό πεσιμισμό;*

Σύνοψη μεθόδου

Για να διερευνηθούν οι ψυχολογικές παράμετροι που ενδεχομένως βρίσκονται στη βάση της συγκεκριμένης πολιτικής στάσης όπως εκδηλώθηκε, και οι οποίες, βεβαίως αναμφισβήτητα, καθορίζονται από κοινωνικές παραμέτρους, καθώς και η συνάφειά της με μια γενικευμένη αίσθηση αδυναμίας επιστρατεύθηκαν οι εξής μετρήσεις:

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

- α) *Δραστηριοποίηση με τα κοινά*, ως μέτρηση αντιθετική της ακατάλληλης παθητικότητας, που αφορά τα κοινά στη φοιτητική ζωή, όπως συμμετοχή σε συνελεύσεις, εκλογές κλπ.
- β) Αίσθηση ελέγχου.
- γ) *Αισιοδοξία/Απαισιοδοξία* για τη ζωή και το μέλλον, για να ανιχνευθούν ζητήματα που αφορούν το ερμηνευτικό στυλ.
- δ) *Χρήση των ΜΜΕ*, για να διερευνηθεί η συνάφειά τους με τα παραπάνω.

Τα (α) και (δ) αξιολογήθηκαν με ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές βάσει της συναφούς βιβλιογραφίας. Για την αξιολόγηση των (β) και (γ) χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές, καθώς και η *Κλίμακα Απελπισίας του Beck* (Beck Hopelessness Scale – BHS¹¹). Η BHS μετρά κυρίως τη διάσταση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας που αισθάνεται το άτομο ως προς το μέλλον καθώς και το βαθμό στον οποίο αισθάνεται ότι ελέγχει το τι του συμβαίνει στη ζωή.

- ε) Ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα που έδωσε σε σχέση με τα αρχικά μας ερευνητικά ερωτήματα, η χρήση της BHS, παρείχε τη δυνατότητα μιας επιπλέον μέτρησης, που αφορούσε τη *Γενικότερη Ψυχική Κατάσταση* των φοιτητών και της στάσης τους απέναντι στο μέλλον.
- στ) *Διαπροσωπικές Σχέσεις*, ώστε να ελεγχθεί αν η αίσθηση της *αποξένωσης* περιορίζεται στην πολιτική, ή γενικεύεται στην καθημερινότητα των φοιτητών.

Ο βασικός προβληματισμός, στη βάση του παρόντος προγράμματος, ήταν να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο τα σημερινά κοινωνικά και πολιτικά συστήματα, συνεπικουρούμενα από την κυριαρχία των ΜΜΕ, καλλιεργούν αδύναμους, αδρανείς και «αβοήθητους» αυριανούς πολίτες, που ακόμη και αν κάποτε στο μέλλον τους δοθεί η ευκαιρία να δράσουν για να αναστείλουν τους δυσμενείς παράγοντες, αυτοί θα παραμείνουν αδρανείς, ή θα δρουν αδέξια και αναποτελεσματικά, υποφέροντας από κατάθλιψη και συναισθηματικές μεταπτώσεις.

11 Beck A.T., & Steer R.A. (1993). *Beck hopelessness scale: Manual*. The Psychological Corporation, Harcourt Brace & Company.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ο πληθυσμός στον οποίο αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 ενεργούς ή σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 518 ατόμων ως εξής: αρχικά, βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοτώσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο των φοιτητών.

Σύμφωνα με το σχεδιασμό της έρευνας, η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο εφαρμόστηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων. Μετά τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού, έγινε ο έλεγχος των ερωτηματολογίων και η εισαγωγή των στοιχείων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, υπό μορφή ενός δομημένου αρχείου δεδομένων. Ακολούθησε και δεύτερος ηλεκτρονικός έλεγχος του αρχείου, με στατιστικές τεχνικές επεξεργασίας στοιχείων με τη χρήση του πακέτου SPSS, με το οποίο έγινε και η στατιστική ανάλυση και παρουσίαση των δεδομένων.

Κύρια ευρήματα

Η εικόνα του σύγχρονου φοιτητή της Αθήνας που αναδύεται από την ερμηνεία των αποτελεσμάτων δεν αποκλείει κάποια αίσθηση αβοηθησίας, τουλάχιστον σε θέματα που ξεφεύγουν από την άμεση και οικεία, *ατομική* καθημερινότητά του. Ο φοιτητής της Αθήνας μοιάζει να παρουσιάζει ένα «διπλό» προφίλ: *αβοηθησίας ως προς τα κοινά και την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά δραστηριοποίησης ως προς οτιδήποτε ατομικό.* Ας δούμε τη γενική εικόνα που προκύπτει από τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω.

Το μέλλον φαίνεται μάλλον αβέβαιο και ασαφές και οι φοιτητές παρουσιάζουν ένα έλλειμμα ελπίδας σε αυτό, που δε μπορεί παρά να σχετίζεται με την απουσία οραμάτων. Όταν δε μπορεί κάποιος να *δει* το μέλλον

δε μπορεί και να το *οραματιστεί*. Η άποψη ότι *οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβεί οποτεδήποτε*, που φαίνεται να κυριαρχεί, δε μπορεί παρά να εντείνει την αίσθηση του *μη ελέγξιμου* και του *μοιραίου*. Η αίσθηση της *fortuna* επιστρέφει. Η *υποκειμενική ικανότητα* δράσης για την *αλλαγή* της κοινωνικής πραγματικότητας και η συμμετοχή στα *κοινά* είναι μέτρια έως ανύπαρκτη. Η αίσθηση ελέγχου και η αισιοδοξία περιορίζονται στα εντελώς προσωπικά, ατομικά ζητήματα που έχουν σχέση με την καριέρα και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Αυτοί οι νέοι *περνούν καλά*, στο εδώ και τώρα. Έχουν αρκετή ικανοποίηση από τη ζωή, επιστήθιους φίλους και κοινωνική ζωή, αλλά τουλάχιστον οι μισοί από αυτούς έχουν μια ακαθόριστη *υπαρξιακή μοναξιά*, που είναι εντέλει αυτονόητη μέσα στον ατομικισμό τους. Η αξιοποίηση της ενημέρωσης μοιάζει να γίνεται *επιλεκτικά* και να εφαρμόζεται κυρίως σε ότι έχει ατομική σημασία, και η *γνώση* και η *εκπαίδευση* που διαθέτουν έχει σκοπό κυρίως την επίτευξη ατομικών στόχων. Ο *πεσιμισμός* τους ως προς το ερμηνευτικό στυλ, παρουσιάζει μια *σταθερότητα* και μια *συνολικότητα*, αλλά σε γενικές γραμμές όχι *εσωτερικότητα*. Τα πράγματα είναι γενικώς άσχημα και δύσκολο να αλλάξουν, αλλά πάντως δεν είναι δική τους ευθύνη.

Λίγοι μόνο από αυτούς τους νέους παρουσιάζονται *κυνικοί* και *πεσιμιστές*. Με μια υψηλή αίσθηση διαπροσωπικής αποξένωσης, οι νέοι αυτοί παραμένουν απαθείς και αδιάφοροι για τα κοινά. Αρκετοί άλλοι, όμως, προσδοκούν ικανοποίηση από τη ζωή και εργάζονται γι' αυτή σε επίπεδο ατομικό. Μάλλον, φαίνονται να αντιδρούν στην κατά Giddens *οντολογική ανασφάλεια* με μια πραγματιστική αποδοχή της πραγματικότητας. Κοιτάζουν να «επιβιώσουν» οι ίδιοι. Οι υπόλοιποι, που είναι και οι περισσότεροι, χαρακτηρίζονται από μια γενική μετριότητα δράσης, ενημέρωσης και ελπίδας και μοιάζουν να στέκουν μουνδιασμένοι και αμήχανοι μπροστά σε ένα «σκοτεινό και αβέβαιο μέλλον», σαν να μην έχουν ακόμη καταφέρει να αναπτύξουν κάποιας μορφής προσαρμοστική αντίδραση.

Πάντως οι απαντήσεις τους δεν παρουσιάζουν ενδείξεις που να παραπέμπουν στη δυνατότητα της *ρίζοσπαστικής εμπλοκής* με τα κοινά. Είναι

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

μάλλον απίθανο να καταφέρουν να συμβάλουν στη δημιουργία κοινωνικών κινημάτων, αφού δεν εκφράζουν ιδιαίτερη διάθεση για αγωνιστική δράση απέναντι στις πηγές των κινδύνων, απέναντι στους οποίους είτε στέκουν αμήχανοι, είτε εκφράζουν συνολική άρνηση ή τους θεωρούν αναπόφευκτους και εξοπλίζονται για να τους αντιμετωπίσουν σε επίπεδο ατομικό. Μέσα στο γενικότερο έλλειμμα ελπίδας που τους χαρακτηρίζει, η αισιοδοξία αφορά κυρίως τους ατομικούς τους στόχους και την ατομική τους επιβίωση.

Σε όλα αυτά, η χρήση των ΜΜΕ μοιάζει να διαφοροποιεί κυρίως τις ακραίες ομάδες. Οι «πραγματιστές» κάνουν ευρύτατη χρήση των μέσων, για να διατηρούν την επαφή τους με την πραγματικότητα και φαίνονται να αξιοποιούν τις ειδήσεις επλεκτικά για την κατανόηση και την καλύτερη διεύθυνση προσωπικών στόχων και ζητημάτων. Οι «κυνικοί» αρνούνται την ενημέρωση και δεν τα χρησιμοποιούν. Οι υπόλοιποι, που κάνουν μέτρια χρήση, παραμένουν αβέβαιοι. Τα ποσοτικά μόνο δεδομένα δε μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε αν είναι η κινδυνολογία των ΜΜΕ που τους τρομάζει και τους αδρανοποιεί. Πάντως, αν υποθέσουμε ότι η μέτρια ή η περιστασιακή χρήση των ΜΜΕ σχετίζεται με μια επιφανειακή και αποσπασματική επεξεργασία των πληροφοριών, τότε αυτό που είναι πιθανό σε αυτήν την περίπτωση είναι να ενισχύεται η *αβεβαιότητα*. Αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι ειδικά η υψηλή τηλεθέαση πιθανώς σχετίζεται με αβοηθησία και ειδικότερα με τη μειωμένη αίσθηση ελέγχου και την παθητικότητα, η υπόθεση ότι τα ΜΜΕ γενικώς, κάνοντας τους χρήστες τους μάρτυρες παγκόσμιων κινδύνων και καταστροφών, δημιουργούν αβοηθησία δεν επιβεβαιώνεται.

Αντίθετα, οι ενδείξεις είναι πως για να ανταποκριθούν στη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, οι φοιτητές αναπτύσσουν συγκεκριμένες αντιδράσεις από τις οποίες εξαρτάται και ο τρόπος που *χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ*. Με τη σειρά της, η χρήση δημιουργεί επιδράσεις που άλλοτε ενισχύουν, άλλοτε μειώνουν και άλλοτε διατηρούν την αβεβαιότητα και την αβοηθησία. Τα ευρήματά μας δείχνουν πως μεγαλύτερη σημασία από τα ίδια τα ΜΜΕ και τα περιεχόμενά τους, έχει ο τρόπος που τα χρησιμοποιούμε. Θα μπορούσε, ενδεχομένως, η καλύτερη αξιοποίησή τους να συμ-

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

βάλει στη δημιουργία πιο δραστήριων και αισιόδοξων πολιτών, οι οποίοι, ωστόσο, θα παραμένουν πραγματιστές.

*Συντάκτης κειμένου:
Αντώνης Αρμενάκης*

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2000). *Πολιτική δυσaréσκεια, ΜΜΕ και επίκτητη αίσθηση αδυναμίας: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας. Ερευνητική έκθεση*, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 50 σελίδες.

Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2000). Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και ΜΜΕ: Ευρήματα από μια έρευνα σε φοιτητές της Αθήνας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 16, Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και Εκδόσεις Θεμέλιο, 72-107.

5.2

Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης

Επιστημονική υπεύθυνη: Αθηνά Μαρούδα - Χατζούλη

Συντονιστής έργου: Νίκος Δεμερτζής

Ερευνητική ομάδα: Μ. Δήμου, Ν. Γιαλαμάς, Α. Παρασκευοπούλου, Κ. Περεζούς, Μ. Σίμωση, Μ. Σινίκη, Ν. Στασινόπουλος,

Χρηματοδότηση: Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Πυθαγόρας II – Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια»

Διάρκεια έργου: 2005 – 2007

Συνεργασία: Εργαστήριο Πολιτικής και Κοινωνικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας, ΕΚΠΑ

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έννοια της διακινδύνευσης/του ρίσκου αποτελεί το δείκτη μιας σημασιολογικής και πραγματικής μετατόπισης στους λόγους, που κυριαρχούν στις κοινωνίες του ύστερου εικοστού αιώνα, παραμερίζοντας τον οικονομικό λόγο περί της κατανάλωσης ή παλαιότερα της παραγωγής. Στη θέση όρων όπως «φτώχεια», «βιομηχανική ανάπτυξη», «πλούτος», μία νεοφανής εννοιολογική τάση έχει καταλάβει το δημόσιο λόγο, με έννοιες όπως «διακινδύνευση», «κίνδυνος», «ασφάλεια», «απειλή», «βιώσιμη ανάπτυξη», «οικολογία», «υπευθυνότητα», «κοινωνία της γνώσης» κ.α.

Όσον αφορά τον ορισμό, σύμφωνα με επίσημη εκδοχή του *Royal So-*

*ciety Study Group*¹², η έννοια του ρίσκου/διακινδύνευσης σχετίζεται με την πιθανότητα να συμβεί ένας σαφώς προσδιορισμένος κίνδυνος. Συνδέει την πιθανοκρατική μέτρηση της «ενδεχομενικότητας» ενός συμβάντος με μια μέτρηση των συνεπειών, που επιφέρουν αυτά τα συμβάντα. Επειδή δε, η στάθμιση του ρίσκου εξαρτάται από κοινωνικές και θεσμικές παραμέτρους, το ρίσκο εκλαμβάνεται ως αμιγώς κοινωνική κατασκευή. Στο πεδίο των οικονομικών προσεγγίσεων, το ρίσκο εκλαμβάνεται ως τεχνολογία τιθάσευσης της αβεβαιότητας και του κινδύνου, που υποτίθεται ότι μπορεί να καταγραφεί ως «αντικειμενικός κίνδυνος». Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, για τον υπολογισμό ενδεχόμενων μελλοντικών ζημιών, μπορούν να εφαρμοσθούν τα μοντέλα διαχείρισης ποσοτικών υποδειγμάτων. Από την άλλη, στο θεωρητικό πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας αλλά και των πολιτισμικών προσεγγίσεων δίνεται έμφαση όχι μόνο στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη διακινδύνευση, αλλά και στον τρόπο που αποδεχόμαστε την *ανακοινωσιμότητα* και *επικοινωνήσή* του. Δίνεται έμφαση στις πολιτισμικές παραμέτρους, όσον αφορά την αντίληψη της διακινδύνευσης, ενώ μελέτες έχουν δείξει ότι υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ των γενικών μας στάσεων απέναντι στον κόσμο και στην εμπιστοσύνη των διαφόρων πηγών πληροφόρησης περί διακινδύνευσης.

Γενικώς, θα λέγαμε ότι η έννοια της διακινδύνευσης αποτελεί ένα ευρύ πεδίο μελέτης ανάμεσα στους θεωρητικούς της μετανεωτερικότητας. Γίνεται ευρέως παραδεκτό, ότι ζούμε σε «κοινωνίες του ρίσκου», όπου δε βιώνουμε μόνο συγκεκριμένες καταστάσεις αλλά και την ενδεχόμενη παρουσία τους, δηλαδή στην ουσία, βιώνουμε (κυρίως αγχογενώς) την απουσία τους. Η ίδια η έννοια της ενδεχομενικότητας επίσης, μετασηματίζεται καθώς δεν αναφέρεται μόνο στο μέλλον αλλά ισχύει και αναδρομικά. Δεν αντιμετωπίζουμε μόνο το ενδεχόμενο να φάμε στο μέλλον κάποια μολυσμένη τροφή αλλά και να την έχουμε *ήδη* φάει. Δεν έχουμε λοιπόν, μόνο έλλειψη της άμεσης βίωσης του κινδύνου αλλά και ανικανότητα διάκρισης του κινδύνου που δεν είναι ορατός διά γυμνού οφθαλμού, αλλά χρειάζεται τη διαμεσολάβηση των ειδικών (δηλαδή αυτό που αποκαλεί

12 The Royal Society Study Group (1972) *Risk: Analysis, Perception and Management*. Royal Society, p. 4

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ο μείζων θεωρητικός του ρίσκου, ο Ούλριχ Μπεκ ως «δευτερογενή μη-εμπειρία»).

Σύνοψη μεθόδου

Στην παρούσα έρευνα, διαπιστώνοντας πως στη διεθνή βιβλιογραφία, ως επί το πλείστον, οι αναλύσεις κοινωνικής διακινδύνευσης απορρέουν από «μεγα-θεωρητικές» προσεγγίσεις, οι οποίες δε συνοδεύονται από επαρκή ποιοτικά ερευνητικά δεδομένα γύρω από την υποκειμενική πρόσληψη των διακινδυνεύσεων, η ερευνητική ομάδα στόχευσε να καλύψει το ερευνητικό αυτό κενό, με τη χρήση ποιοτικής μεθοδολογίας. Μείζονα προκείμενη υπόθεση της έρευνας αποτέλεσε το ότι: ζούμε σε μία κοινωνία όπου τα ΜΜΕ παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην ίδια την πρόσληψη της διακινδύνευσης και μεθοδεύουν σε κάποιο βαθμό τον τρόπο βίωσής της (γνωσιακά, συγκινησιακά) από τους πολίτες/αναγνώστες. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, κύριος στόχος του ερευνητικού προγράμματος ήταν να μελετήσει τους τρόπους με τους οποίους περιπτώσεις «*διατροφικής διακινδύνευσης*» αναπαρίστανται από τα μέσα ενημέρωσης και τους πολίτες και πώς η πρόσληψη αυτή οδηγεί σε συγκεκριμένους τρόπους διαχείρισης περιπτώσεων κρίσεων.

Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε ποιοτική μέθοδος και ιδιαίτερα η ανάλυση περιεχομένου, πρώτον, στα δεδομένα που παρείχαν εννέα πανελλαδικής εμβέλειας εφημερίδες, με στόχο την απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο οι τεχνικές παρέμβασης στα τρόφιμα προσλαμβάνονται ως παράγοντες διακινδύνευσης και αβεβαιότητας ή ασφάλειας από τα έντυπα Μέσα, και δεύτερον, στο υλικό ημιδομημένων συνεντεύξεων 30 ατόμων, που διεξήχθησαν στον Ελλαδικό χώρο. Απώτερος στόχος του ερευνητικού προγράμματος ήταν η διοχέτευση μιας τέτοιας γνώσης ως πηγή πληροφόρησης για άτομα ή δομές που ασχολούνται με την αντιμετώπιση διακινδυνεύσεων.

Το ερευνητικό πρόγραμμα διεξήχθη σε τέσσερις φάσεις (με τα αντίστοιχα πακέτα εργασίας), οι οποίες συνοπτικά ήταν οι εξής:

Η 1^η φάση αφορούσε την ανασκόπηση των μείζονος εμβέλειας θεωριών περί διακινδύνευσης που κάλυψαν όλο το φάσμα των επιστημολογικών

προσεγγίσεων, από τον ρεαλισμό, τον ήπιο κονστρουξιονισμό και τον ριζικό κονστρουκτιβισμό, με ενδιάμεσο σταθμό ανθρωπολογικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις. Έγινε αποσαφήνιση και εννοιολογική διάκριση των εννοιών «κίνδυνος», «ρίσκο», «συναίσθημα», για να καταλήξουμε ότι ρίσκο, μεταξύ άλλων, είναι ένας «κίνδυνος εν αναστολή». Συνδέεται λοιπόν, το ρίσκο με την ενδεχομενικότητα. Η κοινωνία του ρίσκου είναι μια κοινωνία στην οποία μεσοποιείται ότι ο κίνδυνος ελλοχεύει παντού, αλλά μπορεί να μη συμβεί και ποτέ. Τα υποκείμενα δε βιώνουν άμεσα τον κίνδυνο αλλά την ενδεχομενικότητά του, μεταλλάσσοντας ακόμη και την ίδια την ουσία του «βιώματος». Μία από τις μείζονες προκείμενες της ερευνητικής υπόθεσής ήταν ότι τα ζητήματα *διατροφής* αποτελούν τον κύριο άξονα θεματοποίησης της *δημόσιας υγείας*, από τα καθημερινής κυκλοφορίας έντυπα μέσα της χώρας μας. Ακολουθώντας την προκείμενη αυτή, το επόμενο βήμα ήταν ο εντοπισμός και η ενδεδειγμένη έρευνα και τεκμηρίωση δύο περιπτώσεων διατροφικής διακινδύνευσης. Στις περιπτώσεις αυτές βασίστηκαν οι επόμενες τρεις φάσεις του προγράμματος.

Στη 2^η φάση προβήκαμε σε μία μελέτη περίπτωσης-πilotο με ζητούμενο την εξεύρεση των τρόπων, με τους οποίους οι περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης αναπαρίστανται από τα μέσα ενημέρωσης, υποδεικνύοντας ορισμένες συγκινησιακές συνδηλώσεις, ή παραμερίζοντας κάποιες άλλες. Οι περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης που αντιμετωπίσαμε αφορούσαν στις σχεδόν ταυτόχρονες κρίσεις γύρω από το μέλι (Αττική) και το γιαούρτι (ΦΑΓΕ), το καλοκαίρι του 2005. Χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου στα δεδομένα, που μας παρείχαν εννέα πανελλαδικής εμβέλειας καθημερινές εφημερίδες (Αυγή, Απογευματινή, Βήμα, Ελευθεροτυπία, Ελεύθερος Τύπος, Έθνος, Καθημερινή, Νέα, Ριζοσπάστης). Στόχος της διερεύνησης ήταν η απεικόνιση του τρόπου, με τον οποίο οι τεχνικές παρέμβασης στα τρόφιμα προσλαμβάνονται ως *παραγόντες διακινδύνευσης* και αβεβαιότητας ή ασφάλειας από τα έντυπα μέσα, παρότι επικρατεί συχνά *έλλειψη ενημέρωσης και άγνοια ως προς τις επιπτώσεις τους*. Εξετάστηκε επίσης, το πώς θεματοποιείται, κατά την άποψη των συγγραφέων των εντύπων, η άντληση *νομιμοποίησής* τους για να κάνουν κάτι τέτοιο και τους τύπους *υπαιτιότητας* που χρησιμοποιούν ώστε

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

να μορφοποιήσουν αναπαραστάσεις και συναισθήματα στο ευρύ κοινό. Ένα άλλο ζήτημα που διερευνήθηκε ήταν το κατά πόσο τα μέσα θεωρούν ότι η πολιτεία ή οι *τεχνοκρατικοί ελεγκτικοί μηχανισμοί* διαχειρίζονται τις διατροφικές διακινδυνεύσεις, καθώς και τη χάραξη διαχωριστικής γραμμής μεταξύ των *ορίων νομιμότητας* και επικινδυνότητας των τροφίμων.

Στην 3^η φάση μελετήθηκε η κρίση γύρω από το εκτάκτως ανακύψαν, εκείνη την εποχή, ζήτημα της «γρίπης των πουλερικών». Συγκεκριμένα: Διενεργήθηκε ανάλυση περιεχομένου των σχετικών δημοσιευμάτων από τις 9 εφημερίδες, που χρησιμοποιήθηκαν στην προηγούμενη φάση, από την πρώτη παρουσίαση του θέματος σε αυτές και για διάστημα ενός μηνός (μεταξύ Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 2005). Κατόπιν επισταμένης μελέτης του όγκου των δημοσιευμάτων, προκρίθηκαν οι ακόλουθες κύριες ενότητες ανάλυσης: *Θέματα Δημοσιεύματος, Δρώντες, Γνωσιακά και Συγκινησιακά Ερμηνευτικά Πλαίσια*, και καταρτίστηκε ένας *Οδηγός Ορισμού των Μεταβλητών της Ανάλυσης Περιεχομένου*. Εντοπίστηκαν τα συναφή δημοσιεύματα, καταγράφηκαν και αναλύθηκαν στατιστικά. Εξ αρχής, κατασκευάστηκε *δείκτης ορατότητας*, που εξαρτήθηκε από τον «τύπο σελίδας» (πρώτη, δεύτερη, σαλόνι, οπισθόφυλλο, κτλ), από το «τμήμα» (κύριο θέμα, εθνικά, ψυχαγωγικά κτλ), το «μέγεθος άρθρου», την ύπαρξη φωτογραφιών-σκίτσων. Οι περαιτέρω παράμετροι, που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή τη φάση της έρευνας, είχαν ως εξής: (α) format, (β) επικοινωνητές, (γ) θεματικές (δ) δρώντες (ε) πλαίσια αναφοράς (στ) εικόνες, (ζ) συγκίνηση / συναισθήματα (με τις κατηγορίες «απειλή – φόβος – αγωνία», «πανικός», «καθησυχασμός – κατευνασμός – ψυχραιμία», «εμπιστοσύνη», «θυμός», «ανημπορία – αβοηθησία», «ενοχή», «ελπίδα». Για να ελεγχθούν στο επίπεδο του «πραγματικού» τα περιεχόμενα των όρων αυτών, προβήκαμε σε ποιοτική ανάλυση συνεντεύξεων με πολίτες.

Στην 4^η φάση, σχετικά με το ζήτημα της «γρίπης των πουλερικών», διεξήχθησαν συνεντεύξεις σε 30 άτομα, κατανεμημένα ισομερώς ανά φύλο, μόρφωση (από βασική έως ανώτερη εκπαίδευση), και ηλικιακή ομάδα (20-34, 35-49, 50-65). Στον οδηγό των συνεντεύξεων περιλαμβάνονταν τα εξής θέματα: (α) κατά πόσο τα ΜΜΕ επηρεάζουν τις διατροφικές μας συνήθειες, (β) το περιβάλλον ως πηγή ρίσκου, (γ) ο βαθμός προσωπικής

εμπλοκής και αντιδράσεις στο θέμα της νόσου των πτηνών, (δ) η εξάρτηση από εξωτερικούς παράγοντες για τη διαχείριση κρίσης (υγειονομικές υπηρεσίες, κράτος, επιστήμονες), (ε) οι πηγές του ρίσκου και τρόποι διαχείρισης, (στ) ο βαθμός που το ρίσκο είναι ελέγξιμο ή ανεξέλεγκτο, (ζ) ο βαθμός ενεργητικής ή παθητικής στάσης απέναντι στο ρίσκο, (η) το θέμα της γεωγραφικής εγγύτητας και οι ψυχικές τάσεις που αυτή προκαλεί, (θ) τα συναισθήματα που αναδύονται μπροστά στο ρίσκο, (η) ο ρόλος των παραγόντων φύλο/ηλικία/μορφωτικό επίπεδο.

Κύρια ευρήματα

Μετά τα ευρήματα της πιλοτικής έρευνας κατά τη δεύτερη φάση του προγράμματος, οι υποθέσεις εργασίας ενόψει της έρευνας που θα ακολουθούσε τροποποιήθηκαν ως εξής:

1. (α) Ο τρόπος που οι εφημερίδες θεματοποιούν και πλαισιώνουν τη διακινδύνευση και την κρίση δεν αφορά μόνο την επάρκεια πληροφόρησης και γνώσης των πολιτών αλλά και συγκινησιακά περιεχόμενα.
(β) Αυτή η διαπίστωση επαληθεύεται στο βαθμό και τις αποχρώσεις της (θέματα, συγκινήσεις, πλαίσια) και από τις συνεντεύξεις πολιτών.
2. Η έννοια της διακινδύνευσης δεν εμφανίζεται (από ΜΜΕ και συνεντεύξεις) μόνο ως τεχνοκρατικό ζήτημα διαχείρισης των ειδικών, αλλά και ως ηθικοπολιτικό διακύβευμα (μέσα από το πλαίσιο «σχετικοποίηση του επιστημονικού λόγου» και από τους συσχετισμούς των δρώντων «κυβέρνηση», «αντιπολίτευση», «υγειονομικές υπηρεσίες»)
3. Η ανάλυση περιεχομένου μας δείχνει ότι ο τρόπος που οι εφημερίδες διαχειρίζονται την κρίση παραμένει εντός μίας «*λογικής του καταλογισμού*» και όχι μιας «*λογικής του ρίσκου*». Λόγου χάριν, φαίνεται να προκύπτει από τα πορίσματα της έρευνας ότι:
(α) οι πολίτες (όπως αναλύονται στο λόγο των δημοσιογράφων) δε φαίνεται να αναλαμβάνουν *ενεργά την ευθύνη* για όσα τους συμβαίνουν, και κατά συνέπεια τείνουν να «κατακρίνουν πάντα τους άλλους», κάτι που διαφαίνεται από την κυριαρχία των *αρνητικών* πλαισίων, θεμάτων και συγκινήσεων στην ανάλυση περιεχομένου.
(β) Φέρονται από τα μέσα ως να υποστηρίζουν πως η επούλωση των

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

κρίσεων, που μπορούν να προκύψουν, απορρέει κυρίως από την *εξειδικευμένη τεχνογνωσία* των «ειδικών» και όχι από ηθικοπολιτικού τύπου πρωτοβουλία.

4. Μέσα στο διάστημα μερικών ημερών, το διακύβευμα της διακινδύνευσης μετακυλιέται από την πραγμάτευση του επερχόμενου κακού που είναι «φυσικό» και μας βρίσκει «απ' έξω» (δηλαδή όχι από δική μας/ ενδοκοινωνική υπαιτιότητα) στο πώς γίνεται, με ενδοκοινωνικούς όρους και καταλογισμούς, η διαχείριση της κρίσης που προέκυψε από αυτό το φυσικό κακό. Βάσει αυτής της παρατήρησης, ενισχύεται ενδεχομένως η άποψη πως τείνει να απωθείται στη συγκεκριμένη συγκυρία ο κίνδυνος και το ρίσκο, και ότι δεν έχουμε εισέλθει για τα καλά στη «λογική του ρίσκου».
5. Επαληθεύεται η θέση της θεωρίας της διακινδύνευσης ότι στην κοινωνία της διακινδύνευσης οι αντιδράσεις των πολιτών κινούνται «από την υστερία στην αδιαφορία» με τρόπο σχετικώς ανεξάρτητο από την πραγματική, ρεαλιστική ένταση του κινδύνου. Αυτό, στην έρευνά μας, διαφαίνεται από τέσσερα σημεία:
  - (α) το ότι το θέμα περί «κρίσης των πουλερικών» έπαψε κάποια στιγμή να αποτελεί αντικείμενο παρουσίασης από τα μέσα, παρότι η πραγματική κρίση δεν έληξε.
  - (β) από τη συσχέτιση της παρέλευσης των ημερών με την εναλλαγή κορύφωσης και εκτόνωσης της κρίσης (απλώς παρατηρώντας το σημείο της διαδοχής των δημοσιευμάτων όπου υπάρχει περισσότερο πανικός, θυμός, ανημποριά, φόβος, ανεξέλεγκτα ενδεχόμενα, καταλογισμός ευθυνών, λιγότερη ετοιμότητα, σχετικοποίηση επιστημονικού λόγου, θυματοποίηση πολιτών).
  - (γ) από το ότι στη διαδοχή των ημερών περνάμε από ρεπορτάζ σε άρθρα γνώμης (όπου η κρίση εμφανίζεται ως εκ των υστέρων σχολιαζόμενη κατάσταση).
  - (δ) από τα sections, δηλαδή από το ότι το ζήτημα μετατρέπεται από «εξωτερικά νέα» σε «κύριο θέμα» ή «εσωτερική επικαιρότητα». Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί και η ανάλυση της θεματικής «γεωγραφική εγγύτητα του κινδύνου».

6. Η υπόθεση, που συνάδει με την κλασική θέση της θεωρίας του ρίσκου, είναι ότι η επιστημονική γνώση αποτελεί ένα πλαίσιο εμπιστοσύνης, ένα εχέγγυο για την διατήρηση του κοινωνικού δεσμού, όπου οι μάζες φαντασιοκοπούν και υστεριάζουν, ενώ οι επιστήμονες τις γειώνουν μεταφέροντάς τους την αλήθεια (όπου το ενδεχόμενο για να συμβεί το κακό είναι μεν υπαρκτό, αλλά ανοικτό και όχι αναγκαίο). Ως προς αυτή την υπόθεση, παρουσιάστηκε απόκλιση από μέρος των δημοσιευμάτων που προέκυψαν κατά το τέλος της εμφάνισης της κρίσης από τα μέσα. Προέκυψαν άρθρα που παρουσιάζουν τους επιστήμονες ως εκείνους που κατασκευάζουν –και κατασκεύασαν, στην παρούσα περίπτωση- μυθοπλαστικά σενάρια κρίσης, αν και βασισμένα σε αληθή στοιχεία και ενδεχόμενα. Με αυτήν την απόκλιση συσχετίστηκαν συγκινήσεις που καθησυχάζουν ή συγκινήσεις που τροφοδοτούν με ανεξέλεγκτο τρόπο (πανικός, φόβος, θυμός, αβοηθησία) τη φαντασία των αναγνωστών των εφημερίδων, και χρησιμοποιήθηκε, ως μεθοδολογικό εργαλείο και στις συνεντεύξεις, ένα «μυθοπλαστικό σενάριο κρίσης». Τα ευρήματα έδειξαν ότι, όσον αφορά στις συγκινήσεις, υπερκυριαρχεί ο συγκινησιακός εσμός απειλή, φόβος, αγωνία, ενώ περιέργως, δεύτερος ο σχεδόν αντίποδας συγκινησιακός εσμός, καθησυχασμός, κατευνασμός, ψυχραιμία. Παρότι οι πολίτες εκτίθενται σε φοβικές ειδήσεις γύρω από τη διατροφική διαδικασία, στην πράξη εξαρτώνται (λ.χ. εμπιστεύονται ή καταλογίζουν) από τους θεσμούς.
7. Με την εμφάνιση μίας κρίσης, η τάση των έντυπων ΜΜΕ είναι να θεματοποιήσουν εξαρχής ως βασικούς δρώντες τους «γιατρούς» παρά την «κυβέρνηση», την οποία φαίνεται να παρουσιάζουν ως περισσότερο απαραίτητη σε μία δεύτερη φάση, μεσούσης της κρίσης, ενώ στην εκτόνωση της κρίσης φαίνεται να την υποθεματοποιούν απότομα, να τη θεωρούν ως δρώντα, λιγότερο κρίσιμο από ότι οι «γιατροί». Η κυβέρνηση αποτελεί, για το λόγο των ΜΜΕ, ένα εναλλακτικό, ως προς τα φάρμακα, θεραπευτικό σημαίνον, για τα ανεξέλεγκτα ενδεχόμενα στα οποία εκτιθέμεθα από την κρίση.
8. Κατά την έντυπη αποτύπωση της κρίσης, η ετοιμότητα και ο καταλογισμός ευθυνών θεματοποιούνται μαζί, ως πλαίσια συναφή και συνυπάρ-

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

χοντα. Θα μπορούσαμε εδώ να υποστηρίξουμε ότι, κατά τα δημοσιεύματα, η αναπαράσταση της ετοιμότητας δεν υπάρχει από μόνη της ή από την τεχνολογική επάρκεια της χώρας, αλλά εξαρτάται και παίρνει υπόσταση από την άσκηση της δυνατότητας καταλογισμού ευθυνών σε κάποιον προσδιορισίμο (και όχι ασαφή και αγωνιώδη) *δρώντα*, που μπορεί να συνδεθεί με συγκεκριμένο φόβο για κάποιον απτό κίνδυνο. Ωστόσο, παρατηρούμε πως στο αποκορύφωμα της κρίσης, τα ΜΜΕ (ακόμη και όταν τείνουν να τρομάζουν το κοινό τους) είναι αρκετά επιφυλακτικά, ως προς το να συνδέσουν συγκεκριμένους επικρατειακούς δρώντες με το αίσθημα του πανικού, αλλά και με την κατευναστική επάρκειά τους.

9. Παρατηρήσαμε πως εκεί όπου υπερθεματοποιείται το έλλειμμα εμπιστοσύνης, κυρίαρχο θέμα που εμφανίζεται είναι τα φάρμακα. Δηλαδή φαίνεται πως τα φάρμακα «βουλώνουν» την «τρύπα της εμπιστοσύνης» ως μη όφειλαν (εφόσον ήταν γνωστό πως η επίλυση του προβλήματος δεν ήταν θέμα φαρμάκων).
10. Αξίζει να αναφερθεί, πως όταν στους συνεντευξιαζόμενους παρουσιάστηκε ένα φανταστικό σενάριο πανδημίας, εντοπίστηκαν δύο αντίθετες τάσεις: Είτε οι άμυνες των συνεντευξιαζόμενων που εμφανίζονται «λογικοί, αποστασιοποιημένοι και ψύχραιμοι» «*καταρρέουν*» και εκφράζονται έντονα συναισθήματα φόβου, αγωνίας, πανικού και αυτοπαραίτησης, είτε οι άμυνες *είναι τόσο ισχυρές* που αρνούνται καν να απαντήσουν σε υποθετικά σενάρια χωρίς υπόσταση. Όσοι, ωστόσο, απαντούν αναφέρουν ότι θα ακολουθούσαν πιστά τις οδηγίες των επιστημόνων και δε θα αναλάμβαναν καμία προσωπική ή ομαδική πρωτοβουλία.
11. Βάσει μίας περαιτέρω ανάλυσης των υποθέσεων εργασίας, αθροίστηκαν οι δρώντες «τρίτες χώρες», «διεθνή θεσμικά όργανα εκτός ΕΕ» και «Αμερική» υπό τον όρο «*μακρινές χώρες*» και αντιπαραβλήθηκαν με όλους τους άλλους δρώντες, που στα δημοσιεύματα συνυπάρχουν με την *εγγύτητα κινδύνου* (και όχι τους άλλους δρώντες εν γένει). Αυτό, επειδή θεωρήθηκε ότι εάν «μακρινές χώρες» συνδέονται με υψηλή στατιστική σημαντικότητα με την «εγγύτητα του κινδύνου», τότε το

εν λόγω θέμα δεν αφορά απλώς κάποια γεωγραφική γειτνίαση, αλλά μία «*ψυχοαναπαραστατική εγγύτητα ή μακρυνότητα*». Στους πίνακες συνάφειας, μεταξύ του θέματος «γεωγραφική εγγύτητα» και των δρώντων (α) «μακρινές χώρες» και (β) όλοι οι υπόλοιποι δρώντες που συνδέονται στατιστικά με τη γεωγραφική εγγύτητα, η στατιστική επεξεργασία έδειξε ότι: η ψυχοαναπαραστατική εγγύτητα του κινδύνου συνδέεται ποσοστιαία κατά 70,5% με τις «μακρινές χώρες» (χώρες εκτός ΕΕ, Αμερική, Διεθνή θεσμικά όργανα εκτός ΕΕ), και μόνο σε ποσοστό 48,0% με τους υπόλοιπους δρώντες. Αυτά, ενώ η «εγγύτητα του κινδύνου» εν γένει εμφανίζεται ως θέμα στα δημοσιεύματα σε ποσοστό 59%. Αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι η εγγύτητα του κινδύνου δεν αφορά απλώς ένα γεωγραφικό μέτρο, αλλά κάτι άλλο (που συνδέεται με άλλες ενδείξεις της έρευνας ότι είναι συγκινησιακό και ψυχοαναπαραστατικό). Κάτι τέτοιο ενισχύει στατιστικά την υπόθεση πως όταν υπάρχει μία κρίση οι εφημερίδες τείνουν από κάποια σκοπιά να απωθήσουν με έμμεσο τρόπο το τραυματικό στοιχείο της κρίσης (παρότι εν πρώτοις οι λεζάντες και οι φωτογραφίες μας τρομάζουν, τα κείμενα τείνουν εάν ιδωθούν συνολικά να μην το κάνουν). *Απωθείται η τραυματικότητα της εγγύτητας του κινδύνου που ενδέχεται (ρίσκο) να βρίσκεται στο «ίδιο μας το σπίτι», εμφανίζοντας ότι οι βασικοί δρώντες που σχετίζονται με «εγγύτητα του κινδύνου» βρίσκονται μακριά μας σε κάποιο ψυχοαναπαραστατικά «τρίτο κόσμο».*

Συντάκτης κειμένου:
Νίκος Στασινόπουλος

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Στασινόπουλος, Ν., Περεζούς, Κ., Δήμου, Μ., Δεμερτζής, Ν., & Χατζούλη, Α. (2005). Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης. *Ερευνητική Έκθεση 1*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 90 σελίδες.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

- Στασινόπουλος, Ν., & Χατζούλη, Α. (2006). Διατροφική διακινδύνευση – Ανάλυση περίπτωσης διαχείρισης κρίσης διατροφικής διακινδύνευσης από Ελληνικές εφημερίδες. *Ερευνητική Έκθεση 2*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 45 σελίδες.
- Στασινόπουλος Ν. Περεζούς, Κ., Δήμου, Μ., Σίμωση, Μ., Γιαλαμάς, Β., & Χατζούλη Α. (2007). *Περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης: Η περίπτωση της γρίπης των πουλερικών*. *Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 99 σελίδες.
- Στασινόπουλος Ν. Σίμωση, Μ., Σινίκη, Μ., & Χατζούλη, Α. (2007). *Περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης: Η περίπτωση της γρίπης των πουλερικών*. *Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 183 σελίδες.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- Στασινόπουλος, Ν., & Χατζούλη, Α. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο: «Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις περιβαλλοντικής και βιοτεχνολογικής διακινδύνευσης», στο *5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Ψυχολογίας* (Πήλιο, Οκτώβριος 2005).
- Χατζούλη, Α. (2005). Εισήγηση με τίτλο: «Προς μία κουλτούρα της θεραπείας», στο *1^ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα "Evidence based Medicine on CNS and Chronic Organic Disorders"* (Καππαδοκία, Τουρκία, Οκτώβριος 2005).
- Χατζούλη, Α. (2007). Συμμετοχή σε στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «ΜΜΕ - Πληροφόρηση σε θέματα υγείας». *Ελληνική Εταιρεία Μελέτης Ψυχοσωματικών Προβλημάτων*, (Αθήνα, Νοέμβριος 2007).

5.3

Η νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα

Επιστημονικός υπεύθυνος: Νίκος Δεμερτζής

Ερευνητική ομάδα: Αντώνης Αρμενάκης, Νίκος Γεωργαράκης, Μπέτινα Ντάβου, Νίκος Μπουμπάρης, Διονύσης Πάνος, Κατερίνα Σπετσιώτου, Γιάννης Σταυρακάκης, Παναγιώτης Χαλάτσης, Νικόλας Χρηστάκης.

Χρηματοδότηση: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (Μάιος, 2005)

Συνεργασία: Εργαστήριο Πολιτικής Επικοινωνίας και Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεωρητικό πλαίσιο

Η νέα γενιά βρίσκεται σήμερα ενεργά στο προσκήνιο. Η κατάσταση, σε όλες τις βαθμίδες της παιδείας, πολλαπλασιάζει τους λόγους περί νεολαίας, αλλά και τους λόγους της νεολαίας. Τι εννοούμε όμως όταν προφέρουμε τις λέξεις «νέοι», «νέα γενιά», «νεολαία»; Προφανώς η απάντηση δεν είναι μία. Η νέα γενιά δεν είναι μία ενιαία κοινωνική κατηγορία, δεν παραπέμπει σε μία μόνο πραγματικότητα θεμελιωμένη σε κάποια αναλλοίωτη ουσία, ούτε είναι δυνατόν να αποτυπωθεί με μονοσήμαντο και οριστικό τρόπο. Οι ποικίλες κοινωνικές απαιτήσεις από τη νέα γενιά, οι σχέσεις της με τις άλλες γενιές, η οικογενειακή δομή, οι προσδοκίες και τα αδιέξοδα των νέων σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, ανασυντίθενται διαρκώς με πολύπλοκους και αντιφατικούς τρόπους σε μία συνεχή διαλεκτική αναπαραγωγής του υπάρχοντος, αλλά και δυναμικής ανακατασκευής του. Το ίδιο ανασυντίθενται και οι στάσεις και αναπαραστάσεις για τους νέους, όπως και οι στάσεις και οι αναπαραστάσεις των ίδιων των νέων για τον εαυτό τους και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο στο

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

οποίο ζουν και εντός του οποίου καλούνται να αρθρώσουν τις επιθυμίες τους, να συγκροτήσουν τις ταυτότητές τους, να διαχειριστούν τις πιέσεις και τις δυσανεξίες της σύγχρονης ζωής, και να κατακτήσουν το μέλλον τους. Οι κοινωνικές επιστήμες οφείλουν να αποτυπώσουν την πραγματικότητα αυτή, να αναδείξουν τις αξονικές της παραμέτρους και να ερμηνεύσουν τα προεξάρχοντα χαρακτηριστικά τους.

Όλοι, σήμερα, μιλούν για τους νέους ή εξ ονόματος των νέων. Σπάνια όμως αποτυπώνονται οι γνώμες των ίδιων των νέων, σπάνια αναδεικνύεται ο ίδιος ο λόγος τους, οι στάσεις και αναπαραστάσεις τους. Ακόμα όμως και όταν αποτυπώνονται, αυτό συνήθως γίνεται με έναν εργαλειώδη και μηχανιστικό τρόπο. Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να ανα-συνθέσει ορισμένες κομβικές στάσεις και αναπαραστάσεις της νέας γενιάς, όπως αρθρώνονται από τους ίδιους τους νέους στη σημερινή συγκυρία και με βάση ερωτήματα που προκύπτουν τόσο από τον ίδιο το δημόσιο λόγο όσο και από τους προσανατολισμούς της σύγχρονης έρευνας. Για την αποφυγή αναγωγικών ολισθημάτων χρησιμοποιεί μία ποικιλία μεθόδων (ποσοτικών, ποιοτικών, ερμηνευτικών) τις οποίες διαπλέκει υποβάλλοντάς τις σε αμοιβαίο αλληλοέλεγχο. Αναμφίβολα, κάθε προσπάθεια αυτού του είδους υπόκειται σε περιορισμούς (χρονικούς, οικονομικούς, μεθοδολογικούς, κ.λπ.). Η διεπιστημονική σύνθεση δεν είναι πάντα αρμονική, ούτε είναι σε θέση να μας προσφέρει τελικές λύσεις. Ίσως όμως να μπορεί να συνθέσει την ευρύτερη εικόνα του παζλ με εναργέστερο τρόπο και να λειτουργήσει ως ερέθισμα για περαιτέρω συζήτηση και για την ανάπτυξη ερμηνειών με μεγαλύτερη εμβέλεια.

Σύνοψη μεθόδου

Η εμπειρική διερεύνηση του ερευνητικού αντικειμένου αναπτύχθηκε σε τρεις διακριτές αλλά συνδεδεμένες διαστάσεις:

1. Ποσοτική-δειγματοληπτική έρευνα.
2. Ποιοτική έρευνα με τη χρήση της αντίστοιχης μεθοδολογίας.
3. Ανάλυση και συγκριτική/ερμηνευτική σύνθεση των ευρημάτων των δύο προσεγγίσεων σε μια, όσο το δυνατόν, πιο ευρεία και περιεκτική εικόνα της σύγχρονης ελληνικής νεολαίας.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

Αρχικά, ακολουθήθηκε η διεθνώς ισχύουσα, για τις έρευνες αυτές, εμπειρική μεθοδολογία με την τεχνική του ερωτηματολογίου. Διενεργήθηκε πανελλαδική ποσοτική-δειγματοληπτική έρευνα σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 1.600 ατόμων μέσω της οποίας ερευνώνται γνώσεις, στάσεις, απόψεις, πεποιθήσεις, αξίες και χαρακτηριστικά όπως τα δηλώνουν οι συμμετέχοντες. Γεωγραφικά, η έρευνα κάλυψε το σύνολο της χώρας, συμπεριλαμβανομένων των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου και τρεις ηλικιακές κατηγορίες: 15-17, 18-24 και 25-29 ετών.

Στο πεδίο της μεθοδολογικής συσχέτισης, η ερευνητική επιλογή που προκρίθηκε ήταν εκείνη της ποιοτικής μεθόδου των συνεντεύξεων βάθους. Έτσι, σε μια δεύτερη φάση διενεργήθηκαν 18 ανοικτές συνεντεύξεις βάθους. Στην προκειμένη περίπτωση και με βάση το γενικό ερευνητικό ερώτημα, αναφορικά με το προφίλ της ελληνικής νεολαίας σήμερα, οι βασικές θεματικές ενότητες που οδήγησαν την ποιοτική έρευνα προέκυψαν από τους βασικούς άξονες του ερωτηματολογίου που κατασκευάστηκε για την ποσοτική. Τα θέματα που προκύπτουν από αυτούς τους βασικούς άξονες παραπέμπουν στην ευρύτερη κουλτούρα και στις πρακτικές των νέων σήμερα. Για την αναλυτική και εις βάθος διερεύνηση του λόγου, που αναδεικνύει τα ζητήματα που μας απασχολούν, υιοθετήθηκε η τεχνική της ημι-δομημένης συνέντευξης βάθους.

Κύρια ευρήματα

Η νεανική ιδιότητα και η ίδια η έννοια της νεολαίας δεν είναι φαινόμενα υπερϊστορικά, αλλά αναδύονται στη σημερινή τους μορφή και εδραιώνονται στη Δύση από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά. Υπογραμμίζεται, επίσης, ότι είναι μέσα στην ιδεολογική (ατμό)σφαιρα του ηδονιστικού καταναλωτισμού και της κουλτούρας των μέσων που η παρατεταμένη εκπαίδευση των νέων και η βοήθεια που παρείχε στους νέους ανθρώπους το κοινωνικό κράτος έδωσαν ώθηση στις μελέτες της νεολαίας και της νεανικής κουλτούρας, καθώς και στην εμφάνιση εν γένει των νεανικών σπουδών (youth studies). Βεβαίως οι μελέτες αυτές, που άνθισαν μετά τη δεκαετία του '60, παραλλάσσουν από χώρα σε χώρα και από περίοδο σε περίοδο.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Στην Ελλάδα η έρευνα για τη νεολαία, συγκριτικά με το εξωτερικό, καθυστέρησε κατά μία εικοσαετία. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται τόσο στη σχετικά περιορισμένη διαφοροποίηση της ελληνικής κοινωνίας όσο και στην κατάσταση που επικρατούσε τότε στην εγχώρια, ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα. Διαπιστώθηκε πάντως ότι ο αριθμός των ελληνικών ερευνών δεν είναι ευκαταφρόνητος, δεδομένων των εξακολουθητικά περιορισμένων δυνατοτήτων της κοινωνικής έρευνας στη χώρα μας.

Ακολουθώντας τη θεωρητική γραμμή ενός ήπιου κονστρουξιονισμού, η νεολαία αποτελεί μία ιστορική-κοινωνική κατασκευή. Τόσο ως ταυτότητα, όσο και ως δέσμη προτύπων συμπεριφοράς, αλλά και ως κοινωνική αναπαράσταση, η «νεολαία» προσδιορίζεται κοινωνικά στο πλαίσιο της καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Έτσι, η νεολαία διακρίνεται, πρωτίστως, όχι για τις βιολογικές αλλά για τις κοινωνικές της ιδιότητες: για τον ιδιαίτερο τρόπο που το ενορμητικό της δυναμικό, η βιοτική της υπόσταση, μορφοποιείται, ρυθμίζεται και αναπαρίσταται διαφορετικά από κοινωνία σε κοινωνία, από ομάδα σε ομάδα, από συγκυρία σε συγκυρία, και από ταυτότητα σε ταυτότητα (συλλογική αλλά και ατομική).

Στο πλαίσιο, τώρα, της ανάπτυξης των νεωτερικών κοινωνιών και ιδιαίτερα κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, αδρογραφούνται στον κοινωνιολογικό στοχασμό τρεις συνθήκες δυναμικής αλληλενέργειας του νεανικού πληθυσμού με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Πρώτον, στη «νεωτερική συνθήκη» εισάγεται και καθιερώνεται η έννοια «νεολαία» ως ιδιαίτερη ηλικιακή και κοινωνική κατηγορία. Φορέας κοινωνικής αλλαγής και προόδου αφενός, παρέκκλισης και ανομίας αφετέρου, η νεολαία συνδέεται με την ανάπτυξη ενός οργανωμένου θεσμικού πλαισίου εκπαίδευσης, επιτήρησης και παροχών στο αναπτυξιακό πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας. Δεύτερον, στη λεγόμενη «μετανεωτερική συνθήκη» αναπτύσσονται συλλογικές και ατομικές ζώνες αυτοέκφρασης του νεανικού πληθυσμού, μέσα κυρίως από την κατανάλωση, τη διασκέδαση, τα ΜΜΕ και τις πολιτιστικές τεχνολογίες. Οι «αυτόνομες» αυτές ζώνες πολιτισμικών προτύπων και πρακτικών παρακάμπτουν, αμφισβητούν ή μεταλλάσσουν το πλαίσιο των παραδοσιακών φορέων κοινωνικοποίησης. Τρίτον, στη «συνθήκη της διακινδύνευσης», που πάντως δε διαφοροποιείται χτυπητά από

την προηγούμενη, αναπτύσσονται ποικίλα εξατομικευμένα πρότυπα, τόσο της ενήλικης, όσο και της νεανικής ζωής. Η απουσία ενός εδραίου κέντρου κοινωνικής οργάνωσης δυσχεραίνει την ευκρινή διαμόρφωση ενός σταθερού πλαισίου παροντικής δράσης και μελλοντικών προσδοκιών. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σήμερα τα ηλικιακά όρια της νεολαίας έχουν διευρυνθεί (ορίζονται από τα 15 έως τα 29 έτη) και ότι εξαιτίας των εξατομικευμένων διαφοροποιήσεων του νεανικού πληθυσμού, άτομα άνω των 30 ετών είναι δυνατό να συμμετέχουν ενεργά σε νεανικές δραστηριότητες δίχως να θεωρείται ότι «παλιμπαιδίζουν».

Ο σχεδιασμός της έρευνας και η επεξεργασία του σχετικού εμπειρικού υλικού έγινε έτσι, ώστε να διερευνηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο οι κοινωνικο-πολιτισμικές αυτές διαστάσεις που ορίζουν σήμερα τη νεολαία ως έννοια και ως εμπειρία. Ο πληθυσμός, στον οποίο αναφέρεται η έρευνα, εστιάζεται στην ηλικιακή ομάδα 15-29 ετών, που κρίθηκε σωστό να επιμερισθεί στις επιμέρους υπο-ομάδες: 15-17, 18-24 και 25-29 ετών. Με τη διαμέριση αυτή καλύπτονται τρία κριτήρια που συνδέονται με κοινωνικού τύπου, βιωματικές εμπειρίες των νέων στις νεωτερικές και υστερονεωτερικές κοινωνίες: το κριτήριο της ένταξης στην παραγωγική διαδικασία (υπό ένταξη vs ενταγμένη), το κριτήριο της μόρφωσης, καθώς επίσης και ένα κριτήριο που συνδέεται με το ψυχολογικής διάστασης συνεκτικό βίωμα της εφηβείας.

Το ερευνητικό υλικό μελετήθηκε και βάσει άλλων κοινωνικο-δημογραφικών μεταβλητών (φύλο, μόρφωση, περιοχή κατοικίας, συνθήκες ζωής). Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι περισσότεροι νέοι ζουν με τους γονείς τους και είναι, βεβαίως, ανύπαντροι/ες. Εκείνο όμως που φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι το 30% των παντρεμένων εξακολουθούν να διαμένουν με την οικογένειά τους, κάτι που δείχνει ότι παρ' όλες τις νέες μορφές οικογένειας που έχουν εμφανισθεί και στην ελληνική κοινωνία, ο εν λόγω θεσμός στη χώρα μας εξακολουθεί να επιτελεί σημαντικές λειτουργίες.

Σχεδόν όλοι περιγράφουν μία πιεστική καθημερινότητα, στην οποία καλούνται να ανταποκριθούν. Η συνύπαρξη με τους φίλους εμφανίζεται εξαιρετικά σημαντική, όμως μία αίσθηση αποξένωσης φαίνεται να πλημ-

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

μυρίζει τους νέους μέσα από τις καθημερινές τους πρακτικές. Βασική αιτία για αυτό είναι η επαγγελματική ανασφάλεια που τους περιβάλλει. Στη σκέψη τους, η δουλειά, ως βασική προτεραιότητα, δεν έχει μόνο υλική ή οικονομική διάσταση. Εμφανίζεται και ως κάτι το οποίο επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την προσωπική ταυτότητα και τη θέση τους μέσα στο συνολικότερο κοινωνικό περιβάλλον. Δεν είναι, λοιπόν, μόνο η απόκτηση επαγγελματικών προσόντων μέσα από την (ανώτατη κυρίως) εκπαίδευση εκείνο που μετράει, αλλά και η αναγνώριση που προσδοκούν να αποκτήσουν μέσω του επαγγέλματος και αυτό είναι κάτι που τους πιέζει.

Ένα προνομιακό πεδίο της νεανικής δραστηριότητας είναι η χρήση των νέων τεχνολογιών της επικοινωνίας και των μέσων ενημέρωσης. Επιβεβαιώνεται, καταρχήν, η διεθνής τάση διαμόρφωσης ενός ψηφιακού χάσματος ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, σε κέντρο και περιφέρεια και ανάμεσα στους λιγότερο και περισσότερο μορφωμένους νέους. Γενικότερα, στη χρήση νέων τεχνολογιών εκτός της κινητής τηλεφωνίας, της οποίας η διείσδυση είναι γενικευμένη και ισομερώς κατανεμημένη, παρατηρείται μία συστηματική υπεροχή του κέντρου έναντι της περιφέρειας και των πλέον μορφωμένων έναντι των λιγότερο ενώ διαφαίνεται επίσης ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών μέσων γίνεται συμπληρωματικά και όχι ανταγωνιστικά σε σχέση με την άμεση επικοινωνία, ιδίως με αγαπημένα πρόσωπα, όπως οι φίλοι τους. Εξάλλου, δίχως επιμέρους στατιστικές διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο, τις ηλικιακές ομάδες, την οικογενειακή κατάσταση και τον τόπο διαμονής, το 78% των νέων που ερωτήθηκαν βλέπει καθημερινά τηλεόραση έως τρεις ώρες (μόνη αλλά κρίσιμη διαφοροποίηση παρατηρήθηκε στους πιο μορφωμένους, που παρακολουθούν λιγότερο). Παράλληλα, και ανεξαρτήτως των επιμέρους τιμών του ύψους της τηλεθέασης, το ίδιο το μέσο δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα αξιόπιστο στα μάτια της νέας γενιάς χωρίς όμως αυτή η επικριτική διάθεση να οδηγεί σε έμπρακτη αποστασιοποίηση.

Σχεδόν σε κάθε έρευνα νεολαίας μελετώνται οι κοινωνικές αξίες και η ιεράρχηση των προβλημάτων τους. Από την ανάλυση φαίνεται ότι, σύμφωνα με όσα δηλώνουν οι νέοι, το πλέον σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν η χώρα αλλά και οι ίδιοι προσωπικά είναι η ανεργία και η

οικονομική κατάσταση, κάτι άλλωστε που απασχολεί φυσιολογικά και το γενικό πληθυσμό σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Μπροστά στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, οι νέοι φαίνεται να προτάσσουν ορισμένες αξίες που λειτουργούν ως συναισθηματική ασπίδα. Η οικογένεια προβάλλεται ως η πλέον σημαντική αξία, σχεδόν απόλυτη και απρόσβλητη. Πάντως, παρόλο που τα κυριότερα προσωπικά προβλήματα που δηλώνουν οι νέοι είναι οικονομικής φύσεως, το «χρήμα» και η «καριέρα» δεν αξιολογούνται με ιδιαίτερα υψηλή βαθμολογία εν συγκρίσει προς άλλες κοινωνικές αξίες όπως η «φιλία», ο «έρωτας» κ.λπ.

Από την επεξεργασία των απαντήσεων σχετικά με τη θρησκευτικότητα των νέων, προέκυψε ότι οι περισσότεροι νέοι στην Ελλάδα σήμερα, σχεδόν το 60%, εκτός από τις τυπικές κοινωνικές υποχρεώσεις (γάμοι, κηδείες κ.λπ.), εκκλησιάζονται μόνο στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές. Μεταξύ άλλων, εξετάστηκε η πίστη των Ελλήνων νέων σε ένα κεντρικό σημείο αναφοράς του χριστιανικού δόγματος: την ανάσταση των νεκρών. Τα ευρήματα έδειξαν κάτι όχι και τόσο αυτονόητο: η πλειοψηφία, δεν πιστεύει στη βασική αυτή παραδοχή της χριστιανικής επαγγελίας. Οι περισσότεροι μάλιστα είναι επιφυλακτικοί στο να αποκαλέσουν τον εαυτό τους «θρήσκο» και, εν πάση περιπτώσει, η «θρησκεία», ό,τι και αν σημαίνει η λέξη αυτή για τους νέους, θεωρείται σημαντική μεν, πλην όμως όχι σημαντικότερη άλλων κοινωνικών αξιών. Γενικά, η σχέση με τη θρησκεία φαίνεται να έχει μία κάπως αποστασιοποιημένη μορφή για τους νέους και να αποτελεί μία «προσωπική υπόθεση» που δεν υπακούει αναγκαστικά στην κυρίαρχη εκκλησιαστική διδασκαλία. Αρνητικά σχόλια και δυσπιστία εκφράζονται μάλιστα για την εκκλησιαστική ιεραρχία και τις πρακτικές της.

Το πλέον ανθεκτικό, δηλαδή, τμήμα της αναπαράστασης της νέας γενιάς για τον εαυτό της αποτελείται από αντιφατικά στοιχεία: δίπλα στη ζωντάνια, το μέλλον και την ελπίδα υπάρχουν τα προβλήματα, η ανευθυνότητα», η ανεργία, η αδιαφορία και η αρνητική αυτο-εικόνα. Από την ανάλυση των λέξεων και των θεματικών κατηγοριών που συγκροτούν τον πυρήνα της αναπαράστασης, και μέσω των οποίων κατηγοριοποιείται η «νέα γενιά», διαπιστώνεται έλλειψη συνεκτικότητας και κατακερματισμός. Τούτο συνάδει με ένα συναισθημα γενικευμένης ανασφάλειας που

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

λειτουργεί ως το βασικό «χαρακτηριστικό–ομπρέλα» κάτω από το οποίο ενυπάρχουν επιμέρους αρνητικά χαρακτηριστικά όπως η ανεργία, ο κίνδυνος της οικονομικής ανέχειας, ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε λίγους οικονομικά ισχυρούς και σε πολλούς οικονομικά αδύναμους, ενώ επεκτείνεται και σε ένα ακόμη ευρύτερο επίπεδο διακινδύνευσης με την αναφορά στο διεθνές περιβάλλον. Σ' αυτήν ακριβώς την προβληματική, εφαρμόστηκε η κλίμακα απελπισίας του Beck (Beck Hopelessness Scale) και βρέθηκε ότι η συνολική μέση τιμή είναι 4.3 (ελαφρά απελπισία). Η τιμή αυτή είναι αξιοπρόσεκτη καθώς, σε σχέση με άλλους νεανικούς πληθυσμούς, κυμαίνεται σε σχετικά υψηλό επίπεδο. Ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του μέλλοντος, καταγράφηκε ένα έλλειμμα ελπίδας που συνδέεται με μία μάλλον απαισιόδοξη διάθεση για το μέλλον, το οποίο οι νέοι και οι νέες βλέπουν ασαφές και αβέβαιο χωρίς να «προφταίνουν» να δημιουργήσουν μία σαφή εικόνα για αυτό.

Απέναντι στην ανασφάλεια του εξωτερικού περιβάλλοντος και την αβεβαιότητα του μέλλοντος, οι νέοι και οι νέες διαθέτουν «εσωτερικούς» και ιδιωτικούς μηχανισμούς άμυνας. Εκτός από την οικογένεια, ένα δίκτυο ασφαλείας περιλαμβάνει και τις διαπροσωπικές σχέσεις και από την άποψη αυτή διαπιστώνεται ότι η διαπροσωπική στήριξη λειτουργεί ακόμη ικανοποιητικά. Οι νέοι, κατά κανόνα, έχουν την ικανότητα να αποκοτούν φίλους, έχουν κάποιον με τον οποίο να μπορούν να μιλήσουν για προσωπικά θέματα. Οι στενοί φίλοι είναι η αναμφισβήτητη πρωτογενής ομάδα που μαζί ή έστω μετά την οικογένεια περιβάλλει το άτομο με το προστατευτικό κουκούλι της συμπάθειας. Πέραν αυτού όμως, διάχυτη είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης στο γενικευμένο Άλλο και στους θεσμούς. Αυτό δείχνει μία διάζευξη ανάμεσα στο μικρόκοσμο των οικογενειακών, φιλικών συναναστροφών και στον κόσμο της δημόσιας παρουσίας, όπου το «αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο» κυριαρχεί. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο καθώς στην αντίληψή των νέων καταδεικνύεται η απουσία του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος ως παράγοντα υποστήριξης στην επίτευξη των στόχων και των σχεδίων τους.

Γι' αυτούς ακριβώς τους αρνητικούς κοινωνιοκεντρικούς προσανατολισμούς διαπιστώνεται η έκφραση δυσπιστίας απέναντι σε συγκεκριμένους

θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας. Πρωτίστως, βέβαια, δυσπιστία εκδηλώνεται απέναντι σε πολιτικούς θεσμούς όπως τα κόμματα, η βουλή, η κυβέρνηση, η δημόσια διοίκηση. Η δυσπιστία αυτή συνοδεύεται μάλιστα από μία έντονα προσλαμβανόμενη διαφθορά που αποδίδεται στη δημόσια ζωή της χώρας. Ασφαλώς, τα δεδομένα αυτά δεν είναι άσχετα προς τη γενικότερη καχεξία της κοινωνίας πολιτών, διαχρονικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, το οποίο οφείλεται στην ιδιότυπη πορεία που ακολούθησε η χώρα προς τη νεωτερικότητα. Δεν προκαλεί εντύπωση, λοιπόν, το γεγονός ότι η πλειονότητα των νέων δε συμμετέχει σε κανενός είδους οργάνωση συλλογικής δράσης όπως επίσης και σε εθελοντικές δραστηριότητες, παρά το εφήμερο διάλειμμα των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Παράμετροι πάντως όπως το φύλο, η ηλικία και η μορφή διαδραματίζουν κομβικό ρόλο, όσον αφορά τη μορφή που λαμβάνει η κοινωνική συμμετοχή. Από την ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων διαπιστώθηκε, μεταξύ άλλων, ότι υπάρχει ένα υποφώσκον δυναμικό εθελοντισμού που με την κατάλληλη ενθάρρυνση θα μπορούσε να ενεργοποιηθεί. Στην αναπαράσταση του «εθελοντισμού» συνυπάρχουν η «βοήθεια» και η «ανιδιοτέλεια» με την «κοροϊδία» και ο τρόπος που ρηματικά υπακούει, τρόπον τινά, στο «πρέπει» της τρέχουσας πολιτικής ορθότητας. Έτσι, δηλώνουν γενικά ότι τους ενδιαφέρει ο εθελοντισμός και ότι θα στρατεύονταν, χωρίς όμως να φαίνονται καθόλου έτοιμοι ή διατεθειμένοι να περάσουν στην πράξη. Οπότε, το μέλλον του νεανικού εθελοντισμού στην Ελλάδα, εν αντιθέσει προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, παραμένει αβέβαιο, παρά την «αναλαμπή» των Ολυμπιακών Αγώνων.

Η εκφρασμένη επιφυλακτικότητα των νέων απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, επηρεάζεται από και επηρεάζει καίρια την αναπαράσταση της πολιτικής καθώς την κατηγοριοποιούν με έναν πολύ συνεκτικό και αδιαμφισβήτητο αρνητικό τρόπο. Είναι μονοσήμαντα αρνητική και δυσανεκτική και εκφράζεται με κατηγορήματα του τύπου «ψέματα», «διαφθορά», «υποσχέσεις», «διαπλοκή», «αναξιοπιστία», «κοροϊδία», «απάτη» κ.λπ. Είναι αλήθεια πως η δυσπιστία έναντι του πολιτικού συστήματος και των πολιτικών αποτελεί μία σταθερά που σηματοδοτεί πλέον τη θέση των νέων έναντι της πολιτικής και της λειτουργίας της στο σύνολο των χωρών

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

της Ευρώπης. Εκ παραλλήλου, τα ευρήματα επιβεβαίωσαν ότι, κατά κανόνα, οι νέοι δεν απορρίπτουν το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα ως τέτοιο, ανεξάρτητα από το ότι ο ένας στους τρεις αμφισβητούν σοβαρά τον άξονα αριστεράς-δεξιάς, κάτι που μάλλον συνδέεται με μια ιδιότυπη αποσυσχέτιση κομματικών ταυτίσεων και τρόπου ζωής, η οποία παρατηρείται τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια και στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα πάντως καταγράφεται μία πλειοψηφική σύγκλιση στο κέντρο του εν λόγω άξονα. Οι νέοι/ες στην Ελλάδα σήμερα θα μπορούσαν να ονομαστούν «έφηβοι του εκσυγχρονισμού», υπό την έννοια ότι τα πρώτα κρίσιμα διαμορφωτικά χρόνια της πολιτικής τους κοινωνικοποίησης ήταν εκείνα των κυβερνήσεων Σημίτη. Ένα ερώτημα που εγείρεται είναι σε τι είδους πολιτική γενιά εξελίσσονται οι έφηβοι αυτοί. Η απάντηση, φυσικά, δεν είναι εύκολη και ασφαλώς δε μπορεί να είναι υπεργενικευτική. Με κάθε επιφύλαξη περί του αντιθέτου, μπορούμε να πούμε ότι η πολιτική συμπεριφορά και στάση των εφήβων του εκσυγχρονισμού είναι και ατομικιστική αλλά και κοινωνιοκεντρική, είναι και δεξιόστροφη και αριστερόστροφη, είναι και παθητική και ενεργητική, σύμπτωμα μιας «μετα-» ή υστερο-νεωτερικής θεώρησης του πολιτικού στην κοινωνία της διακινδύνευσης.

Αν η πολιτική και το πολιτικό προσωπικό είναι στη συνείδηση των νέων αντικείμενα απαξίωσης, το έθνος και η εθνική ταυτότητα είναι, απεναντίας, αντικείμενο ισχυρού συναισθηματικού δεσμού. Αυτό μάλιστα χαρακτηρίζει τους νέους και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η τάση να διαμορφώνεται ισχυρή εθνική ταυτότητα, κατά κανόνα, αποτυπώνει την αμυντική συγκρότηση ευρύτατων στρωμάτων της κοινωνίας απέναντι σε ένα πολύπλοκο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Η συντριπτική πλειονότητα των νέων στη σημερινή Ελλάδα, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση ή τον τόπο κατοικίας, προτάσσουν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ως την πρώτη, μακράν των άλλων, παράμετρο που τους καθιστά υπερήφανους για την εθνική συνείδησή τους, ενώ ο δεύτερος λόγος, για τον οποίο οι νέοι αισθάνονται ότι είναι υπερήφανοι που είναι Έλληνες, είναι η λαϊκή παράδοση. Εάν δε, συνυπολογιστεί ότι ο ένας στους τέσσερις νέους αναγνωρίζει τη θρησκεία ως σημαντικό παράγοντα εθνικής υπερηφάνειας, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι μαζικά οι νέοι αποδίδουν ιδι-

αίτερη βαρύτητα σε παράγοντες που συνδέονται με παραδοσιακά/ιστορικά στοιχεία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας. Η σύγχρονη, ελληνική κουλτούρα και η συμμετοχή της χώρας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι δε φαίνεται να εμπνέει ιδιαίτερα το εθνικό τους συναίσθημα.

Στο τελευταίο αυτό σημείο διαπιστώνεται μία ενδιαφέρουσα κατάσταση. Ούτε ο ένας στους δέκα νέους δεν αναγνωρίζει, στον κεντρικό στρατηγικό στόχο της χώρας, που είναι η ενσωμάτωση της στην κοινή ευρωπαϊκή πορεία, πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση του υψηλού εθνικού συναισθήματός τους. Στο σημείο αυτό η στάση της ελληνικής νεολαίας συμβαδίζει με τις σημαντικές αντιστάσεις που συναντά η ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Εντούτοις, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι περίπου ο ένας στους δύο αναγνωρίζει ότι ένα μέρος της ταυτότητάς του είναι ήδη ευρωπαϊκό, μολονότι αυτό δεν αποτελεί στοιχείο εθνικής υπερηφάνειας. Πρόκειται, μάλλον, για μία γνωστικού, και όχι συναισθηματικού, τύπου αξιολόγηση της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Επιπλέον, διερευνώντας το σχετικό «ευρωσκεπτικισμό» των νέων διαπιστώθηκε ότι εξαρτάται λιγότερο από τη δομή και λειτουργία των θεσμικών οργάνων της Ένωσης και περισσότερο από τη σχέση ανισορροπίας που θεωρούν ότι συνδέει τα μεγαλύτερα με τα μικρότερα κράτη στο εσωτερικό της. Καταγράφεται επίσης, ως αρνητική παράμετρος ο ρόλος της Ένωσης στις διεθνείς σχέσεις και κυρίως η σύμπλευσή της με τις ΗΠΑ στη διεθνή σκακιέρα. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, ο σκεπτικισμός γύρω από την Ευρωπαϊκή Ένωση σχετίζεται και με την αμφιθυμία από την οποία διέπονται οι νεοέλληνες όσον αφορά τη σχέση τους με τη «Δύση» και την «Ευρώπη».

Αυτή η αμφιθυμία συνδέεται και υπερπροσδιορίζεται από τη γενικότερη μεταιχμιακή και ταυτόχρονα σύνθετη και αντιφατική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ελληνική νεολαία στη σημερινή κοινωνία της διακινδύνευσης και η οποία τελικά συνιστά και το αντικείμενο του βιβλίου αυτού. Η δίψα για ζωή, η προοδευτικότητα και το ελευθεριακό πνεύμα, συνυπάρχουν με συντηρητικές, εθνοκεντρικές και ξενοφοβικές τοποθετήσεις. Η εξατομίκευση και η ελευθερία συνδυάζονται με την παραδοσιακή προστασία του οικογενειακού λίκνου, η ελπίδα με την αβεβαιότητα, το

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ρίσκο με την εξασφάλιση, η προσωπική απογοήτευση και αδράνεια αφενός, με τη συλλογική εκδραμάτιση και τη συγκρουσιακή προδιάθεση και συμπεριφορά, αφετέρου. Διατρέχοντας τον κίνδυνο της υπεργενίκευσης, θα λέγαμε ότι οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα είναι ταυτόχρονα κορεσμένοι και στερημένοι. Είναι ίσως αυτός ακριβώς ο συνδυασμός που τους υποχρεώνει να τελούν εν αδρανεία και επί ποδός μαζί, καθιστώντας τους έτσι αστάθμητο παράγοντα του δημόσιου βίου. Στις μέρες μας, πιθανώς, το κοινωνικό διαπιστευτήριο της νεολαίας να είναι η αστάθμητη δράση της και όχι η στερεοτυπική ιδιότητά της ως «δύναμης αλλαγής» και ανανέωσης. Επειδή στην έρευνα αυτή προσπαθήσαμε, όχι μόνο να μιλήσουμε εμείς για τους νέους, αλλά να μιλήσουν και οι νέοι για τον εαυτό τους, φάνηκαν οι απορίες και η αμηχανία, αλλά και οι προσδοκίες και οι ευκαιρίες που χαρακτηρίζουν τη συγκρότηση της προσωπικής και κοινωνικής τους ταυτότητας. Είναι μία ταυτότητα με μεγάλο δυναμικό διαμαρτυρίας, αλλά και αβοηθησίας, ελπίδας και οδύνης, ανοικτότητας και κλειστότητας, τελικά όμως απρόβλεπτη και προκλητική συνάμα.

Τούτων δοθέντων, το μεγάλο στοίχημα είναι ανάμεσα στην αναστοχαστικότητα και την εκδραμάτιση. Αν, δηλαδή, η αντιφατική αυτή κατάσταση θα εμπλουτίσει τα συστήματα αναφοράς των νέων, θα βελτιώσει την αυτο-παρατήρηση, την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθησή τους, ή αν θα οδηγήσει στην αδράνεια, στην παραγωγή εξαρτημένων αντανακλαστικών και την πρόταξη ασυνάρτητων νεοφυλετικών αιτημάτων. Βεβαίως, στη ζωντανή κουλτούρα μιας κοινωνίας, της ελληνικής εν προκειμένω, τα ζητήματα αυτά δεν τίθενται με αμοιβαίως αποκλειόμενο τρόπο, με το σχήμα εκβιαστικών διλημμάτων. Είναι πιο ρευστά και δύσκολα, επιμένουν και επανέρχονται με αινιγματική μορφή. Οπωσδήποτε, οι νέοι (μας) κοιτούν με το βλέμμα της γενιάς τους, από τη σκοπιά της δικής τους γενεαλογικής προοπτικής. Δε διαθέτουν όμως μία ενιαία οπτική για όλα, πώς θα γινόταν άλλωστε; Επιπλέον, το βλέμμα αυτό δεν είναι εξ ορισμού χειραφετητικό, φρέσκο και πολυεστιακό. Μπορεί να κοιτά πίσω, επάνω ή το τίποτα. Μπορεί να μη σαγηνεύει και να μην υπόσχεται. Μπορεί να ζητά χωρίς να ξέρει όμως (ακόμη) τον τρόπο. Σε τελευταία ανάλυση νομίζουμε ότι είναι όλα αυτά μαζί και ταυτοχρόνως και γι αυτό ακριβώς η νεολαία συνιστά

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ 2001-2011

τον αστάθμητο παράγοντα, τον αδύναμο κρίκο αλλά και την προοπτική διεξόδου που χρειάζεται ή νομίζει ότι χρειάζεται η ελλαδική κοινωνία.

Συντάκτης κειμένου:

Αντώνης Αρμενάκης

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα:

Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν., Μπουμπάρης, Ν., Πάνος, Δ., Χαλάτσης, Π., & Σπετσιώτου, Κ. (2005). *Η Νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα. Ερευνητική Έκθεση*. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, 240 σελίδες.

Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν., & Μπουμπάρης, Ν. (2008). *Νεολαία: Ο αστάθμητος παράγοντας*; Εκδόσεις Πολύτροπον.

Δημοσιευμένο έργο

Το έργο που παρουσιάζεται εδώ περιλαμβάνει ερευνητικές εκθέσεις, δημοσιεύσεις και τόμους που βασίστηκαν, εξ ολοκλήρου ή μερικώς, σε έρευνες που εκπονήθηκαν στο Εργαστήριο.

- Ανδρέου, Έ. (2020). Γεφυρώνοντας τη θεωρία με την πράξη: Οι έννοιες της «μουσικής κοινότητας» και «μουσικής επικοινωνίας» στο Πρόγραμμα Σπουδών των Μουσικών Σχολείων. *Έρκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών - Επιστημονικών Θεμάτων*, Τεύχος 18, 84-90.
- Γαλάνη, Β., Σπετσιώτου, Κ., & Χατζούλη Α. (2006). *Σχέσεις ετερόφυλου ζευγαριού. Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 102 σελίδες.
- Christakis, N., & Halatsis, P. (2007). L'amitié intersexe, ses clichés, ses subtilités. *Nouvelle revue de psychosociologie*, 4, 187-199.
- Christodoulou, I., Passias, Ch., Theocharides, S., & Davou, B. (2017). Investigating the roots of political disengagement of young Greek Cypriots. *Contemporary Social Science (CSS) – Special Issue: “Investigating Youth in Challenging and Troubled Contexts”*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21582041.2017.1384562>
- Davou, B. (2017). Vicissitudes of emotions and political action: An example from the Greek crisis. *Oxford Research Encyclope-*

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- dia of Politics*. Online Publication Date: May 2017, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.145
- Davou B., & Nika V, (2007). Diseño de un programa de educacion en medios en la escuela primaria griega. *Comunicar*, 28, 75-82.
- Davou, B., & Sidiropoulou, A. (2017). "Family life around screens: Some thoughts on the impact of ICTs on psychological development and the development of relationships". *International Journal of Contemporary Family Therapy*, 39(4), pp. 261-270.
- Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν., Μπουμπάρης, Ν., Πάνος, Δ., Χαλάτσης, Π., & Σπετσιώτου, Κ. (2005). Η Νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα. Ερευνητική Έκθεση. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, 240 σελίδες.
- Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν., & Μπουμπάρης, Ν. (2008). Νεολαία: Ο αστάθμητος παράγοντας; Εκδόσεις Πολύτροπον.
- Halatsis, P., & Christakis, N. (2009). The challenge of sexual attraction within heterosexuals' cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 26(6-7), 919-937.
- Καράκιζα, Τ. (2005). Μετατροπές στις σχέσεις και την επικοινωνία των μαθητών στο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καράκιζα, Τ. (2010). Κοιτάζοντας την οθόνη, αγγίζοντας τα πλήκτρα: Μετατροπές της παιδαγωγικής σχέσης στο δικτυωμένο περιβάλλον. Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Κορίζη, Σ., & Τασιοπούλου, Τζ. (2005). *Εργασιακές σχέσεις. Ερευνητική Έκθεση 3*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 115 σελίδες.
- Μαρούδα-Χατζούλη, Α., & Σινίκη, Μ. (2006). «Οι διαφυλικές συγκρούσεις στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις και η αντιμετώπισή τους από άνδρες και γυναίκες στην Ελλάδα». *Ψυχολογία*, 14, 134-154.
- Μαρούδα – Χατζούλη, Α., Σινίκη, Μ., Κορίζη, Σ., & Μάστορα, Λ. (2010).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΟ

- Η επίδραση του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στην αναπαράσταση και διαχείριση της σύγκρουσης στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μεταναστών και μειονοτικών ομάδων στη σύγχρονη Ελλάδα. Ερευνητική Έκθεση. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 8 σελίδες.
- Νικά, Β., & Ντάβου, Μπ. (2008). Εφαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος επιμόρφωσης δασκάλων στον αλφαριθμητισμό στα μέσα επικοινωνίας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 152, 82-95.
- Ντάβου, Μπ. (2015). Συναισθηματικές πτυχές της οικονομικής κρίσης ή «το νέφος που συννεφιάζει τον ουρανό μας». *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 20-21, σσ. 99-110.
- Ντάβου, Μπ. (2018). Συναισθηματικό κλίμα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της Κρίσης. *Ουτοπία, Ειδικό Αφιέρωμα: Κρίση & Ψυχική Υγεία*, 126, 31-46.
- Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2000). Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και ΜΜΕ: Ευρήματα από μια έρευνα σε φοιτητές της Αθήνας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 16, Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και Εκδόσεις Θεμέλιο, 72-107.
- Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2000). *Πολιτική δυσaréσκεια, ΜΜΕ και επίκτητη αίσθηση αδυναμίας: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας. Ερευνητική έκθεση*, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 50 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., & Αρμενάκης, Α. (2001). *Ευρωπαϊκή διερεύνηση συμπεριφοράς υγείας: Δεδομένα από τον φοιτητικό πληθυσμό των Αθηνών. Ερευνητική έκθεση*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, ΕΚΠΑ, 40 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Βασιλάκη, Α., Καραγιώργη, Ε., Λίμουρα, Δ., Παπαϊακώβου, Α., Πουτακίδου, Μ., & Τσαγκαράκη, Σ. (2010). Γνωστικές επιδράσεις της συναισθηματικής ατζέντας των τηλεοπτικών ειδήσεων. *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 10, 117-125.
- Ντάβου, Μπ., Δεμερτζής, Ν., & Θάνος, Β. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης». Στο Γεωργαρά-

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- κης, Ν. Γ., & Δεμερτζής, Ν. (Επιμ.). *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*. Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 29-50.
- Ντάβου, Μπ., & Καρακίτσα, Τ. (2003). Το νέο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης και η αναδιάταξη της παιδαγωγικής σχέσης. Στο Ρ. Παναγιωτοπούλου (Επιμ.). *Ψηφιακή Πρόκληση: ΜΜΕ και Δημοκρατία*. Εκδόσεις Gutenberg, 553-560.
- Ντάβου, Μπ., Κορίζη, Σ., Τασιοπούλου, Τζ., & Χρηστάκης, Ν. (2004). Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της φιλίας, της εργασίας και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων, βιβλιογραφική ανασκόπηση. Ερευνητική Έκθεση 1. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 60 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., Μάστορα, Α., Σιδηροπούλου, Α., & Τσούτση, Ι. (2020). Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, επιδράσεις στη συμπεριφορά και ο ρόλος των μέσων. Στο συλλογικό *Μέσα Επικοινωνίας & Καθημερινή Ζωή στην Ελλάδα της Κρίσης*. Έκδοση Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, σσ. 325-382.
- Ντάβου, Μπ., & Νίκα, Β. (2005). *Επιμόρφωση εκπαιδευτικών στην εφαρμογή προγράμματος οπτικο-ακουστικού αλφαριθμητισμού στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*. Ερευνητική έκθεση, Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 23 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., & Σιδηροπούλου, Α. (2010). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες. Ερευνητική Έκθεση. Κωδικός Έρευνας 70/4/4132, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 54 σελίδες.
- Ντάβου, Μπ., & Χρηστάκης, Ν. (2006). Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της φιλίας, της εργασίας και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων. Τελική Ερευνητική Έκθεση. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 183 σελίδες.
- Ntali, E., & Christakis, N. (2021). Being the Infidelity Partner: Narratives

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΟ

- of Lived Experiences in an Online Support Group. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 15(2), 197-211.
- Σακελλαρίου, Β. (2021). «Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων». Στον συλλογικό τόμο «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση». Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. <https://hellenicus.lib.aegean.gr/handle/11610/21587>
- Σιδηροπούλου, Α. (2010). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάση και ανάγκες. Ερευνητική έκθεση. ΕΥΕΕΣ, ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ (χρηματοδότηση ΕΛΚΕ/ΕΚΠΑ), 23 σελίδες.
- Σιδηροπούλου, Α. (2019). *Ψυχολογικές διαδρομές στην ψηφιακή εποχή: Από το multitasking στην πολυδιεργασία της ύπαρξης*. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2013). «Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, Στάσεις και ανάγκες», *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 2013, 16 -17, σσ. 46-65.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2016). *Άνεργοι και ψυχική υγεία: Προσαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος βραχείας παρέμβασης για την ψυχική ενδυνάμωση ανέργων*. Ερευνητική έκθεση. Εργαστήριο Ψυχολογίας της Επικοινωνίας & Μέσων, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2020). Αναζητώντας τον εαυτό και τον άλλο στον ψηφιακό κόσμο. *Περιοδικό Ουτοπία*, 133, 27-48.
- Sidiropoulou, A. (2018). "Multitasking of existence: Technological mediation in the daily life of the new digital generation". Special Section "Media Psychology and Technology". *Περιοδικό Ψυχολογία*, 23(2), pp. 22-38.
- Sidiropoulou, A., & Davou, B. (2018). "It rings therefore I exist: Issues of emotional development in the digital world". *Journal of Educational Psychotherapy*, 24, pp. 65-75.
- Σπετσιώτου, Κ. (2007). Το παιδί στην εποχή της εικόνας: Σύγχρονες προ-

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- σεγγίσεις. Στο Αλεξάκου, Μ. & Σπετσιώτου, Κ. (Επιμ.). Πρακτικά Ημερίδας «Το παιδί στην εποχή της εικόνας: Τηλεόραση και κινηματογράφος». Εκδόσεις Masterprint.
- Σπετσιώτου, Κ. (2010). Η χρήση των μέσων στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο Αλεξάκου, Μ., & Σπετσιώτου, Κ. (Επιμ.), Πρακτικά Ημερίδας «Χτίζοντας γέφυρες επικοινωνίας στην οικογένεια». Εκδόσεις Ωρίων.
- Σπετσιώτου, Κ. (2011). Ψυχολογικές επενδύσεις των μέσων επικοινωνίας και η εμπλοκή τους στις σχέσεις και την επικοινωνία στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο Ντάβου, Μπ. (Επιμ.), Δέκα Χρόνια: Το Έργο μας από το 2001-2011. Έκδοση Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού.
- Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2012). Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ως διαμεσολαβητές της σχέσης γονέα-παιδιού. Στο Κούρτη, Ευ. (Επιμ.), Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας. Εκδόσεις Ηρόδοτος / ΟΜΕΡ, 2012, σσ. 208-224.
- Στασινόπουλος, Ν., Περεζούς, Κ., Δήμου, Μ., Δεμερτζής, Ν., & Χατζούλη, Α. (2005). Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης: Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης. Ερευνητική Έκθεση 1. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 90 σελίδες.
- Στασινόπουλος Ν. Περεζούς, Κ., Δήμου, Μ., Σίμωση, Μ., Γιαλαμάς, Β., & Χατζούλη Α. (2007). Περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης: Η περίπτωση της γρίπης των πουλερικών. Ερευνητική Έκθεση 3. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 99 σελίδες.
- Στασινόπουλος Ν. Σίμωση, Μ., Σινίκη, Μ., & Χατζούλη, Α. (2007). Περιπτώσεις διατροφικής διακινδύνευσης: Η περίπτωση της γρίπης των πουλερικών. Ερευνητική Έκθεση 3. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 183 σελίδες.
- Στασινόπουλος, Ν., & Χατζούλη, Α. (2006). Διατροφική διακινδύνευση – Ανάλυση περίπτωσης διαχείρισης κρίσης διατροφικής διακινδύνευσης

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΟ

από Ελληνικές εφημερίδες. Ερευνητική Έκθεση 2. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, 45 σελίδες.

Step toe, A., Wardle, J., Fuller, R., Davidsdottir, S., Davou, D., & Justo, J. (2002). Seatbelt use, attitudes, and changes in legislation: An international study. *American Journal of Preventing Medicine*, 2002, 23(4), 254-259.

Τρύφωνας, Σ. (2008). Η επίδραση της συγκίνησης στη λήψη ατομικών αποφάσεων: Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Tsekeris, C., Ntali, E., Koutrias, A., & Chatzoulis, A. (2017). Boomerang kids in contemporary Greece: Young people's experience of coming home again. *GreeSE: Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Paper No 108. LSE.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας (2006). Η Δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων & η διαχείριση του άγχους: Παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επίδοση. Ινστιτούτο Ψυχοκοινωνικής Ανάπτυξης, Λάρισα, 110 σελίδες.

Χαλάτσης, Π., & Χρηστάκης, Ν. (2004). *Ετερόφυλη φιλία. Ερευνητική Έκθεση 2*. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Επικοινωνιακού Σχεδιασμού, 102 σελίδες.

Κατάλογος ανακοινώσεων

Το ερευνητικό έργο του Εργαστηρίου έχει ανακοινωθεί στα συνέδρια και τις ημερίδες που παρουσιάζονται εδώ αλφαβητικά βάσει του ονόματος του πρώτου εισηγητή.

Ανδρέου, Έ. (2022). «Μουσική»: συγκριτική μελέτη των αναπαραστάσεων της μουσικής από τους/τις μαθητές/τριες πρότυπων-πειραματικών γυμνασίων και μουσικών σχολείων. Εισήγηση στο 9ο Συνέδριο της *Ε.Ε.Μ.Ε με θέμα: Η μουσική εκπαίδευση σε έναν κόσμο που αλλάζει: ταυτότητες, αξίες, εμπειρίες*, (15-17 Απριλίου).

Βασιλάκη, Α., Καραγιώργη, Ε., Λίμουρα, Δ., Παπαϊακώβου, Α., Πουτακίδου, Μ., & Τσαγκαράκη, Σ. (2008). Εισήγηση με τίτλο «Η συναισθηματική ατζέντα των τηλεοπτικών ειδήσεων» στην 6^η *Διημερίδα Φοιτητών Πανεπιστημιακών Τμημάτων Επικοινωνίας, Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ*, της Γ.Γ. Επικοινωνίας και Γ.Γ. Ενημέρωσης (Αθήνα, Μάιος).

Batrakouli., B. Marouda-Chatjoulic, A., & Koziva, P. (2008). Ανακοίνωση με τίτλο: “A different look at school relationships: A pilot intervention program in secondary school students with integration difficulties”, στο 38^ο *Ευρωπαϊκό συνέδριο Γνωστικής Συμπεριφορικής Ψυχοθεραπείας* (Ελσίνκι 10-13 Σεπτεμβρίου).

Davou, B. (2014). Political action, motivation and felt emotions. Invited

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- lecture at the *Summer Academy of the International Society of Political Psychology* (Ρώμη, Ιούλιος).
- Davou, B. (2014). Some qualitative findings on the emotional impact of the Greek financial crisis and its connection to organized political action. Στο *6th Midterm Conference of Research Network #11: Sociology of Emotions*, της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρίας (Ρόδος, Σεπτέμβριος).
- Davou, B. (2015). Exploring the psychological effects of the Greek financial crisis. Προσκεκλημένη ομιλία στο *Seminar Series Programme* του London School of Economics, Hellenic Observatory (Λονδίνο, Οκτώβριος). Διαθέσιμη στο: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/Events/seminars/2015-16/Bettina%20Davou_27-10-2015.aspx
- Davou, B., & Savrami, M. (2009). Ανακοίνωση με τίτλο "From real life to network friendships: The FaceBook Case". Στο συμπόσιο "Socio-Psychology of the Web" στο *Διεθνές Συνέδριο Web Science Conference 2009: Society Online* (Αθήνα, 18-20 Μαρτίου).
- Καράκιζα, Τ. (2000). Εισήγηση με τίτλο «Μελέτη της μη λεκτικής συμπεριφοράς των μαθητών στο παραδοσιακό και το δικτυωμένο εκπαιδευτικό περιβάλλον του Ενιαίου Λυκείου» στην 3η Διημερίδα Πληροφορικής της Ελληνικής Εταιρείας Επιστημόνων και Πληροφορικής, ΠΙ, ΚΕΕ, ΙΤΥ με θέμα «*Η Πληροφορική στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*» (Αθήνα, 4-5 Φεβρουαρίου).
- Καράκιζα, Τ., & Ντάβου, Μπ. (2000). Εισήγηση με τίτλο «*Ο πληροφορικός αναλφαριθμητισμός και η αναδιάταξη της σχέσης καθηγητή-μαθητή*», στο Πανελλήνιο Συνέδριο του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Πληροφορικής Β'θμιας Εκπαίδευσης με θέμα «*Πληροφορική και Εκπαίδευση*» (Θεσσαλονίκη, 11-12 Νοεμβρίου).
- Κορίζη, Σ., Σινίκη, Μ., & Χατζούλη, Α. (2009). Ανακοίνωση με τίτλο: «*Διαχείριση συγκρούσεων στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις σε περιπτώσεις μικτών ετερόφυλων ζευγαριών μεταναστών/Ελλήνων*» στο *12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνική Ψυχολογικής*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

- Εταιρείας «Η συμβολή της ψυχολογικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία» (Βόλος, 14-15 Μαΐου).*
- Λιναρδάτου, Μ., Χαραμπίδου, Μ., Σιδηροπούλου, Α. & Ντάβου, Μπ. (2022). «Ποιοι πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας για την COVID-19; Χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ των επιρρεπών στη συνωμοσιολογία πολιτών», εισήγηση στο 18^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛΨΕ) (Αθήνα, Οκτώβριος).
- Μάστορα, Λ., & Μαρούδα-Χατζούλη, Α. (2010). Ανακοίνωση με τίτλο: “The representations of the “Israeli raid on Gaza aid convoy” event in the Greek media and their impact on young Palestinian students living in Greece”. Στο *Διεθνές συνέδριο με θέμα “Europe and the media, New developments in social theory and research”*, που οργανώθηκε από το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Ευρωπαϊκή Κοινωνιολογική Ένωση (Αθήνα, 29-30 Οκτωβρίου).
- Μάστορα, Λ., & Μαρούδα-Χατζούλη, Α. (2010). Ανακοίνωση με τίτλο: “The formation of minority groups and networks in the case of Palestinian students living in Greece. The effects of collective trauma, suffering and belongingness” στο *Παγκόσμιο Συνέδριο με τίτλο: “Multiculturalism, Conflict and Belonging”*, που οργανώθηκε από το Inter-Disciplinary.Net, A Global Network for Dynamic Research and Publishing (Οξφόρδη, 23-26 Σεπτεμβρίου).
- Ντάβου, Μπ. (2008). Εισήγηση με τίτλο «Επιδράσεις του συγκινησιακού φορτίου των τηλεοπτικών ειδήσεων στη γνωστική τους επεξεργασία» στο *2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γνωστικής Ψυχολογίας του Κλάδου Γνωστικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας με θέμα «Γνωστική Ψυχολογία: Από το εργαστήριο στην κοινότητα»* (Θεσσαλονίκη, 6-9 Νοεμβρίου).
- Ντάβου, Μπ. (2015). Οργάνωση και προεδρεία συμποσίου με τίτλο «Συναισθηματικές Όψεις της Οικονομικής Κρίσης», στο *15^ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ. (Οργανώτρια, συντονίστρια). Εισηγητές: Χαλάτσης, Π., Κο-

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- ρίζη, Σ., Χατζούλη, Α. «Σχέσεις και επικοινωνία των φύλων» στην Ημερίδα του Ε.Π.Ι. Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας του ΕΚΠΑ (Μάρτιος).
- Ντάβου, Μπ. (Συντονίστρια). Εισηγητές: Γαλάνη, Β., Χαλάτσης, Π. & Χρηστάκης, Ν., Τασιοπούλου Τζ. & Κορίζη, Σ., Χατζούλη, Α. & Σπετσιώτου, Κ. (2005). Στρογγυλή Τράπεζα με τίτλο: «Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας» στο *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας «Η Ψυχολογία απέναντι στις προ(σ)κλήσεις του σήμερα»* (Ιωάννινα, 1-4 Δεκεμβρίου).
- Ντάβου, Μπ. & Δεμερτζής, Ν. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ., & Δεμερτζής, Ν. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ., & Δεμερτζής, Ν. (2016). Οργάνωση Ημερίδας με θέμα «Ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και επιδράσεις στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά», στον *Κύκλο Διαλέξεων* του Ερευνητικού & Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας (ΕΚΠΑ) (Αθήνα, Μάρτιος).
- Ντάβου, Μπ., & Καρακίτσα, Τ. (2001). Εισήγηση με τίτλο «Αλληλεπίδραση και σχέσεις μεταξύ μαθητών στη δικτυωμένη και μη, σχολική τάξη», στο *8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (Αλεξανδρούπολη, 24-27).
- Ντάβου, Μπ. & Τσούτση, Ι. (2015), Ποιοτική διερεύνηση του συναισθηματικού βιώματος της κρίσης. Εισήγηση στο *15ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο»*, της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ντάβου, Μπ., & Σιδηροπούλου, Α. (2011). «Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήση, στάσεις και ανάγκες». *13^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

- «Από τις ατομικές διαφορές στην διαφορετικότητα» (Αθήνα, 25-29 Μαΐου).
- Ντάβου, Μπ., & Σπετσιώτου, Κ. (2012). Η επίδραση της ποιότητας της σχέσης γονιού-παιδιού στην εμπλοκή του παιδιού με τα μέσα επικοινωνίας. Προφορική ανακοίνωση στο 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας: Από τη Σχέση στις σχέσεις», 17-20 Μαΐου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ντάβου, Μπ., & Σπετσιώτου, Κ. (2015). Η ποιότητα σχέσης γονιού – παιδιού και η χρήση των μέσων επικοινωνίας. Αναρτημένη ανακοίνωση στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Σχολικής Ψυχολογίας, Αθήνα, 20-22 Νοεμβρίου.
- Ντάβου, Μπ., Σπετσιώτου, Κ., & Βορριά, Π. (2009). Η ποιότητα της σχέσης γονιού – παιδιού και η χρήση των μέσων. Προφορική ανακοίνωση στο 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, «Η συμβολή της ψυχολογικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία», Βόλος, 14-17 Μαΐου.
- Ντάβου, Μπ., & Τρύφνας, Σ. (2008). Ανακοίνωση με τίτλο «Συναισθήματα και λήψη αποφάσεων – Μια έρευνα στο πεδίο των επιχειρήσεων» στο 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Κλάδου Γνωστικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας με θέμα «Γνωστική Ψυχολογία: Από το Εργαστήριο στην Κοινωνία» (Θεσσαλονίκη, 6-9 Νοεμβρίου).
- Ντάβου, Μπ., & Τσουτση, Ι. (2015), Ποιοτική διερεύνηση του συναισθηματικού βιώματος της κρίσης. Εισήγηση στο 15^ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας με θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο», της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρίας (Λευκωσία, Μάιος).
- Ntali, E. (2017). Online relational transgressions and the impact on romantic relationships. International Congress of Human Sexuality & Reproduction: “From homo sapiens to homo deus. Digital sexuality and evolution”, Athens, Greece.
- Ntali, E., & Christakis, N. (2017). Sharing experiences of infidelity through Computer Mediated Communication: The case of online support groups», as part of the Symposium “Developing social identities through media and technology”, on the 1st International Symposium on Intergroup Communication, Thessaloniki, Greece.

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- Ntali, E., & Christakis, N. (2018). Self-disclosure of affairs in online support groups: The case of the “other” partner. In F. Malik (Chair), *Practice and Research*. Symposium conducted at the 7th International Congress on Acceptance & Rejection, Athens, Greece.
- Ντάλη, Ε., Κούτριας, Α., Τσέκερης, Σ., & Χατζούλη, Α. (2017). Το φαινόμενο “boomerang” στην Ελλάδα της κρίσης: Εμπειρίες νέων ενηλίκων που επιστρέφουν στην πατρική εστία. Προφορική Ανακοίνωση στο 16ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα.
- Ντάλη, Ε., & Τσέκερης, Χ. (2018). Η γενιά της κρίσης ως γενιά της επιστροφής: Προεκτάσεις για τη δημοκρατία και την πολιτική κουλτούρα. Συμμετοχή σε τράπεζα με θέμα «Η γενιά της κρίσης στην Ελλάδα», με πρόεδρο τον Σ. Χτούρη. Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας με θέμα «Η κοινωνιολογία και ο δημόσιος ρόλος της στην εποχή της μεταμόρφωσης του κόσμου», Αθήνα, Ελλάδα.
- Σακελλαρίου, Β. (2019). «Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων». Εισήγηση στο 2ο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση».
- Σακελλαρίου, Β., & Ντάβου, Μπ. (2020). “An investigation of the emotional parameters in attitudes towards refugees in Greece”. Εισήγηση στο *British Sociological Association Emotions Study Group Symposium 2020*. <https://bsaemotions.wordpress.com/2020/04/27/an-investigation-of-the-emotional-parameters-in-attitudes-towards-refugees-in-greece/>
- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Η ψηφιακή γενιά ενηλικιώθηκε: Νεαροί ενήλικες και η ψηφιακά διαμεσολαβημένη καθημερινότητά τους. Εισήγηση στο Συμπόσιο Συναισθήματα, σεξουαλικότητα, αποδοχή και κοινωνική πραγματικότητα στα νέα ψηφιακά περιβάλλοντα στο 16ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Ψηφιακή γενιά: Συναισθηματικές και γνωστικές επιδράσεις της χρήσης της τεχνολογίας. Εισήγηση στην Ημερίδα με

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

θέμα *Εκπαίδευση και νέα Μέσα* του Ξένιος Πόλις σε συνεργασία με την Unicef και το Advance Media Institute.

- Σιδηροπούλου, Α. (2017). Ψυχολογικές επιδράσεις της χρήσης της τεχνολογίας στην ψηφιακή γενιά. Εισήγηση στην Ημερίδα με θέμα *Κοινωνία της Πληροφορίας, ΜΜΕ και Εκπαίδευση* του Πανεπιστημίου Frederick.
- Σιδηροπούλου, Α. (2019). Γενεαλογικές διαφορές στο τεχνολογικά διαμεσολαβημένο περιβάλλον: Ενσυνειδητότητα, κοινωνική συστολή και προσήλωση προσοχής. Εισήγηση στο Συμπόσιο *Τεχνολογία και ψυχολογικές διεργασίες του Κλάδου των Μέσων και Τεχνολογίας στο 17ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α. (2022). Ψηφιακά ψυχοεργαλεία: Η μελέτη του συναισθηματικού δεσμού με τα ψηφιακά αντικείμενα. Εισήγηση στο *18ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2011). Ποιοτική διερεύνηση της ψυχολογικής πτυχής της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο: Χρήσεις, στάσεις και ανάγκες. Εισήγηση στο *13ο Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* (ΕΛ.Ψ.Ε).
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2012). Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας. Εισήγηση στην *Ημερίδα «Net + Zelda: Internet stories and video games»* του Εργαστηρίου Νέων Τεχνολογιών του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου.
- Σιδηροπούλου, Α., & Ντάβου, Μπ. (2015). Έφηβοι και διαδίκτυο: Εθισμός ή ψυχικές περιπλανήσεις. Εισήγηση στην Ημερίδα *Εκπαίδευση στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας* του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας του ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ.
- Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2009). Εισήγηση με τίτλο «Η ποιότητα της σχέσης γονιού παιδιού και η χρήση των μέσων» στο 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας με θέμα «Η συμβολή της Ψυχολογικής Έρευνας στη σύγχρονη κοινωνία» (Βόλος, 14-17 Μαΐου, 2009).
- Σπετσιώτου, Κ., & Ντάβου, Μπ. (2009). Εισήγηση με τίτλο «Τα μέσα ως

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ

- διαμεσολαβητές της σχέσης γονέα-παιδιού», στο 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Παγκόσμιας Οργάνωσης Προσχολικής Αγωγής με θέμα «Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας» (Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου).
- Στασινόπουλος, Ν., & Χατζούλη, Α. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο: «Ο λόγος των μέσων στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Αναπαραστάσεις, συναισθήματα και διαχείριση κρίσεων σε περιπτώσεις περιβαλλοντικής και βιοτεχνολογικής διακινδύνευσης», στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Ψυχολογίας (Πήλιο, Οκτώβριος).
- Σφέτσα, Μ. & Χρηστάκης, Ν. (2013). «Ετερόφυλη φιλία: Εστιάζοντας στη δυάδα». Ανακοίνωση στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Ψυχολογίας (Παλαιοκερασιά Φθιώτιδας-24 Νοεμβρίου).
- Τασιοπούλου. Τζ., & Κορίζη, Σ. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο «Ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις» στο Συνέδριο «Το φύλο... αλλάζει! Έρευνα, θεωρία και πολιτική της έμφυλης πραγματικότητας στον 21^ο αιώνα» (Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2-3 Ιουνίου).
- Tsekeris, C., Ntali, E., & Nina-Pazarzi E. (2018). The Greek youth in crisis contexts: The democratic disconnect and the boomerang generation. Paper presented at the *ESA/RN27 Mid-term Conference 2018 "Social structures, culture and institutions in Southern European Societies"*, European Sociological Association (ESA), Regional Research Network on "Southern European Societies", Catania (Italy), 4-6 October.
- Χαλάτσης, Π. (2007). Εισήγηση με τίτλο «Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας». *Ημερίδα του ΕΚΠΑ για την παρουσίαση των προγραμμάτων στο Γενικό Μέτρο – Πυθαγόρας Ι, Φύλο – Πυθαγόρας Ι & ΙΙ* (Δεκέμβριος).
- Χατζούλη Α, Μπατρακούλη, Β., & Παπαδήμα Δ. (2007). Εργαστήριο με τίτλο: «Αισθάνονται άγχος τα παιδιά; Η διαχείριση του άγχους στα παιδιά και την οικογένεια» στο 19^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής Ψυχικής Υγείας (Καρδίτσα, Οκτώβριος).
- Χατζούλη, Α. Μπατρακούλη, Β., & Κόζυβα, Π. (2008). Συμμετοχή σε στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «Το στρες στην εφηβεία: σχολείο, οικογένε-

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

- νεια, σχέσεις», στην *Εκδήλωση της Κινητής Μονάδας Ψυχικής Υγείας Τρικάλων: «Χτίζοντας Γέφυρες»*, (Τρίκαλα, Μάιος).
- Χατζούλη, Α. (2005). Εισήγηση με τίτλο: «Προς μία κουλτούρα της θεραπείας», στο *1^ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα "Evidence based Medicine on CNS and Chronic Organic Disorders"* (Καππαδοκία, Τουρκία, Οκτώβριος).
- Χατζούλη, Α. (2007). Συμμετοχή σε στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «ΜΜΕ - Πληροφόρηση σε θέματα υγείας». *Ελληνική Εταιρεία Μελέτης Ψυχοσωματικών Προβλημάτων*, (Αθήνα, Νοέμβριος).
- Χρηστάκης, Ν. (2006). Ανακοίνωση με τίτλο: "De l'amitié intersexe comme nouvelle voie de l'intimité" στο Διεθνές Συνέδριο Κλινικής Κοινωνιολογίας με θέμα: "Le sociologue clinique face à santé et maladie, état normal et état pathologique dans la société" οργανωμένο από το Università degli Studi Suor Orsola Benincasa της Νάπολης (Νάπολη, Vietri sul Mare, 6-9 Ιουνίου).
- Χρηστάκης, Ν., & Χαλάτσης, Π. (2005). Ανακοίνωση με τίτλο: «Διαφυλική φιλία και φύλα» στο *Πανελλήνιο Συνέδριο «Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Προς μια κοινωνιολογία της σύγχρονης Ελλάδας»* (αφιερωμένο στη μνήμη της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη) (Αθήνα, 9-11 Νοεμβρίου).

Ευρετήριο ονομάτων

- Aguaded-Gomez, I., 18-19
Ανδρέου, Έ., 19, 51, 60-61, 379, 387
Αποστολοπούλου, Ι., 19, 195
Αρμενάκης, Α., 19, 123, 132, 303, 312, 334, 340, 345, 348, 354, 366, 378, 380-381
Βαμβακά, Μ., 85
Βασιλάκη, Α., 334, 340-341, 381, 387
Buckingham, D., 18-19, 41, 48
Γαλάνη, Β., 19, 195, 206-207, 379, 390
Γερακοπούλου, Π., 19, 97, 107
Γεωργαράκης, Ν., 19, 163, 366, 378, 380
Γιαλαμάς, Ν., 19, 355, 365, 384
Γκίνης, Ν., 85
Δεμερτζής, Ν., 19, 123-124, 130-132, 137-138, 162-163, 348, 355, 364, 366, 378, 380-382, 384, 390
Δήμου, Μ., 19, 355, 364-365, 384
Εκμεκτζιάν, Ε., 20, 195
Hobbs, R., 18, 20
Θεοχαρίδης, Σ., 20, 139
Κακκαρά, Ζ., 20, 195
Καραγιώργη, Ε., 334, 340-341, 381, 387
Καράκιζα, Τ., 20, 249, 259-260, 380, 382, 388, 390
Κατσίκη, Γ., 20
Κορίζη, Σ., 20, 195, 207-209, 217, 313, 380, 382, 388, 390, 394
Κούρτη, Ε., 18, 20, 49, 384
Κούτριας, Α., 20, 85
Κυριάκου, Ε., 20, 313
Κωνσταντέλος, Κ., 164
Λάββα, Σ., 6, 22
Λεωνίδα, Μ., 18, 20
Λίμουρα, Δ., 334, 340-341, 381, 387
Λιναρδάτου, Μ., 148-149, 389
Λύκου, Σ., 20, 195

- Μάστορα, Λ., 20, 120, 123, 130, 132, 137, 209, 217, 237, 245-246, 380, 382, 389
- Μαυρομαρά, Λ., 20, 97
- Μηλιωρίτσα, Σ., 20, 75, 80
- Μπατρακούλη, Β., 20, 320, 394
- Μπουμπάρης, Ν., 20, 366, 378, 380
- Ναυρίδης, Κλ., 15
- Νίκα, Β., 18, 20, 261, 269, 380-382
- Ντάβου, Μπ., 5-6, 13, 15, 18, 20, 40, 49-50, 75, 123-124, 129-132, 137-139, 143-144, 147-149, 153, 155, 161-163, 167, 173-175, 177, 181-182, 185, 187, 195, 207-208, 218, 227, 249, 259-261, 269-270, 281-282, 290, 299, 303-304, 311-312, 323, 333-334, 340-341, 345, 354, 366, 378-385, 387-393
- Ντάλη, Ε., 20, 62, 72, 74, 85, 95-96, 382, 385, 391-392, 394
- Πάνος, Δ., 20, 366, 378, 380
- Παπαδήμα, Δ., 20, 313, 320, 394
- Παπαδημητρίου, Ε., 20, 313
- Παπαϊακώβου, Α., 334, 340-341, 381, 387
- Παπαχατζόπουλος, Δ., 20
- Παρασκευοπούλου, Α., 21, 355
- Πασσιάς, Χ., 21, 143, 379
- Περεζούς, Κ., 21, 355, 364-365, 384
- Πλειός, Γ., 18, 21
- Πουλακιδάκος, Στ., 21, 123, 132
- Πουτακίδου, Μ., 334, 340, 381
- Rivoltella, P. C., 18, 21
- Σαβράμη, Μ., 21, 218, 227, 388
- Σακελλαρίου, Β., 21, 153, 161, 383, 392
- Σίβερα, Α., 22
- Σιδηροπούλου, Α., 5, 6, 13, 21, 123, 130, 132, 137, 144, 147-149, 167, 173-175, 177, 181-187, 189, 191, 282, 289-290, 298-299, 380, 382-383, 389-390, 392-393
- Σίμωση, Μ., 21, 355, 365, 384
- Σινίκη, Μ., 21, 209, 217, 355, 365, 380, 384, 388
- Sjöberg, U., 21
- Σοκολόφ, Ρ., 21, 195
- Σπετσιώτου, Κ., 21, 40, 48-50, 206, 270, 280-281, 366, 378-380, 383-384, 391, 393
- Στασινόπουλος, Ν., 21, 355, 364-365, 384, 394
- Σταυρακάκης, Γ., 21, 366, 378, 380
- Σφέτσα, Μ., 21, 27, 36-37, 228, 236, 394
- Τασιοπούλου, Τζ., 21, 195, 207, 380, 390, 394
- Τρύφωνα, Σ., 21, 323, 332-333, 385, 391
- Τσαγκαράκη, Σ., 334, 340-341, 381, 387
- Τσέκερης, Χ., 21, 85, 96, 385, 392
- Τσούτση, Ι., 21, 123, 130-132, 137-138
- Χαλάτσης, Π., 5-6, 13, 21, 23, 28, 32-33, 38-39, 52, 54, 61, 97, 195,

206-208, 366, 378-380, 385, 389-390, 394-395

Χαραλαμπίδου, Μ., 148

Χατζούλη, Α., 22, 85, 96, 108, 120, 195, 206-209, 217, 237, 246, 313, 320, 355, 364-365, 379-380, 384-385, 388-390, 392, 394-395

Χρηστάκης, Ν., 5, 15, 22, 27-28, 32-33, 37-39, 51-54, 60-62, 74, 97, 164, 195, 206-208, 228, 366, 379-380, 382, 385, 390-392, 394-395

Χριστοδούλου, Ι., 22, 139, 143, 379

